

ARHEOLOGIA MEDIEVALĂ

2007

**Muzeul Banatului
Montan Reșița**

**Asociația Arheologilor
Medieviști din România**

**Institutul de
Arheologie Iași**

ARHEOLOGIA MEDIEVALĂ

VI

2007

Reșița, 2007

COLEGIUL DE REDACȚIE:

ADRIAN ANDREI RUSU (redactor responsabil) (Cluj-Napoca – România)
FLORIN CURTA (Florida – SUA)
ISTVÁN FELD (Budapesta – Ungaria)
KATARINA PREDOVNIK (Liubliana – Slovenia)
VICTOR SPINEI (Iași – România)
IOAN STANCIU (Cluj-Napoca – România)
DUMITRU ȚEICU (Reșița – România)

Revizia și traduceri de rezumate în limba engleză: Ana-Maria Gruia
Tehnoredactarea ilustrației: Csongor Derzsi

Pentru orice corespondență legată de publicație și colaborările la ea, vă rugăm să vă adresați
Colegiului de Redacție

Redactor responsabil: dr. Adrian Andrei Rusu

Cluj-Napoca, B-dul Eroilor nr. 32, ap. 13; tel. 0744330364

Pentru orice problemă legată de achiziționarea acestui volum, vă rugăm să vă adresați:

Muzeului Banatului Montan, 320151 Reșița, b-dul Republicii nr. 10;
tel. 0355-401219; fax. 0355-401220

Coperta I: Avers de gros emis de Bogdan al II-lea al Moldovei (1449-1451), descoperit la
biserica Sf. Simion, Suceava

SUMAR – SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

AȘEZĂRI ȘI LOCUINȚE

EMILIA CORBU, <i>Inventarul descoperit în așezarea medieval-timpurie de la Vlădeni-Popina Blagodească (jud. Ialomița). Campaniile 2000-2004</i>	5
<i>Archaeological finds from the Early Medieval settlement at Vlădeni-Popina Blagodească (Ialomița County). 2000-2004 campaigns</i>	11

NECROPOLE ȘI MORMINTE

FLORIN MĂRGINEAN, <i>Cimitirul de la Nădlac (jud. Arad) (sec. X)</i>	17
<i>The Early Medieval cemetery at Nădlac Lutărie (Arad County)</i>	38

MONUMENTE

NICOLAE M. SIMINA, <i>Sondaje arheologice în perimetrul orașului Sebeș</i>	57
<i>Archaeological rescue excavations in the city of Sebeș</i>	65
ADRIAN ANDREI RUSU, VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, <i>„Casa Mezertius” de la Alba Iulia (arhitectură, unele piese arheologice, identificare și context istoric)</i>	81
<i>The „Mezertius House” from Alba Iulia. Architecture, some archaeological items, identification, and historical context</i>	97
SOÓS ZOLTÁN, <i>Cercetări arheologice la biserica unitariană din Jacodu (jud. Mureș)</i>	111
<i>Archaeological reseaches in the Unitarian church of Jacodu (Mureș county)</i>	120

MATERIALE ARHEOLOGICE

SERGIU MUSTEAȚĂ, <i>Creșterea animalelor domestice, vânătoarea și pescuitul la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX</i>	129
<i>Domestic animals, hunting and fishing in the North of the lower Danube Area during VIIIth -IXth centuries</i>	138
KOPECZNY ZSUZSANNA, <i>Ferecături de cărți medievale în descoperirile arheologice din Transilvania</i>	141
<i>Medieval book furnitures in archaeological excavations from Transylvania</i>	158
DAN BĂCULEȚ-CRIȘAN, <i>Forme ceramice rare din secolele VII-X, descoperite în Depresiunea Silvaniei</i>	167
<i>Rare ceramic vessels from the VIIth-Xth centuries A. D., discovered in Sylvania Basin</i>	173

NYÁRÁDI ZSOLT, <i>Podele de cărămizi din Transilvania</i>	181
<i>Medieval brick pavements in Transylvania</i>	191
PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, <i>Din nou despre atelierul aulic de ceramică de la Suceava din timpul domniei lui Ștefan cel Mare</i>	195
<i>De nouveau sur l'atelier aulique de céramique de Suceava de l'époque d'Etienne le Grand</i>	200
ANA MARIA GRUIA, <i>Sirena bicaudată pe cahle medievale. Iconografie și posibile funcții</i>	205
<i>The two-tailed Siren on medieval stove tiles. Iconography and possible functions</i>	232

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

EMILIA CORBU, CĂLIN ȘUTEU, <i>Relevanța cronologică și istorică a primelor datări arheomagnetice din România pe situl medieval-timpuriu (sec. VIII-XI) de la Vlădeni-Popina Blagodească (jud. Ialomița)</i>	243
<i>Archaeological and historical relevance of the first archaeomagnetic dates from Romania on an early-Medieval settlement at Vlădeni-Popina Blagodească (Ialomița county)</i>	248

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

RADU HARHOIU, GHEORGHE BALTAG, <i>Sighișoara – „Dealul Viilor”. Monografie arheologică</i> . Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2006-2007, 502 p. (307 tabele + 698 grafice, inserate în text) + 117 pl. (I); 114 p. (239 tabele inserate în text) + 7 anexe tabelare + 245 pl. (II) (VLAD ANDREI LĂZĂRESCU)	255
ADRIAN IONIȚĂ, <i>Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII</i> . București, Edit. Academiei, București, 2005, 228 p. (EMILIA CORBU)	257
ILEANA BURNICHIOIU, ADRIAN ANDREI RUSU, <i>Mozaicurile medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere. Die mittelalterlichen Mosaiken von Bizere</i> . Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2006, 56 p. (OANA TODA)	261
SUZANA MÓRÉ HEITEL, <i>Abația de la Pâncota și vestigiile ei</i> . Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2006, 113 p. (ADRIAN ANDREI RUSU)	262
DANIELA MARCU-ISTRATE (coordonator), ANGEL ISTRATE, VICTOR MORARU, <i>Sacru și profan într-un oraș european 1150-2007. Piața Huet – o punte peste timp. Sacred and profane in an European City. Huet Square – a Bridge beyond time</i> . Brașov, Edit. Hieronymus, 2007, 122 p. (ADRIAN ANDREI RUSU)	266
DORINA NEGULICI, <i>Feronerie brașoveană secolele XV-XIX</i> . Brașov, Ecran Magazin, 2003, 264 p. (ALEXANDRU STĂNESCU)	270
KÉMENES MÓNKA, <i>Kályhacsempék Csik-, Gyergó- és Kászonszékből 14.-18. század</i> . Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2005, 158 p. (ANA MARIA GRUIA)	276
*** <i>Comori arheologice restaurate în Bucovina/Archeological treasures restored in Bucovina</i> . Catalog. Coord. Emil-Constantin Ursu. Suceava, Ed. Terra Design, 2006, 92 p. (FLORIN HĂU)	277

INVENTARUL DESCOPERIT ÎN AȘEZAREA MEDIEVAL-TIMPURIE DE LA VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCA (JUD. IALOMIȚA). CAMPANIILE 2000-2004¹

Emilia Corbu

Inventarul locuințelor și anexelor gospodărești (gropi de bucate, cuptoare) descoperite în cursul campaniilor 2000-2004 a fost rezumat pe fiecare complex și publicat în *Cronica Cercetărilor Arheologice*². În prezentul articol facem un bilanț al celor mai importante categorii de inventar și relevanța lor cronologică și culturală. Precizăm că săpăturile continuă și în prezent și în consecință acest articol reprezintă doar o etapă de lucru.

Atât în complexe cât și în nivel am descoperit un număr mic de piese întregibile. Această situație a inventarului a fost însă evidențiată în toate siturile medieval-timpurii din secolele VIII-XI și prin urmare este o caracteristică a perioadei. În realitate cantitatea, calitatea și situația inventarului relevă mai degrabă un eveniment istoric, acela al abandonării așezărilor și mai puțin un aspect cultural.

Pe de altă parte, trebuie să remarcăm că, deși puține, piesele sunt destul de diversificate tipologic și acoperă o gamă largă de categorii: vase din ceramică, unelte, arme, piese de uz casnic, resturi ale unor activități meșteșugărești, podoabe, piese de cult. Din punct de vedere cultural acestea își găsesc analogii în siturile din Muntenia, Dobrogea, Moldova. Sunt însă și unele specifice Dunării de Jos cum ar fi ceramica cenușie sau unele categorii de piese relevante pentru unele ocupații locale, cum ar fi greutatea pentru plasa de pescuit.

Ceramică. Cu o singură excepție, fragmentele ceramice, deși sunt extrem de numeroase pot întregi un vas (pl. I/1). Numărul mare de cioburi ne oferă însă o serie de detalii de pastă, ardere, decor, calitate.

Olăria se înscrie în cele două mari categorii cunoscute la Dunărea de Jos, nisipoasă și cenușie. Ceramica nisipoasă înregistrează în funcție de tipul, cantitatea și calitatea degresantului, trei variante. Prima ar fi pastă cu puțin nisip, destul de fin și bine omogenizat. Vasele din această categorie au un aspect pătat (pl. I/2-4). Această categorie înregistrează cele mai multe variante decorative pe bază de striuri și valuri. Este prezentă în bordeie și cuptoare. În unele cazuri se observă o angobă cărămizie (pl. I/5). Apare în special în complexe de secol IX, atât în prima, cât și în a doua jumătate.

Al doilea tip de pastă nisipoasă conține în afară de nisip și alte categorii de degresanți cum ar fi cioburile pisate sau microprundiș. Unele au un aspect grosier și sunt arse reducător dar

¹ Acest articol reprezintă a doua parte a studiului *Bordeie, cuptoare și gropi de bucate din așezarea medieval-timpurie de la Vlădeni-Popina Blagodeasca (jud. Ialomița) sec. IX - prima jum. a sec. XI*, în *ArhMed*, 5, 2005, p. 5-19.

² CCA 2000, p. 272-273; CCA 2001, p. 335-336; CCA 2002, p. 339-341; CCA 2003, p. 369-372; CCA 2004, p. 406-409; CCA 2005, p. 396-397.

incomplet. Altele au o ardere foarte bună oxidantă și sunt de culoare roșie, având astfel analogii la Capidava în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimisches, datată în prima jumătate a secolului IX³. La Vlădeni a apărut în cantitate mică în bordeiele cu cuptor de lut cotlonit în colț, datate în prima jumătate a secolului al IX-lea, așa cum ne-a fost confirmat și de datarea arheomagnetică a bordciului nr. 4.

A treia categorie de pastă nisipoasă este din humă alburie de bună calitate, de tipul caolinului. Această categorie ceramică apare sporadic și nu în toate complexele, întărind astfel opinia unor specialiști că dispare în a doua jumătate a secolului X⁴.

Decorurile ceramicii nisipoase sunt extrem de variate (pl. I/7-15) deși sunt cazuri când o variantă decorativă este prezentă pe un singur ciob și prin urmare nu se poate analiza criteriul frecvenței. Se constată că nu există diferențe foarte mari între variantele decorative prezente în bordeie și în cuptoare menajere. Acest aspect poate fi explicat prin rezultatul foarte strâns al datării arheomagnetice care ne arată o succesiune de locuire de-a lungul a cincizeci de ani⁵. Ca să exemplificăm cele spuse redăm variantele decorative cele mai importante din două bordeie din faze diferite. Variantele decorative evidențiate în bordeiul nr. 1 cu cuptor de piatră sunt: linii scurte oblice pe umăr și striuri pe corp suprapuse de fascicule de valuri; valuri scurte, simple, adâncite; striuri suprapuse de valuri largi; corpul acoperit de striuri orizontale suprapuse de fascicule de striuri oblice; valuri formând ochiuri între ele.

Variantele evidențiate în bordeiul nr. 4 cu cuptor cotlonit în lut sunt: striuri late adânci ca niște caneluri, aplicate pe o pastă rugoasă și slab arsă; striuri înguste, fine; registre de câte cinci striuri orizontale; sporadic apar valuri formând ochiuri între ele, valuri alternate cu striuri, fascicule de striuri oblice pe striuri orizontale.

Diferențe clare sunt însă în raportul dintre diferitele categorii de pastă. În bordeiele mai vechi sunt prezente aproape toate categoriile de pastă menționate mai sus, poate și datorită faptului că fiind dezafectate au fost folosite ca gropi menajere pentru toate nivelele de locuire ulterioare.

A doua categorie de ceramică lucrată din pastă fină, arsă reducător având un aspect cenușiu apare în aproape toate complexele dar într-o cantitate foarte mică. Sunt cazuri când într-un complex pot să apară două sau trei cioburi, un număr aproape nesemnificativ pentru a mai fi luat în calcul, dar este bine de semnalat (pl. I/11). Este prezentă mai ales în bordeiele cu cuptor de piatră și cuptoarele menajere din a doua jumătate a secolului IX. În acestea din urmă apare o subcategorie cu angobă cărămizie de foarte bună calitate, decorată cu linii lustruite în rețea.

În afară de categoriile menționate mai sus, pe vatra unei locuințe de suprafață (cas. B7) am găsit cioburi lucrate cu mâna din pastă grosieră nisipoasă cu cioburi pisate, de la vase cu pereții groși (aprox. 1.5 cm) arse neuniform cu pete de la cărămiziu la negru. Aparțineau unor vase tronconice cu buza puțin înclinată. Asemenea cioburi au mai fost descoperite în așezările culturii Dridu din Moldova sau Muntenia în cantități mici, așa cum am aflat și la Vlădeni. Surpriza însă a venit în cursul campaniei din 2005 când din cuptorul menajer nr. 5 am scos o căldare pecenegă lucrată cu mâna și datată în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Nu este cazul în prezenta lucrare să extindem acest subiect dar trebuie să precizăm că vasul de la Vlădeni are analogii cu un exemplar descoperit într-un bordei de la Târgșor, unde se aflau și scheletele unor oameni

³ R. Florescu, *Date noi de la Capidava. În legătură cu cultura zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniei lui Ioan Tzimisches*, în *Apulum*, 6, 1967, p. 264.

⁴ Maria Comșa, *Ceramica din pastă caolinoidă din Câmpia Română și unele probleme privind legăturile teritoriului de la nordul Dunării cu Dobrogea în sec. IX-X*, în *CCDJ*, 1, 1985, p. 100-101.

⁵ Emilia Corbu, C. Șuteu, *Relevanța cronologică și istorică a primei datări arheomagnetice din România pe un sit medieval-timpuriu din sec. VIII-XI*, în Sesiunea de Comunicări Științifice, Ploiești, 28-30 iunie 2006, inedită.

„omorâți violent”⁶. Autoarea săpăturilor de la Târgșor observa însă, ceea ce constatăm și noi, că aceste exemplare se aseamănă doar în privința toartelor interioare cu căldările cunoscute ca fiind pecenege și care sunt lucrate la roată, au fundul concav și sunt datate în sec. X-XII. La fel ca și noi, Anca Păunescu consideră ca au aparținut unor pecenegi.

Nu este exclus ca alte vase lucrate cu mâna să fi aparținut populației locale cum este tigia sau cratița de la Băneasa⁷, dar cioburile de la Vlădeni par degrabă să aparțină unor vase specifice pecenegilor.

Redăm câteva exemple de fragmente ceramice.

1. Borcan, (SA, c. 10, Bordei 1, -1,17 m) din pastă nisipoasă, lucrat la roata de mână, ardere reducătoare până la negru, decor cu valuri pe tot corpul, buza lipsă din vechime. Are gâtul scurt, diametrul maxim în zona umerilor, umărul puțin arcuit. $\hat{I} = 15$ cm. DG = 12 cm, DB = 9 cm. Sec. IX-X. inv. 5329.

2. Căldarea pecenegă (Cas. A7, cuptorul menajer nr. 6, campania 2005) este lucrată din pastă grosieră cu nisip, cioburi pisate, microprundișuri și chiar pietriș, aspră la pipăit, cu angobă subțire. Arderea s-a dorit a fi probabil reducătoare, dar a ieșit brună neuniformă. Buza puțin răsfrântă. Fără decor. La interior două tortițe aplicate și perforate cu dm. de aprox 1 cm. Dimensiuni: H = 22 cm, dm. gurii = 28 cm, dm. Fund = 23 cm. Sec. IX. (pl. I/17).

3. Buză de borcan (Cas. A2, complex 26, -0, 78 m) din pastă cu nisip puțin, angobă cărămizie, ardere reducătoare, fără decor. Despre forma borcanului se poate spune că avea buza răsfrântă și rotunjită, gâtul scurt, umărul puternic bombat. Pe interior se observă urme ca de roată rapidă. D. G. = 16 cm. Sec. IX-X.

4. Fragment de borcan (SA, c 18) din pastă nisipoasă. Lucrat la roata de mână, ars reducător cu pete cărămizii. Era un borcan cu gura largă, buza răsfrântă cu șanțuire ca pentru capac. Gâtul scurt arcuit sub care începe decorul cu striuri orizontale. D. gurii = 16 cm. $\hat{I} = 6$ cm. Sec. X-XI.

5. Fragment de borcan (SA, c 20, -0,63 m) din pastă cu nisip și mică lucrat la roata de mână, ars reducător uniform. Buza puțin răsfrântă, gâtul aproape drept, umărul puțin arcuit, striuri orizontale care început imediat de sub buză. Diam. gurii = 13 cm, h. = 5 cm. Sec. X- XI.

6. Fragment de borcan (SA, c 19, -0, 52 m, cuptor nr. 2) din lut cu degresant nisip și cioburi pisate, lucrat la roata de mână, ars reducător. Buza este puțin răsfrântă, gât arcuit, umăr ușor boltit, decor cu striuri neglijente imediat de sub gât. L = 12 cm, l = 13 cm. Sec. X- XI.

7. Fragment de borcan (SA, c 19, -0,52 m) din pastă nisipoasă, lucrat la roata de mână, decor cu striuri și valuri pe umăr. Ardere reducătoare. D. G. = 15 cm, h = 5,5 cm. Sec. IX-X.

8. Fragment de borcan (SA, c. 20, -0,63 m, bordei Dridu nr. 2) din pastă fără ingrediente, arsă reducător, angobă cărămizie, decor cu rețea de linii lustruite. L = 17 cm. Sec. X-XI.

Piese de uz casnic. Fusaiole. În fiecare bordei s-a găsit cel puțin un exemplar și sporadic au apărut în cuptoare sau gropi de bucate. Toate sunt din lut și deși predomină tipul de fusaiolă aplatizată ca o rotiță, dreptunghiulară în secțiune s-au găsit și exemplare bitronconice cu profilul rotunjit sau unghiular (pl. II/1, 4). Majoritatea au fost lucrate în tipar dar sunt și exemplare lucrate cu mâna. Cele mai multe analogii atât tipologice cât și de datare le găsim cu piesele descoperite în așezările de la Bucov-Ploiești⁸.

⁶ Anca Păunescu, *Șantierul arheologic Târgșorul vechi*, în CA, I, 1975, p. 233.

⁷ Margareta Constantiniu, P. I. Panait, *O așezare feudal-timpurie la Băneasa-sat*, în CAB, 2, 1965, p. 105, fig. 25.

⁸ Maria Comșa, *Cultura veche românească (Așezările de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p. 58, fig. 38.

1. Fusaiolă (Cas. C1, -0,43 m, complex 22, groapa bucată nr.1) bitronconică, rotunjită, din pastă fină, ardere oxidantă. Se păstrează jumătate. L= 2,5 cm, D = 3 cm. sec. X-XI, inv. 5284.
 2. Fusaiolă (Cas. B1, cuptor, complex 27, bordei 3) bitronconică din pastă fină arsă reducător. L= 2 cm, D = 3,5 cm. sec. X, inv. 5324.
 3. Fusaiolă (Cas. C1, -0,40 m) aplatizată păstrată pe jumătate, din pastă fină arsă reducător. L = 1.8 cm, D = 2,5 cm (din 2002). Sec. IX-X, inv. 5293.
 4. Fusaiola (Cas. B7, bordei 4, -0, 82 m) aplatizată, din lut, cărămizie, spartă pe jumătate, H = 1,5 cm, dm. = 3,5 cm, sec. IX, inv. 5286.
 5. Fusaiolă (strat vegetal) aplatizată, păstrată pe jumătate, din pastă nisipoasă, arsă reducător. H = 1 cm, D = 4 cm. (2002). Sec. IX-X, inv. 5287.
 6. Fusaiolă (Cas. B 1, bordei 3, gropița cenușar) aplatizată, din pastă fină lucrată cu mâna, ardere slabă, friabilă. L= 1.8 cm, D = 4.2 cm (2002). Sec. IX-X, inv. 5282.
 7. Fusaiolă bitronconică (Cas. A3 - Cas. A 6, complex 34, -1,43m, groapa bucate) din pastă fină, fără ingrediente, arsă reducător până la negru. L = 3 cm, D = 4 cm. Sec. X, inv. 5292.
 8. Fusaiolă bitronconică (SA, c.9, -0,88 m, bordei nr. 1) din lut, culoare cărămizie, spartă pe jumătate. Dm. = 4 cm, inv. 5350, sec. X (pl. II/2).
 9. Fusaiola cu profil rotunjit (cas. A1-A3, groapa bucate, -2 m), lucrată cu mâna din lut, culoare galben-cărămizie, dm = 2,5 cm. h = 3 cm, inv. 5283, (pl. II/3).
- Cuțite.* Au fost găsite mai multe fragmente de cuțite. Un exemplar aproape întreg, căruia îi lipsește doar vârful a fost găsit într-o groapă de bucate (complex 31/2003, -1,62 m). Este din fier și se păstrează foarte bine niturile de prindere. L = 7,5 cm, LA = 2 cm, inv. 5277, (pl. II/5).
- Arcere.* Sunt de fapt niște fragmente de cărămidă utilizate la ascuțirea unor piese din os, cu șanțurile vizibile. Astfel de piese au mai fost descoperite la Capidava⁹.
1. Cute (arcere) din cărămidă cu urme de mortar (SA, c. 7, -0, 30 m). Pe una din fețe se văd urme de folosire pentru ascuțit. L = 10 cm, LA = 7 cm, Gr. = 3,5 cm. inv. 5349.
 2. Cute (arcere) din lut ars (cărămidă?) descoperită în SA, C10, -0,90-1m (bordeiul nr. 1). Are urme adânci de utilizare. L = 12 cm. LA = 9 cm, Gr. = 5 cm. inv. 5347 (pl. III/1).
 3. Cute (arcere) din cărămidă (bordeiul nr. 1, -1 m). Spartă din vechime. Urme secundare de ardere, inv. 5348. Două șanțuri pe una din fețe.
- Fragmente de rășniță.* Până în 2004 au fost descoperite două fragmente de rășniță (inv. 5358, inv. 5312, pl. III/2), din calcar cochilifer dar de dimensiuni foarte mici. În cursul campaniei 2005 s-a descoperit aproape o treime din partea superioară a unei rășnițe, aflată acum în curs de înregistrare.
- Cute din piatră.* Aceste piese din șist verde sau gresie sunt nelipsite din aproape toate complexele dar și din nivel. Unele au forme destul de neconvenționale și suprafețe foarte bine finisate sau chiar câte un vârf ascuțit. Bănuim că erau folosite și la alte lucrări casnice, în afară de ascuțit. O mare parte din ele constituie material documentar.
1. Cute (Cas. A4, strat arabil) din șist verde cu urme de prelucrare și folosire. L = 7 cm, l = 4 cm, G = 2 cm (pl. III/3).
 2. Cute (Cas. B 8, C 2-3, -0,30 m) din rocă dură cu urme de tăiere și șlefuire și urme de utilizare pe una din fețe. L= 13, 5 cm, l = 6.5 cm, G = 2,7cm.
 3. Cute (Cas. A1, -0,30 m) din gresie, tăiată și fațetată. L = 6 cm, l = 4 cm, G = 3 cm.
 4. Cute (Complex 16, cuptor 2) din șist verde. L = 7 cm, l = 2,5 cm, G = 1,8 cm. Sec. X-XI.
 5. Cute (arcere) din lut ars cu urme de folosire (SA, C 11, bordei nr. 1, - 1 m) L = 12 cm, l = 8 cm, G = 4,5 cm. Sec. IX-X, inv. 5361.

⁹ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*. I, 1958, p. 237.

6. Cute din gresie de formă triunghiulară cu un vârf ascuțit, folosită probabil și ca răzuitor. L = 17 cm, l = 4 cm, inv. 5362.

7. Cute (SA, c 11, Cas. V, - 1m, bordei Dridu nr. 1) din șist verde cu urme de prelucrare. Pe una din fețe are urme adânci de folosire. L = 8 cm, l = 4 cm. G = 2 cm. Sec. IX-X, inv. 5360 (pl. III/4).

8. Vârful unei unelte din șist verde (passim) cu urme de tăiere, finisare, ascuțire. L = 5 cm, l = 3 cm, G = 10 cm.

9. Pilă din gresie (SA, c.23, -0,30 m) de formă hexagonală. Dm. = 10, 5 cm, gr. = 2,5 cm. Urme de finisare pe o față. Sec. X-XI, inv. 5358 (pl. III/5).

10. Pilă de gresie (SB, c. 17, -0, 45 m, bordei nr. 3) de formă trapezoidală, cu urme de finisare. L = 7 cm, LA = 6 cm, gr. = 2,5 cm, sec. X-XI (pl. III/6).

Acestora se adaugă și o bucată de gresie cu depunere de rocă vulcanică (pl. III/7).

Greutăți pentru războiul de țesut.

1. Greutate pentru războiul de țesut (SA, Cas. IX, -0,50, cuptorul nr. 1) din lut. Este din pastă fină lucrată cu mâna. Are formă piramidală aplatizată la partea superioară. Are un orificiu în treimea superioară. L = 7,5 cm, l. bază = 5 cm, l. vârf = 3 cm. Pe fața superioară este incizat semnul crucii. Inv. 5337 (pl. III/8).

O piesă similară dar având o cruce incizată în „X” s-a descoperit la Căscioarele-Șuvița Hotarului¹⁰ (jud. Călărași) tot pe vatra unui cuptor.

Greutăți pentru plasa de pescuit. Deși așezarea se află aproape de malul Brațului Borcea, totuși s-au găsit puține greutateți pentru plasa de pescuit. Introducerea lor în această categorie s-a făcut pe baza analogiilor din literatura de specialitate deși personal avem dubii în privința utilizării lor la pescuit, având în vedere că sunt din lut sau cărămidă. Credem, mai degrabă că, erau utilizate tot pentru războiul de țesut.

1. Greutate pentru pescuit (passim, grindul A) din cărămidă. Are formă trapezoidală și este perforată la partea superioară. L = 11 cm, l = 10 cm, g = 3 cm. Inv. 5346 (pl. III/9).

2. Greutate pentru pescuit (SA, c 11, Cas. V, -0,90-1 m, bordei Dridu nr. 1) de formă trapezoidală din lut ars. Perforată la partea superioară. L = 6 cm, l = 4 cm, g = 2,5 cm. Sec. IX-X, inv. 5330.

Piese din os. Așa cum era de așteptat printre numărul mare de oase de animale descoperite în această așezare se aflau unele prelucrate sau în curs de prelucrare pentru obținerea unor piese de uz casnic. Cele mai frecvente sunt împungătoare de os (pl. IV/1, 7).

Într-o singură locuință (bordeiul nr. 1) au fost descoperit șapte exemplare. Frecvența relativ mare se datorează utilizării lor la prelucrarea primară a pieilor de animale¹¹, activitate care avea loc, se pare, în fiecare gospodărie. Analizele osteologice ne-au arătat că erau prelucrate, în special, oasele de ovicaprine (pl. IV/2) dar și de câine (pl. IV/3, 5). Din această ultimă categorie avem trei exemplare, din care două foarte lungi, a căror formă și dimensiune permitea utilizarea lor și ca ace de împletit (pl. IV/4, 5). Au apărut, de asemenea și câteva tocure pentru ace.

1. Străpungător (Cas. C2, -0,50 m) din os de ovicaprină, cu un vârf ascuțit. L = 8,5 cm, sec. X-XI.

2. Străpungător (Cas. B1, -0,80m , cuptor nr. 2) din os de ovicaprină prelucrat sumar, fragmentar. L = 10 cm. sec. X.

3. Străpungător (Cas. B1, -0, 58 m) din os de ovicaprină, prelucrat prin cioplire. L = 11 cm, sec. X-XI, inv. 5289.

¹⁰ Oana Damian, în vol. *Așezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu (mil. I B.C.-I D.H.)*, Coord. V. Sârbu, Braila, 1996, p. 119, fig. 159/3.

¹¹ Opinia ne-a fost împărtășită de prof. dr. Dan Gh. Teodor, căruia îi mulțumim și pe această cale.

4. Străpungător (Cas. A2, -0,52 m) din os de ovicaprine. L = 13,5 cm, sec. X-XI.
 5. Străpungător (Cas. A4, -0,42) din os. Baza ruptă din vechime. L = 6 cm, sec. X-XI.
 6. Străpungător (SA, c 10, c = 1,17 m, bordei nr. 1) din os. L = 7 cm. Baza este ruptă din vechime. Sec. IX-X.
 7. Străpungător (SA, c.10, -1.17 m, bordei nr. 1) din os de câine (ulnă dr.) prelucrat pentru obținerea unui vârf ascuțit. L = 11 cm, inv. 5366.
 8. Străpungător (SA, c.10, -1.17 m, bordei nr. 1) din os. cu vârful rupt. L = 10 cm, inv. 5370.
 9. Străpungător (SA, c 21, -0,41) din os prelucrat doar la vârf cu un capăt rupt. L = 11 cm, sec. X-XI, inv. 5368.
 10. Piesă de corn (Cas. B1, -0,80, bordei 3) aflată în curs de prelucrare. L = 13 cm. Sec. X.
 11. Tub de os (Cas. B1, -0, 80), tăiat, finisat. L= 10 cm. Sec. X, inv. 5266.
 12. Tub de os (complex 6 = groapa de bucate nr. 1) golit, șlefuit, tăiat la capete. L = 13,5 cm, sec. X, inv. 5298.
 13. Tub de os (Cas. B 8, -0,44 m) de pasăre, golit, șlefuit, deschis la ambele capete ca un fluier. L = 9,5 cm, dm. 0,8 cm. Sec. X- XI, inv. 5297.
 14. Răzuitor cu vârful drept (Cas. A1, -0,35m) din os (probabil coastă) de ovicaprine. Sec. X-XI, inv. 5299.
 15. Străpungător (Cas. B8, C 2-3, -0,42 m, locuința de suprafață nr. 1) din os de câine. L = 18, 5 cm. Sec. X-XI. Este posibil ca asemenea exemplare să fi fost utilizate și ca acc de împletit funii (pl. IV/5).
 16. Străpungător (SA, c 11, cas. V, bordei nr. 1, -1.17 cm) din os de câine (ulnă). L = 20 cm. Sec. IX-X. Foarte bine finisat. Inv. 5374 (pl. IV/4).
 17. Mâner din os (SA, c 10, -0,95, bordei nr. 1) lucrat prin tăiere și șlefuire. Are la partea superioară orificii pentru prinderea lamei pumnalului. L = 10 cm, l = 3,5 cm, inv. 5365, pl. V/6.
 18. Arșică (SB, c 17, -0,40 m) din os. Fără urme de prelucrare. L = 2,5 cm, l = 2 cm. Sec. IX-X, inv. 5376.
- Podoabe și piese de veșmânt.* Din această categorie avem un număr foarte mic de piese dar aceasta este situația în aproape siturile de la nordul Dunării, din această perioadă istorică.
1. Scoică Spondyllus (Cas. A4,-82, complex 32) perforată la unul din capete. A făcut parte dintr-un colier. D = 1.8 cm. Complex datat în sec. X-XI.
 2. Pandantiv din os (SA, c. 9, - 1m, bordeiul nr. 1) decorat cu nouă incizii transversale, gol în interior. L= 3.6 cm, dm. = 0, 3 cm. Sec. IX-X, inv. 5351 (pl. IV/8).
 3. Spin de cataramă (SB, C 4, -0,48 m) din fier, formă arcuită și vârful îndoit. L = 6,3 cm, l = 0,3 cm. Sec. X-XI, inv. 5352 (pl. IV/9).
 4. Cataramă din fier (SB, C.11, -0,19 m). Formă aproximativ ovală, spin lung cu vârful îndoit. Dm. max.= 4,1 cm, Dm. min. = 3,2 cm, L. spin = 5,6 cm. Sec. X- XI, inv. 5353 (pl. IV/ 10).
 5. Mărgea din sticlă „cu ochi” (Cas. A1-A3, groapa de bucate, -2,30 m). Spartă pe jumătate. Mărgea are un fond bleu deschis, iar „ochisorii” sunt puncte albastru-închis în mijlocul unui cerc alb. Dm = 1,7 cm. Sec. VIII-IX. Inv. 5285. Astfel de piese au mai apărut în necropola de la Obârșia-Olt¹².
 6. Mărgea din sticlă neagră, triunghiulară în secțiune, h = 0,5 cm, dm. bazei = 0,5 cm. Inv. 5271.

¹² O. Toropu, O. Stoica, *La necropole préfeodales d'Obârșia Olt*, în *Dacia*, 16, 1972, p. 166, p. 169, fig. 6/ 23.

7. Mârgea din bronz decorată cu granule mici (Cas. B7-B10, groapa de bucate, -2.30 m). Are formă bitronconică rotunjită. Dm = 1 cm.

Arme. Știm din cele publicate că toate siturile perioadei sunt sărace în astfel de piese. Cele mai multe exemplare s-au găsit în depozitele de unelte și arme.

1. Săgeată cu trei muchii (complex 27, cuptor, bordei 3) din bronz. Stare de conservare bună. L = 30 mm. Complexul în care a fost descoperită se datează în sec. IX, inv. 5276 (pl. IV/11).

2. Lamă de pumnal (Cas. B3, -1, 50, complex 30, groapă de bucate) din fier. De o parte și alta are două nituri care se fixau într-un mâner din lemn din care se mai păstrează fibre. L = 16 cm. l = 3 cm. Complex datat în sec. X, inv. 5278 (pl. IV/12).

3. Bilă de praștie (SB, c.3, -0.47 m) din șist verde, ovală în secțiune cu colțurile rotunjite. D = 4,5 cm. Sec. X-XI.

Diverse. Au mai fost descoperite multe fragmente de zgură și lupe din fier, resturi ale unor procese de reducere a minereului de fier. Așa cum era și firesc au apărut și fragmente și nuclee de silex utilizate pentru aprinderea focului, mai ales în cuptoarele menajere.

Din tot materialul ceramic documentar, datorită stării de conservare doar o mică parte a fost inventariat. Coroborarea categoriilor de piese de inventar cu numărul de complexe descoperite, cu situația stratigrafică a așezării, cu rezultatele analizele carpologice, faunistice, de datare arheomagnetică, ne indică o așezare mare, cu un nivel economic ridicat, datată în secolele IX-X.

În același timp trebuie să remarcăm faptul că așezarea a fost abandonată și pe loc au rămas doar resturi. Acest inventar nu reprezintă adevăratul potențial al așezării, dar este singurul pe baza căruia se poate investiga potențialul cultural.

Archaeological Finds from the Early Medieval Settlement at Vlădeni-Popina Blagodeasca (Ialomița County). 2000-2004 Campaigns (Abstract)

This paper discusses the artefacts discovered between 2000 and 2004 as a result of archaeological excavation campaigns and is intended as a continuation of the study entitled „Dwelling-houses, furnaces and pits of food from Vlădeni-Popina Blagodeasca (Ialomița county)” published in *ArhMed*, V, 2005.

For this settlement the discovered artefacts can be grouped in the following categories: pottery, spindles, knives, fishing net weights or weaving-loom weights, sharpening stones, millstone fragments, bone tools, adornments, weapons, and buckles.

Considering the variety and multitude of artefacts, the number of dwellings and their annexes, their stratigraphic correlation, the results from the analysis of cereals and bones, and the data provided by archaecomagnetic methods, one can put together the image of a large settlement, developed between the 9th and 10th centuries A.D., a settlement that sustained an important economical role.

But the artefacts provide another clue: the settlement has been abandoned at one point in time. Only a small number of entire pieces have been found and in the opinion of the author they do not represent the real potential of a settlement. Numerous pottery fragments (shards) were recovered by only a single entire pot. These fragments have provided clues in regard to clay composition, type of firing, and decorative motifs. The pottery containing sand in its paste can

be grouped in three categories: one that contains fewer grains, another that contains fine grains, and one displaying homogeneous sand particles. The type of firing has given ceramics a blotted surface. On this kind of fragments one can see several variations of incisions and striations, sometimes grouped in waves. In some cases the surface is covered by a fine layer of reddish clay. A second kind of paste contains sand, coarse-sand, or grinded pottery fragments. The third kind is made of high quality white clay and is very rare. Some experts argue that this kind of paste disappeared somewhere in the second half of the 10th century AD and this opinion can also be confirmed by the present finds.

Pottery fragments have been recovered from a hearth made of baked stone. Some were made by hand from a paste containing coarse-sand and grinded shards and displaying unequal firing patterns, varying in color from reddish to black.

Clay spindles can be divided in two categories according to their shape. The most frequent shape is oblate, resembling a wheel and rectangular in section. A second type is bitronconic, having two variants: with an angular or a rounded profile.

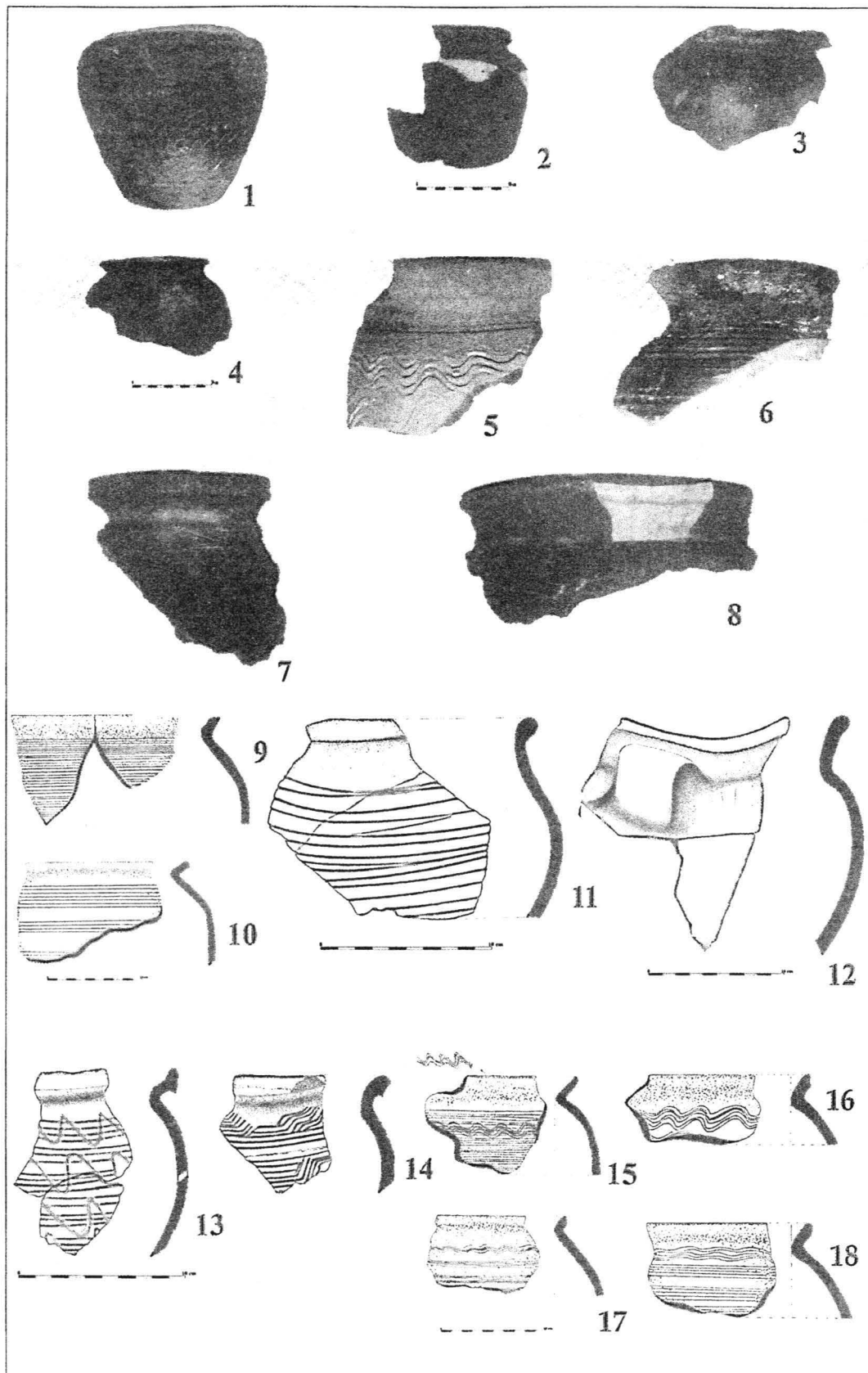
Sharpening stones were also discovered on the site, made of green shiver or slate, found in almost all the archaeological contexts. Some of them have an unconventional shape with very well finished surfaces, sometimes showing an acuminate beak. They can be used for several domestic activities.

Bone tools made of sheep, cattle, or dog bones are often finds. The remains of a small wallet containing needles made from bird bones have also been found.

The aim of the article was to present details regarding the shape, size, and number of relevant archaeological artefacts found on this site.

List of tables

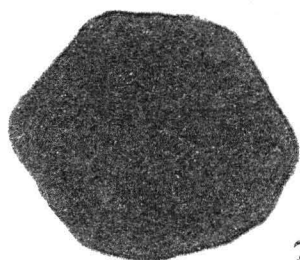
- I. Pots and fragments
- II. Weights for fishing nets and weaving looms
- III. Sharpening stones, and millstones
- IV. Bone and metal pieces
- V. Excavations details

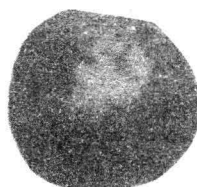
Pl. 1. Ceramica

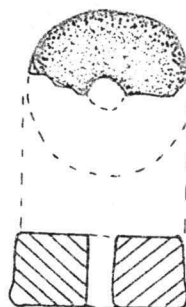
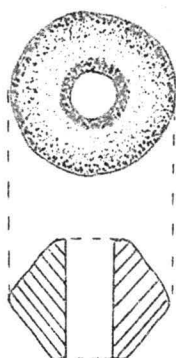
1

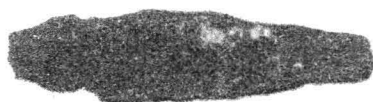
2

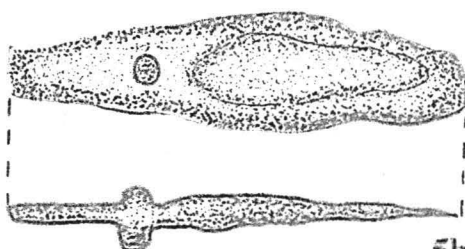
3

4

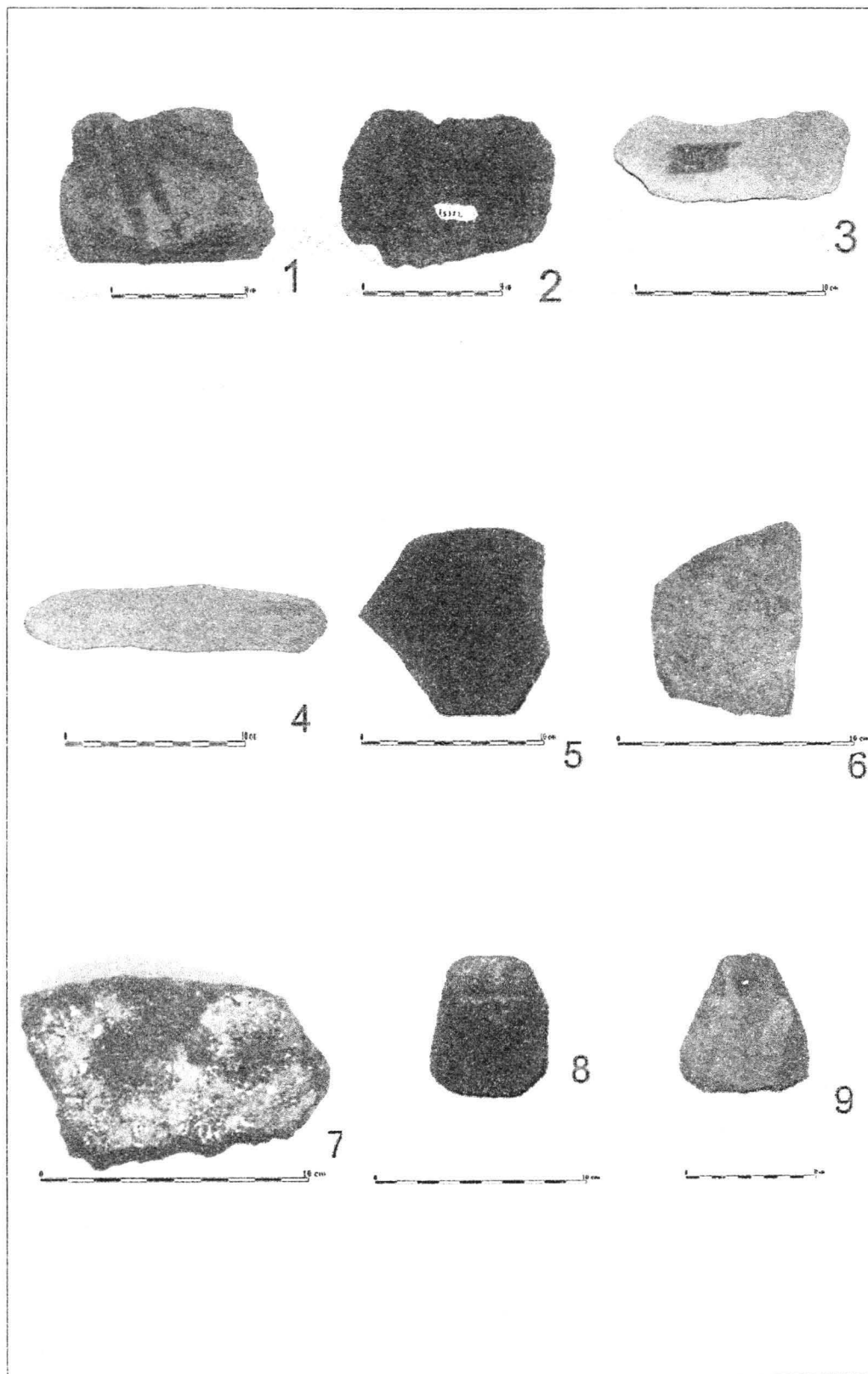
5a

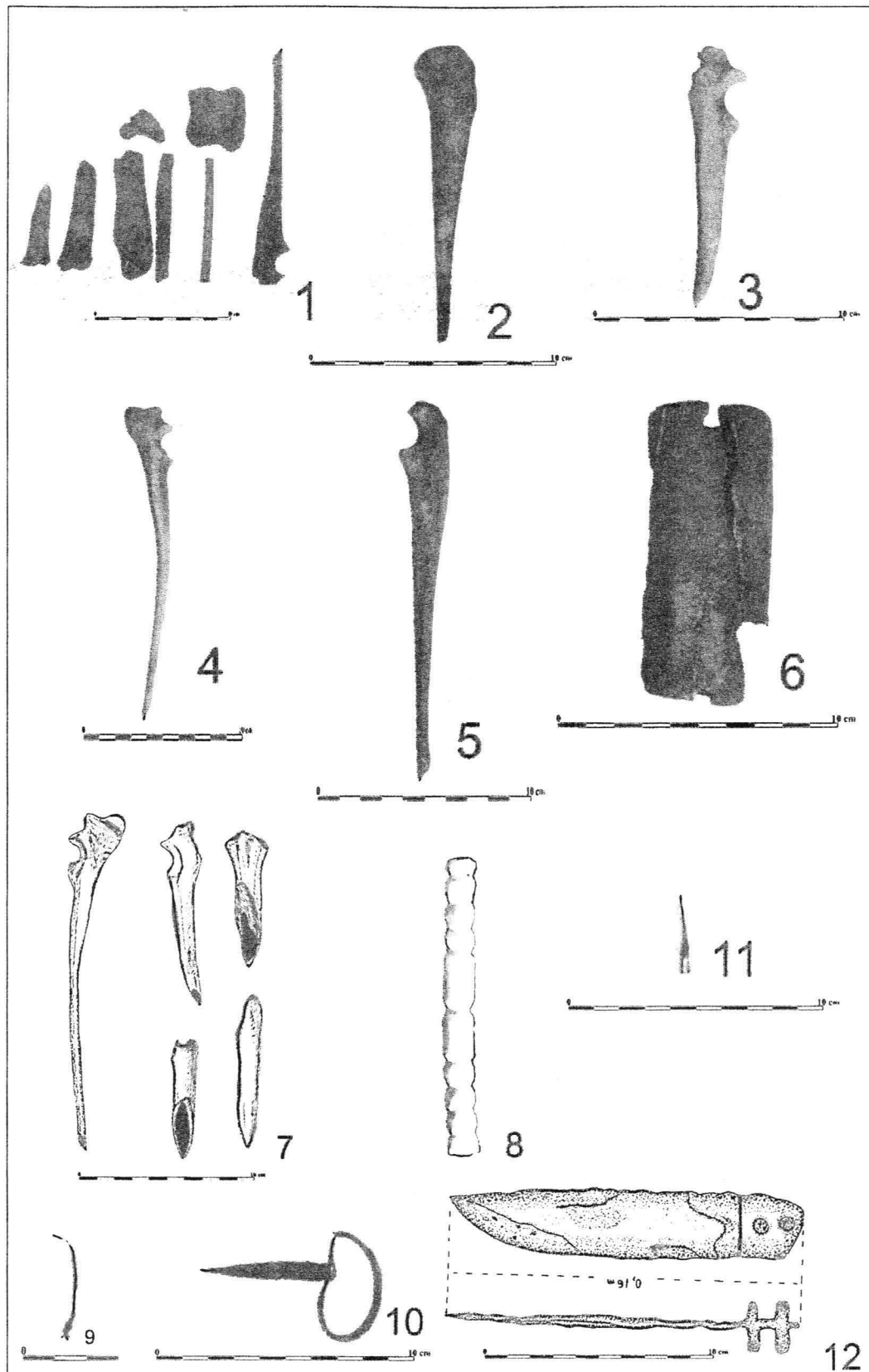
5b

Pl. 2. Fusaiole

Pl. 3. Gresii și greutăți

Pl. 4. Piese din os și metal

CIMITIRUL MEDIEVAL TIMPURIU DE LA NĂDLAC „LUTĂRIE” (JUD. ARAD)*

Florin Mărginean, Pavel Huszarik

La mai bine de un secol de la primele descoperiri ale unor morminte de călăreți, la Măsca și Feldioara¹, cimitirul medieval timpuriu de la Nădlac „Lutărie” vine să completeze repertoriul descoperirilor databile în perioada secolelor X-XI, făcute pe actualul teritoriu administrativ al județului Arad. Aceasta se adaugă la celelalte descoperiri efectuate pe parcursul secolului XX la Pecica², Șeitin³, Sânpetru German⁴, Arad-Ceala⁵ (situri aflate pe valea Mureșului Inferior) sau Șiclău⁶, Vârșand⁷ (în partea de nord-vest a județului).

Pentru o perioadă în care izvorul scris este o raritate, cercetările arheologice au rămas în continuare o sursă importantă, care ne mai poate oferi informații despre cei care au viețuit în spațiul văii Mureșului Inferior la cumpăna dintre cele două milenii. Publicarea însă parțială a rezultatelor descoperirilor unor astfel de morminte, izolate sau cimitire, cum este cazul majorității exemplelor enumerate mai sus, nu a făcut decât să îngreuneze și mai mult munca celor interesați în studierea acestui segment cronologic, altfel destul de delicat. Publicate sumar, mai mult sub forma unor rapoarte, fără o analiză atentă a contextelor arheologice, a planimetriilor și a inventarelor funerare, descoperirile din acest spațiu au fost puțin cunoscute în amănunt, din care cauză, aprecierile privind această perioadă istorică au fost mereu lipsite de consistență și acuratețe.

Reluarea sistematică a materialului descoperit și a documentației de săpătură, acolo unde din fericire s-a mai păstrat câte ceva, rămâne un deziderat pe care ni-l asumăm și cei care deja au prelucrat și (re)publicat aceste materiale. Am în vedere aici materialul de la Vârșand⁸, Șeitin, Șiclău, Ceala, Sânpetru German, Măsca, Pecica care se află în curs de prelucrare și urmează să fie cuprins într-o lucrare mai amplă editată la Budapesta⁹.

Cadrul fizico-geografic. Punctul „Lutărie” se află situat la 2 km nord de actualul curs al Mureșului, la nord-vest de oraș, la 50 m vest de cimitirul actual, delimitat la nord-vest, vest și sud-vest de un canal de irigații (pl. I/1).

* Articolul de față reprezintă sinteza celor trei campanii de cercetări arheologice începute în anul 2004 la Nădlac „Lutărie”, la care s-a adăugat și materialul primelor trei morminte descoperite anterior și publicate într-un articol separat (v. *Huszarik, Gall* – sub tipar). De asemenea, ținem să mulțumim pe această cale Primăriei Nădlac pentru sprijinul acordat prin finanțarea săpăturilor, elevilor de la Liceul „József Gregor Tájovský” din localitate și tuturor celor care au fost alături de noi pe parcursul celor trei campanii.

¹ Réthy 1898, p. 124-131.

² Crișan 1978, p. 17-29, 25 (Fig. 11).

³ Mărghitan 1965, p. 581-586.

⁴ Dörner 1970, p. 457.

⁵ *Ibidem*, p. 447-449.

⁶ Rusu, Dörner 1962, p. 705-712.

⁷ Popescu, 1956, p. 89-132.

⁸ Ota et alii, 2006, p. 75-120.

⁹ Este vorba despre un corpus, care își propune să realizeze un catalog al descoperirilor funerare din Banat, Partium și Transilvania.

Unitatea geografică căreia îi aparține această zonă este Câmpia înaltă de Vest sau Banato-Crișană¹⁰ (pl. I/2). Zona Nădlacului se încadrează în categoria câmpiilor de tip piemontan-terminal sau a câmpiilor tabulare cu löess, care aveau aspect de piemont, și care a rămas mai înălțată în cadrul câmpiei joase subsidente. Aceasta reprezintă un rest dintr-un mare con de dejecție, în cazul de față un con al Mureșului¹¹.

Necropola a fost amenajată tocmai pe un astfel de piemont terminal, unde și azi se poate observa o ușoară supraînălțare față de terenul din jur. În acest caz, raportându-ne la regimul hidrografic al zonei, alegerea acestui loc ca spațiu funerar, pentru o comunitate nu foarte mare, cum probabil era cea de la Nădlac ar fi ușor de înțeles, mai ales că Mureșul se revărsa periodic (neexistând regularizări și îndiguri ca în zilele noastre) ceea ce ar fi putut amenința spațiul sacru al celor înhumați aici.

Obiectivele cercetărilor. Existența unui număr foarte mare de gropi de scoatere de diferite adâncimi, dintre actualul cimitir și canalul de irigații, ne-a determinat ca un prim obiectiv stabilit să fie delimitarea necropolei. Datorită intervențiilor de extragere a lutului, după cum se va vedea din cele ce urmează, acest obiectiv a fost atins doar parțial. Din totalul de cincisprezece morminte descoperite, doar cinci au fost descoperite intacte în urma efectuării cercetărilor preventive (M 06, M 09, M 12, M 13, M 14), restul fiind deranjate anterior (M 05, M 07, M 08, M 10, M 11) sau au fost descoperite accidental (M 01, M 02, M 03, M 04).

Un alt obiectiv imediat a fost identificarea suprafețelor susceptibile nederanjate, din jurul gropilor de scoatere deja existente, care să fie escavate imediat. Doar în anul 2005 într-o astfel de arie s-au descoperit opt morminte, însă și dintre acestea o parte au fost deranjate. Îndepărtarea de acest nucleu de morminte situat la sud-vest de cel identificat inițial nu a mai dus decât la descoperirea de oseminte umane și animale deranjate sau a câte unui mormânt deranjat parțial (pl. III/M 05, spre nord-est) sau total deranjat (pl. III/M 15, spre sud-vest).

În continuare stabilirea stratigrafiei sitului, înregistrarea și recuperarea tuturor contextelor arheologice și a inventarului defuncțiilor, efectuarea unei ridicări topografice (pl. II/1) au constituit obiective punctuale realizate pe parcursul celor trei ani de cercetări preventive la fața locului.

Stratigrafia generală a sectorului. Suprafețele investigate în cele trei campanii au relevat o stratigrafie foarte simplă: 0/-0,10 m – glic; -0,10/-0,50 m – humus; -0,50/-2,00 m – lut. Gropile de mormânt au străpuns humusul, defuncții fiind așezați pe stratul de lut. Structura stratigrafiei este aceeași pe întreaga întindere a sitului, fapt verificat și prin analizarea profilelor aparținând gropilor de scoatere a lutului, diseminate pe întreaga suprafață a punctului *Lutărie*.

Intervențiile antropice târzi, făcute pentru extragerea lutului au distrus o mare parte a sitului, multe din amprentele fostelor gropi de scoatere au fost surprinse arheologic.

Circumstanțele și datele obținute din evaluări anterioare. Descoperirea accidentală a câtorva morminte cu un bogat inventar în punctul *Lutărie*, din Nădlac, au atras atenția și în cele din urmă interesul pentru realizarea unor cercetări preventive. Ulterior piesele descoperite au fost preluate de către muzeul din Arad, unde actualmente ele sunt depozitate și inventariate.

Zona fiind încă intens exploatată de localnici, în toamna anului 2004 primăria din localitate a finanțat executarea unor cercetări preventive la fața locului, pentru clarificarea apartenenței și cronologiei acestor morminte. Astfel, un colectiv format din dr. Peter Hügél (responsabil științific), Florin Mărginean (Complexul Muzeal Arad) și dr. Pavel Huzarik (profesor de istorie în cadrul Liceului „J. G. Tajovsky” Nădlac) a început prima campanie de cercetare sistematică a sitului.

Lutăria a funcționat ca loc obișnuit, pentru comunitatea locală din Nădlac, din care se extrăgea lut pentru producerea de cărămizi nearse, vâiugă (*adobe*). Exploatarea întinzându-se

¹⁰ Posea 1997, p. 11-12.

¹¹ *Ibidem*, p. 34.

pe durata mai multor ani, efectele sale asupra sitului nu vor putea fi apreciate probabil niciodată, în acest stadiu fiind doar capabili să înregistrăm menționările făcute de diverși cunoscători ai zonei, care își mai amintesc despre astfel de descoperiri. De altfel, în jurul gropilor de extracție s-au mai găsit resturi osteologice umane, dar și animale (maxilare de cai, oase lungi), care scoase însă din contextele lor și-au pierdut importanța.

Din primele trei morminte descoperite accidental¹², s-a putut recupera un interesant material arheologic. Toate trei au fost situate în partea nordică a suprafeței exploatate. Mormintele se aflau la adâncimi foarte mici (cca. -0,20-0,40 m, față de nivelul de călcare actual), fiind săpate în pământul lutos gălbui. Probabil, defuncții au fost așezați într-un giulgiu sau pur și simplu direct pe pământ, împreună cu inventarul funerar. Orientarea mormintelor a fost vest-est, cu fața spre răsărit, în gropi de formă ovală. Cele trei morminte descoperite accidental s-au aflat aproape unul de celălalt, într-o suprafață de circa 15 m².

Catalogul mormintelor. Fiabilitatea informațiilor cuprinse în catalog este, parțial, amendabilă în ce privește descrierea contextelor, forma, dimensiunea și adâncimea la care au fost găsite primele trei morminte, notate M 01, M 02, M 03. Dată fiind descoperirea lor accidentală, nu există certitudine absolută nici în ce privește recuperarea integrală a inventarelor acestor morminte. Certă rămâne atribuirea pe morminte a celor recuperate.

M 01. Inventarul primului mormânt descoperit în 1998 a fost compus din două scărițe de șa în de formă trapezoidală, o zăbală articulată, un amnar, o verigă, un vârf de săgeată, două cataramă, un cuțitaș și un brici, toate de fier. Lângă cuțitaș, s-a păstrat o cataramă de distribuție din bronz. De asemenea, s-au mai găsit două plăcuțe de os: una cu decor de cerculețe cu puncte și una, mai lată, la care s-a păstrat un nit de fier de la tolba de săgeți. La acestea se mai adaugă și un întăritor de arc din os. Tot din acest mormânt au fost recuperate (?) oase de cal, depuse ca ofrandă.

M 02. Celui de-al doilea mormânt, descoperit în toamna anului 2003, îi aparține cel mai interesant inventar. Astfel, au fost recuperate o pereche de pandantivi lunulari de bronz, o brățară cu capetele libere, doi cercei, un inel verighetă de bronz și câteva mărgelă (una fragmentară de sticlă și patru din ceramică).

M 03. Piese recuperate din acest mormânt au fost descoperite accidental în luna octombrie 2003 și constau dintr-un cuțitaș, un amnar de fier, un nasture globular de argint și un inel de tâmplă cu un capăt în dublu „S” de bronz.

Campania 2004. În primele trei secțiuni deschise la Nădlac (S 1, S 2 și S 3) în suprafață de 193 m², s-au descoperit două morminte parțial deranjate (Pl. III/M 04 și M 05). Mormintele au fost numerotate crescător în continuarea primelor trei. În alte două puncte în dreptul metrului 15 din S 1 și în extremitatea estică a lui S 2 s-au mai descoperit oase umane deranjate.

M 04. Cu ocazia excavării unei gropi pentru extragerea lutului, mormântul fost parțial deranjat. Din zona picioarelor, au fost recuperate o scăriță de șa de formă trapezoidală și o zăbală articulată de fier. Situat în capătul estic al S 1, mormântul a fost primul cercetat în actuala campanie de săpături arheologice.

Groapa sepulcrală, cu plan dreptunghiular și colțurile rotunjite (L = 1,80 m, l = 0,75 m), pereții oblici, adâncă de -0,40 m (față de nivelul de călcare actual), orientată vest-est. Defunctul a fost așezat pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, ușor întors spre dreapta (sud), cu privirea spre răsărit, brațele întinse pe lângă corp și mâinile adunate în partea pelviană. Groapa a fost umplută cu humus pigmentat cu particule de argilă.

¹² Acestea au fost descoperite într-un interval de cinci ani, primele două (M 01 și M 02) au fost descoperite în anul 1998, ulterior în anul 2003 fiind descoperit și cel de-al treilea mormânt (M 03).

Scheletul descoperit, conservat în poziție anatomică, are lungimea de 1,67 m, craniul fiind înclinat spre dreapta (sud). oasele brațelor așezate pe lângă corp, cele ale antebrățelor, ușor arcuite spre zona pelviană. Oasele mâinii drepte se aflau deasupra osului pubian. Oasele mâinii stângi au lipsit. Din partea stângă a cutiei toracice s-au păstrat zece coaste, în timp ce din cea dreaptă s-au păstrat fragmentar patru. Nu au putut fi identificate: clavicula stângă, sternul și omoplații. Din coloana vertebrală, s-au păstrat doar ultimele șase vertebre lombare și osul sacral. Din oasele membrelor inferioare, lipsesc zona epifizei superioare a membrului drept, laba piciorului stâng, o parte din tarsienele, metatarsienele și falangele labei drepte.

Tibia membrului stâng prezintă o evidentă îngroșare în segmentul ei de mijloc, semn al unei fracturi sudate care a determinat scurtarea osului cu trei centimetri față de perechea sa dreaptă. Diferența de lungime între cele două tibii (stânga – 31,5 cm; dreapta – 34,5 cm) vor fi condiționat un handicap locomotor, nu foarte grav, al individului (șchiopătat).

Inventarul recuperat a fost unul nu foarte spectaculos. Ceea ce merită menționat este poziția *in situ* a pieselor. Astfel, la 25 cm spre nord de antebrățul stâng, a fost așezată tolba cu săgeți a defunctului. Din aceasta s-au păstrat, grupate, cinci vârfuri de săgeată cu capul romboidal și spin de fier (peduncul). În zona limitei inferioare a acestora, se afla o ramă de fier, ușor curbată la mijloc, care fusese fixată pe marginea tolbei. În zona brâului, lângă antebrățul stâng, în apropierea imediată a încheieturii mâinii, a fost descoperit un amnar din fier, de formă arcuită, iar mai jos un cuțitaș de fier. Lângă genunchiul stâng, a fost identificată o cataramă din fier (inclusiv cuiul acesteia), de forma unei potcoave mai înguste.

Starea de conservare a artefactelor a fost una precară. Din această cauză ele au fost recuperate doar parțial, martorii fotografici și desenele rămânând singurele dovezi ale aspectului lor în momentul descoperirii *in situ*.

M 05. Al doilea mormânt descoperit în săpătura preventivă din 2004, în cadrul secțiunii S 2 a fost mai sever afectat de excavațiile anterioare cercetării arheologice decât M 04.

Groapa sepulcrală a putut fi delimitată doar parțial, suficient însă pentru a putea preciza că aceasta era tot de formă ovală, dar mai puțin lată (0,60 m) și mai puțin lungă decât M 04 și orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu privirea spre răsărit și brațele întinse pe lângă corp. Groapa a fost umplută cu humus pigmentat cu particule de argilă.

Din schelet, s-au păstrat, în poziție anatomică, doar o vertebră cervicală (*axis*), ultimele trei din partea toracică și cele lombare și osul sacru, jumătatea stângă a osului pelvian, o parte din cutia toracică (șase coaste din jumătatea dreaptă și patru din cea stângă), parțial humerusul și radiusul drept, antebrățul și mâna stângă (lipsesc doar câteva falange) precum și femurul stâng. Lungimea totală a scheletului păstrat este de 1,10 m. În ce privește orientarea acestuia, trebuie remarcate două particularități care-l deosebesc de M 04: orientarea, care nu mai este riguros vest-est, ci sensibil deviată spre NV-SE; poziționarea brațelor și a mâinilor pe lângă corp și nu cu mâinile adunate în zona pelviană.

Singura piesă de inventar descoperită în acest mormânt, a fost un cercel de tâmplă cu un capăt întors, de bronz, găsit în dreapta vertebrei cervicale, aproape lipit de aceasta. Pe baza acestei descoperiri, mormântul aparține probabil unei femei.

În zona cercetată, alături de cele două morminte, au mai fost descoperite oseminte umane disperate după cum urmează:

a. – în S 2 (coordonate: m 1 – 3 /axa nord-sud/ și 3,60 – 4,80 /vest-est/): coaste, vertebre, fragmente de oase lungi;

b. – în S 1 (m -14/ -16): oase lungi (pl. II/2).

Aceste resturi osteologice aparțin probabil unor morminte distruse cu ocazia excavațiilor pentru extragerea lutului.

*Campania 2005*¹³. În suprafața cercetată de 336 m², au fost trasate două secțiuni (S 4 și S 5) și o suprafață S 6, unde au fost descoperite opt morminte mai mult sau mai puțin deranjate și în alte patru puncte oase umane răvășite, asociate într-un caz, cu o piesă din inventarul unui mormânt deranjat se pare anterior. Mormintele descoperite au fost numerotate crescător în continuarea celor identificate anterior. Din primul șir de morminte, aflat în extremitatea vestică a secțiunii S 6 fac parte M 04, M 06, M 07, M 08, M 13, iar în al doilea șir aflat la cca. 2 m spre est de M 05, M 09, M 10, M 11, M 12, cu precizarea că între M 05 și celălalt grup de patru morminte există un spațiu în care s-au descoperit primele trei morminte și oase umane răvășite.

M 06. Primul mormânt a fost cercetat în S 6, în cadrul primului șir de morminte delimitat. Groapa sepulcrală, cu plan oval (L = cca. 1,90 m, l = cca. 0,70 m), are pereți oblici, adâncă de -0,40 m (față de nivelul de călcare actual), orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu fața spre nord-est și brațele întinse pe lângă corp (v. pl. III).

Scheletul descoperit în poziție anatomică, are lungimea de cca. 1.60 m, craniul fiind înclinat spre stânga (nord). Brațul drept așezat pe lângă corp este ușor arcuit, membrele inferioare fiind așezate paralel, lipsesc zona epifizei inferioare și laba membrului drept.

Alături de defunct, în colțul de nord-est al gropii, au fost depuse părți dintr-un cal, craniul (L = 40 cm) și oasele membrelor inferioare și superioare (autopodiu, L = 30 cm).

Inventarul recuperat constă din doi cercei lunulari cu verigile de fixare din bronz, două brățări cu capetele libere din bronz, o cataramă și o scăriță de sa de fier.

M 07. A fost descoperit la 1,5 m sud-est de M 06, fiind pe jumătate deranjat. Groapa sepulcrală s-a putut delimita doar parțial (l = cca. 0,55 m), cu pereți oblici, adâncă de 0,45 m, orientat NV-SE. Groapa a fost foarte strâmtă, lucru sesizabil după poziția epifizelor superioare ale brațelor față de clavicule și arcuirea pronunțată a coloanei vertebrale. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu fața spre răsărit, brațul drept întins pe lângă corp și cel stâng arcuit cu mâinile adunate în partea pelviană (v. pl. III).

Lungimea părții păstrate este de 0,80 m până în zona bazinului, restul fiind deranjat în totalitate. Nu s-au descoperit piese de inventar.

M 08. Descoperit în colțul de sud-vest al S 6, la 2 m sud-vest de M 07, mormântul a fost deranjat în proporție foarte mare, păstrându-se doar câteva fragmente din calota craniană, parte din coloana vertebrală și coaste, precum și osul bazinului stâng (ilium), restul fiind distrus (v. pl. III). În situația dată, nu se pot face precizări în privința morfologiei și dimensiunilor gropii defunctului, certă fiind doar orientarea NV-SE, la adâncimea de -0,40 m.

Inventarul recuperat s-a dovedit a fi destul de interesant, constând dintr-un inel din sârmă subțire, o aplică de bronz cu gheare de fixare și decor compus din patru ochiuri, recuperată din zona gâtului, o aplică circulară de bronz, cu gheare de fixare și buclă, care alcătuiă probabil un pandantiv dublu, ruptă parțial, iar din zona sternului s-au recuperat fragmente de la două brățări din bronz în spirală, de unde s-ar putea deduce poziția mâinilor așezate pe piept.

Porțiunea de schelet păstrată este de 0,60 m, din zona gâtului și până în zona bazinului.

M 09. Se află la 4,5 m est de M 06 în al doilea șir de morminte. Groapa sepulcrală cu plan oval (L = 2,20 m, l = 0,70 m) are pereți oblici, adâncă de -0,40 m, orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu fața spre sud-est și brațul stâng așezat pe piept și dreapta pe cotul stâng (v. pl. III).

¹³ La această campanie a participat și Zsuzsanna Kopeczny, căreia îi mulțumim pe această cale pentru sprijinul acordat la înregistrarea contextelor arheologice.

Descoperit în poziție anatomică cu toate oasele păstrate intact, scheletul are o lungime de 1,70 m, craniul fiind înclinat spre dreapta (SF). Membrele inferioare au fost așezate drept cu călcăiele apropiate.

În groapă, la picioarele defunctului au fost depuse membrele inferioare și superioare dintr-un cal (autopodiu, $L = 35$ cm), iar în colțul de sud-est craniul ($L = 40$ cm).

Inventarul recuperat constă din două scărițe de șa așezate între membrele inferioare ale defunctului și craniul de cal, o zăbală articulată și două fragmente din rama de fier a unei tolbe.

M 10. Situat la 2 m sud-vest de M 09, mormântul a fost serios deranjat, păstrându-se doar humerusul brațului stâng și omoplatul, patru vertebre dorsale, 12 coaste, partea dreaptă a bazinului (ilumul), întreg membrul inferior drept și parțial cel stâng, epifiza superioară a femurului stâng fiind ruptă. Groapa sepulcrală, probabil de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite ($L = 1,80$ m, $l = 0,50$ m) cu pereți oblici, adâncă de -0,45 m, orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, oasele brațului stâng fiind ușor arcuite spre zona pelviană (v. pl. III). Lungimea păstrată a scheletului este de 1,55 m.

Inventarul, nu foarte bogat, cuprinde o zăbală articulată așezată la partea inferioară a falangelor piciorului drept, o cataramă pe partea dreaptă lângă genunchi și mai sus în dreptul bazinului pe aceeași parte un cuțiș, toate din fier.

M 11. Se află la 1,20 m nord-est față de M 09, fiind deranjat din zona ultimei vertebre lombare în jos în totalitate. Forma gropii sepulcrale nu s-a putut distinge foarte clar, scheletul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, la -0,30 m, orientat NV-SE. Brațul stâng îndoit a fost așezat pe piept, iar cel drept pe abdomen.

Din partea rămasă intactă s-a păstrat craniul spre stânga (nord), vertebrele dorsale și lombare, claviculele, omoplații și coastele, în total 0,75 m (v. pl. III).

Inventarul recuperat se compune din patru vârfuri de săgeți de formă romboidală cu peduncul, așezate în jurul craniului.

M 12. Descoperit în profilul de sud al S 6, situat la 1,80 m sud-vest de M 10. Groapa sepulcrală cu plan oval ($L = 1,70$ m, $l = 0,70$ m), pereți oblici, adâncă de -0,40 m, orientată NV-SF. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu fața spre dreapta (sud-est), cu brațul drept așezat ușor arcuit pe lângă corp și cel stâng arcuit spre abdomen.

Scheletul descoperit în poziție anatomică are o lungime de 1,50 m, doar oasele falangelor și ale mâinii drepte fiind dislocate. Membrele inferioare au fost așezate paralel (v. pl. III).

Inventarul recuperat constă din 11 aplice circulare, nouă pandantive duble, opt aplice de formă rectangulară și două de forma unor frunze bombate și alungite la extremități, toate ornamente vestimentare.

M 13. Descoperit în ultima fază a cercetărilor, în cadrul primului șir la 2 m nord-est față de M 06. Groapa sepulcrală, de formă ovală ($L = 2,10$ m, $l = 0,80$ m), se află la -0,40 m, orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat direct pe pământul galben argilos, în decubit dorsal, cu fața spre stânga (nord-est), brațul stâng ușor arcuit pe lângă corp și mâna dreaptă așezată pe abdomen.

Scheletul aflat în poziție anatomică avea o lungime de 1,74 m, membrele inferioare fiind așezate paralel în groapa sepulcrală (v. pl. III).

Inventarul care a însoțit decedatul s-a dovedit a fi unul foarte bogat, alcătuit din doi pandativi, o aplică în formă de inimioară, un amnar cu cremene, o cataramă dreptunghiulară, un cuțiș, fragmente dintr-o zăbală, două scărițe de șa. Alături de acestea pe partea dreaptă a defunctului a fost așezată tolba, recuperată parțial datorită stadiului avansat de corodare, de la care s-a mai păstrat și o cataramă ovală, precum și trei plăcuțe ornamentale din os din jurul deschiderii, una neornamentată și două ornamentate cu ochiuri. În tolba au fost așezate șase săgeți de formă romboidală cu peduncul, cinci alungite și una aplatizată, toate poziționate ritual înspre partea deschisă. Tolba de formă trapezoidală, a fost întărită cu tije de fier constând din trei

benzi întăritoare, terminate cu capete romboidale fixate cu nituri în materialul tolbei (piele sau textil). Datorită stării de conservare precare, ramele tolbei au fost recuperate doar parțial, martorii fotografici și desenele fiind singurele dovezi ale aspectului lor în momentul descoperirii *in situ*. Pe aceeași parte a fost așezat și un arc, din care s-au păstrat o plăcuță semicirculară în profil din os, din partea mediană a arcului și patru capete întăritoare din os. Acestea au fost realizate din oase lungi, finisate ($L = 20$ cm), tăiate oblic la partea mai lată și înguste spre extremitatea liberă a arcului. În partea îngustă au fost făcute locașuri pentru fixarea corzii. Deschiderea arcului a fost de cca. 1.20 m. Doar două plăcuțe s-au păstrat într-o stare mai bună, celelalte două fiind recuperate fragmentar. Atât partea mai îngustă a tolbei cât și unul din capetele arcului au fost așezate sub cotul brațului drept.

În suprafețele cercetate, alături de mormintele descoperite, au mai fost găsite oase umane deranjate și piese din inventarul acestora. Astfel, în S 4 care intersectează S 1 din 2004, spre extremitatea nordică a acesteia în dreptul caroului 5 s-au descoperit mai multe oase umane răvășite. În S 6, la cca. 4 m est de M 09 s-au descoperit fragmente dintr-un maxilar și câțiva dinți, iar în colțul SE al aceleiași secțiuni s-au mai găsit câteva oase umane răvășite. La cca. 2 m față de colțul de nord-est al S 6, lângă profil s-a descoperit o mărgică cu decor spiralat în relief și câteva fragmente dintr-o calotă craniană. Acestea au aparținut cu siguranță unui mormânt deranjat anterior de cei care au excavat lut din acest loc.

Campania 2006. În această campanie au fost trasate alte opt secțiuni, numerotate crescător în continuarea celor din anul 2005 (de la S 7 la S 14). A fost escavată o suprafață de 138,5 m², săpătura extinzându-se spre sud și sud-vest mai ales, dar și spre vest și NNE, urmărindu-se oarecum radiar sectoarele rămase presupus neatinse din jurul excavațiilor noastre sau a gropilor de extracție. Din păcate rezultatele acestei campanii s-au rezumat mai mult la lucrări de sondare, fiind descoperite doar două morminte, M 14 și M 15, ultimul distrus însă în totalitate, probabil de una din gropile de scoatere a argilei.

M 14. Mormântul a fost descoperit pe o mică ridicătură nederanjată aflată la nord-vest de S 6 și sud-vest de M 13. Groapa sepulcrală de formă ovală ($L = 1.70$ m, $l = 0.50$ m) este orientată NV-SE. Defunctul a fost așezat direct pe pământul argilos, în decubit dorsal, cu fața spre dreapta (sud-est), cu brațul drept întins pe lângă corp și cel stâng așezat pe abdomen.

Scheletul aflat în poziție anatomică are o lungime de 1.55 m, membrele inferioare fiind ușor arcuite în groapa sepulcrală. Femurul stâng a fost tăiat sau amputat se pare înainte de înhumare (v. pl. III).

Inventarul defunctului a constat doar dintr-un cuțitaș ($L = 10$ cm) descoperit în partea stângă a bazinului. Din păcate starea foarte proastă de conservare nu ne-a permis decât înregistrarea tehnică acestuia, martorii fotografici și desenul rămânând singurele dovezi ale piesei descoperite *in situ*.

M 15. În extremitatea de sud-vest a suprafețelor investigate, au fost descoperite resturi osteologice umane și animale deranjate care au aparținut cu siguranță unui mormânt, botezat de noi M 15. Acesta a constituit dovada că cimitirul se întindea pe o suprafață mai mare, acesta fiind la 14.80 m de grupul de morminte descoperite în anul 2005. Din păcate în suprafața dintre acesta și celelalte morminte, un șanț și mai multe gropi de scoatere vechi și nivelate au distrus întregul context arheologic, care ar fi putut fi edificator în privința dispunerii mormintelor. În cadrul secțiunii S 7 s-au descoperit resturi osteologice umane (un femur în extremitatea de nord și resturile unui craniu de cal în extremitatea de sud).

Din toată răscolirea nu s-au putut recupera decât câteva resturi din defunct (coaste, oasele bazinului, părți din membrele inferioare și superioare, fragmente de calotă) și părți din membrele și dentiția unui cal depus în mormânt.

Încadrarea cronologică a vestigiilor. Cele douăsprăzece morminte descoperite la Nădlac *Lutărie* pe parcursul celor trei campanii, plus celelalte trei descoperite anterior ne-au permis pe baza contextelor și mai ales inventarului funerar să ne facem o imagine asupra comunității care s-a înhumat aici. Au fost probabil și oameni de rând împreună cu familiile lor și războinici, care s-au înhumat pe perioada a cel puțin două generații. În cazul de față este vorba de morminte dispuse în șiruri (pl. II/2), care pot fi încadrate în categoria cimitirelor plane de tip maghiar (*honfoglalás*). Mormintele de la Nădlac – *Lutărie* au aparținut probabil unei comunități nomade de rând, care pendula sezonier aici în căutarea pășunilor necesare turmelor proprii.

Supuse unei analize metodic-contextuale, dispersia cronologică a artefactelor descoperite în morminte nu excede limitelor unui secol, adică a doua jumătate a secolului X și începutul celui următor. Artefacte identice au fost descoperite atât în Câmpia Aradului, cât și în Alföld, în Voivodina¹⁴, în sud-estul Slovaciei și în bazinul superior al Vistulei fiind atribuite etnic, fără excepție, comunităților maghiare.

Chiar dacă unele tipuri de piese sunt mai degrabă caracteristice secolului X – scărițele de formă trapezoidală, pandantivele lunulare, cercei lunulari, pandantivele duble, inelele de tâmplă simple, verigheta, mărgelile, amnarele simple – altele cu greu pot fi datate înainte de prima treime a secolului X – inelele de tâmplă cu un capăt rasucit sau dublu „S”, amnarul cu lobi. Astfel, cea mai corectă încadrare cronologică pare a fi a doua jumătate a secolului X și probabil începutul secolului XI. Pe baza inventarului funerar s-a putut stabili că, partea de sud-vest a cimitirului este cea mai timpurie, acesta extinzându-se spre nord-est, unde s-au făcut probabil înhumări în faza finală.

Apoi este posibil ca aceste grupuri să facă parte din amplul proces de reorientare al puterii maghiare spre est și sud-est după înfrângerea catastrofală suferită, în 10 august 955, în lunca râului Lech, din apropiere de Augsburg în fața oștirilor germane conduse de Otto I cel Mare.

Este cunoscut faptul că, după această înfrângerea catastrofală suferită de oștile maghiare conduse de Fajsz la 10 august 955 în Bavaria, maghiarii și-au îndreptat atenția spre est și sud-est. În cadrul acestei expansiuni, mai întâi punctuale, apoi sistematice a fost ocupată probabil și Câmpia Aradului. Este vorba de perioada domniilor lui Taksony (955-972), Géza (972-997) și Vajk (997-1038) (respectiv Ștefan cel Sfânt după încoronarea sa ca rege creștin).

Așezarea acestei comunități în jurul Nădlacului de azi s-a făcut cu siguranță după sau în același timp cu alte grupuri asemănătoare, descoperirile din arealul apropiat confirmând acest fapt.

Rit și ritual funerar. Cimitirul descoperit la Nădlac face parte din categoria necropolelor plane, de mărimi medii, defuncții fiind înhumați direct pe pământul gălbui argilos în șiruri pe direcția SV-NE. Ritualul funerar, care încă mai include ofrande de tipul hălciilor de carne de cal (resturi de mandibulă și membre de cal s-au descoperit în mormântul M 01, M 06, M 09 și M 15), indică o perioadă premergătoare extinderii ritului funerar creștin, răspândit oficial în arealul locuit de către maghiari după creștinarea și încoronarea lui Ștefan cel Sfânt (1000 respectiv 1 ianuarie 1001).

Coroborând datele obținute în urma evaluării anterioare săpăturii cu cele rezultate de pe urma excavațiilor arheologice, se poate aprecia că, cele mai timpurii înhumări s-au făcut în zona de sud-vest a cimitirului, acesta extinzându-se spre nord-est, unde se presupun cele mai târzii înhumări. Analiza orientării mormintelor, a poziționării defuncțiilor și a inventarului funerar susțin ideea existenței mai multor orizonturi de înhumare.

¹⁴ Stanojev 1989.

Poziția scheletelor în morminte. Informațiile recuperate în urma cercetării mormintelor din punctul *Lutărie* au relevat că, defuncții au fost depuși în groapa sepulcrală în decubit dorsal, se pare direct pe pământul argilos, posibil într-un giulgiu. Nu s-au sesizat urme ale unor sicrie de lemn sau piese de fier care să provină de la acestea. La majoritatea mormintelor groapa sepulcrală a fost de formă ovală sau dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, cu pereții oblici. Dimesiunile acestora variază între 1,70-2,20 m lungime și 0,50-0,80 m lățime. Mormintele au fost orientate NV-SE, într-un singur caz defunctul fiind așezat pe direcția vest-est (M 04).

În privința poziției brațelor s-au putut distinge șase variante de așezare: cu brațele întinse pe lângă corp și mâinile adunate în partea pelviană (M 04), cu brațele întinse pe lângă corp, ușor arcuite (M 05, M 06), cu brațul drept întins pe lângă corp și cel stâng arcuit cu mâinile adunate în partea pelviană (M 07, M 14), cu brațul stâng așezat pe torace și dreapta pe abdomen (M 09, M 11), cu brațul drept așezat ușor arcuit pe lângă corp și cel stâng arcuit spre abdomen (M 12), cu brațul stâng ușor arcuit pe lângă corp și mâna dreaptă așezată pe abdomen (M 13) (pl. III 1/2).

Privite în ansamblul lor, mormintele de la Nădlac pot fi atribuite unei comunități aflate într-un stadiu de viețuire tradițional încă unei populații nomade. Mesajele transmise de inventarul funerar păstrat este relevant pentru tot ce a însemnat aceasta din punct de vedere al modului de trai, al vestimentației și nu în cele din urmă al credințelor legate de viața de apoi. Atribuirea unor creștini, doar pe baza poziției brațelor a unora dintre morminte, pare hazardată în acest stadiu¹⁵. În cazul de față, ritualul de înhumare cu inventarul aferent, inclusiv ofranda cabalină, permit atribuirea mormintelor unei comunități nomade din faza a doua a descălecatului.

Ofranda de cabalină. După clasificarea făcută de Csánad Bálint depunerile de ofrandă cabalină întâlnite la Nădlac se încadrează în primele două grupe¹⁶. Ritul funerar, care încă mai include ofrande de tipul hălciilor de carne de cal, indică o perioadă premergătoare extinderii ritului funerar creștin, obicei care dispare aproape complet în secolul XI.

Primei grupe, în care erau depuse scăriț(a)ele, zăbala și șaua, renunțându-se la resturile de cal, îi aparțin mormintele M 04, M 10 și M 13. Acestea au aparținut probabil unor personaje de rang inferior în ierarhia socială¹⁷. În toate cele trei cazuri s-au descoperit doar scăriț(a)ele și/sau zăbala, nefiind reperate părți componente din șa, care putea fi confecționată și din materiale perisabile în aceste cazuri.

În a doua grupă, în care erau depuse pielea calului, craniul și membrele, pot fi clasate mormintele M 01, M 06, M 09 și M 15. Alături de acestea erau depuse piesele de harnașament, vestimentație și podoabe, care ne permit atribuirea acestora unor personaje de rang superior. Din M 01 s-au recuperat doar câteva fragmente din craniul unui cal, fără a se cunoaște poziția în care a fost așezat lângă defunct, certe fiind doar scărițele și zăbala descoperite aici. Din M 15, descoperit în extremitatea de sud-vest a suprafeței cercetate s-au recuperat de asemenea doar părți din craniul și membrele calului, fără alte piese, dar în acest caz mormântul a fost complet deranjat de una din gropile de extracție a argilei. În celelalte două, craniul și membrele calului au fost depuse pe partea stângă a mormântului (M 06) și pe picioarele defunctului (M 09).

Interesantă este situația mormântului M 06, la care pe lângă ofranda cabalină s-a păstrat un interesant inventar funerar. Acesta constă din doi cercei lunulari cu verigă, două brățări cu capetele libere, o catarmă și o scăriță de șa. Mormântul se pare că a aparținut unei femei¹⁸, după cum o arată și inventarul funerar, care este posibil să fi avut un rol important în această comunitate.

¹⁵ Takács 2005, p. 85-101.

¹⁶ Bálint 1969 a, p. 107-114; Idem 1971 b, p. 85-108.

¹⁷ Dragotă 2006, p. 51.

¹⁸ Analiza antropologică a mormintelor a fost făcută de Alexandra Babău și Luminița Andreica (absolvente ale Facultății de Antropologie, Univ. de Vest Timișoara), concluzii care urmează să fie publicate într-un studiu separat.

Morminte de femei cu ofrandă de cal s-au mai descoperit la Kecel, Szeged-Bojárhalom, Bordány¹⁹ (Ungaria), care au fost atribuite unor femei cu statut superior în societatea maghiară timpurie²⁰.

Alte tipuri de ofrande animală, în afară de cea cabalină, nu a mai fost sesizată în cele 15 mormintele investigate.

De asemenea, nu au fost reperate fragmente ceramice care să provină de la vase depuse în morminte.

Materialul arheologic.

Accesorii vestimentare. Foarte des întâlnite în inventarul mormintelor sunt cataramele de diverse forme și mărimi, alături de nasturi globulari și butoni. Posibilitatea ca funcționalitatea unora dintre cataramă să fie alta este destul de mare, foarte important fiind în acest caz contextul în care a fost descoperită piesa.

Din prima categorie au fost descoperite șase piese aflate într-o stare de conservare destul de precară, unele dezintegrându-se în momentul prelevării lor (pl. IV/3-4). În afara unei singure cataramă, de mici dimensiuni descoperită în M 01 (pl. IV/1), despre a cărei context de descoperire nu se cunosc detalii²¹, celelalte piese provin probabil din componența unor curele/centuri accesoriu vestimentar. În mormintele M 04 și M 13 catarama a fost descoperită pe partea dreaptă a genunchiului, respectiv a tibiei, nefiind exclusă, deci, folosirea ca accesorii ale harnașamentului²². O situație asemănătoare am întâlnit în mormântul M 37 descoperit la Ikervár-Virág utca²³.

Se disting patru forme, de forma unei potcoave (pl. IV/4), dreptunghiulare cu partea mediană arcuită spre interior (pl. IV/5), dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (pl. IV/2, 6) și de formă ușor trapezoidală cu colțurile rotunjite (pl. IV/3). În privința cronologiei acestui tip de piese, ele se încadrează în limitele secolelor X-XI în contextul sau corelat cu celelalte descoperiri din cadrul mormintelor. Toate acestea își găsesc analogii în cimitire contemporane dintr-un areal foarte apropiat²⁴.

Din categoria nasturilor globulari se disting două forme. Una cu calota sudată pe partea mediană (pl. IV/7) descoperit în M 02 și una compusă din două părți identice sudate pe verticală (pl. IV/8) descoperită în M 12. Analogii pentru acest tip de nasturi întâlnim la Püspökladány-Eperjesvölgy (M 207)²⁵, Sárrétudvari-Hízófold (M 139, 167, 221, 256)²⁶, Timișoara-Ciornei (M 19)²⁷, Pecica. În același mormânt s-a descoperit un buton circular cu urechea de prindere ruptă, fără decor (pl. IV/9)²⁸.

Ornamente vestimentare. Acest tip de artefacte provin din trei morminte M 08, M 12 și M 13. De departe cele mai interesante provin din mormântul M 12, care se pare a aparținut unei adolescente.

Din mormântul M 08 s-a recuperat o aplică circulară cu un cioc de fixare rupt, care compunea probabil un pandantiv dublu (pl. V/1), piesă asemănătoare cu cele descoperite în mormântul M 12. Tot din M 08 s-a recuperat o piesă aproximativ patrulateră cu colțurile rotunjite

¹⁹ Dienes 1956, p. 37-38.

²⁰ Révész 1996, p. 54-67.

Forma și mărimea, asemănătoare cu catarama descoperită în mormântul M 13, ca accesoriu al tolbei de săgeți, nu face să credem că și aceasta ar putea să aibă aceeași origine, mai ales că, în cadrul mormântului M 01 s-au descoperit resturi dintr-o toibă (plăcuțe de os).

²² Cosma 2002, p. 122.

²³ Kiss 2000, p. 48-49, pl. 17/M 37.

²⁴ Révész 1996; Cosma 2002, p. 122-124; Nepper I-II 2002; Istvánovits 2003, p. 322; Pinter et alii. 2006, p. 151, 168.

²⁵ Nepper I-II 2002, p. 163.

²⁶ Ibidem, p. 324-326, 332, 343-344, 349.

²⁷ Rădulescu, Gáll 2001, p. 168, fig. 12/4.

²⁸ Istvánovits 2003, p. 298, pl. 155/2; Révész 1996, p. 229, pl. 7/18; Nepper II 2002, p. 90, pl. 84/5-6.

și un decor de patru ochiuri (pl. V/2). Analogii foarte bune pentru această piesă provin de la Sárétudvari-Hízófold (M 31)²⁹.

Alături de celelalte piese de inventar care compuneau inventarul lui M 13 s-au mai descoperit trei piese din bronz, o aplică și două pandantive, care au atras atenția mai ales prin poziția avută în mormânt. Decorul de pe aplica în forma unei inimioare cu trei nituri de fixare nu s-a putut distinge datorită oxidării, însă se poate presupune că aceasta provenea de la o centură (pl. V/3). Interesantă este însă poziția în care au fost descoperiți cei doi pandantivi, cu un decor identic compus din vrejuri (pl. V/4-5). Unul a fost descoperit pe partea stângă a maxilarului, patina din bronz impregnându-se în os, iar celălalt pe partea dreaptă a defunctului, oarecum în afara gropii sepulcrale. Acest fapt ar putea avea două explicații, fie această situație s-ar datora mișcării din poziția inițială a pieselor de către rozătoare, lucru altfel explicabil ținând cont de adâncimea relativ mică la care a fost descoperit mormântul, fie este vorba de un obicei legat de ritualul de înmormântare. În acest caz există posibilitatea ca defunctul să fi fost acoperit cu o pânză de care au fost agățate aceste pandative, un fel de obol necesar trecerii în viața de apoi³⁰.

Din mormântul notat de noi M 12 a fost prelevat un interesant material, constând din 11 aplice circulare, șase cu un nit de fixare (pl. V/6-11) și cinci cu două nituri (pl. V/12-16), nouă pandantivi dubli sau aplică cu pandativ (pl. V/17-21, pl. VI/1-4), opt aplice rectangulare (pl. VI/5-12) și două foliculare (pl. VI/13-14). Aplicile circulare și pandantivii au fost descoperite în jurul gâtului defunctului, iar celelalte piese se înșirau din zona pieptului spre abdomen și împodobeau probabil caftanul cu care probabil a fost înhumat defunctul. O situație asemănătoare cu cea de la Sárétudvari-Hízófold, unde în mormântul M 207 s-au descoperit aplice circulare și pandantivi dubli în jurul gâtului³¹. Analogiile și reconstituiriile făcute în cazul altor descoperiri de acest fel sunt relevante, fiind caracteristice pentru populația maghiară timpurie.

Podoabe. Piese de podoabă descoperite se pot împărți în podoabe de păr și urechi, podoabe purtate la gât și podoabe pentru brațe și degete.

Din prima categorie fac parte piesele descoperite în cadrul mormintelor M 02, M 03, M 05, M 06 și constau din inele de tâmplă și o pereche de cercei lunulari. Inelele de tâmplă sunt de trei tipuri: simple sau cu capetele libere (pl. VIII/1-2), cu un capăt răsucit (pl. VIII/4) și cu un capăt în „S” (pl. VIII/3). Piese au fost descoperite în cadrul mormintelor din extremitatea de nord-est a cimitirului, considerată de noi cea mai târzie. Un argument în acest sens ar putea fi prezența inelului de tâmplă cu un capăt răsucit din cadrul mormântului M 05 databil la începutul secolului XI. O bună analogie și datare ne este oferită de o piesă asemănătoare descoperită la Hodon în mormântul M 04 în asociere cu două monete de la Ștefan I³². Folosite pentru împodobirea părului sau ca accesorii pentru acoperirea capului, acest tip de piese au cunoscut o perioadă de utilizare cuprinsă între secolele X-XIII.

Din inventarul mormântului M 06 provin o pereche de cercei lunulari cu verigi de prindere (pl. VII/8-9). Acest tip de piese sunt destul de frecvente încă din secolele VII-VIII³³, avându-și probabil originea în atelierele bizantine³⁴.

Piese purtate la gât provin din inventarul mormântului M 03 și constau dintr-o pereche de pandantivi lunulari (pl. VII/6-7) și cinci mărgel, patru de ceramică și una de sticlă (pl. VIII/7-11). Date fiind condițiile de descoperire, nu se cunoaște poziția exactă a acestora în cadrul

²⁹ Nepper I 2002, p. 301-302.

³⁰ Fodor ed. 1996, p. 37-43.

Nepper I 2002, p. 341.

³² Drașovean et alii. 1996, p. 36.

³³ Sedov 2001, p. 346-347.

³⁴ Cosma 2002, p. 89.

mormântului, se poate presupune doar că acestea compuneau probabil un șirag de mărgel în combinație cu cei doi pandantivi lunulari. Acest tip de artefacte sunt databile între sfârșitul secolului X și secolul XI³⁵ sau faza Bjelo Brdo I³⁶. Cele mai apropiate analogii pentru acest tip de pandativ provin de la Halimba³⁷, Püspökladány-Ferjesvölgy³⁸, Curtuișeni³⁹ sau Alba Iulia mai spre est⁴⁰. O mărgelă de ceramică cu decor în relief a fost descoperită izolat în colțul de nord-est al suprafeței S 6, provenită probabil dintr-un mormânt deranjat (pl. VIII/12).

Podoabe pentru brațe și degete au fost descoperite în mormintele M 02, M 06 și M 08 constând din brățări și din M 03 și M 08 inele. În perioada secolelor X-XI acest tip de artefacte erau purtate atât de femei cât și de către bărbați, de diverse categorii sociale⁴¹. Se pot distinge două tipuri de brățări, una confecționată dintr-o bară circulară în secțiune cu capetele boante sau ascuțite și una împletită din trei sau patru fire de sârmă. Brățările confecționate dintr-o bară de bronz provin din mormintele M 02 (pl. VII/1) și M 06 (pl. VII/2-3) găsimu-și analogii pe spații destul de largi⁴². Din cealaltă categorie provin două brățări împletite din trei fire (pl. VII/4) și patru fire (pl. VII/5) de sârmă din bronz, păstrate fragmentar, descoperite în cadrul mormântului M 08.

Inele descoperite sunt și ele de două tipuri, unul tip verighetă confecționat dintr-o bandă cu capetele libere având un decor în zig-zag (pl. VIII/5) și altul dintr-un fir subțire de bronz (pl. VIII/6), destul de răspândite în aria culturii Bjelo Brdo⁴³. Pieseile provin din inventarul mormintelor M 03 și M 08.

Piese de harnașament. Dintre piesele de harnașament descoperite în mormintele de la Nădlac se remarcă mai ales scărițele de șa și zăbalele, depuse ritual în zona membrelor inferioare, alături de cataramă de distribuție sau verigi.

Cele opt scărițe de șa depuse ritual provin din cinci morminte, din totalul de 15 cercetate sistematic sau descoperite accidental. În trei dintre morminte s-au descoperit ambele scărițe (M 01, M 09 și M 13), iar din celelalte două provin doar câte o scăriță (M 04 și M 06). Toate scărițele descoperite sunt de formă trapezoidală, cu orificiu de prindere, talpa curbată spre exterior cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească. Datorită depunerilor de rugină în cazul celor două scărițe descoperite în cadrul mormântului M 13 orificiul de prindere nu se poate distinge foarte clar, doar curățarea putând elucida acest detaliu. Doar una dintre piese, descoperită în cadrul mormântului M 04⁴⁴ ar putea sugera o formă mai rotunjită, formă trădată însă de o ruptură care a deformat-o (pl. IX/3). Starca de conservare a pieselor recuperate a fost relativ bună, ele necesitând însă măsuri de curățare și conservare adecvate.

Primele două scărițe provin din primul mormânt descoperit accidental în punctul *Lutărie* în vara anului 1998. Potrivit datelor prelevate inițial de Pavel Huszarik, piesele au fost atribuite primului mormânt, botezat ulterior M 01 (pl. IX/1-2). Dintr-o schiță foarte sumară se pare că, scărițele au fost așezate la picioarele defunctului⁴⁵.

³⁵ Kralovánszky 1959, p. 80; Zoll-Adamikowa et alii. 1999, p. 96-100.

³⁶ Giesler 1981, p. 128-130.

³⁷ Török 1962, p. 150-151, 167.

³⁸ Nepper I-II, p. 144.

³⁹ Cosma 2002, p. 96.

⁴⁰ Dragotă 2006, p. 98.

⁴¹ Fodor ed. 1996, p. 55.

⁴² Dragotă 2006, p. 79.

⁴³ Giesler 1981, p. 109-113.

⁴⁴ Aceasta a fost descoperită accidental în toamna anului 2003, anterior începerii cercetărilor preventive din anul 2004, când a fost excavat mormântul M 04, fiind recuperată de la picioarele defunctului.

⁴⁵ În cazul primelor descoperiri există înregistrări foto și pe bandă VHS.

În cadrul mormântului M 06 a fost descoperită doar o scăriță de șa așezată lângă piciorul stâng, în același mormânt fiind descoperită și ofrandă cabalină (pl. IX/4).

Două scărițe au fost depuse lângă genunchiul drept al defunctului M 09 (pl. X/1-2). Și în acesta a fost depusă ofrandă cabalină.

Ultimele două scărițe au fost prelevate din cadrul mormântului M 13 (pl. III), una dintre acestea fiind așezată oblic pe tibia piciorului stâng, iar cealaltă lângă tibia piciorului drept spre laba piciorului (pl. X/3-4).

Cele mai apropiate analogii pentru astfel de piese provin de la Mâșca⁴⁶, localitate situată la poalele munților Zarand. Piese descoperite aici se pare că au aparținut unei căpetenii, scărițele având încrustat un decor din argint, forma însă este asemănătoare cu cele descoperite la Nadlac și au fost datate în vremea lui Géza (970-997)⁴⁷. O scăriță asemănătoare păstrată fragmentar a fost descoperită recent în hotarul dintre Șagu și Cruceni, la sud de drumul județean care leagă aceste localități⁴⁸. Mai spre est, pe valea Mureșului la Deva – *Micro 15* într-un mormânt s-au mai descoperit astfel de piese⁴⁹. În județul Timiș la Periam⁵⁰, Dudeștii Vechi⁵¹ și Timișoara – *Ciornei*⁵² s-au descoperit piese asemănătoare. Înspre vest, în comitatul Bekes (Ungaria) două scărițe asemănătoare au fost descoperite la Medgyesegyháza (M 8)⁵³. Spre nord-vest, din comitatul Hajdú-Bihar (Ungaria) provin alte analogii pentru piesele noastre din cimitirele de la Hajdúszoboszló-Árkoshalom (M 74, 100, 112, 117, 122, 145, 185, 192, 244)⁵⁴, Püspökladány-Eperjesvölgy (M 112, 143, 204, 205, 216)⁵⁵ și Sárrétudvari-Hízófold (M 41, 81, 126, 183, 197, 259)⁵⁶.

Scărițele descoperite la Nădlac se încadrează tipologic și cronologic intervalului celei de-a doua jumătăți a secolului X⁵⁷, fiind se pare caracteristice comunităților de rând⁵⁸ așa cum este și cazul acestei comunități care s-a înhumat aici.

Cele cinci zăbale articulate descoperite se încadrează în tipul II Ruttkay⁵⁹, ceea ce le deosebește fiind doar lungimea și diametrul verigilor. În M 01, M 04, M 09 și M10 piesele s-au păstrat întregi (pl. XI/1-4), din M 13 fiind recuperată doar o verigă din zăbală (pl. XI/5).

Toate piesele au fost recuperate din zona membrelor inferioare și își găsesc analogii în descoperiri din spații apropiate. Piese asemănătoare au apărut la Șiclău, Voiteni⁶⁰, Hodoni⁶¹, Orăștie⁶².

Catarama de distribuție (pl. XI/7) și veriga (pl. XI/6) provin probabil de la harnașamentul depus ritual în groapa mormântului M 01. Este posibil ca veriga să provină și de la tolba de săgeți.

⁴⁶ Réthy 1898, p. 124-128; v. *RepArh* 1999, p. 83.

⁴⁷ Fodor ed. 1996, p. 341.

⁴⁸ Piesa a fost descoperită în urma unei periegeze efectuate în hotarul acestor localități, un posibil indiciu pentru existența unui cimitir medieval timpuriu în zonă.

⁴⁹ Dragotă 2006, p. 114, pl. XLIX/3-4.

⁵⁰ Bálint 1991 c. p. 246.

⁵¹ Bejan et. alii. 2005, p. 34, fig. 8.

⁵² Rădulescu, Gáll 2001, p. 157, pl. 2.

⁵³ Liska, Medgyesi 2002, p. 410, fig. 11/1-2.

⁵⁴ Nepperl 2002, p. 69, 73, 75-77, 79, 86-87, 97-98.

⁵⁵ Nepperl 2002, p. 148, 151-152, 101-102, 165.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 303, 309-310, 320-321, 335-336, 338, 350.

⁵⁷ Ruttkay 1976, p. 353-354.

⁵⁸ Istvánovits 2003, p. 351.

⁵⁹ Ruttkay 1976, p. 357.

⁶⁰ Medeleț et alii, 2001, p. 99-100.

⁶¹ Drașovean 1996, p. 37.

⁶² Luca, Pinter 2001, p. 118, M 7/1993.

Armament și echipament militar. Piese de armament și echipament militar depuse în mormintele cercetate au aparținut probabil unor războinici și constau din vârfuri de săgeți, plăci de os/întăritoare de la arc și tolbe pentru săgeți. Astfel de piese au fost descoperite în mormintele M 01, M 04, M 09, M 11 și M 13.

Din M 01 provine un vârf de săgeată cu cap romboidal și peduncul rupt (pl. XII/1), o plăcuță de os (pl. XIII/1), probabil din zona mediană a arcului și două plăcuțe ornamentale, una mai lată cu nit de fier (pl. XIV/4) și una îngustă cu decor incizat constând din cercuri (pl. XIV/5), de la tolba de săgeți⁶³. Alta este situația în mormântul M 04, de aici au fost prelevate un mănunchi de cinci vârfuri de săgeți (pl. XII/2-6), dintr-o tolba întărită cu rame de fier (pl. XIV/1). Tolba cu cele cinci săgeți a fost depusă pe partea stângă a defunctului împreună probabil cu un arc, din care nu s-a păstrat însă nimic acesta fiind probabil simplu, fără plăcuțe/întăritoare din os. Săgețile sunt și ele de două feluri, unele deltoide sau romboidal aplatizate (pl. XII/2-3) altele alungite (pl. XII/4-6). Din zona membrelor inferioare ale mormântului M 09 au fost recuperate două bucăți arcuite cu niturile de fixare păstrate, din rama de fier întăritoare a tolbei (pl. XIV/2-3). Nu au fost asociate cu alte piese, vârfuri de săgeți sau plăcuțe din os. Singurele piese de inventar depuse în cadrul mormântului M 11 constau din patru vârfuri de săgeți deltoide alungite (pl. XII/7-10) depuse probabil ritualic în jurul capului. Cel mai bine s-a păstrat armamentul depus în cadrul mormântului M 13. Acesta constă din plăcuțele întăritoare ale unui arc și tolba cu săgeți, întărită cu rame de fier. Arcul are o deschidere de 1.20 m, fiind întărit cu plăcuțe de os în zona mediană (pl. XIII/2) și la capete (pl. XIII/3-5). Acesta a fost depus pe partea stângă a defunctului, pe lângă corp, cu un capăt sub cotul stâng și celălalt peste laba piciorului stâng.

Sub arc a fost depusă o tolba de formă trapezoidală, cu ramă întăritoare din fier (v. pl. XIII), plăcuțe de os (pl. XIV/6-8) și o cataramă de fier (pl. XIV/9). În partea superioară a tolbei s-au păstrat șase vârfuri de săgeți, una romboidal aplatizată (pl. XII/15) și cinci romboidal alungite (pl. XII/11-14, 16). Tipologic și cronologic acest tip de tolba se încadrează în a doua jumătate a secolului al X-lea, când dispare decorul de pe plăcuțele de capac și doar plăcuțele mai înguste din jurul deschiderii tolbei mai sunt decorate cu cerculețe⁶⁴.

Piese de armament și echipament militar⁶⁵ descoperite la Nădlac își găsesc analogii în spații apropiate, din morminte care au aparținut unor războinici din perioada descălecatului.

Ustensile. O categorie de piese des întâlnită în mormintele din această perioadă sunt cuțitele de uz comun sau pumnale și amnarele⁶⁶. Majoritatea au fost descoperite în jurul bazinului, dar și în jurul membrelor inferioare ale defuncților.

Cuțitele descoperite sunt fie lama dreaptă (pl. XV/7, 8, 10) fie cu vârful ușor curbat (pl. XV/5, 9), fiind destul de frecvent întâlnite în mormintele databile în această perioadă.

Amnarele descoperite se pot clasifica în două categorii, cele care se termină în lobi la capetele libere și partea mediană proeminentă spre interior (pl. XV/1, 4) și cele cu capetele libere subțiate, arcuite spre exterior și partea mediană ușor arcuită spre interior (pl. XV/2-3). În mormântul M 13 alături de amnar s-a păstrat și cremenele, care probabil erau ținute într-un săculeț din material organic.

Catalogul inventarului funerar descoperit. Catalogul pieselor cuprinde inventarul mormintelor descoperite în cursul celor trei campanii desfășurate din anul 2004 până în anul 2006, inclusiv a celor trei morminte descoperite anterior. Acesta a fost structurat pe criteriul

⁶³ Date fiind condițiile de descoperire, nu se cunosc detalii despre poziția *in situ* a pieselor.

⁶⁴ Straub 1999, p. 413-415.

⁶⁵ CCI 2005, p. 246.

⁶⁶ Cosma 2002, p. 120; Dragotă 2006, p. 116-117.

funcționalității pieselor. Descrierea s-a făcut după cum urmează: 1. număr curent; 2. denumire piesă; 3. materialul din care este confecționată; 4. tehnica în care a fost confecționată; 5. descrierea piesei (include dimensiunile acesteia, exprimate în centimetri și greutatea, exprimată în grame: L = lungime, L_t = lungime totală, l = lățime, l_{max} = lățime maximă, h = înălțime, g = grosime, \emptyset = diametrul, \emptyset_{max} = diametrul maxim, \emptyset_{int} = diametrul interior, \emptyset_{ext} = diametrul exterior, Gr. = grame); 6. loc de descoperire; 7. loc de păstrare, nr. inv. (C.M.A. = Complexul Muzeal Arad); 8. ilustrație.

Accesorii vestimentare

1. *Cataramă*; fier; forjare; de formă ovală ($3 \times 2,5$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiune dreptunghiulară ($0,4 \times 0,2$ cm), fără cuiul de fixare (Gr. = 3,9 g); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.092; pl. IV/1.

2. *Cataramă*; fier; forjare; de formă dreptunghiulară cu colțurile ușor rotunjite ($4,1 \times 2,9$ cm, Gr. = 8,7 g), realizată dintr-o bară cu secțiune dreptunghiulară ($0,4 \times 0,2$ cm), cu spinul prins de una din margini și îndoit spre vârf ($L = 3,9$ cm); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.093; pl. IV/2.

3. *Cataramă*; fier; forjare; de formă trapezoidală, fragmentară ($L = 4,7$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiune dreptunghiulară (max. $0,9 \times 0,4$ cm), cu spinul ușor arcuit în partea centrală, fixat printr-o buclă pe latura mai îngustă a cataramעי; M 04, lângă genunchiul stâng; C.M.A. nr. inv. 17.094; pl. IV/3.

4. *Cataramă*; fier; forjare; de formă semicirculară, fragmentară ($5,2 \times 4,5$), cu cui de fixare ($5,7 \times 0,5$ cm), realizată dintr-o bară dreptunghiulară în secțiune ($0,8 \times 0,2$); M 06; C.M.A. fără nr. inv.; pl. IV/4.

5. *Cataramă*; fier; forjare; de formă dreptunghiulară cu laturile lungi arcuite spre interior ($5,2 \times 3,3$), cu cui de fixare ($5,4 \times 0,5$ cm), realizată dintr-o bară pătrată în secțiune ($0,5 \times 0,5$); M 10; C.M.A. nr. inv. 17.276; pl. IV/5.

6. *Cataramă*; fier; forjare; de formă dreptunghiulară ($5,8 \times 4,2$), cu cuiul de fixare rupt pe jumătate ($3 \times 0,6$), realizată dintr-o bară ovală în secțiune ($0,7 \times 0,5$); M 13; C.M.A. nr. inv. 17.290; pl. IV/6.

7. *Nasture globular*; argint; laminare, ciocănire, sudare; de formă ovoidală ($\emptyset = 1,3 \times 1,5$ cm), alcătuit din două calote sudate în zona mediană, urechea de prindere, realizată din sârmă sudată pe calota superioară, fiind conservată parțial (Gr. = 1,7 g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.095; pl. IV/7.

8. *Nasture globular*; aliaj (?); turnare; de formă circulară ($\emptyset = 1,2$ cm, Gr. = 3,1 g), alcătuit din două calote identice sudate pe vertical, cu o ureche de fixare circulară ($\emptyset_{int} = 0,2$ cm, $\emptyset_{ext} = 0,6$ cm); M 12; C.M.A. nr. inv. 17.279; pl. IV/8.

9. *Buton*; aliaj (?); turnare; de formă circulară ($\emptyset = 0,7$ cm, Gr. = 1,4 g), plin, cu urechea de fixare ruptă pe jumătate; M 12; C.M.A. nr. inv. 17.280; pl. IV/9.

Ornamente vestimentare

1. *Aplică*; bronz; turnare; de formă aprox. circulară ($\emptyset = 1,5$ cm), concavă, cu partea centrală bombată în interiorul a două cercuri, cu o urechiușă de fixare pe verso și un cioc rupt pe margine, desprinsă probabil dintr-un pandantiv dublu (Gr. = 1,7 g); M 08; C.M.A. nr. inv. 17.270; pl. V/1.

2. *Aplică*; bronz; turnare; de forma unui „fluture” ($1,4 \times 1,4$), cu marginile rotunjite și un decor de patru ochiuri, între care există o ușoară lobare spre exterior, piesa are două urechiușe de fixare (Gr. = 1,7 g); M 08; C.M.A. nr. inv. 17.269; pl. V/2.

3. *Aplică*; bronz; turnare; de forma unei inimioare; cu trei lobări pe contur și o protuberanță spre vârf, pe verso cu trei nituri de fixare, decorul nu se distinge din cauza cocoli ($L = 2,5$ cm, Gr. = 2,5 g); M 13; C.M.A. nr. inv. 17.287; pl. V/3.

4. *Pandantive* (două bucăți); bronz; turnare; de forma unor frunze ($L = 2$ cm), cu vârful trilobat și un decor în relief de forma literei „V” închise spre interior cu volute, având o ureche de fixare; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.286 a (Gr. = 1 g), 17.286 b (Gr. = 0,9 g); pl. V/4-5.

5. *Aplice* (șase bucăți); bronz; presare; sudare; de formă circulară ($\varnothing = 1,2$ cm), concavă, cu partea centrală convexă ($\varnothing = 0,5$ cm), pe versă cu o urechiușă de prindere; M 12; C.M.A. nr. inv. 17.282 a-f (greutatea variază între 0,5 g și 0,8 g); pl. V/6-11.

6. *Aplice* (cinci bucăți); bronz; presare; sudare; de formă circulară ($\varnothing = 1,2$ cm), concavă, cu partea centrală convexă ($\varnothing = 0,5$ cm), pe versă cu două urechiușe de prindere; M 12; C.M.A. nr. inv. 17.281 a-c (greutatea variază între 0,6 g și 0,8 g); pl. V/12-16.

7. *Pandantive duble* (nouă bucăți); bronz; presare; compuși din două părți, o aplică circulară, ușor concavă ($\varnothing = 1,2$ cm), cu partea centrală convexă ($\varnothing = 0,4$ cm), cu o ureche de prindere și cioc de care s-a fixat un pandantiv ($L = 2,1$ cm), lobat și ascuțit spre vârf, decorat cu două cerculețe adâncite în partea lobată și un romb spre partea ascuțită; M 12; C.M.A. nr. inv. 17.283 a-i (greutatea variază între 1,8 g și 2,1 g); pl. V/17-21 și pl. VI/1-4.

8. *Aplice* (opt bucăți); bronz; presare; de forma rectangulară, în partea centrală un decor în relief, sugerând o floare, de la care pornesc patru petale terminate cu lobi ($3,1 \times 3,1$); M 12; C.M.A. nr. inv. 17.284 a-h (greutatea variază între 2 g și 2,4 g); pl. VI/5-12.

9. *Aplice* (două bucăți); bronz; turnare; ovale cu două părți alungite ascuțite ($L = 4$ cm), cu patru urechiușe de fixare și un decor adâncit, sugerând o semilună și o lacrimă; M 12; C.M.A. nr. inv. 17.285 a (Gr. = 3,6 g), 17.285 b (Gr. = 3,8 g); pl. VI/13-14.

Podobe

1. *Brățară*; bronz; laminare; confecționată dintr-o bară circulară în secțiune ($\varnothing = 0,4$ cm), cu capetele libere boante ($\varnothing_{\max} = 6,8$ cm, Gr. = 16,7 g); M 02; C.M.A. nr. inv. 17.096; pl. VII/1.

2. *Brățară*; bronz; turnare; confecționată dintr-o bară circulară în secțiune ($g = 0,4$ cm), cu capetele libere boante ($\varnothing_{\max} = 6,9$ cm, Gr. = 16,5 g); M 06; C.M.A. nr. inv. 17.263; pl. VII/2.

3. *Brățară*; bronz; turnare; confecționată dintr-o bară circulară în secțiune ($g = 0,4$ cm), cu capetele libere boante ($\varnothing_{\max} = 7$ cm, Gr. = 16 g); M 06; C.M.A. nr. inv. 17.264; pl. VII/3.

4. *Brățară în spirală*; fragmentară, (două fragmente); laminare; confecționată din trei sârme de bronz împletite ($g = 0,2$ cm, Gr. = 9,3 g), cu capetele libere întoarse ($\varnothing_{\max} = \text{aprox. } 8$ cm); M 08; C.M.A. nr. inv. 17.266; pl. VII/4.

5. *Brățară în spirală*; fragmentară (patru fragmente); laminare; confecționată din patru sârme împletite ($g = 0,2$ cm, Gr. = 9,9 g), cu unul din capetele libere păstrat, peste care s-a înfășurat a patra sârmă întăritoare; M 08; C.M.A. nr. inv. 17.267; pl. VII/5.

6. *Pandativ lunular*; bronz; turnare; ($L = 3,1$ cm, $g = 0,2$ cm), cu o prelungire în formă de rozetă ($\varnothing = 0,9$ cm) cu gaură în mijloc ($\varnothing = 0,2$ cm), ornamentat pe o parte cu trei granule în „V”, în partea centrală a lunulei, două benzi de câte două linii paralele, unite prin linii perpendiculare oblice, dispuse de o parte și alta a granulelor, de la care pornesc, pe ambele laturi, alte astfel de benzi se termină cu câte un cerculeț cu un punct în mijloc, spre extremitățile ascuțite ale lunulei; în partea centrală, spre interior, după o gâtuire decorată cu benzi drepte, urmează o rozetă decorată cu benzi oblice pe întregul diametru; pe partea opusă rozetei, există o prelungire perforată pe lungimea lunulei, decorată cu un linii paralele, unite de altele perpendiculare, care datorită uzurii abia se disting (Gr. = 4,2 g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.097; pl. VII/6.

7. *Pandativ lunular*, identic cu cel descris la punctul anterior: lipsește rozeta, ruptă (Gr. = 3,8 g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.098; pl. VII/7.

8. *Cercel lunular*; bronz; turnare; cu o ureche de fixare și trei terminații circulare ($L = 4,2$ cm, $g = 0,1$ cm, Gr. = 9,1 g), cu un decor din două forme foliculare și un mic romb în partea

centrală; cu o verigă de prindere cu capetele libere ($\varnothing = 3,1$ cm, $g = 0,3$ cm); M 06; C.M.A. nr. inv. 17.261; pl. VII/8.

9. *Cercel lumular*; bronz; turnare; cu o ureche de fixare și trei terminații circulare, una laterală ruptă pe jumătate ($L = 4,2$ cm, $g = 0,1$ cm, $Gr. = 8,3$ g), cu un decor constând din două forme foliculare și un mic romb în partea centrală; cu o verigă de prindere cu capetele libere ($\varnothing = 3$ cm, $g = 0,3$ cm); M 06; C.M.A. nr. inv. 17.262; pl. VII/9.

10. *Inel de tâmplă*; bronz; laminare; realizat din sârmă ($\varnothing = 0,2$ cm), cu capetele libere boante ($\varnothing_{\max} = 2,5$ cm, $Gr. = 1,5$ g), fragmentar; M 02; C.M.A. nr. inv. 17.099; pl. VIII/1.

11. *Inel de tâmplă*; bronz; laminare; realizat din sârmă ($\varnothing = 0,2$ cm), cu unul din capetele libere ascuțit și celălalt bont ($\varnothing_{\max} = 2,5$ cm, $Gr. = 2$ g); M 02; C.M.A. nr. inv. 17.100; pl. VIII/2.

12. *Inel de tâmplă*; bronz; laminare; realizat din sârmă ($g = 0,15$ cm), cu un capăt terminat în dublu "S" și celălalt ascuțit ($\varnothing_{\max} = 2,4$ cm, $Gr. = 0,9$ g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.101; pl. VIII/3.

13. *Inel de tâmplă*; bronz; laminare; realizat din sârmă ($\varnothing = 0,2$ cm), cu un capăt răsucit, iar celălalt bont ($\varnothing_{\max} = 3,4$ cm, $Gr. = 2,3$ g); M 05, în dreapta vertebrei cervicale, aproape lipit de aceasta; C.M.A. nr. inv. 17.102; pl. VIII/4.

14. *Verighetă*; bronz; ciocănire; confecționat dintr-o tablă nesudată la capete, pe suprafața căreia se află un decor punctat, în zig-zag ($\varnothing = 2,1$ cm, $l = 0,6$ cm, $g = 0,1$ cm, $Gr. = 2$ g); M 02; C.M.A. nr. inv. 17.103; pl. VIII/5.

15. *Inel*; bronz; laminare; confecționat dintr-o sârmă subțire ($g = 0,1$ cm, $Gr. = 0,2$ g), cu capetele libere; M 08; C.M.A. nr. inv. 17.268; pl. VIII/6.

16. *Mărgele*; ceramică; lut ars, perforare; circulare ($\varnothing_{\max} = 0,8-0,9$ cm), aplatizate ($g = 0,3-0,4$ cm), perforate central ($\varnothing = 0,3-0,4$ cm), de culoare bej (3 buc.) respectiv maronii în exterior și bej în interior (1 buc.); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.104; pl. VIII/7-10.

17. *Mărgea*; sticlă; turnare; circulară ($\varnothing_{\max} = 0,9$ cm), aplatizată ($g = 0,3$ cm), perforată central ($\varnothing = 0,45$ cm), de culoare neagră; M 03; C.M.A. nr. inv. 17.105; pl. VIII/11.

18. *Mărgea*; lut ars; circulară ($\varnothing = 0,9$ cm), aplatizată ($g = 0,6$ cm), perforată central ($\varnothing = 0,3$ cm), cu un decor spiralat în relief; găsită în colțul nord-est al S 6 lângă fragmente de calotă craniană; C.M.A. nr. inv. 17.298; pl. VIII/12.

Piese de harnășament

1. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 17,4$ cm, $l_{\max} = 12,5$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1 \times 0,6$ cm), cu ureche prindere dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 2,7$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească ($Gr. = 168,3$ g); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.106; pl. IX/1.

2. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 17,8$ cm, $l_{\max} = 12,4$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1 \times 0,5$ cm), cu ureche prindere dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 2,7$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească ($Gr. = 198,2$ g); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.107; pl. IX/2.

3. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 16,2$ cm, $l_{\max} = 12,9$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($0,9 \times 0,7$ cm), cu ureche prindere ovală, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 2,5$ cm), ruptă și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească ($Gr. = 167,3$ g); M 04, descoperită în zona picioarelor; C.M.A. nr. inv. 17.108; pl. IX/3.

4. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 18$ cm, $l_{\max} = 12,3$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1,2 \times 1$ cm), cu ureche prindere

dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 3,2$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească; M 06; C.M.A. nr. inv. 17.265; pl. IX/4.

5. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 17,5$ cm, $l_{\max} = 11,7$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1 \times 0,9$ cm), ruptă pe o parte, cu ureche prindere dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 3,7$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească; M 09; C.M.A. nr. inv. 17.273; pl. X/1.

6. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 17,3$ cm, $l_{\max} = 12,5$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1 \times 0,9$ cm), ruptă, cu ureche prindere dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 3,5$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească; M 09; C.M.A. nr. inv. 17.274; pl. X/2.

7. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 18,2$ cm, $l_{\max} = 13$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1,3 \times 1$ cm), cu urechea de prindere obturată de rugină, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 3,5$ cm) și ușor arcuită spre exterior, probabil cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.293; pl. X/3.

8. *Scăriță de șa*; fier; forjare; de formă trapezoidală ($h = 18,4$ cm, $l_{\max} = 12,6$ cm), păstrată fragmentar, realizată dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară ($1,3 \times 1$ cm), cu ureche prindere dreptunghiulară, în partea superioară, și, în partea inferioară, cu talpă lată ($l_{\max} = 2,8$ cm) și ușor arcuită spre exterior, cu două șanțuri longitudinale pe partea exterioară care pornesc din punctul în care talpa începe să se lătească; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.294; pl. X/4.

9. *Zăbală articulată*; fier; forjare; realizată din două bare de fier care se termină în bucle la capete, atât în partea în care se îmbină, cât și la extremități ($l_1 = 14,9$ cm), unde susțin verigi de formă circulară ($\varnothing_{\max} = 4,4$ cm), dreptunghiulare în secțiune ($0,5 \times 0,3$ cm); una dintre verigi este fragmentară (Gr. = 74,7 g); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.109; pl. XI/1.

10. *Zăbală articulată*; fier; forjare; realizată din două bare de fier care se termină în bucle (rupte din cauza coroziunii) la capete, atât în partea în care se îmbină, cât și la extremități ($l_1 = 14,8$ cm), unde susțin verigi de formă circulară ($\varnothing_{\max} = 7,6$ cm), dreptunghiulare în secțiune ($1,1 \times 0,5$ cm), una dintre verigi fiind fragmentară (Gr. = 168,8 g); M 04, descoperită în zona picioarelor; C.M.A. nr. inv. 17.110; pl. XI/2.

11. *Zăbală articulată*; fier; forjare; realizată din două bare de fier care se termină în bucle la capete, atât în partea în care se îmbină, cât și la extremități ($l_1 = 17$ cm), dreptunghiulară în secțiune ($0,9 \times 0,7$), unde susțin verigi de formă circulară ($\varnothing_{\max} = 7,2$ cm), circulare în secțiune ($\varnothing = 0,5$ cm); cu una dintre verigi desprinsă; M 09; C.M.A. nr. inv. 17.272; pl. XI/3.

12. *Zăbală articulată*; fier; forjare; realizată din două bare de fier care se termină în bucle la capete, atât în partea în care se îmbină, cât și la extremități ($l_1 = 16,8$ cm), aproximativ dreptunghiulară în secțiune ($0,7 \times 0,6$), unde susțin verigi de formă circulară ($\varnothing_{\max} = 5,5$ cm), dreptunghiulare în secțiune ($0,8 \times 0,4$); M 10; C.M.A. nr. inv. 17.277; pl. XI/4.

13. *Zăbală articulată* (păstrată fragmentar); fier; forjare; veriga de formă circulară ($\varnothing_{\max} = 6$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea dreptunghiulară ($0,6 \times 0,3$ cm); M 13; C.M.A. nr. inv. 17.292; pl. XI/5.

14. *Verigă*; fier; forjare; de formă circulară ($\varnothing = 3,3$ cm), realizată dintr-o bară cu secțiunea dreptunghiulară ($0,5 \times 0,3$ cm); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.113; pl. XI/6.

15. *Calaramă de distribuție*; bronz; turnare; cu trei urechi de distribuție dreptunghiulare ($1,5 \times 0,7$ cm; decupajul: $1 \times 0,4$ cm), așezate în formă de "T" ($3 \times 2,3$ cm; $g = 0,3$ cm. Gr. = 6,9

g), și cu decor în formă de umbo, delimitat printr-o linie ușor adâncită. iar în partea centrală a acestuia s-a mai pastrat vag, urma unui cerculeț în relief, care s-a aplatizat datorită uzurii; M 01; C.M.A. nr. inv. 17.111; pl. XI/7.

Armament și echipament militar

1. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal aplatizată, cu peduncul dreptunghiular în secțiune ($L_t = 7,4$ cm, $l_{max} = 2,1$ cm); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.112; pl. XII/1.

2. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal aplatizată, cu peduncul circular în secțiune, fragmentar ($L_t = 6,4$ cm, $l_{max} = 1,9$ cm); M 04, la 25 cm nord de antebrațul stâng, alături de alte trei vârfuri, probabil toate așezate în tolba cu săgeți a defunctului; C.M.A. nr. inv. 17.114; pl. XII/2.

3. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal aplatizată, cu început de peduncul, oval în secțiune, parțial distrus în momentul prelevării ($L_t = 6,5$ cm, $c = 1,8$ cm); M 04, la 25 cm N de antebrațul stâng, alături de alte patru vârfuri, probabil toate așezate în tolba cu săgeți a defunctului; C.M.A. nr. inv. 17.115; pl. XII/3.

4. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, parțial distrus ($L_t = 7,6$ cm, $l_{max} = 2$ cm); M 04, la 25 cm N de antebrațul stâng, alături de alte patru vârfuri, probabil toate așezate în tolba cu săgeți a defunctului; C.M.A. nr. inv. 17.116; pl. XII/4.

5. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul, circular în secțiune, parțial distrus ($L_t = 5$ cm, $l_{max} = 1,7$ cm); M 04, la 25 cm N de antebrațul stâng, alături de alte patru vârfuri, probabil toate așezate în tolba cu săgeți a defunctului; C.M.A. nr. inv. 17.117; pl. XII/5.

6. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul, circular în secțiune, parțial distrus ($L_t = 4,5$ cm, $l_{max} = 2,2$ cm); M 04, la 25 cm N de antebrațul stâng, alături de alte patru vârfuri, probabil toate așezate în tolba cu săgeți a defunctului; C.M.A. nr. inv. 17.118; pl. XII/6.

7. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul pătrat în secțiune, cu vârful și spinul rupt ($L_t = 5,8$ cm, $l_{max} = 2,5$ cm) așezată pe partea dreaptă față de capul defunctului; M 11; C.M.A. nr. inv. 17.278 a; pl. XII/7.

8. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul pătrat în secțiune, rupt ($L_t = 6,6$ cm, $l_{max} = 2,1$ cm), așezată în extremitatea vestică a gropii sepulcrale; M 11; C.M.A. nr. inv. 17.278 b; pl. XII/8.

9. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul pătrat în secțiune, ($L_t = 8,9$ cm, $l_{max} = 3$ cm), așezată pe partea stângă față de capul defunctului; M 11; C.M.A. nr. inv. 17.278 c; pl. XII/9.

10. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, ($L_t = 11$ cm, $l_{max} = 3$ cm), așezată în extremitatea vestică a gropii sepulcrale; M 11; C.M.A. nr. inv. 17.278 d; pl. XII/10.

11. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, rupt ($L_t = 4,5$ cm, $l_{max} = 1,7$ cm), așezată în tolba alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 a; pl. XII/11.

12. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, rupt ($L_t = 6$ cm, $l_{max} = 2,2$ cm), așezată în tolba alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 b; pl. XII/12.

13. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, rupt ($L_t = 6,3$ cm, $l_{max} = 2,1$ cm), așezată în tolba alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 c; pl. XII/13.

14. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, rupt ($L_1 = 6.7$ cm, $l_{max} = 1.9$ cm), așezată în tolă alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 d; pl. XII/14.

15. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal aplatizată, cu peduncul, circular în secțiune, ($L_1 = 7.2$ cm, $l_{max} = 1.7$ cm), așezată în tolă alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 e; pl. XII/15.

16. *Vârf de săgeată*; fier; forjare; de formă romboidal alungită, cu peduncul circular în secțiune, rupt ($L_1 = 6.4$ cm, $l_{max} = 2.8$ cm), așezată în tolă alături de alte cinci vârfuri; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.297 f; pl. XII/16.

17. *Întăritor de arc*; os; tăiere, lustruire; plăcuță fragmentară, ușor arcuită în secțiune ($L = 10.2$ cm, $l = 3.2$ cm, $g = 0.25$ cm), cu un lăcaș decupat pentru fixarea corzii arcului; M 01; C.M.A. nr. inv. 17.121; pl. XIII/1.

18. *Întăritor de arc*; os; tăiere, șlefuire; alungit și semicircular în secțiune ($L_{max} = 12.7$ cm, $l = 2.8$ cm, $g = 0.2$), descoperit în zona mediană a arcului; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.288; pl. XIII/2.

19. *Capăt de arc*; os; tăiere, lustruire; placă lungă, ușor arcuită, tăiată oblic la partea mai lată și mai îngustă spre extremitatea liberă, ruptă ($L_{max} = 27.4$ cm, $l = 1.8 - 3$ cm, $g = 0.2$ cm), cu un locaș semicircular (0,6 cm) tăiat în placă pentru fixarea corzii arcului; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.288; pl. XIII/3.

20. *Capăt de arc*; os; tăiere, lustruire; placă lungă, ușor arcuită, tăiată oblic la partea mai lată și mai îngustă spre extremitatea liberă, ruptă în două ($L_{max} = 27$ cm, $l = 1.8 - 2.9$ cm, $g = 0.2$ cm), cu un locaș semicircular, tăiat în placă pentru fixarea corzii arcului; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.288; pl. XIII/4.

21. *Capăt de arc*; os; tăiere, lustruire; placă lungă, ușor arcuită, tăiată oblic la partea mai lată și mai îngustă spre extremitatea liberă ($L_{max} = 27.2$ cm, $l = 1.6 - 3$ cm, $g = 0.2$ cm), cu un locaș semicircular ($L = 0.6$ cm) tăiat în placă pentru fixarea corzii arcului, păstrată fragmentar; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.288; pl. XIII/5.

22. *Întăritor/ramă tolă de săgeți*; fier; laminare, sudare; tablă de fier, mai lată spre un capăt și ușor arcuită spre mijloc, probabil pentru a permite petrecerea unei curele ($L = 13.3$ cm, $l = 0.7-1.2$ cm, $g = 0.2-0.4$ cm), cu un nit de fixare, recuperată parțial datorită coroziunii avansate; M 04. la 25 cm N de antebrațul stâng, alături de cinci vârfuri de săgeată, probabil toate așezate în tolă; C.M.A. nr. inv. 17.122; pl. XIV/1.

23. *Întăritor/ramă tolă de săgeți*; fier; forjare; tablă de fier, mai lată spre capete și ușor arcuită spre mijloc, probabil pentru a permite petrecerea unei curele ($L = 7.6$ cm, $g = 0.5$ cm), recuperată parțial datorită coroziunii avansate; M 09; C.M.A. nr. inv. 17.271; pl. XIV/2.

24. *Întăritor/ramă tolă de săgeți*; fier; forjare; tablă de fier, mai lată spre capete și ușor arcuită spre mijloc, probabil pentru a permite petrecerea unei curele ($L = 7.5$ cm, $g = 0.5$ cm), recuperată parțial datorită coroziunii avansate; M 09; C.M.A. nr. inv. 17.271; pl. XIV/3.

25. *Ornament de tolă de săgeți*; os; tăiere, lustruire, perforare; plăcuță fragmentară, ușor arcuită ($L = 7.4$ cm, $l = 4$ cm, $g = 0.2$ cm), lustruită pe o parte, cu urma circulară a unui nit de fixare din fier; M 01; C.M.A. nr. inv. 17.120; pl. XIV/4.

26. *Ornament de tolă de săgeți*; os; tăiere, lustruire, incizare; plăcuță aproximativ dreptunghiulară, fragmentară ($L_1 = 5.9$ cm, $l = 0.9$ cm, $g = 0.1$ cm), ornamentată, pe partea lustruită, cu un șir de cerceulete incizate ($\varnothing = 0.4$ cm), cu puncte în mijloc, impregnate cu ocră; M 01; C.M.A. nr. inv. 17.119; pl. XIV/5.

27. *Ornament de tolă de săgeți*; os; tăiere, lustruire; plăcuță aproximativ dreptunghiulară, fragmentară ($L_1 = 8.5$ cm, $l = 3.2$ cm, $g = 0.2$ cm), cu urme de la niturile de fixare, descoperită în partea superioară a tolăi; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.295; pl. XIV/6.

28. *Ornament de tolă de săgeți*; os; tăiere, lustruire; plăcuță de forma literei "L", fragmentară ($L_t = 2,8$ cm, $g = 0,3$ cm), ornamentată, pe partea mai lată cu două șiruri de cerceulețe incizate ($\varnothing = 0,3$ cm), cu puncte în mijloc, iar pe partea mai îngustă cu un singur șir, descoperită în partea superioară a tolbei; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.295; pl. XIV/7.

29. *Ornament de tolă de săgeți*; os; tăiere, lustruire; plăcuță aproximativ dreptunghiulară, fragmentară ($L_t = 3,1$ cm, $l = 0,8$ cm, $g = 0,1$ cm), ușor arcuită, ornamentată, pe partea lustruită, cu un șir de cerceulețe incizate ($\varnothing = 0,4$ cm), cu puncte în mijloc, doar două păstrate și jumătate la una din extremitățile rupte, descoperită în partea superioară a tolbei; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.295; pl. XIV/8.

30. *Cataramă*; fier; forjare; de formă aproximativ ovală ($4,3 \times 3,4$), cu cuiul de fixare păstrat ($3,7 \times 0,5$), confecționată dintr-o bară dreptunghiulară în secțiune ($0,4 \times 0,2$), descoperită în partea superioară a tolbei; M 13; C.M.A. nr. inv. 17.296; pl. XIV/9.

Ustensile

1. *Amnar*; fier; forjare; de forma unei lire alungite ($L = 8$ cm, $g = 0,3 - 0,4$ cm), cu o proeminență spre interior la mijlocul părții inferioare și cu extremitățile terminate sub formă de lobi (Gr. = 34,4 g); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.123; pl. XV/1.

2. *Amnar*; fier; forjare; de forma unei lire ($L = 6,4$ cm, $g = 0,3$), bara prezentând o arcuire spre interior la mijlocul părții inferioare, capetele libere fiind îndoite în sus (Gr. = 12,3 g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.124; pl. XV/2.

3. *Amnar*; fier; forjare; fragment, piesa având, probabil, o formă de liră, identică cu cea descoperită în M 03; M 04, în zona brăului, lângă antebrațul stâng, în apropierea imediată a încheieturii mâinii; C.M.A. nr. inv. 17.125; pl. XV/3.

4. *Amnar*; fier; forjare; de forma unei lire alungite, fragmentar ($L = 5$ cm, $g = 0,4 - 0,5$ cm), cu o proeminență spre interior la mijlocul părții inferioare și cu extremitățile terminate sub formă de lobi, descoperit împreună cu un cremene (jasp); M 13; C.M.A. nr. inv. 17.289; pl. XV/4.

5. *Cuțit*; fier; forjare; cu lama ușor curbată spre vârf ($L_t = 9,3$ cm, $L_{\text{lamă}} = 6,5$ cm, $l = 1,3$ cm, $g = 0,4$ cm, Gr. = 9,2 g) și mânerul scurt, dreptunghiular în secțiune ($L = 2,8$ cm, $l = 0,6$ cm, $g = 0,3$ cm); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.127; pl. XV/5.

6. *Cuțit*; fier; forjare; lama fragmentară și rotunjită spre mânerul spin ($L_t = 6,3$ cm, $l = 2,2$ cm, $g = 0,2$ cm); M 01; C.M.A. nr. inv. 17.126; pl. XV/6.

7. *Cuțit*; fier; forjare; vârful lamei este rotunjit, lama retrăgându-se ușor spre mânerul spin ($L = 8,7$ cm, $g = 0,2$ cm, Gr. = 5,7 g); M 03; C.M.A. nr. inv. 17.128; pl. XV/7.

8. *Cuțit*; fier; forjare; s-a păstrat doar vârful ascuțit și mânerul, restul distrugându-se în momentul descoperirii ($L = 12$ cm, $g = 3$ cm); M 04, în stânga coapsei, imediat sub amnar; C.M.A. nr. inv. 17.129; pl. XV/8.

9. *Cuțit*; fier; forjare; lama fragmentară, ascuțită spre vârf, fără spin ($L_t = 9,2$ cm, $l = 1,4$ cm, $g = 0,4$ cm); M 10; C.M.A. nr. inv. 17.275; pl. XV/9.

10. *Cuțit*; fier; forjare; cu lama ușor curbată spre vârf ($L_t = 11,9$ cm, $L_{\text{lamă}} = 9$ cm, $l = 1,5$ cm, $g = 0,3$ cm), cu mânerul scurt, pătrat în secțiune ($L = 2,9$ cm, $l = 0,5$ cm); M 13; C.M.A. nr. inv. 17.291; pl. XV/10.

More than a century after the first discoveries of horsemen's graves from *Măsca* and *Feldioara*, dating for the 10th-11th Century, the discoveries from *Nădlac – Lutărie* come to complete the map of datable discoveries from this time on the present territory of Arad County. These discoveries add to the other discoveries of the 20th Century, from *Pecica*, *Sănpetru German*, *Ceala* (the lower Mureș valley) or *Șiclău*, *Vârșand* (the North-West of the County).

The *Nădlac – Lutărie* site is located at 2 km north of today's Mureș shore. North-East of the *Nădlac* town and only 50m west from its present day cemetery. The site is being bordered towards North-west. West and South-west by an irrigation canal.

The accidental discovery of several graves with a rich inventory in the *Nădlac – Lutărie* site has raised attention and eventually interest for organizing *preventive excavations*. Afterwards, the discovered artefacts have been taken in custody by the Museum of Arad where currently are being stored and catalogued.

Out of the three monuments discovered accidentally, an interesting archaeological material has been recovered. All three graves were located in the northern part of the graveyard. The graves were situated at very low depths (0.2 – 0.4 m under today's surface) in the yellowish clay soil. Probably the dead ones were placed in a cerement or directly in the ground together with their artefacts. The graves are oriented NW-SE, with the face towards East, in oval shaped graves. The three graves laid close one to the other on an approx. 15 sq m area.

The area, being extensively explored by the locals in autumn 2004, the town authorities has commissioned a rescue archaeological to clarify the graves origin and chronology. A team: Peter Hügel (*scientific coordinator*), Florin Mărginean (CMA) and Pavel Huszarik (history teacher at the "J. G. Tajovsky" Secondary School, *Nădlac*) has started the first campaign of systematic research.

The main objectives of the rescue archaeological have been to establish the limits of the graveyard, to retrieve the -context- and the grave inventory, to establish the stratigraphy and to set up a topographic map.

The twelve graves discovered at *Nădlac – Lutărie* during a series of three campaigns and the three ones previously discovered have allowed based on the context and grave inventory, to depict the community that used this burial ground. It is a plane and medium sized necropolis, with graves arranged in rows that can be included in the Hungarian type of cemeteries (*honfoglalás*) and corresponds to the second phase of *the dismounting*. The graves from *Nădlac – Lutărie* belong to a usual nomad community, which probably was seasonally migrating. Most probable there were as well warriors with their families.

Under a methodical-contextual analysis, the chronological dispersion of the type of artefacts discovered here doesn't exceed a century thus the second half of the 10th century and the beginning of the 11th. Identical artefacts have been discovered in the Banat-Crișana Plane but also in the Alföld (Hungary), Vojvodina (Serbia), SE Slovakia, upper Wisla River attributed ethnic to the Magyars but in some cases associated with other populations.

Even if some types of artefacts are rather belonging to the 10th century -- stirrups, lunular pendants, lockrings, rings, beads, simple strikes-a-light - others can hardly be dated before the first third of the 10th century -- simple or S-terminalled lockrings, lobbed strikes-a-light. Therefore the most likely chronological assumption seems to be the second half of the 10th century and the beginning of the 11th.

The funerary rite still included horse meat offerings (remains of horse mandibles have been found in several graves M01, M06, M09 and M15) showing a time before the arrival of the Christian burial rituals that have spread here after the baptism and coronation of Stephen the Holy (1000 and 1st of January 1001).

For the moment we can not tell when this community arrived here and we don't know the duration of its staying. One can only assume that after the catastrophic defeat suffered by the Magyar armies, led by Fajs, on the 10th of August 955 in Bavaria, near Augsburg (in the Lech River plain) from the German army led by Otto I the Great, Magyars have redirected their attention towards East and South-east. In this first occasional and latter systematic expansion the Banat-Crișana Plane was occupied.

(Translated by Dan V. Palcu)

List of illustrations

1. Plate I: 1. Map with the positioning of the site. 2. Map with the location of the town Nădlac (Arad County).
2. Plate II: 1. Topographical survey - 2005; 2. general plan of the excavation.
3. Plate III: 1. Drawing of the grave; 2. The position of Skeletons in the graves.
4. Plate IV. Dress accesories: buckles (1-6), globular buttons (7-8), button (9).
5. Plate V. Dress ornaments: ornamental fittings (1-3, 6-16), ornamental pendants (4-5, 17-21).
6. Plate VI. Dress ornaments: ornamental pendants (1-4), ornamental fittings (5-14).
7. Plate VII. Jewellery: bracelets (1-3), bracelets fragment (4-5), lunular pendants (6-7), lunular ear rings (8-9).
8. Plate VIII. Jewellery: ring (5-6), beads (7-10), glass bead (11).
9. Plate IX. Harness accesories: stirrups (1-4).
10. Plate X. Harness accesories: stirrups (1-4).
11. Plate XI. Harness accesories: bits (1-4), bit loop (5), loop (6).
12. Plate XII. Weapons: arrowheads (1-16).
13. Plate XIII. Weapons: antler bow plaques (1-2), end of bow (3-5).
14. Plate XIV. Military equipement: remains of a quiver (1-3), ornamental plaques quiver (4-8), quiver buckle (9).
15. Plate XV. Utensils: strikes-a-light (1-4), knives (5-10).

Abrevieri bibliografice

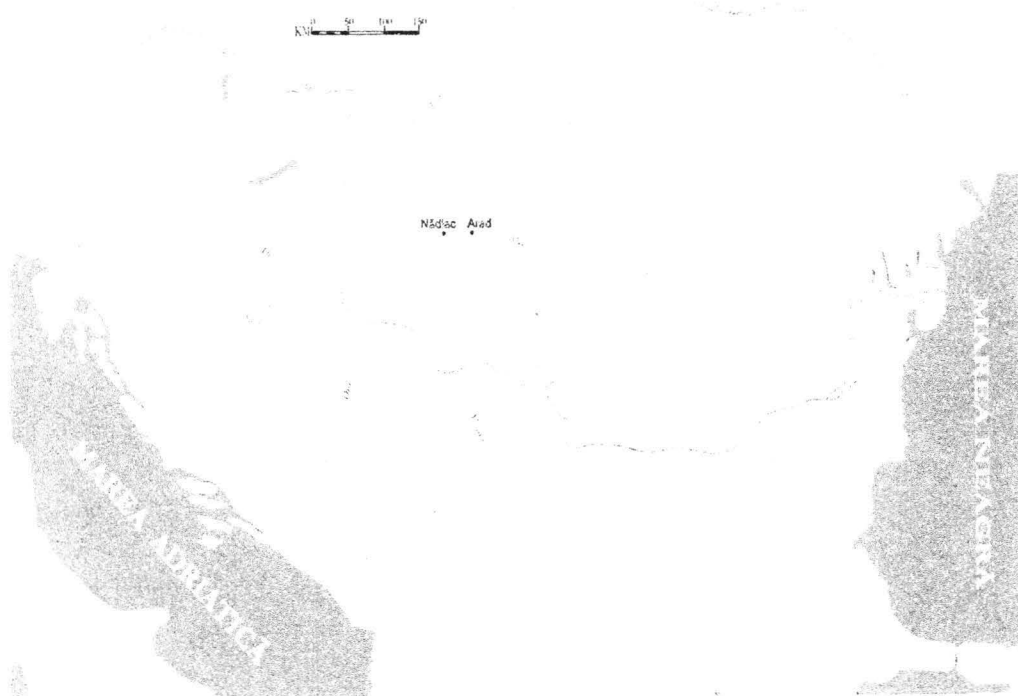
Bálint 1969 a	Bálint Cs., <i>A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése</i> , în <i>MFME</i> , 1, 1969, p. 107-114.
Bálint 1971 b	Idem, <i>A honfoglalás lovastemetkezések</i> , în <i>MFME</i> , 2, 1971, p. 85-108.
Bálint 1991 c	Idem, <i>Südungarn im 10. Jahrhundert</i> , în <i>StudArch</i> , 11, 1991, p. 7-289.
Bejan, Moga 1979	A. Bejan, M. Moga, <i>Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș)</i> , în <i>Tibiscus</i> , 5, 1979, p. 159-168.

- Bejan et alii. 2005 A. Bejan, Daniela Tănase, Gall E., C. Kalcsov, *Necropola medievală timpurie de la Dudeștii Vechi – „Movila lui Dragomir” (jud. Timiș)*, în *ArhMed*, 5, 2005, p. 27-43.
- Cosma 2002 C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII – X d. H.* Cluj-Napoca, 2002.
- Crișan 1978 I. H. Crișan, *Ziridava*. Arad, 1978.
- Dienes 1956 Dienes I., *A bordány (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma*, în *MFME*, 1956, p. 36-54.
- Dörner 1970 E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în *MCA*, 9, 1970, p. 445-463.
- Dragotă 2006 A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa centrală și de sud-est (sec. IX-XI p. Ch)*. 2006, Alba Iulia.
- Drașovean et alii. 1996 F. Drașovean, D. Țeicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița, 1996.
- Fodor ed. 1996 Fodor I. ed., *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Budapest, 1996.
- Huszarik, Gáll 2007 P. Huszarik, Gáll E., *A nagylaki honfoglalás kori temető megmentett leletei. Adatok a bántási, erdélyi és partiumi honfoglalás kori lovastemetkezés szokásához*, în *BMMK*, 32 (sub tipar).
- Istvánovits 2003 Istvánovits Eszter, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Nyíregyháza, 2003.
- Kiss 2000 Kiss G., *Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely, 2000.
- Kralovánszky 1959 Kralovánszky A., *Adatok a Kárpát-medencei X-XI. századi félholdalaku csüngők kérdéséhez*, în *ArchÉrt*, 86, 1, 1959.
- Langó 2000 Langó P., *Honfoglalás kori temetők területén*, în *MFME-StudArch*, VI, 2000, p. 287-347.
- Liska, Medgyesi 2002 Liska A., Medgyesi P., *Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör lelőhelyen*, în *MFME-StudArch*, VIII., 2002, p. 409-447.
- Luca, Pinter 2001 S. A. Luca, Z. K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie. Eine archäologische Monographie*. Sibiu, 2001.
- Medgyesi 1996 Medgyesi P., *Néhány Békés megyei avar kori és X-XI. századi lelet*, în *BMMK*, 16, 1996, p. 129-156.
- Medgyesi 2002 Idem, *Az Újkígyós, Skoperda-Tanyánál feltárt 10-11. századi temetőrészlet*, în *BMMK*, 23, 2002, p. 145-217.
- Mărghitan 1965 L. Mărghitan, *Morminte din epoca feudală timpurie descoperite la Șeitin*, în *SCIV*, 16, nr. 3, 1965, p. 581-586.
- Medeleț et alii. 2001 F. Medeleț, Daniela Tănase, Gall E., *X. századi honfoglalás kori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, România)*, în *ArchÉrt*, 126, 2001, p. 99-112.
- Nepper 2002 Nepper M. Ibolya, *Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei*. I-II. Budapest-Debrecen, 2002.
- Oța et alii. 2006 S. Oța, A. Dragotă, G. Ducman, *Piese din colecțiile MNIR, provenite din descoperiri de caracter funerar din Transilvania și Crișana (secolele X-XII)*, în *PA*, 6, 2006, p. 75-120.

- Pinter et alii. 2006 Z. K. Pinter, A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Piese de podoabă și vestimentație la grupurile etnice din Transilvania (sec. VII-XII)*. Alba-Iulia, 2006.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand*, în *MCA*, 2, 1956, p. 124-152.
- Posea 1997 G. Posea, *Câmpia de vest a României (câmpia Banato-Crișană)*. București, 1997.
- Rădulescu, Gáll 2001 A. Rădulescu, Gáll E., *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Temesvár – Csókaerdő*, în *AAASH*, 52, 2001, p. 155-193.
- RepArh 1999 *Repertoriul arheologic al văii Mureșului Inferior*. 1999, Timișoara.
- Réthy 1898 Réthy L., *Két árpádkori temető Arad megyében*, în *ArchÉrt*, 18, 1898, p. 124-131.
- Révész 1996 Révész L., *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Miskolc, 1996.
- Ruttkay 1976 A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *SlovArch*, XXIV-2, 1976, p. 245-396.
- Rusu. Dörner 1962 M. Rusu, E. Dörner, *Săpătura de salvare de la Șiclău*, în *MCA*, 8, 1962, p. 705-712.
- Sedov 2001 V. Sedov, *O migraci Slovanů ze středního Podunají do východní Evropy*, în *Velká Morava Mezi Východem a Západem, Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno*, 17, 2001, p. 339-347.
- Stanojev 1989 N. Stanojev, *Nekropolen aus dem 10. – 15. Jahrhundert in der Vojvodina*. Novi Sad, 1989.
- Straub 1999 Straub P. *A honfoglalás kori tegezcsontok időrendjéhez*, în *MFME-StudArch*, V, 1999, p. 409-422.
- Takács 2005 Takács M., *Egy vitatott kéztartásról*, în *Opuscula Hung*, VI, 2005, p. 85-101.
- Török 1962 G. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest, 1962.
- Velter 2002 Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V-XII*. București, 2002.
- Zoll-Adamikowa et alii.1999 H. Dekówna Zoll-Adamikowa, Elżbieta Maria M. Nosek, *The Early Mediæval Hoard (Upper Vistula River)*. Warszawa, 1999.

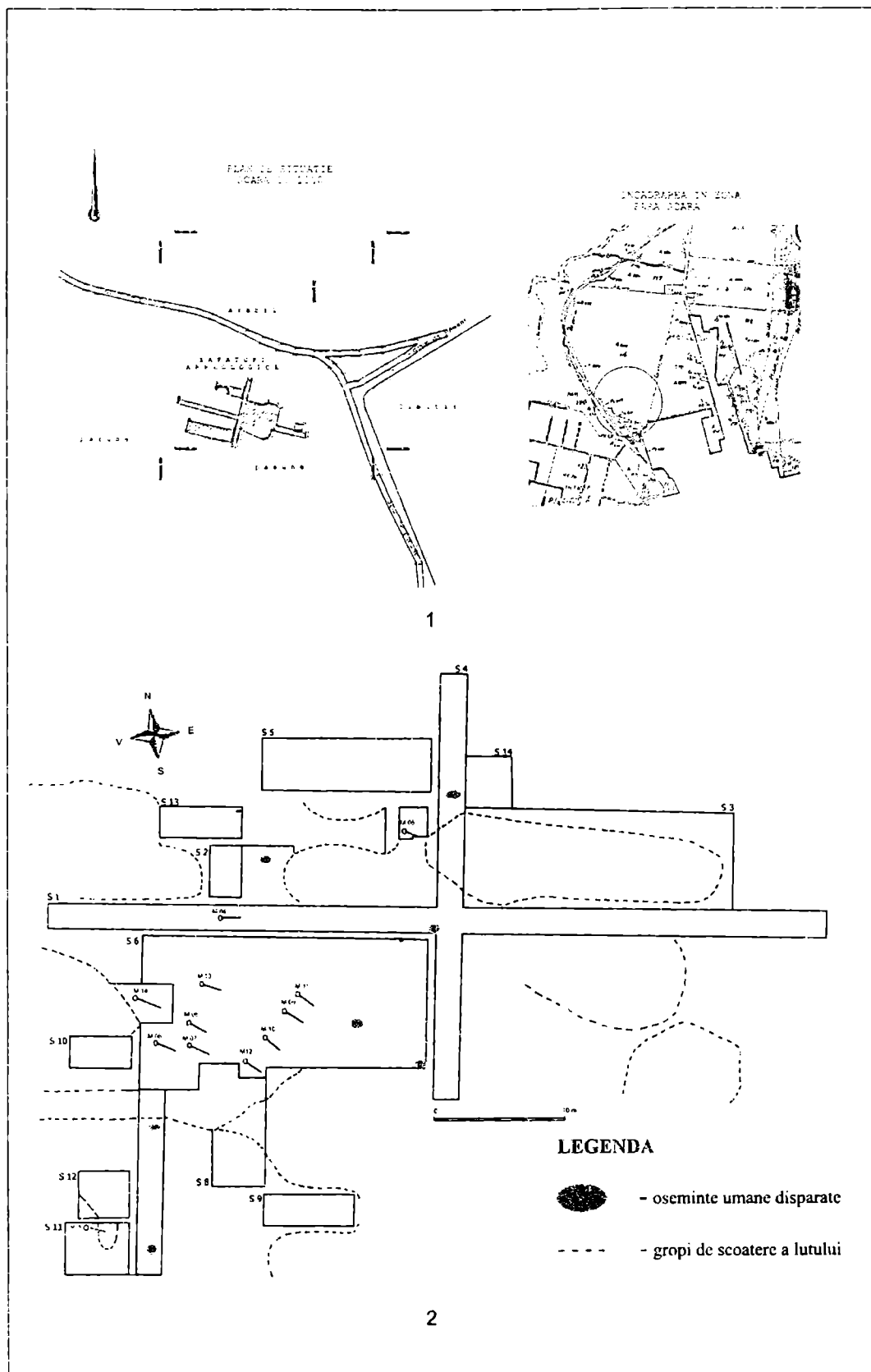

1

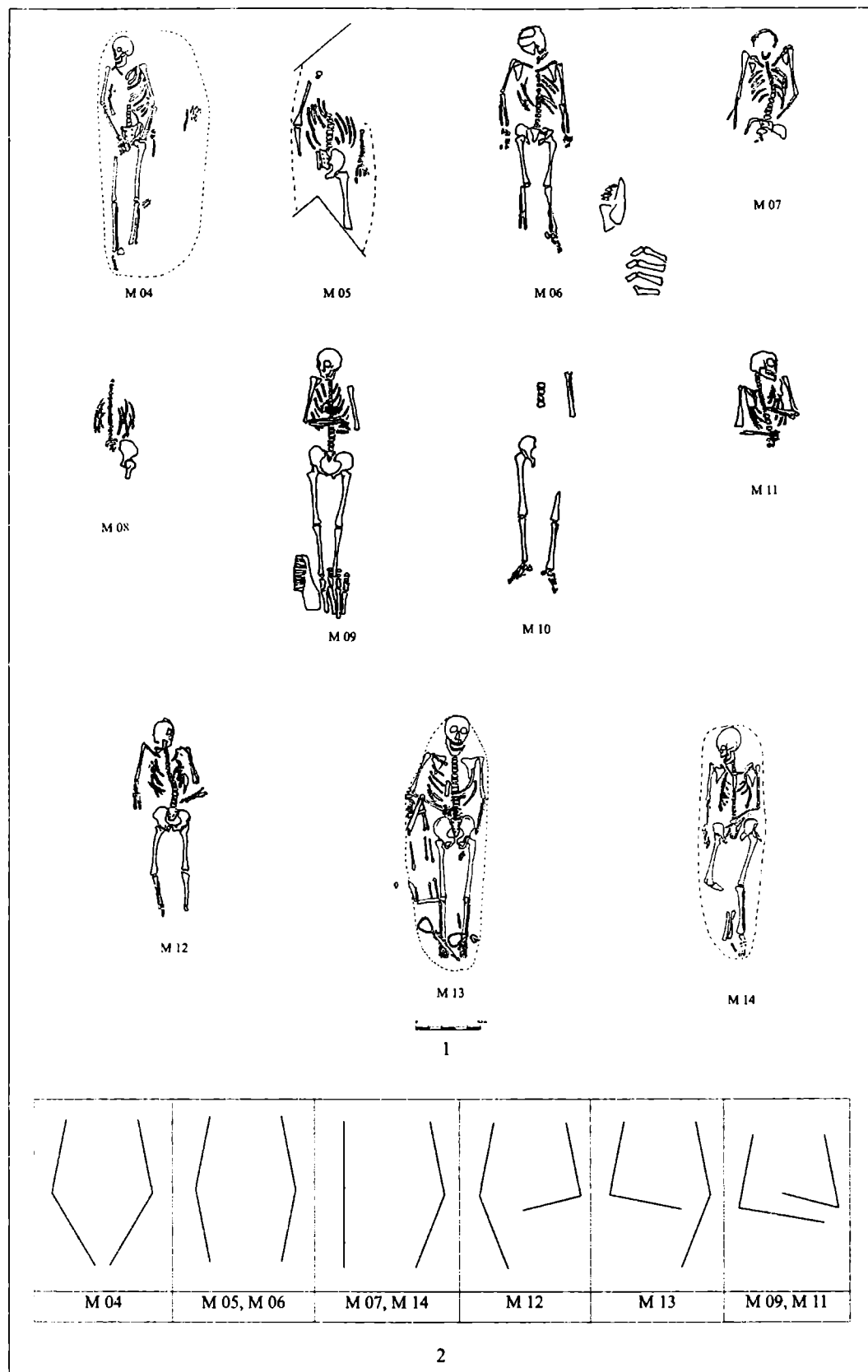

2

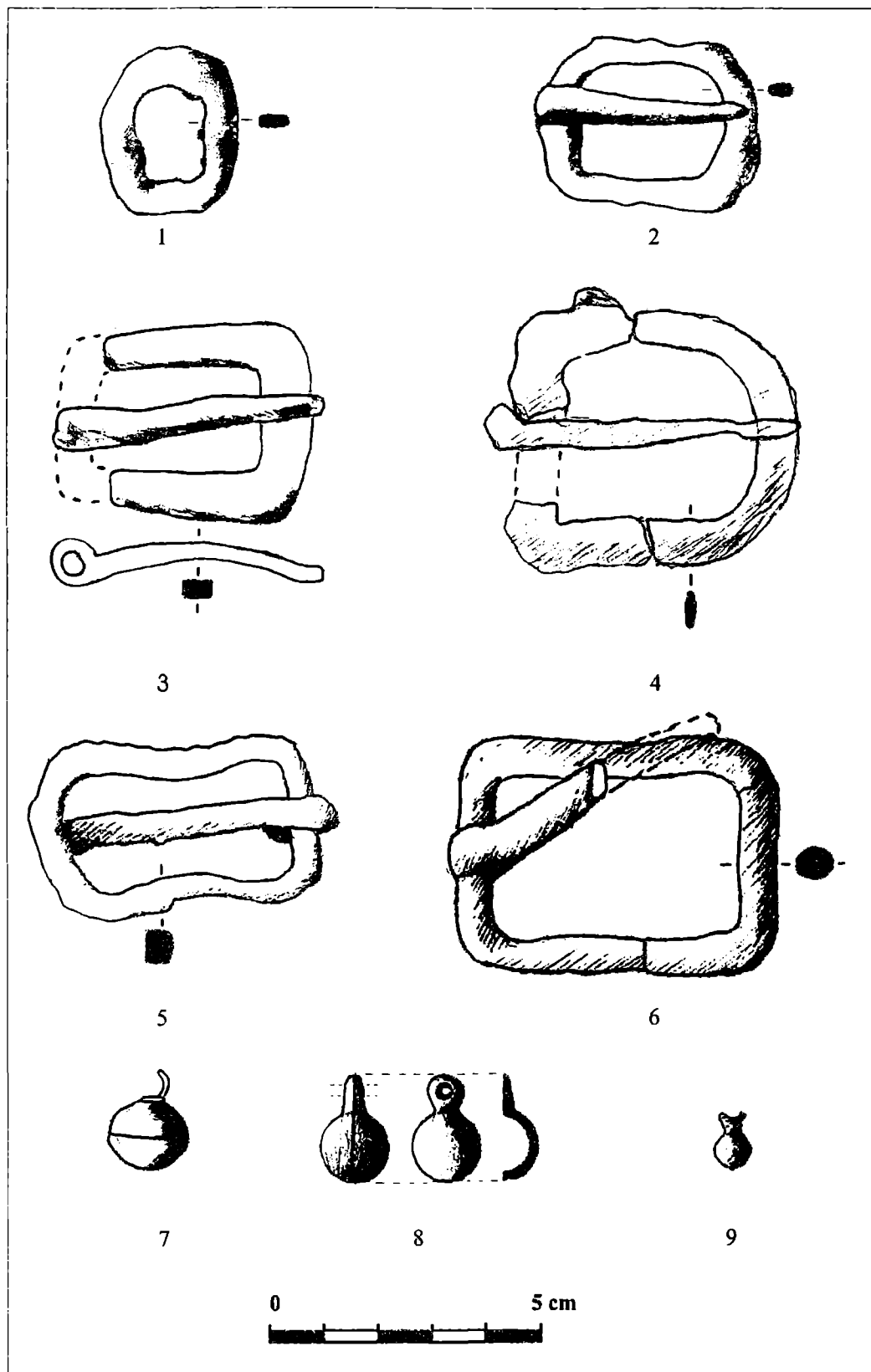
Pl. I. 1. Hartă cu amplasamentul sitului. 2. Hartă cu localizarea oraşului Nădlac (jud. Arad).

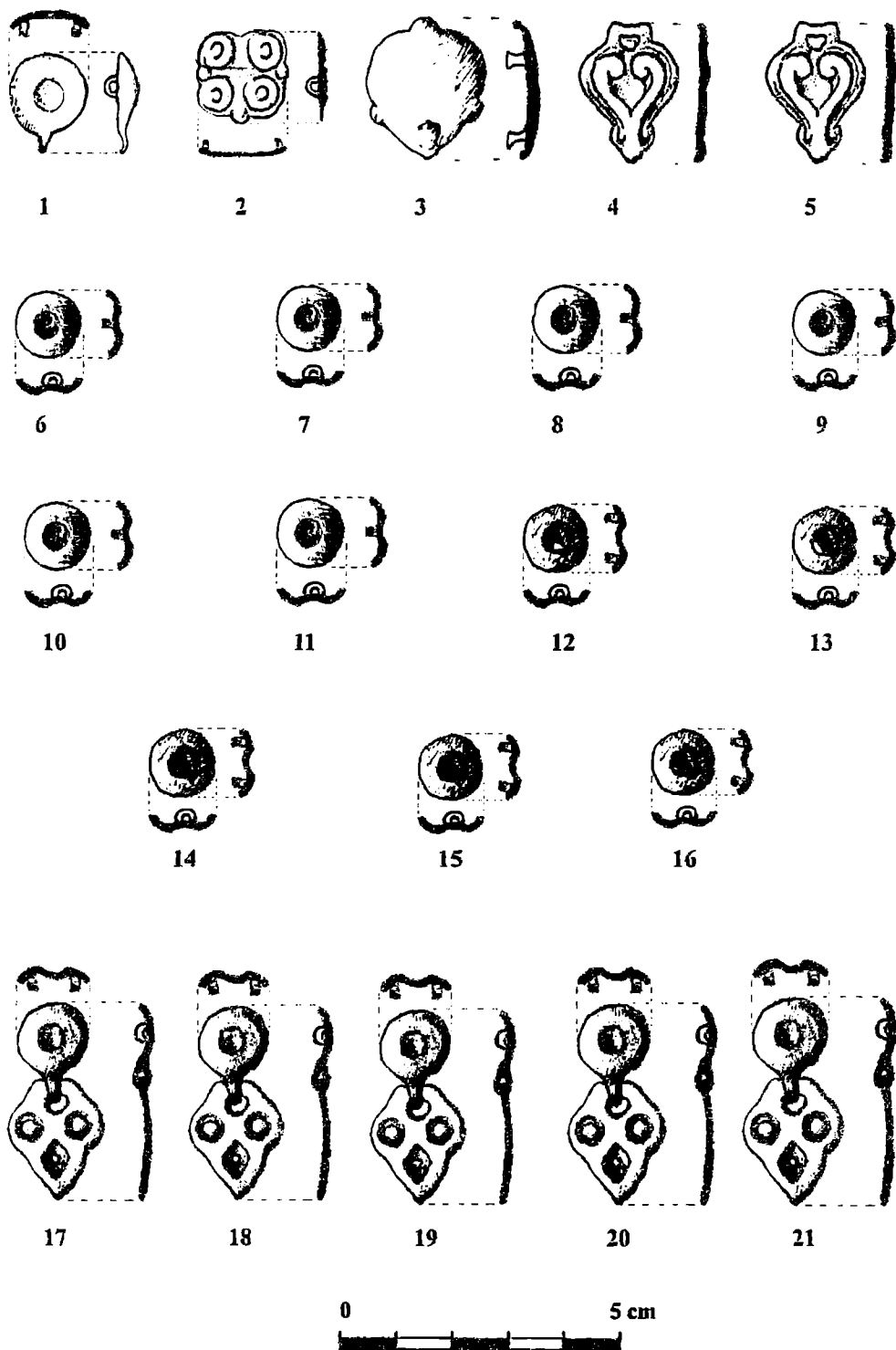
Pl. II. 1. Ridicare topografică - 2005. 2. Plan general al săpăturii.

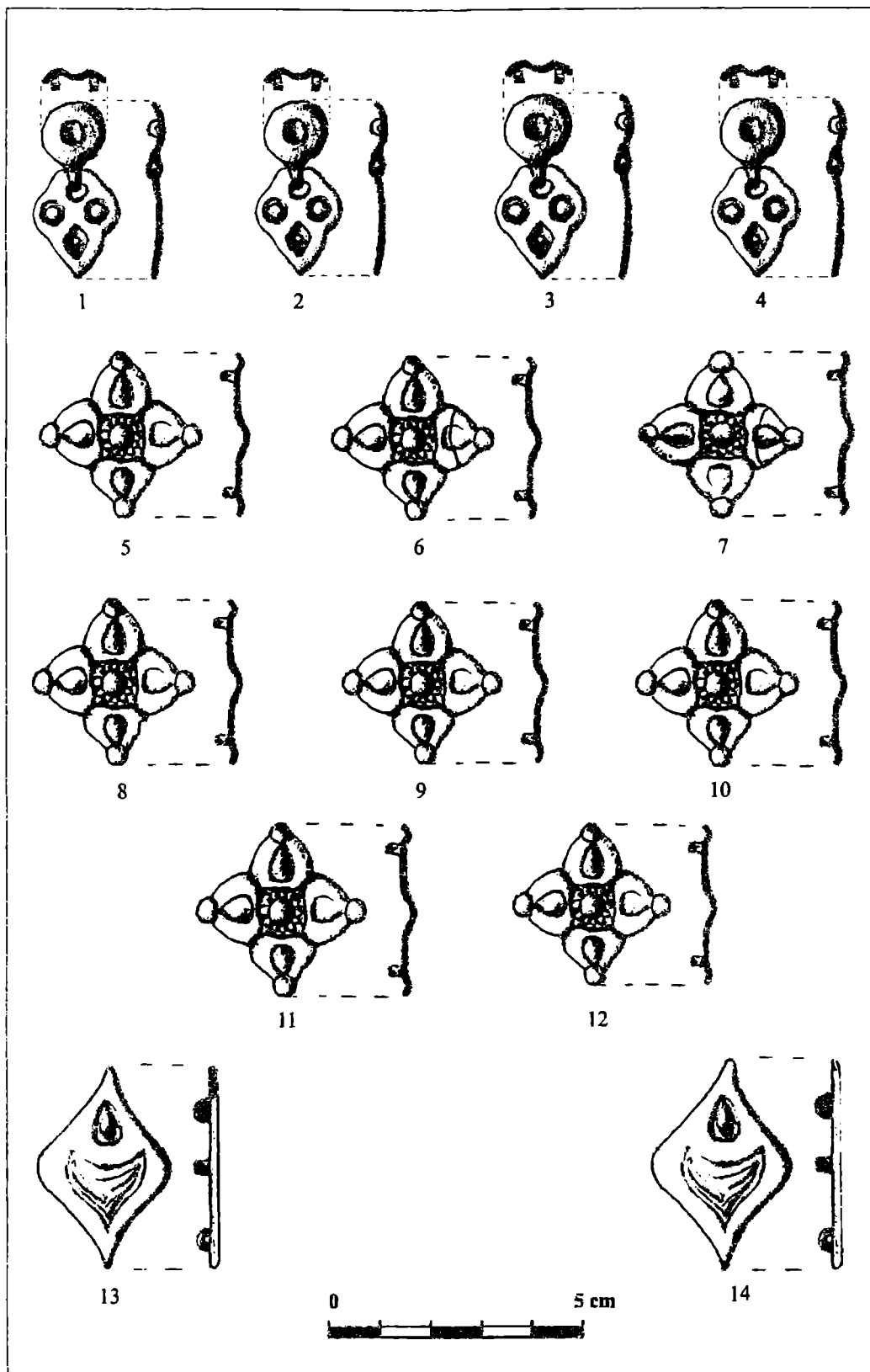
Pl. III. 1. Desene morminte. 2. Poziția scheletelor în morminte.

Pl. IV. Accessorii vestimentare. Catarama: 1-2 (M 01), 3 (M 04), 4 (M 06), 5 (M 10), 6 (M 13); nasturi globulari: 7 (M 03), 8 (M 12); buton: 9 (M 12).

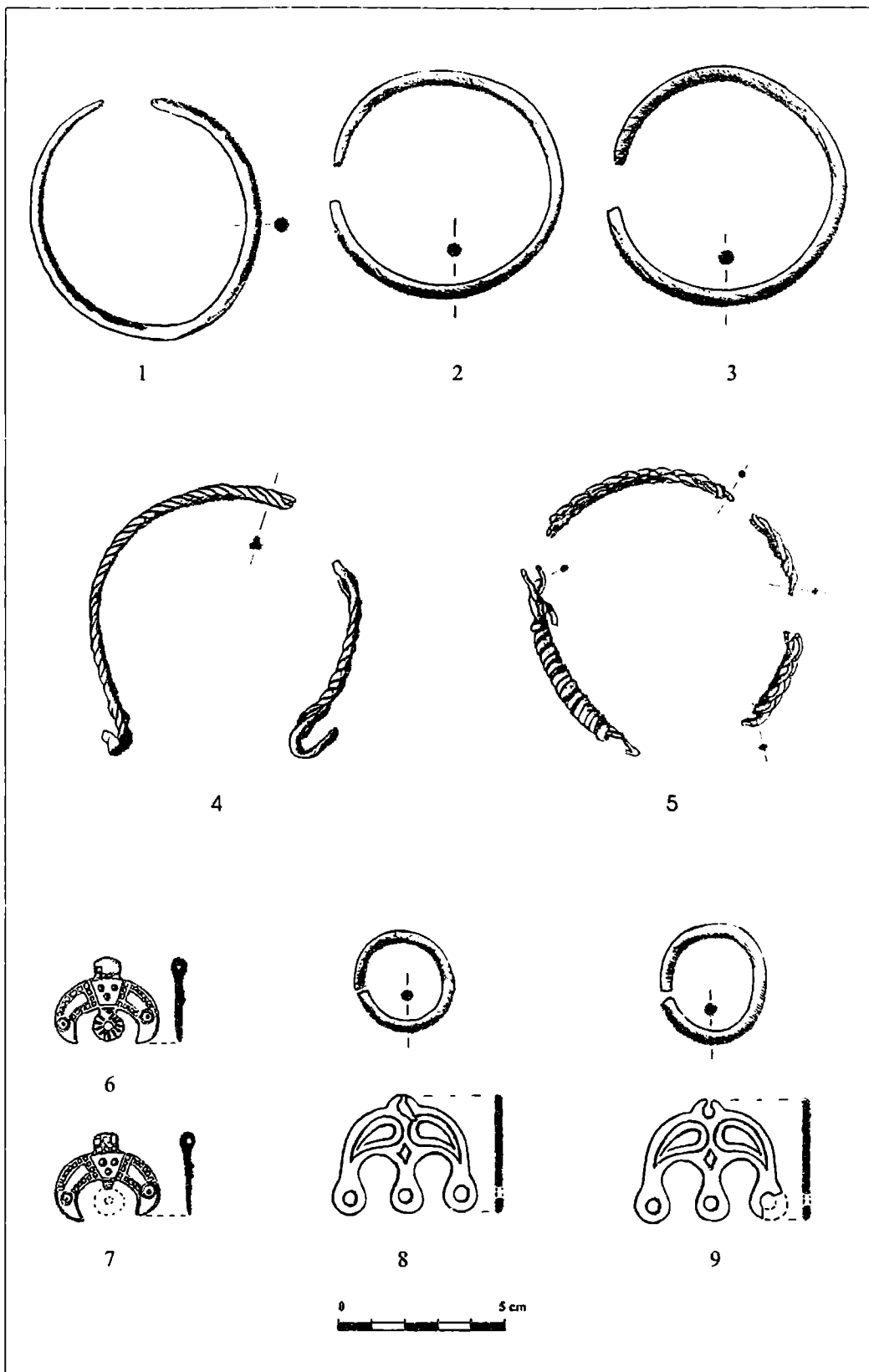

Pl. V. Ornamente vestimentare. Aplice ornamentale: 1-2 (M 08), 3 (M 13); aplice ornamentale: 6-16 (M 12); pândative ornamentale: 4-5 (M 13), 17-21 (M 12).

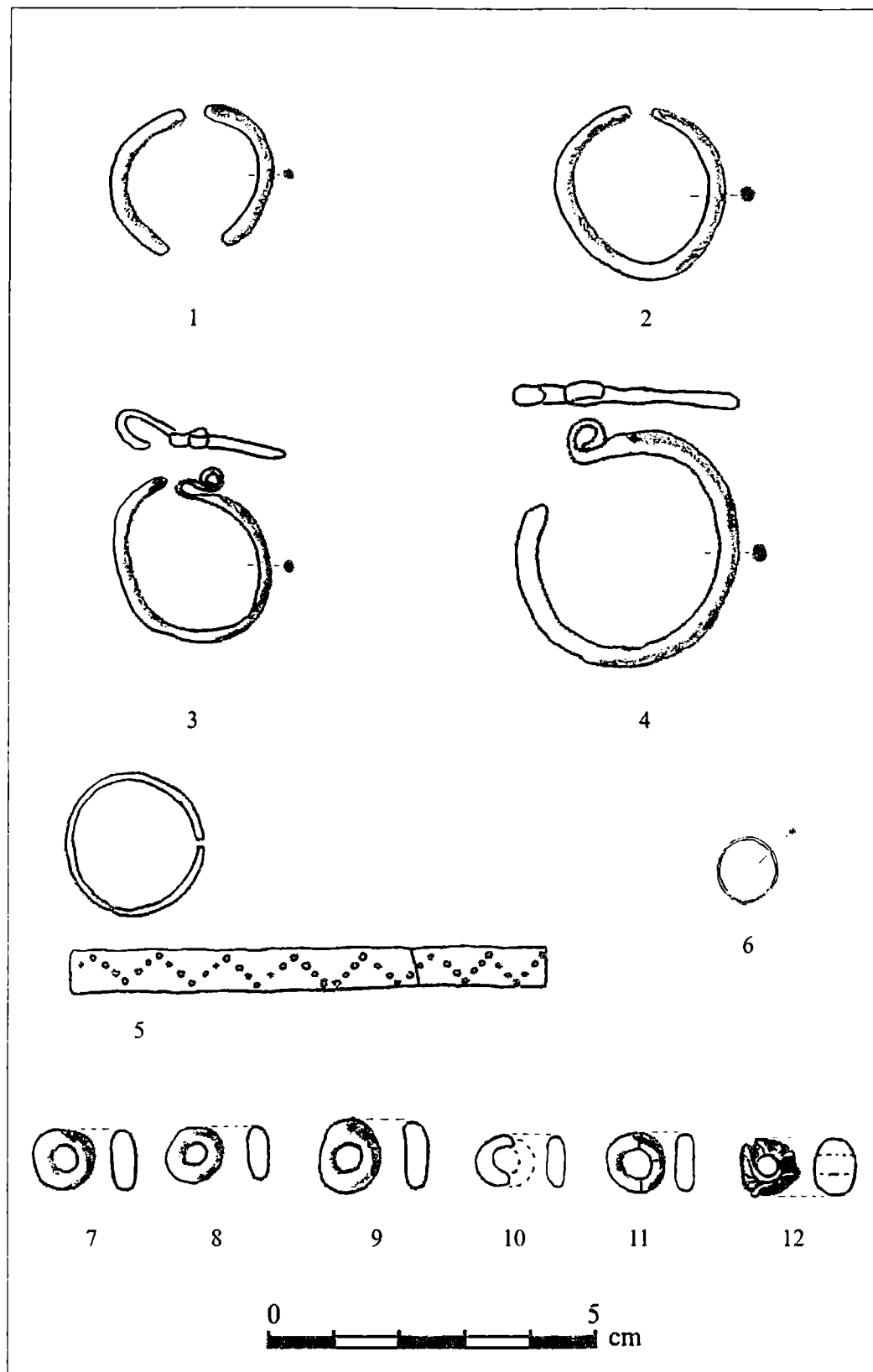

Pl. VI. Ornamente vestimentare.

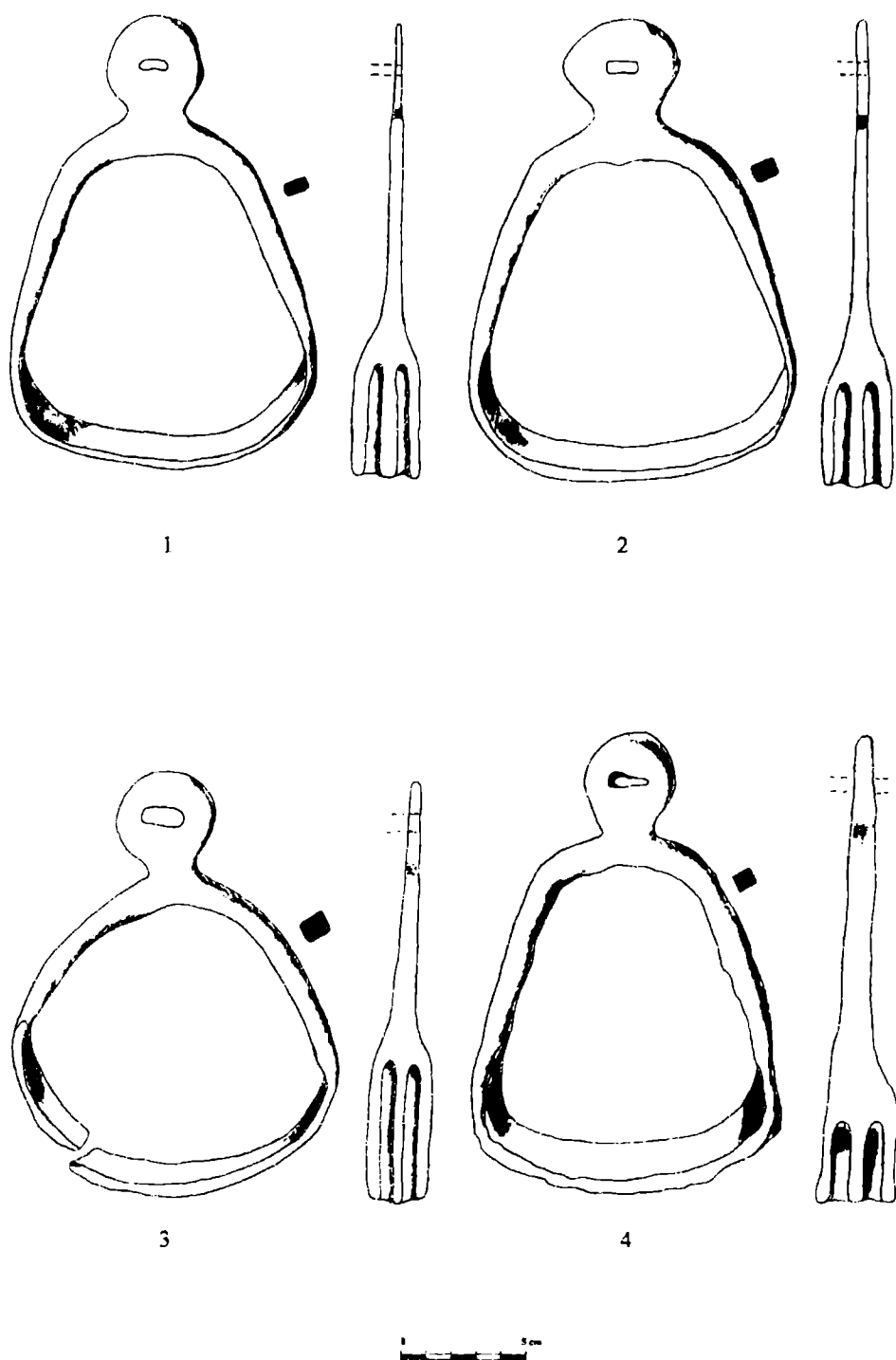
Pandantive ornamentale: 1-4 (M 12); aplice ornamentale: 5-14 (M 12).

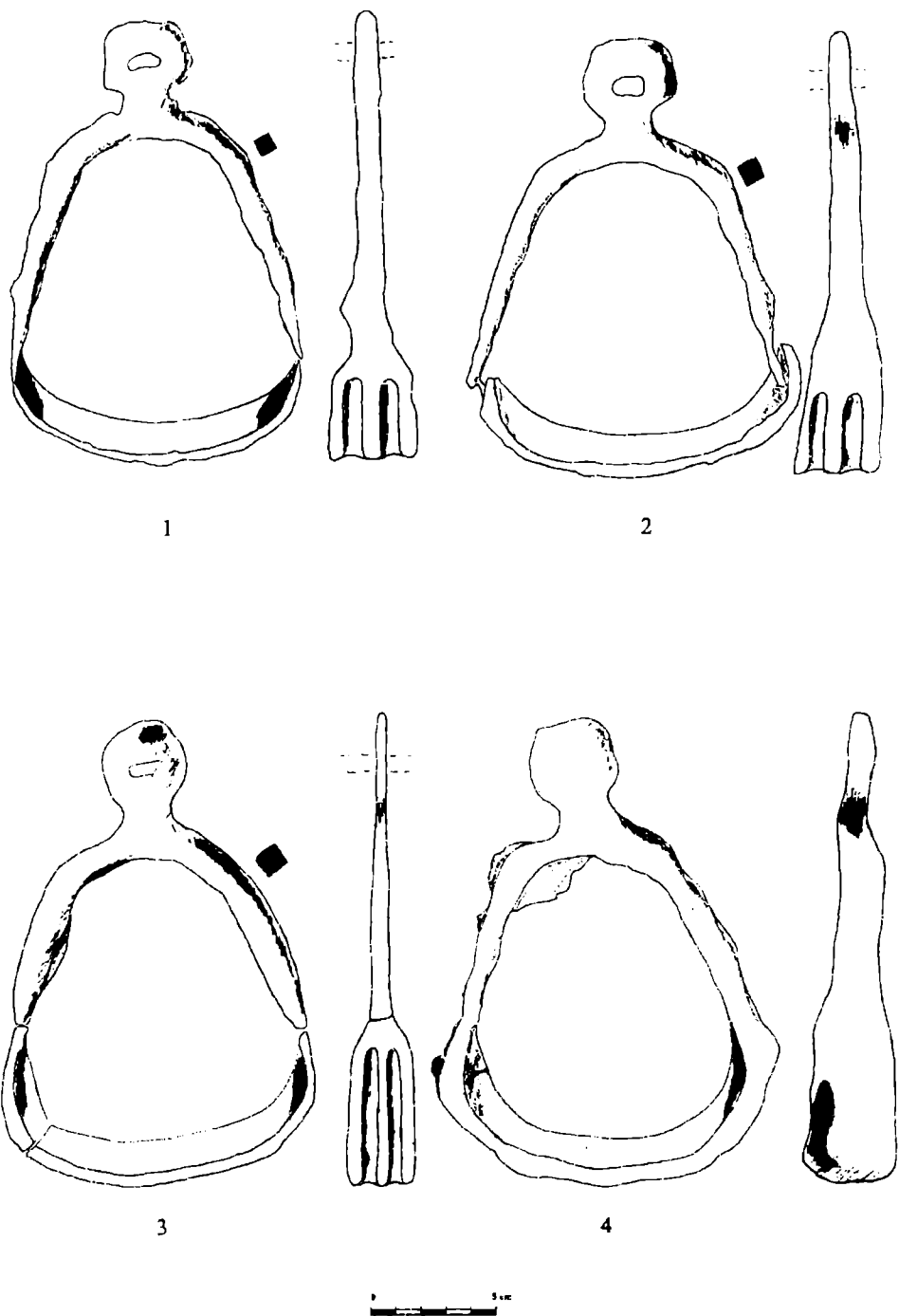
Pl. VII. Podoabe. Brățări: 1 (M 02), 2-3 (M 06); **fragmente brățări:** 4-5 (M 08); **pandantivi lunulari:** 6-7 (M 03); **cercei lunulari:** 8-9 (M 06).

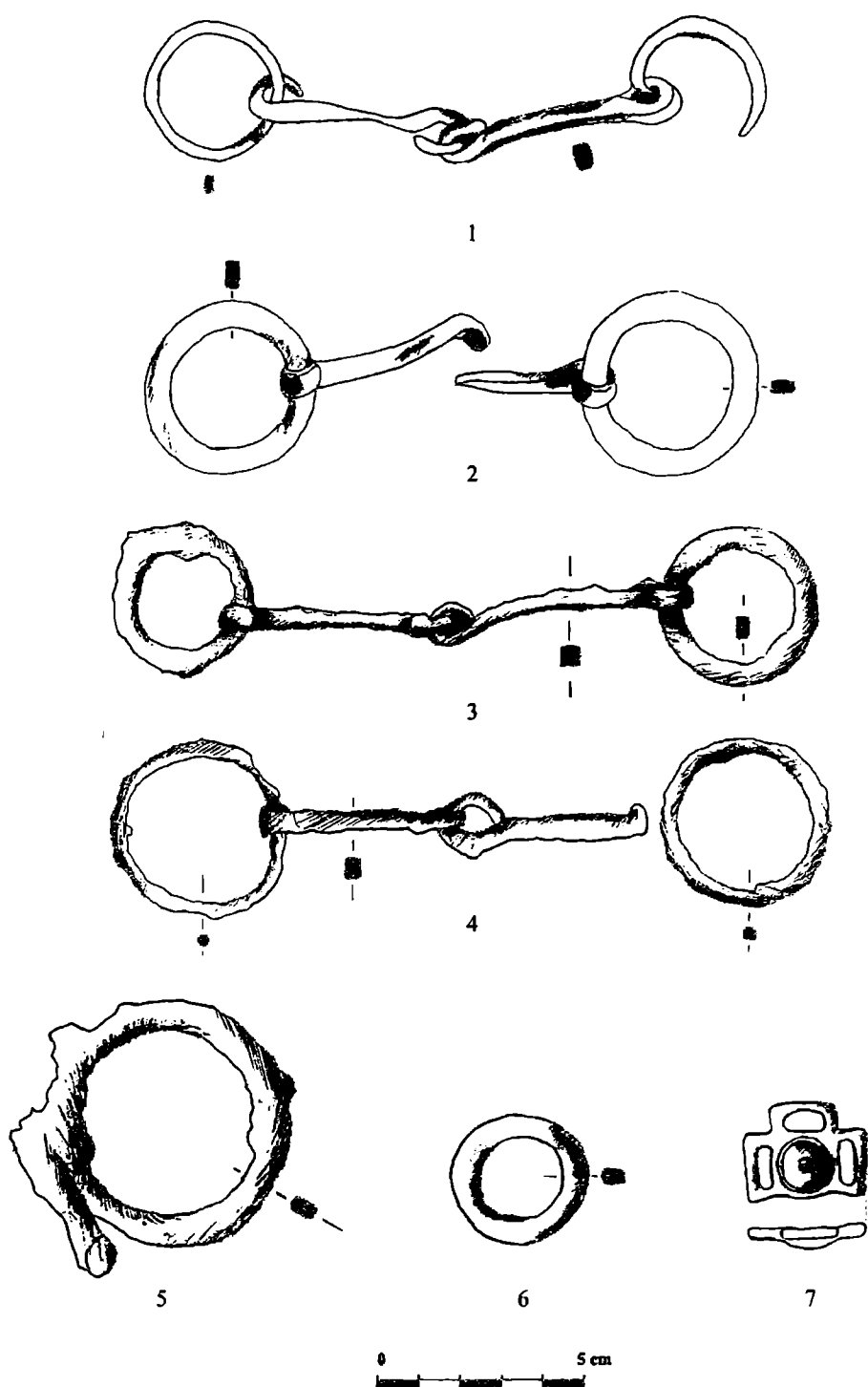
Pl. VIII. Podoabe. Inele de tâmplă: 1-2 (M 02), 3 (M 03), 4 (M 05);
 inel verighetă: 5 (M 02); inel: 6 (M 08); mărgelile din ceramică: 7-10
 (M 02), 12 (poziție secundară); mărgelă din sticlă: 11 (M 02).

Pl. IX. Piese de harnașament.
 Scărițe de șa. 1-2 (M 01), 3 (M 04), 4 (M 06).

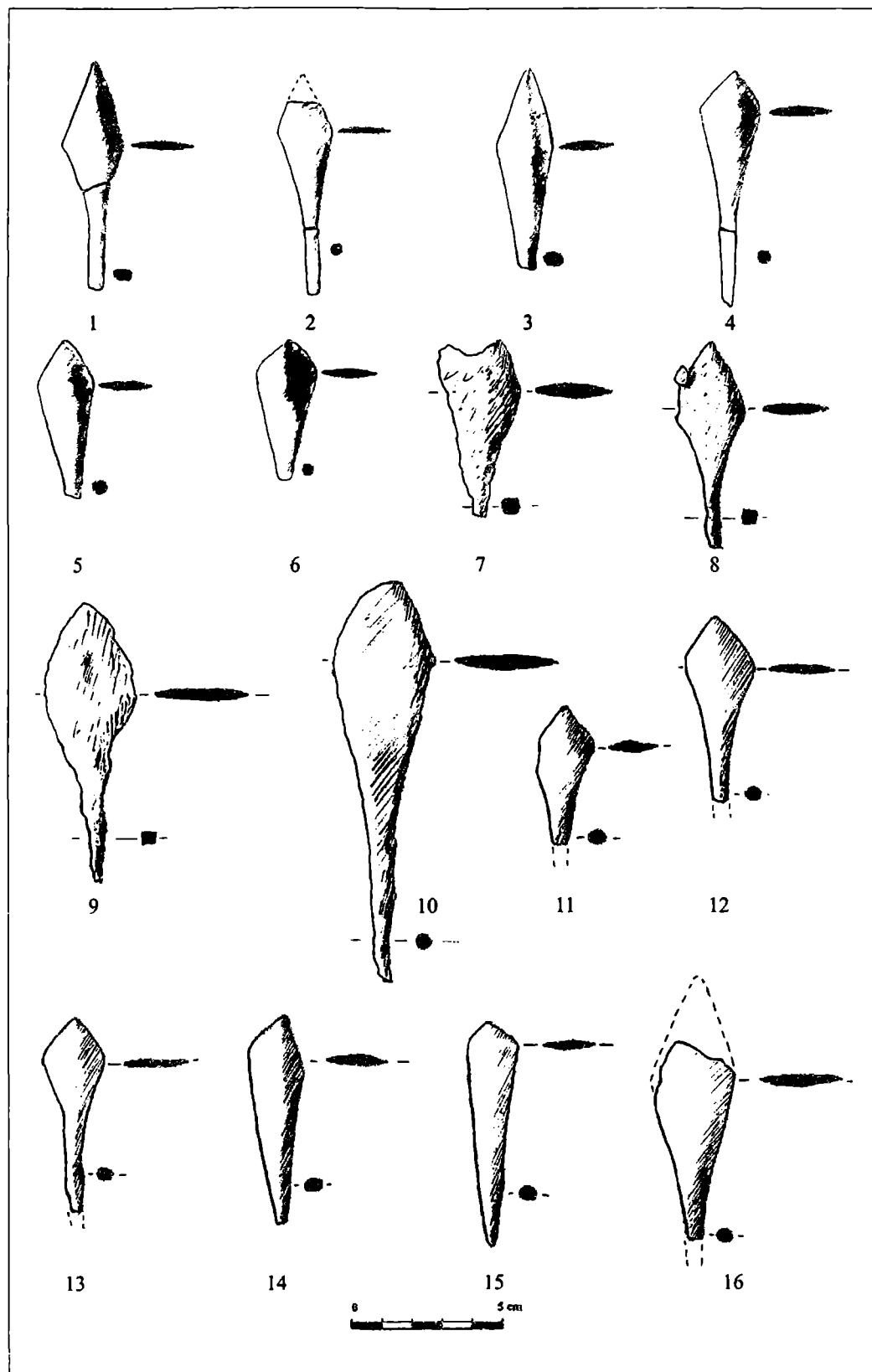

Pl. X. Piese de harnașament.
 Scărițe de șa. 1-2 (M 09), 3-4 (M 13).

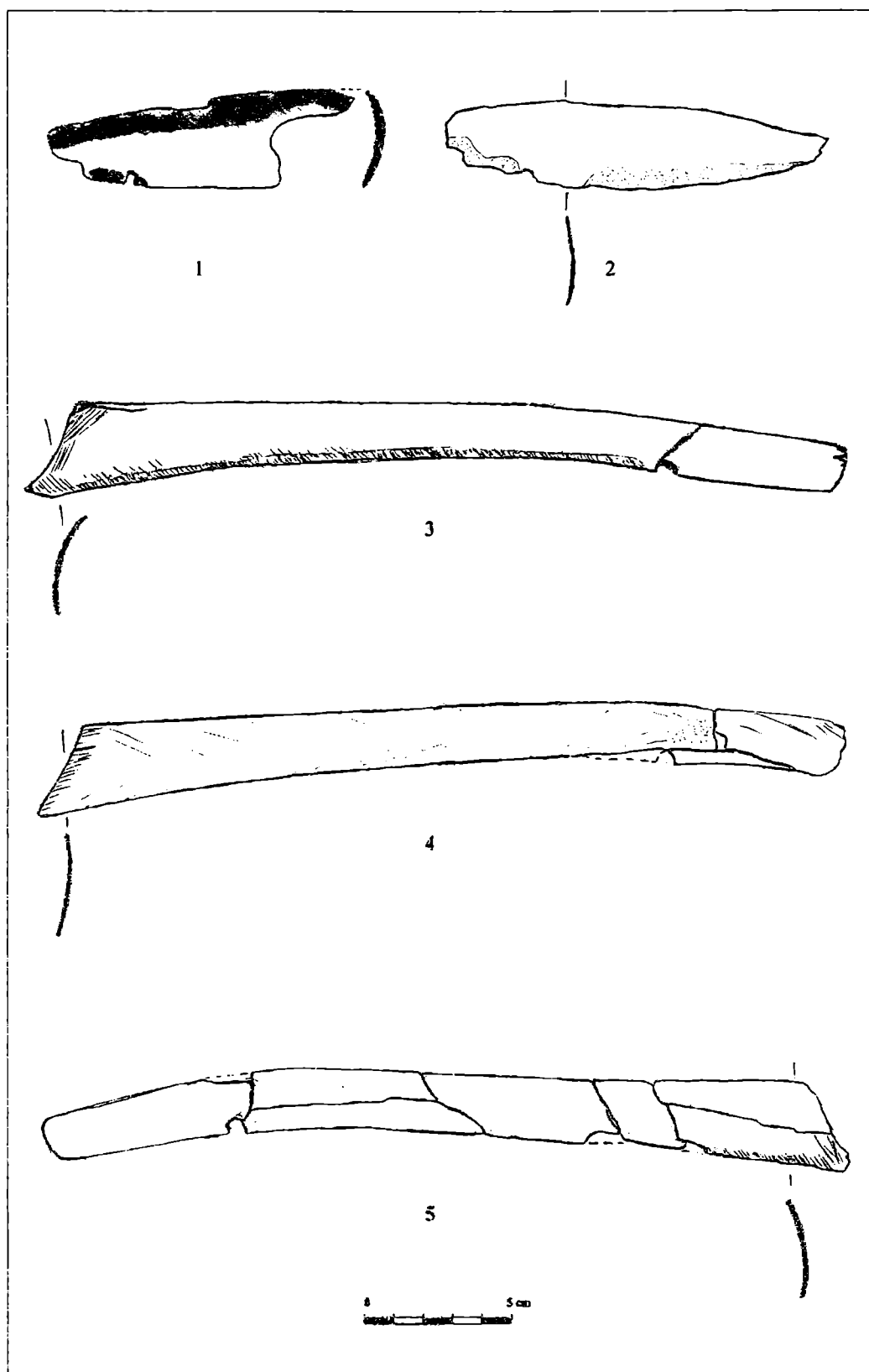
Pl. XI. Piese de harnașament.

Zăbale: 1 (M 01), 2 (M 04), 3 (M 09), 4 (M 10); verigă de zăbală:
5 (M 13); verigă: 6 (M 01); cataramă de distribuție: 7 (M 01).

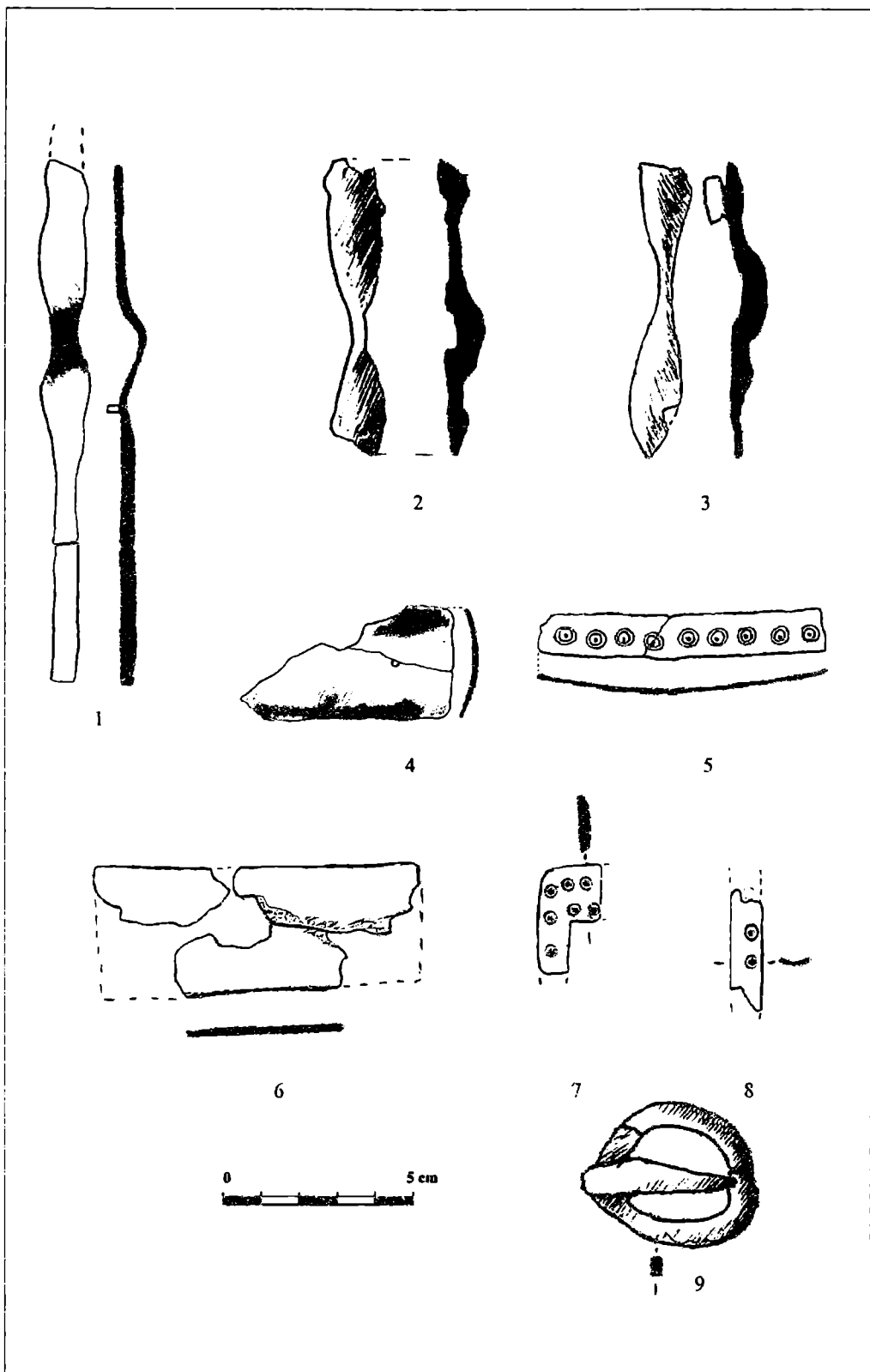
Pl. XII. Armament.

Vârfuri de săgeată: 1 (M 01), 2-6 (M 04), 7-10 (M 11), 11-16 (M 13).

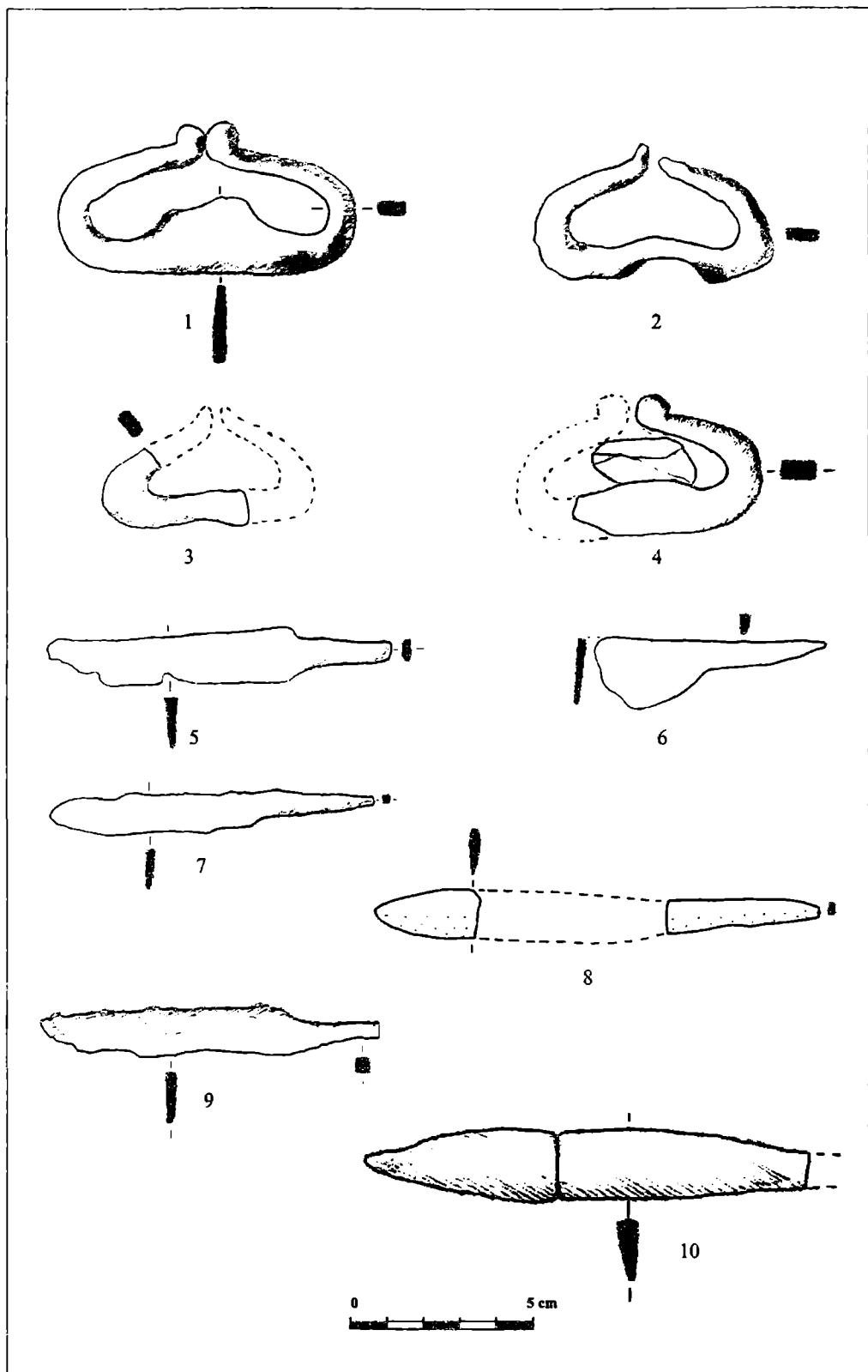
Pl. XIII. Armament.

Întăritoare de arc: 1 (M 01), 2 (M 13); capăte de arc: 3-5 (M 13).

Pl. XIV. Echipament militar.

Rame/întăritoare de tolă: 1 (M 04), 2-3 (M 09); plăcuțe ornamentale de la tolă: 4-5 (M 01), 6-8 (M 13); cataramă de la tolă: 9 (M 13).

Pl. XV. Ustensile.

Amnare: 1 (M 01), 2 (M 03), 3 (M 04), 4 (M 13); cutite: 5-6 (M 01), 7 (M 03), 8 (M 04), 9 (M 10), 10 (M 13).

Prezentăm mai jos un grup de sonde arheologice derulate în perimetrul orașului Sebeș (jud. Alba) (fig. 1).

Str. Mioriței nr. 2. Construirea unui imobil în Sebeș, str. Mioriței, nr. 2, în zona din interiorul cetății medievale, respectiv chiar pe incinta estică a cetății (fig. 1, 2) a determinat efectuarea, în luna mai a anului 1998, a unor lucrări arheologice de eliberare de sarcina istorică². Având ca punct de plecare planul de executare a fundației noii construcții, s-a trecut la săparea mecanică a unei suprafețe patrulate de 12,5 x 10,5 m, care a fost excavată până la 1,80 m față de nivelul actual de calcare, lângă zidul cetății. Stratul înlăturat conținea resturi de moloz amestecate cu umplutură și pământ, precum și unele materiale care au permis datarea acestuia în secolele XVIII-XIX.

În interiorul suprafeței excavate s-a efectuat o secțiune de control cu dimensiuni de 10 x 1,5 m, care a fost trasată perpendicular pe zidul cetății, în colțul de sud-est al zonei săpate mecanic. Suprafața secționată a oferit o coloană stratigrafică concludentă în carourile 1-3, respectiv lângă zidul de incintă. Peste solul viu, compus din lut galben, în care s-a pătruns 0,35 m, fără a atinge talpa de fundare a zidului de incintă, s-a surprins un strat de pământ negru lutos, lipsit de urme arheologice. Acesta a fost suprapus de un nivel de pământ cenușiu sfărâmbicios, care conținea sporadice fragmente ceramice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea, precum și resturile unei calote craniene umane. A urmat un stratul de moloz și umplutură modernă care s-a păstrat încă 0,45 m față de nivelul orizontal limita al suprafeței excavate (fig. 2, jos).

Din punct de vedere al materialului arheologic, pe lângă câteva fragmente ceramice care se datează în a doua jumătate a secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea, s-a descoperit, la curățirea zidului de incintă medieval, deasupra acestuia, un medalion de bronz cu diametrul de 2,5 cm și care îl reprezintă pe Ferdinand de Hohenzollern (1914-1927), regele României.

Cercetarea arheologică de la Sebeș, str. Mioriței, nr. 2, a reușit să surprindă, pentru prima dată într-o investigație arheologică, zidul medieval al cetății locale. Acest zid s-a construit prin săparea unui șanț, lat de 1,50 m, care a fost umplut cu pietre mari de râu, prinse cu mortar de o bună calitate. Tehnica în care este construit zidul de incinta medieval în zona cercetată arheologic se deosebește radical, prin maniera de execuție, materialul și mortarul utilizat, de paramentul vizibil astăzi în elevație și care este mai îngust cu 0,80 m față de zidul medieval (fig. 2).

¹ Aceste texte și ilustrațiile aferente au rămas manuscrise în urma decesului prematur al colegului nostru. Ne facem o datorie în a le publica, subliniind totodată că autorul lor a fost singurul care a publicat consecvent în toate numerele apărute ale acestei reviste.

² Prin adresa cu nr. 2.388/04.1998 emisă de Ministerul Culturii, Direcția Monumente Istorice, se aducea la cunoștința Muzeului Orășenesc Sebeș avizul favorabil pentru construcție, beneficiar fiind Ilarion Andreiu. Conform adresei cu nr. 392 din 27.04.1998, eliberată de Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, lucrările de săpare a fundației urmau să fie supravegheate de către N. M. Simina, muzeograf la Muzeul Orășenesc Sebeș.

Situația stratigrafică înregistrată denota faptul ca peste solul viu se afla un strat de pământ negru lutos, steril arheologic, surprins de altfel și în alte zone cercetate arheologic în cetatea din Sebeș, peste care s-a construit zidul de incintă. Referitor la acest moment, documentele vremii precizează ca în luna iunie a anului 1387, o delegație locală a obținut de la regele Sigismund de Luxemburg dreptul de a ridica în jurul orașului o incintă fortificată cu zid de piatră. Mai târziu, la 23 noiembrie 1388, actul amintit anterior avea să fie reconfirmat la cererea preotului Andrei din Sebeș³. Cererea orașenilor sebeșeni trebuie că a fost motivată de faptul că la sfârșitul secolului al XIV-lea s-au înregistrat primele incursiuni ale turcilor în Transilvania, provocându-se serioase pagube locuitorilor din Țara Bârsei și din părțile Sibiului. Întârzierea construirii unei fortificații în jurul orașului Sebeș poate fi explicată și prin situarea acestuia la doar 15 km de Alba Iulia, virtualul oraș episcopal al Transilvaniei medievale. Sebeșul figura în Evul Mediu ca unul dintre cele mai importante centre economice și urbanistice săsești din Transilvania, iar relațiile dintre localnici și pătura conducătoare a episcopiei catolice de Alba Iulia nu au fost, în ansamblu, dintre cele mai amiabile. Episcopia catolică de Alba Iulia nu putea tolera existența în imediata apropiere a orașului său de reședință a unui oraș săsesc, adesea oponent, care să îi fost prevăzut și cu un puternic sistem defensiv. Odată cu invaziile turcești, orașul Alba Iulia avea nevoie de o zona de protecție. Din punct de vedere strategic, Sebeșul deținea o poziție mai favorabilă. Astfel s-ar putea explica construirea destul de târziu, către sfârșitul secolului al XIV-lea, a unei puternice incinte fortificate prevăzută cu turnuri și patru porți de acces în jurul orașului medieval al Sebeșului.

Locuirea intensă în cetate a determinat efectuarea de-a lungul timpului a unor lucrări de reamenajare și de îndepărtare a depunerilor acumulate. Dovada în acest sens este hiatul înregistrat stratigrafic între momentul construirii cetății și cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea – eventual începutul secolului al XVII-lea. După această perioadă zona cercetată arheologic se găsea, potrivit planului general al orașului din anul 1769⁴, în apropierea „grădinii” mănăstirii călugărilor franciscani care dețineau actuala biserică a parohiei romano-catolice din Sebeș⁵.

În secolul al XVIII-lea s-a ridicat la Alba Iulia cea mai puternică cetate în stil Vauban din sud-estul Europei, fapt cu profunde implicații asupra fortificațiilor ridicate anterior în interiorul arcului carpatic. Cetatea Sebeșului a fost practic scoasă din calculul sistemului defensiv zonal. Treptat, cetatea a devenit un simbol al orașului, păstrând-se astfel vie amintirea vremurilor de altădată. Mai târziu, către 1900, zona cercetată arheologic se afla situată la limita grădinii fostei mănăstiri franciscane de secol XVIII, din Sebeș, probabil și a fostului cimitir al mănăstirii dominicană din Evul Mediu, fiind proprietatea lui Martin Rimner⁶. Atunci zidul medieval al cetății se afla încă în picioare, ulterior fiind demantelat, în prelungirea actualei străzi Mihai Viteazul, asigurându-se astfel accesul direct din centrul și piața orașului spre gara locală, inaugurată în anul 1897. Zidul cetății trebuie că se afla atunci într-o avansată stare de ruină întrucât a necesitat refacerea acestuia. Lucrările respective sunt evidențiate și de medalionul de bronz, emis în timpul lui Ferdinand de Hohenzollern (1914-1927).

Cercetarea a oferit noi informații în legătură cu fortificația medievală contribuind la cunoașterea trecutului comunității locale. Pentru prima dată s-a reușit la Sebeș surprinderea într-o săpătură arheologică a zidului de incintă din perioada medievală, sesizându-se și refacerea acestuia din perioada modernă.

³ Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj Napoca, 1986, p. 160.

⁴ M. Fleischer, *Ein bisher unbekannter Stadtplan von Muhlbach vom Jahre 1769*, în *Zeitschrift für Siebenburgische Landeskunde*, 6, 1983, II, p. 131.

⁵ Mihaela Sanda Salontai, *Mănăstirea dominicană din Sebeș (jud. Alba)*, în *AT*, 6, 1996, p. 28.

⁶ Conform *Planului cadastral al orașului Sebeș din anul 1900* păstrat la Primăria Sebeș, -Serviciul Urbanism.

„Casa Holeanca”. În primăvara anului 1999, efectuarea unor lucrări de construcție a unui imobil în Sebeș, str. Mihai Viteazul, nr. 37 („Casa Holeanca”)⁷, au prilejuit, după săparea mecanică a suprafeței de fundare (14 x 7 m), efectuarea unor observații arheologice. Situată în exteriorul cetății, la 18 m de latura de est, zona nu face parte din categoria celor care implicau în prealabil eliberarea de sarcină istorică⁸ (fig. 1). Demersul arheologic s-a rezumat în cazul de față la recuperarea unor materiale arheologice și la desenarea stratigrafiei verticale, respectiv a profilului de nord din zona excavată.

Suita stratigrafică verticală înregistrată (fig. 3, sus) are la baza solul viu, reprezentat prin pietrișul nativ. La metrul nouă peste pietriș, au fost identificate resturile unui zid de piatră de râu legat cu mortar de o slabă calitate. Prezența zidului a determinat modificarea coloanei stratigrafice înregistrate de ambele părți ale acestuia. În zona primilor cinci metri, lângă zidul din piatră, peste solul viu, s-a constatat existența unui strat de pământ negru amestecat cu resturi de podea din lut, arsură și sporadice fragmente ceramice. Acest strat a fost deranjat parțial de un nivel de pământ și piatră, bogat în resturi de mortar. Stratigrafia înregistrată după metrul nouă, are la baza pietrișul nativ care este suprapus de un strat de lut galben curat. Urmează un nivel de pământ negru, cu sporadice urme arheologice, fără urme de mortar sau piatră și care între metrii 10 și 14 se adâncește în solul galben 0,30 m. Nivelul negru este succedat în parte de un strat subțire de pietriș. Peste stratul de pietriș se afla un nivel de depunere subțire de pământ negru, urmat de un strat de pietriș relativ constant ca grosime. Coloana stratigrafică continua printr-un strat masiv de pământ cenușiu amestecat cu nisip. Acesta este suprapus de un nou strat de umplutura de pământ de culoare cenușie care este deranjat de un strat de pietriș amestecat cu cărămizi, iar mai apoi de resturile unei fundații din beton.

Materialul arheologic descoperit se rezumă la câteva fragmente ceramice (nr. inv. A. 6335) (fig. 3/a-c) care provin din stratul de pământ negru amestecat cu resturi de podea și care a fost surprins lângă zidul de piatră. Ca tip de vas se întâlnește cana cu gura lobată⁹ (fig. 3/c).

Cele mai vechi urme de cultură materială de la Sebeș – „Casa Holeanca”, aparțin perioadei medievale și provin din stratul de pământ negru în care s-a început amenajarea unei locuințe. Aceste lucrări nu au fost finalizate, iar în imediata apropiere ridicându-se o nouă construcție din piatră de la care s-a păstrat fundația unui parament. Perioadei de funcționare a noii construcții îi corespund și două nivele de pietriș, respectiv de amenajare a curții interioare a acesteia. Dacă momentul *ante quem* de ridicare a construcției nu poate fi precizat, în schimb cel *post quem* poate fi pus în corelație cu anul 1387 când se obține de la regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, dreptul de a ridica în jurul Sebeșului un zid de piatră¹⁰. Sistemul defensiv ridicat la Sebeș trebuie să fi determinat și efectuarea unor lucrări de sistematizare a orașului, printre ele se înscrie și renunțarea la unele construcții situate în exteriorul noii incinte a cetății. Într-un asemenea context s-a produs demantelarea construcției de piatră și eliminarea fundației de parament care servea ca pandant la zidului surprins arheologic. Lucrările respective au fost succedate de ridicarea unei noi incinte a cetății, fapt sesizat arheologic prin identificarea unor urme de la construcția acesteia. Ulterior, în epoca modernă, cetatea a început să-și piardă din atribuțiile sale defensive.

⁷ În acest imobil a locuit pictorul sebeșean de origine germană Hermann Meuselbach (1858-1924), autor a peste 26 de lucrări cu Sebeșul și împrejurimile sale.

⁸ Conform *Planului Urbanistic Zonal al orașului Sebeș*, avizat de Ministerul Culturii la data de 6.07.1998.

⁹ Pentru analogii vezi Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, fig. VIII; I. F. Pascu, *Un martor pentru debutul și evoluția urbanisticii și a culturii materiale în Cetatea Sighișoara – „Casa cu cerb”*, în vol. *Studii de Istorie a Transilvaniei*, Cluj Napoca, 1, 1994, p. 72 și 73, fig. 13/2-3; Benkö E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolozsvár, 1997, p. 69, kép 6/4, tab. 6/1 și 12/7.

¹⁰ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 160.

fapt pentru care s-a trecut la nivelarea șanțului de apărare. Din această perioadă au fost surprinse o serie de straturi de umplutură moderne și contemporane care nu prezintă interes din punct de vedere arheologic.

Cercetarea arheologică de la Sebeș – „Casa Holeanca” este prima investigație arheologică întreprinsă imediat în exteriorul cetății locale și a avut drept rezultat surprinderea unei locuințe orășenești care a fost demantelată probabil cu prilejul ridicării în anul 1387 a incintei de piatră în jurul orașului medieval.

Str. I. L. Caragiale, nr. 12. Efectuarea unor lucrări de construcție a imobilului în interiorul cetății din Sebeș, str. I. L. Caragiale, nr. 12, în primăvara anului 2000, au fost însoțite de descărcarea zonei de sarcină istorică. După dezafectarea unei construcții cu dimensiuni de 6 x 4 m, care era prevăzută cu o pivniță masivă, ridicată la sfârșitul secolului al XIX-lea, s-a trecut la săparea mecanică a unei suprafețe de 12 x 10 m (fig. 4, sus). Întrucât nu s-a surprins nici o urmă de substrucție anterioară pivniței, demersul arheologic s-a rezumat la recuperarea unor materiale arheologice și la desenarea stratigrafiei verticale, respectiv a profilului de sud a zonei excavate.

Din punct de vedere stratigrafic (fig. 4, jos), peste solul viu, reprezentat prin pietrișul nativ, s-a aflat un strat de lut galben, steril arheologic, urmat de un pământ negru amestecat cu pietre și care parțial este succedat de un strat de pământ negru compact. Ambele straturi de pământ negru sunt suprapuse de un strat de pământ cenușiu ce conținea un bogat inventar ceramic aparținând secolelor XIV-XV. Din acest strat cenușiu porcesc, în dreptul metrilor 2-4, o groapă ce a fost săpată până în balastul nativ și care conținea un bogat material osteologic. Urmează apoi un strat de pământ nisipos, de culoare cenușie, din care provin fragmente de țiglă și sticlărie modernă, suprapus de un strat de pământ negricios ce alcătuiește și solul vegetal.

Inventarul arheologic descoperit se rezuma la câteva fragmente ceramice (nr. inv. A. 6556), care au fost descoperite în stratul cenușiu, respectiv din groapă. Ceramica este bine arsă, cu o pastă uniformă și cu pereții vaselor subțiri, specifică mediului săsesc. Ca tip de vas se întâlnește oala-borcan, castronul. S-a descoperit și un fragment din marginea unei cahle oală cu gura patrulateră. Pe un fragment ceramic, decorat în exterior cu incizii de linii orizontale paralele, în interior se găsește un strat de smalt, uniform și compact, de culoare verzuie, cu tentă închisă.

Cercetarea arheologică întreprinsă la Sebeș – „str. I. L. Caragiale, nr. 12” a avut drept scop verificarea situației stratigrafice într-o zonă situată la o distanță de circa o treime de zidul de nord al cetății și două treimi de trama stradală a Sebeșului medieval. Până la efectuarea cercetării de față zona nu a fost investigată arheologic. Cele mai vechi urme de cultură materială surprinse cu acest prilej aparțin secolelor XIV-XV. Locuirea în zonă poate fi pusă în corelație directă cu ridicarea cetății locale, în anul 1387, în urma căruia s-a restrâns considerabil spațiul de locuire al urbei sebeșene. Acum trebuie că amploarea habitatul în interiorul fortificației medievale a devenit tot mai pregnant. Tot în acea perioadă Sebeșul cunoștea o intensă prosperitate economică, după cum reiese și din documentele vremii. Hiatal înregistrat din punct de vedere stratigrafic între perioada medievală și perioada modernă târzie se poate explica prin poziționarea zonei investigate, în mijlocul unui loc viran, respectiv „grădină”, ce aparținea unei sesii săsești locale.

Str. Patria, nr. 2¹¹. Săpătura s-a derulat în anul 1999, pe locul în care urma să se amplaseze un nou imobil, în partea nord-vestică a incintei orașului medieval (fig. 1). A avut ca obiect o suprafață de 6 x 3 m, cu laturile lungi spre est și vest (fig. 5, sus). Într-o adâncire de 1.85 m a fost

¹¹ Pentru această săpătură de salvare, nu dispunem decât de ciorna unui text incomplet, redactat de către N. M. Simina. Întreaga documentație a fost reconstituită pe baza elementelor păstrate în dosarul săpăturii. Prezentarea lor, cu minime considerații, a fost făcută de către Adrian A. Rusu.

dobândită următoarea stratigrafie (fig. 5/jos), de sus în jos: straturi de umplutură, cu materiale arheologice amestecate, din secolele XIV-XIX (0,85 m); pământ negru, sfărâmișor (0,30 m); pământ negru, repartizat inegal (0,20-0,25 m); nivel cu pietriș și pietre (0,15 m); pământ negru compact (0,10 m); pietriș (0,08 m); pământ negru în amestec cu lut, steril arheologic (0,30 m); pietriș steril (circa 0,20 m).

În al doilea strat a fost descoperit, în zona de nord-est, conturul aproape întreg al unui cuptor (-1,15 m). Îndreptat cu gura vest, a avut inițial un diametru exterior de circa 2 m. S-a conservat foarte bine doar conturul de sud și un mic fragment din curbura de vest a sa. Pare că este vorba doar despre 1/5 din conturul său inițial. A fost construit cu o gardină de 0,17 m, din pietre de râu mari, cărămizi rare și lut galben. Interiorul a fost amenajat cu lut. Acesta s-a înroșit în urma utilizării instalației. În înălțime, peretele abia dacă depășea 0,20 m. Spre vest de el, în apropierea gurii distruse, s-a conservat o pată de cenușă (grosimea 0,05 m). În jurul cuptorului au fost culese circa 5 kg de reziduuri de smalț ori cioburi de vase cu urme de smalț.

Amenajările care s-au relevat pe profilul de est par să sugereze că ne aflăm în fața unor duble amenajări de accese (stradă sau curte). Materialul utilizat a fost pietrișul.

Materialul arheologic se compune din piese diverse, cu predominarea ceramicii. Dintre toate cercetările efectuate în oraș, aici s-au obținut cele mai valoroase artefacte. Cu excepția unui fragment aparținător culturii Coțofeni, toate sunt medievale.

Piese de bronz.

Aplică sau prăsea de cuțit (?), din cuptor; de formă trapezoidală, prelungă (13,3 x 1,8 cm), perforată de mai multe ori, fără vreo logică anume. Într-una dintre găuri s-a conservat capătul unui nit (fig. 6/a).

Ar fi greu de imaginat că a fost, sigur, o plăsea de cuțit. Ar putea fi însă, foarte bine, socotită a fi plăcuța de reparare a unei plăsele. O bună analogie de acest tip se află în cetatea Ozora (Ungaria)¹².

Piese din fier.

Braț de sfeșnic, din cuptor. A fost descoperit în umplutura cuptorului. Se compune dintr-un singur braț de metal, curbat în forma literei S (12,2 x 2 cm), la extrema căruia sunt două lăcașuri cilindrice ($\varnothing = 1,3$ cm) pentru montat lumânări (fig. 6/b). O foarte asemănătoare piesă este la Baia¹³.

Lamă fragmentară de ferăstrău (?). Doar extrema curbată aproape inelar îngăduie presupunerea că a fost o astfel de uncă (fig. 6/c).

Vârf de săgeată (7,6 x 1,4 cm), de formă foliculată, cu nervură mediană, o nodozitate care îl desparte de un spin ușor îndoit (fig. 6/d). Descoperit în lutul care nivela podeaua cuptorului. Este foarte greu de datat, deoarece s-a folosit mai întâi de către ungurii păgâni, dar a rămas în uz până în secolul al XVI-lea. Analogii sunt la Baia¹⁴, Bâtea Doamnei (jud.)¹⁵, Cristuru Secuiesc¹⁶ și Florești (jud. Cluj)¹⁷.

¹² Gere L., *Késő középkori és kora újkorai fémleletek az Ozorai várkastélyból*. Budapest, 2003, p. 241.pl. 97/2.

¹³ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*. I. Iași, 1980, p. 63, fig. 31/9 și 32.

¹⁴ *Ibidem*, p. 69, fig. 36/7.

¹⁵ V. Spinei 1994, fig. 14/5.

¹⁶ Benkő E., 1997, 35/1.

¹⁷ Adrian A. Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (jud. Cluj) (Cercetări arheologice din anii 1990-1991)*, în *EphemNap*, 3, 1993, p. 294, fig. 10/c.

Lamă de cuțit (13,3 x 1,8 cm), din metal de bună calitate, din cuptor (fig. 6/c). O piesă similară, interpretată drept cuțit de vânatoare, este publicată de la Baia¹⁸.

Ic (?), din cuptor; de formă triunghiulară (10,8 x 2,5 cm), tăiat oblic în partea superioară (fig. 6/f). Nu avem ce comenta pe seama acestui obiect.

Cuie, din cuptor; cu dimensiuni între 5,6 și 9,8 cm, cu secțiuni dreptunghiulare sau pătrate (fig. 6/h).

Cui cu cap oval, din cuptor (fig. 6/h, ultim).

Piese de sticlă.

Gât de flacon, din cuptor; din pastă transparentă și translucidă, cu urme puternice de irizare (fig. 6/g). Analogiile identificate sunt la Cechești (jud. Harghita)¹⁹ și Cristuru Secuiesc (jud. Harghita)²⁰.

Pese de ceramică.

Ceramică de construcție.

Olan fragmentar (2 buc), semitubular, îngustat la un capătul cu cioc de prindere în formă triunghiulară, pierdut; pastă cărămizie (fig. 7/b).

Olan fragmentar, semitubular, cu cioc de prindere în formă triunghiulară (fig. 7/a).

Singurele materiale de o asemenea factură, provin de la mănăstirea dominicană de la Vințu de Jos²¹. Dar ele există și în alte locuri. Este pentru prima oară când sunt semnalate în mediul urban al Sebeșului²².

Cahlă-placă (fragment); pastă cenușie, cu multă mică; cu chenar decorat cu multiple linii și mici pastile aplicate; ardere secundară (fig. 8/d).

Cahlă-placă (fragment); pastă cenușie; cu chenar în semibaghetă duble, decorația vizibilă a câmpului conține elemente torsionate (veșmânt²³); ardere secundară (fig. 8/c).

Lipsa unor părți de câmpuri, ca și dimensiunile foarte mici ale fragmentelor, nu îngăduie nici o considerație care să fie rezistentă.

Cahlă-olă (fragment) cu gura pătrată; pastă arsă la roșu; urme de ardere secundară (fig. 8/a-b). Tipul este banal și extrem de mult răspândit în mediul transilvan și numai.

Opaițe.

Opaiț (fragmentar) cu cioc prelung, care a avut, probabil un sistem auxiliar de prindere în partea opusă ciocului; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 9/a).

Opaiț (fragmentar), din care s-a conservat doar o porțiune din partea opusă ciocului; pastă cenușie, cu degresant nisip și mică; urme puternice de ardere secundară (fig. 9/b).

Opaiț (fragmentar), cu o parte din curbura ciocului; pastă cenușie, cu degresant nisip și mică; urme de ardere secundară (fig. 9/c).

Alte fragmente (fig. 9/d-e), pot și apreciate ca aparținătoare la aceleași vase. Pentru întregul lot facem trimitere la o mică sinteză, apărută relativ recent²³.

Veselă.

Urcior cu toartă, cu gura ușor evazată; descoperit în cuptor; decorat cu trei ștampile rotunde, cu stele cu opt brațe egale, înscrise; pastă cenușie, ardere secundară (fig. 10/a-b).

¹⁸ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 42-43, fig. 14/4 și 15/5.

¹⁹ Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992, p. 59-60, tab. 76/1-2.

²⁰ *Ibidem*, p. 162, tab. 76/3-5.

²¹ Piese inedite, recoltate din șantierul condus de către Adrian A. Rusu.

²² Alte olane, ca și cele de la Sebeș, menționate de Adrian A. Rusu, *Țigle și olane la monumente istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II. Satu Mare, 2002, p. 28.

²³ C. C. Rusu, *Iluminatul artificial în Evul Mediu. Transilvania - secolele XI-XVI*, în *Mediaevalia Transilvanica*, nr. 1, 1998, p. 81-83.

Urcior decorat la baza gâtului, cu o linie adânc incizată, mărginită de mici creștături oblice, care reproduc decorația frunzelor de brad; către buză o pată de smalt verde oliv; pastă cenușie (fig. 10/c).

Urcior mic, cu talpă elegant evazată, mijloc bombat, gât îngust, buza deteriorată; trei linii adâncite și paralele pe mediana pântecului, o altă linie, mai îngustă, la baza gâtului; pastă roșietică; urme de ardere secundară (fig. 10/d).

Urcior din care s-a conservat doar gura și o parte a gâtului îngust, cu o carenare amplă, împreună cu începutul unei torți; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 10/e).

Urcior din care s-a conservat doar gura și o mică parte a gâtului îngust, cu o carenare, împreună cu începutul unei torți; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 10/f).

Urcior din care s-a conservat doar gâtul îngust și evazat; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 10/g).

Cană cu gura trilobată, fragmentară; descoperită în cuptor; cu gură lătită perpendicular pe locul de montare al unei torți fragmentare; decor de două linii drepte, incizate adânc, deasupra gâtului; pastă cenușie (fig. 11/a).

Cană cu gura trilobată, descoperită în cuptor; din care s-a conservat întreaga gură, în formă de pâlnie abruptă, cu retragerea marcată de două streșini și început de toartă (fig. 11/b).

Cănille de asemenea factură sunt adesea semnalate în straturi care trebuie să fi aparținut secolelor XIV-XV. Dintre ele, la Sebeș întâlnim numai cele din special cu pastă cenușie, nu și roșie.

Cratiță cu trei picioare (fragmentară), descoperită în cuptor; numai cu o parte a fundului și locul de pornire al unui dintre picioare; pastă cenușie, cu smalt verde închis la interior (fig. 11/c).

Dacă se asociază cu celelalte fragmente, și nu ar fi vorba despre un material purtat, atunci ar putea fi vorba despre una dintre cele mai timpurii forme de acest tip, descoperite până în prezent în Transilvania. Majoritatea acestor vase se regăsesc în straturi datate în secolele XVI-XVIII.

Castron (fragmentar), descoperit în cuptor, cu buza în T, partea interioară mai scurtă, gât scurt, marcat unghiular; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 12/a).

Castron (fragmentar), descoperit în cuptor, cu buza în T, pereții decorați cu două linii drepte, paralele, sub buză; pastă cenușie (fig. 12/b).

Castron (fragmentar), descoperit în cuptor, cu buza în T, partea interioară puternic supraînălțată; pastă cenușie; ardere secundară (fig. 12/c).

Castron (fragmentar), cu buza în T, partea interioară ușor supraînălțată, mică nervură mediană; pereții decorați cu linii drepte, paralele; pastă cenușie; urme de smalt maroniu-roșiat; ardere secundară (fig. 12/d).

Castron (fragmentar), cu buza în T, partea interioară ușor supraînălțată, mică nervură mediană; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 12/e).

Castron (fragmentar), cu buza în T, partea interioară supraînălțată, cu nervură mediană; pereții decorați cu linii drepte, paralele, sub ele, pete de smalt maro-roșiat; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 12/f).

Fund de *castron*, descoperit în cuptor; pastă cenușie, interior cu smalt verde deschis (fig. 12/g).

Singurele castroane analoage, la care ne putem referi sunt cele de la Vințu de Jos²¹ și Sibiu²².

²¹ Adrian A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII)*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, p. 57, nr. 134/1-2.

²² A. Istrate, [Sibiu,] *Piața Mare. Cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2007, p. 27, p. 89 etc.

Pahar (fragmentar), cilindric, cu gura ușor evazată și două grupe de decoruri de linii paralele, incizate: pastă caolinică alb-gălbuie (fig. 11/d).

Pahar (?), din cuptor; din care s-a conservat doar fundul și o linie decorativă imediat sub mediana părții celei mai proeminente; pastă cenușie; urme de ardere secundară (fig. 11/e).

Paharele, deși tratate în grup, aparțin unor forme sensibil deosebite. Primul este mult mai rar, cel de-al doilea își face loc între piesele descoperite în provincie²⁶.

Capac cu buton tronconic; din cuptor; pastă cărămizie; urme de ardere secundară (fig. 14/a).

Capac cu buton bitronconic; din cuptor; pastă cărămizie; urme de ardere secundară (fig. 14/b).

Oală cu gura ușor evazată și dreaptă, decorată în zona gâtului cu linii drepte, paralele și adâncite; corp ușor tronconic (fig. 13/a).

Oală cu gura larg evazată și rotunjită, decorată în zona gâtului și sub pântec cu linii drepte și adâncite; corp ușor tronconic (fig. 13/b).

Oale de dimensiuni medii, fără umere pentru capace, fără buza marcată în exterior, cu pereții decorați cu linii paralele și adâncite (fig. 13/c).

Oale de dimensiuni medii, fără umere pentru capace, cu buza marcată în exterior, cu pereții decorați cu linii rare, paralele și adâncite (fig. 13/d).

Oale de dimensiuni medii, cu umere pentru capace și buza marcată în exterior, printr-o streășină ușor proeminentă, cu pereții rar decorați cu linii paralele și adâncite (fig. 13/l-m).

Oală de dimensiuni medii, fără umăr pentru capac, fără buza marcată în exterior, cu o toartă și cu pereții decorați cu linii paralele și adâncite (fig. 13/e-k).

Majoritatea oalelor sunt confecționate din pastă cenușie și au ardere secundară.

Un fragment de vas, din pastă cenușie, cu forma necunoscută, a fost decorat prin ștampilare cu mici potcoave (fig. 13/x).

Câteva funduri (de oale?) dispun de pete de smalt negru, fin și lucios. Smaltul de același tip a fost remarcat și pe alte fragmente (fig. 14/c-e). Pe un singur fragment smaltul este maro (fig. 14/d). Alte fragmente au smalt verde. Fie că este stropit aleator, fie că s-a uns pe buza exterioară a oalelor, niciodată nu acoperă în întregime vasele (fig. 13/t, v).

Este pe deplin posibil să avem de-a face cu un cuptor de olar. Majoritatea produselor sale aveau o calitate anume: pasta cenușie. Doar câteva piese (paharul cilindric în primul rând) sunt din pastă caolinică. Despre acestea nu putea să apreciem că s-ar fi confecționat la Sebeș; cel mai probabil însă, că nu. Materialele întregi și rebutate care s-au descoperit în el și în preajma sa, îngăduie supoziția încadrării sale cronologice în secolul al XIV-lea. Importantă este însă constatarea că același cuptor pregătea și vase smălțuite. Din acest punct de vedere, am putea aprecia că ar fi unul dintre cele mai vechi cuptoare astfel specializate, descoperite în provincie.

Este foarte important încă de arătat că în același secol, Sebeșul avea străzi amenajate și case acoperite cu olane semitubulare.

Desigur, nu toate materiale aparțin secolului numit. Unele dintre ele, în primul rând cahlele, apoi o parte a oalelor sunt urme care se datează până în secolul al XVI-lea.

²⁶ Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Zona palatului episcopal. Oradea, 2002, pl. XC.

Archaeological Rescue Excavations in the City of Sebeș

(Abstract)

The paper presents three test excavations inside the boundaries of the medieval city of Sebeș, Alba County. Their location is indicated on the annexed map.

Mioriței Street 2. The excavation trench reached the eastern limit of the fortification. The one and a half meter wide curtain wall was found. There has been no previous archaeological research on the site, nor were there any deposits later than the moment of the construction. The building was demolished in the end of the nineteenth century.

I. L. Caragiale St., no. 12. The XIV and XV-century stratigraphy of the site and ceramic fragments (dishes and bowl-shaped stove tiles with square opening) have been recorded. The archaeological material can be related to the erection of the first fortified precinct, after 1387.

„Holeanca House”. Excavations here allowed the investigation of the characteristics of the precinct wall. Although the site was affected by changes performed in the second half of the XVIth century and the beginning of the XVIIth century, traces of human skeletons indicate the spatial proximity of the cemetery belonging to the Dominican (and from the XVIIIth century Franciscan) convent. The demolition of the mentioned wall, in the inter-war period, was also documented.

Patria Street 12. A potter's oven has been discovered during the excavations for the substructure of a future house. The oven had been used mainly to fire gray pottery, but some partly glazed vessels have also been found inside it. The ceramic inventory determined the archaeologists to date the installation to the fourteenth century.

Several items were found on the site: a metal plate used for fixing the handle of a knife, a double arm from a candlestick, a saw blade (?), an arrowhead, a knife blade, a wedge, nails, and the neck of a glass bottle. There were also semi-cylindrical gutter tile, a triangular fixing, a few bowl-shaped stove tiles with square opening and some very small fragments of flat tiles whose decorative patterns could not be reconstructed. The pottery items consisted of open oil lamp, pitchers with three-lobed or narrowed openings, a miniature pitcher, pitchers with stamped or incised decoration, a three-leg pan, tureens, two types of glasses, lids and pots (with plain flared rims, with rims in flat bands, with exterior rims, with or without shoulders for lids).

The discoveries on the site prove for the first time the existence in Sebeș of civil buildings covered with gutter tiles and surrounded by roads paved with pebble. It is also clear that even since the fourteenth century glazed gray pottery has been produced in the town.

List of illustrations

Fig.1. Location of test excavations in Sebeș

Fig. 2. The excavation trench on Mioriței Street: location and profile.

Fig. 3. The excavation trench at Holeanca House: profile and pottery.

Fig. 4. The excavation trench on Patria Street: ground plan and profile.

Fig. 5. The excavation trench on Caragiale Street: location and profile.

Fig. 6. Metal and glass objects: a. bronze handle, candlestick arm, fragment from a saw blade, arrowhead, knife blade, wedge, neck of a glass bottle, nails

Fig. 7. Semicircular gutter tiles

Fig. 8. Stove Tile fragments

Fig. 9. Oil lamps and oil lamp profiles

Fig. 10. Pitcher

Fig. 11. Cups, three-leg pan, jugs

Fig. 12. Tureens

Fig. 13. Pot fragments

Fig. 14. Lids and pottery bottoms

Fig. 1. Amplasarea sondajelor pe harta orașului Sebeș

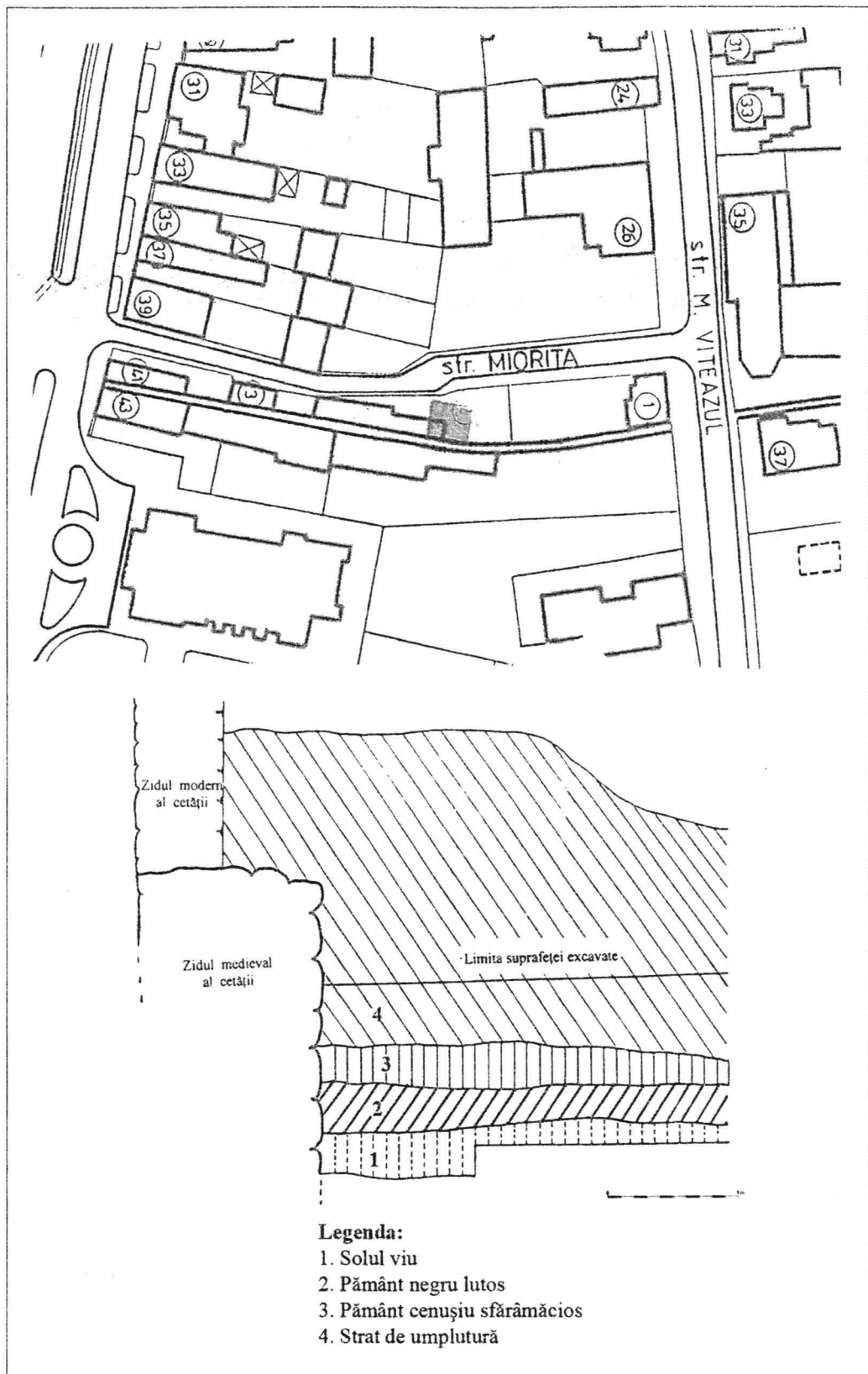
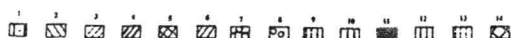
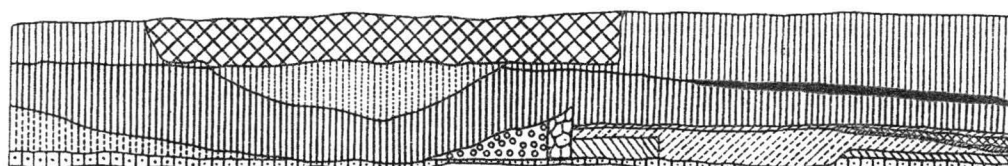

Fig. 2. Sondajul de pe str. Mioriței

0 2 M

Legenda:

Profilul de nord: 1. piatriș nativ, 2. lut galben, 3. pământ negru, 4. piatriș, 5. pământ negru, 6. piatriș, 7. zid de piatră, 8. pământ negru cu lentile de lut galben și sporadice fragmente ceramice, 9. pământ negru cu pietre și resturi de mortar, 10. pământ cenușiu amestecat cu nisip, 11. piatriș, 12. pământ cenușiu, 13. piatriș amestecat cu cărămizi, 14. fundație de beton.

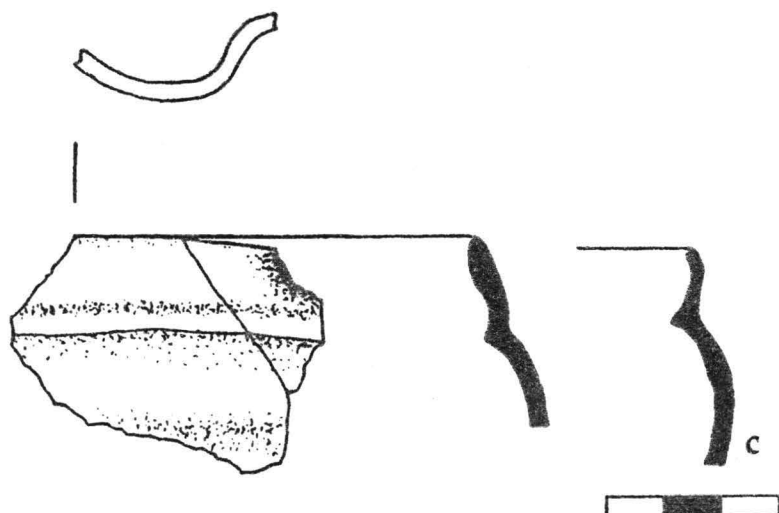
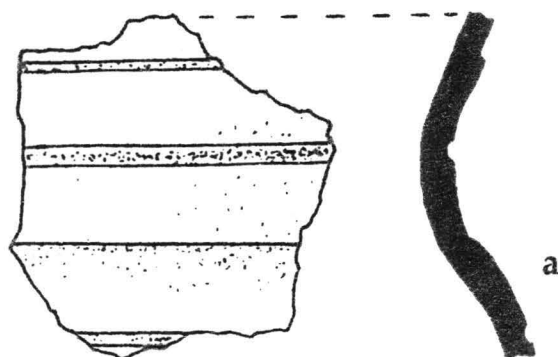

Fig. 3. Sondajul de la casa Holeanca: profil și ceramică

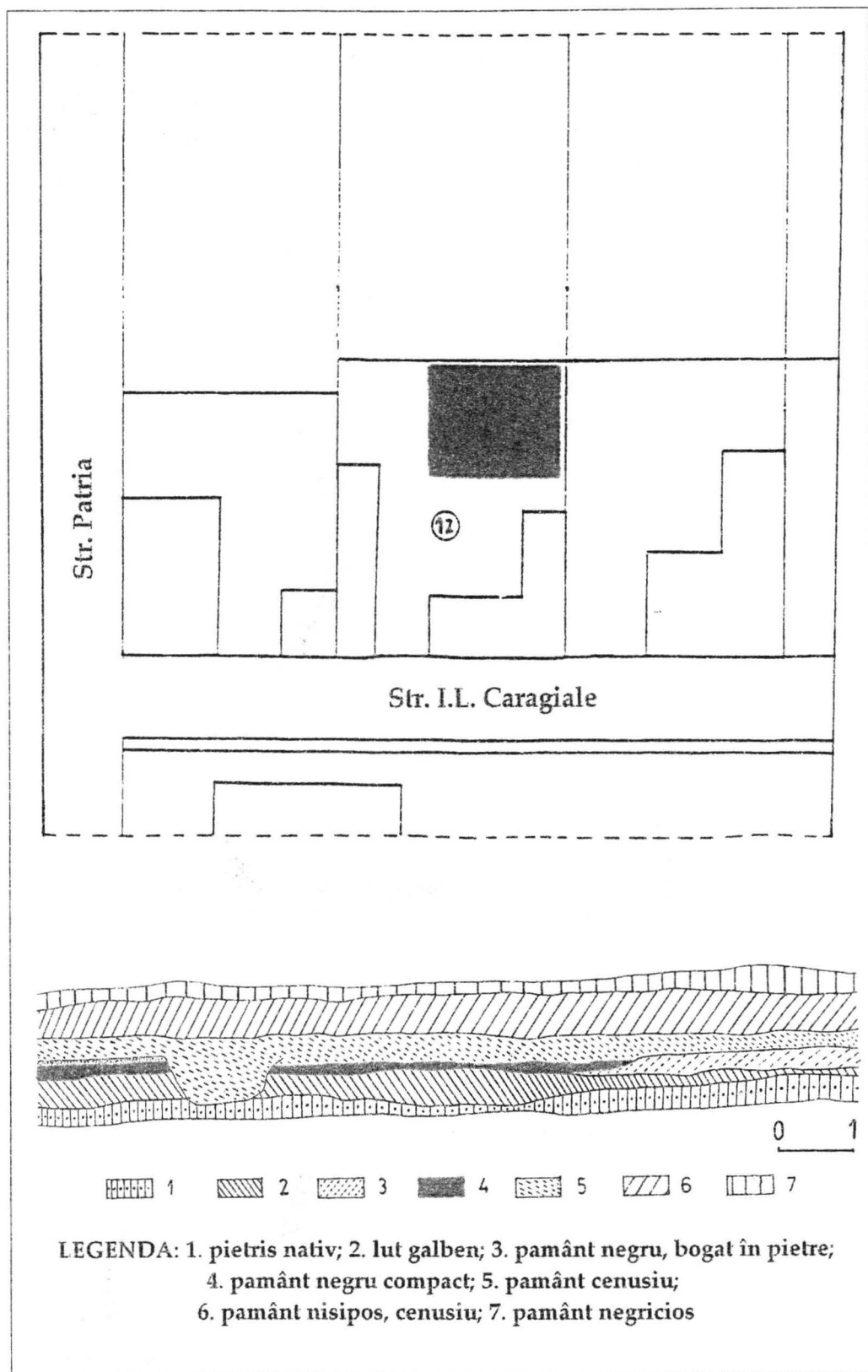
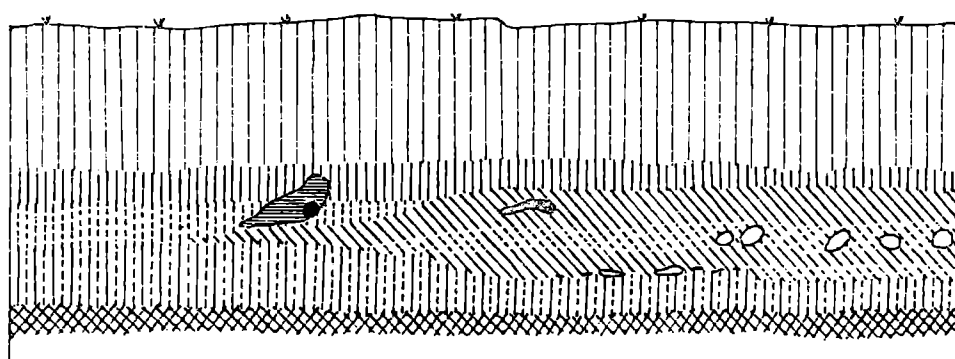
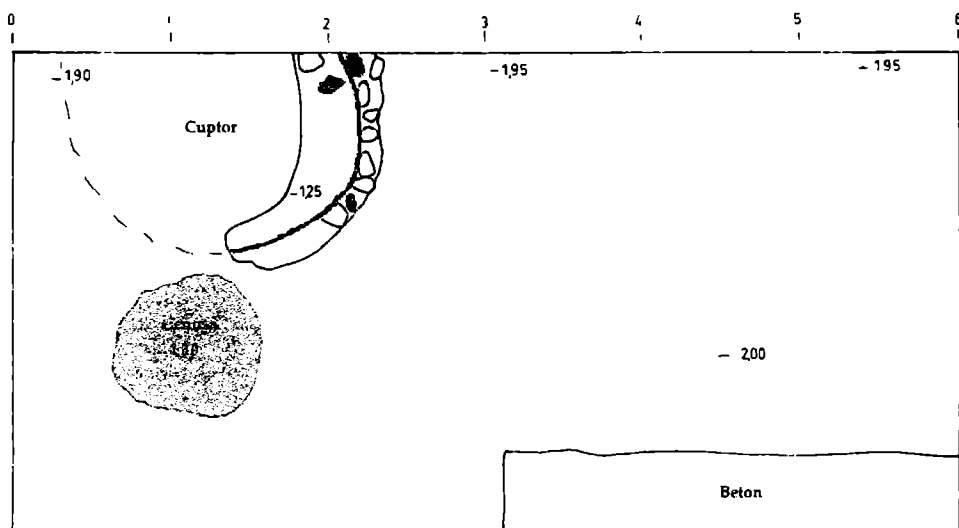

Fig. 4. Sondajul de pe str. Caragiale: amplasament și profil

1 2 3 4 5 6 7 8 9

LEGENDA: 1. strat de umplutura; 2. pamânt negru sfărâmișos;
3. pietris și pietre; 4. pamânt negru cu lut;
5. pietris; 6. lut ars; 7. pietris steril; 8. caramida; 9. cenusa

Fig. 5. Sondajul de pe str. Patria: plan și profil

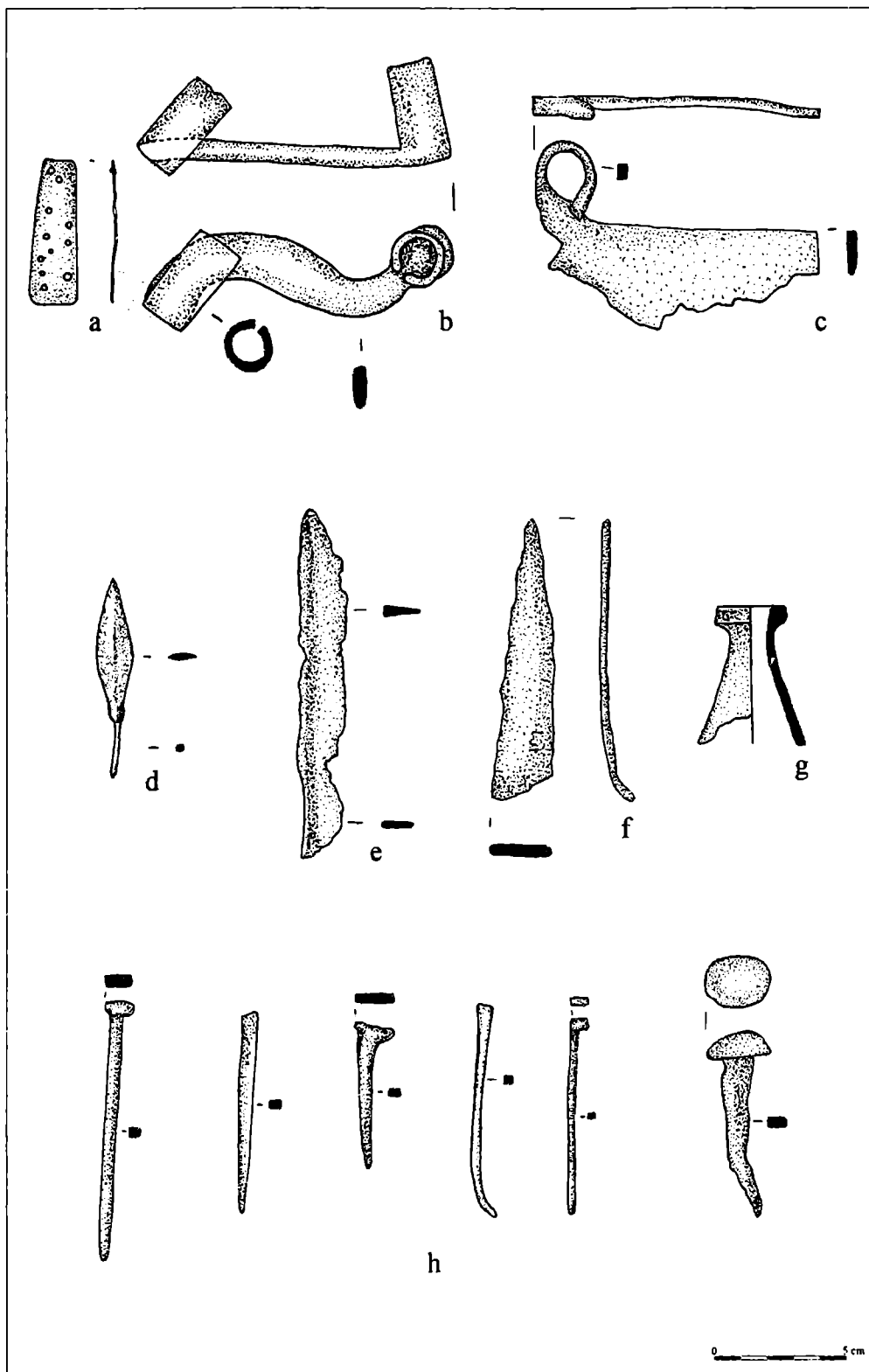

Fig. 6. Piese metalice și de sticlă: a. prâsea de bronz; b. braț de sfeșnic; c. fragment de lamă de fierăstrău; d. vârf de săgeată; e. lamă de cuțit; f. ic; g. gât de flacon de sticlă; h. cuie

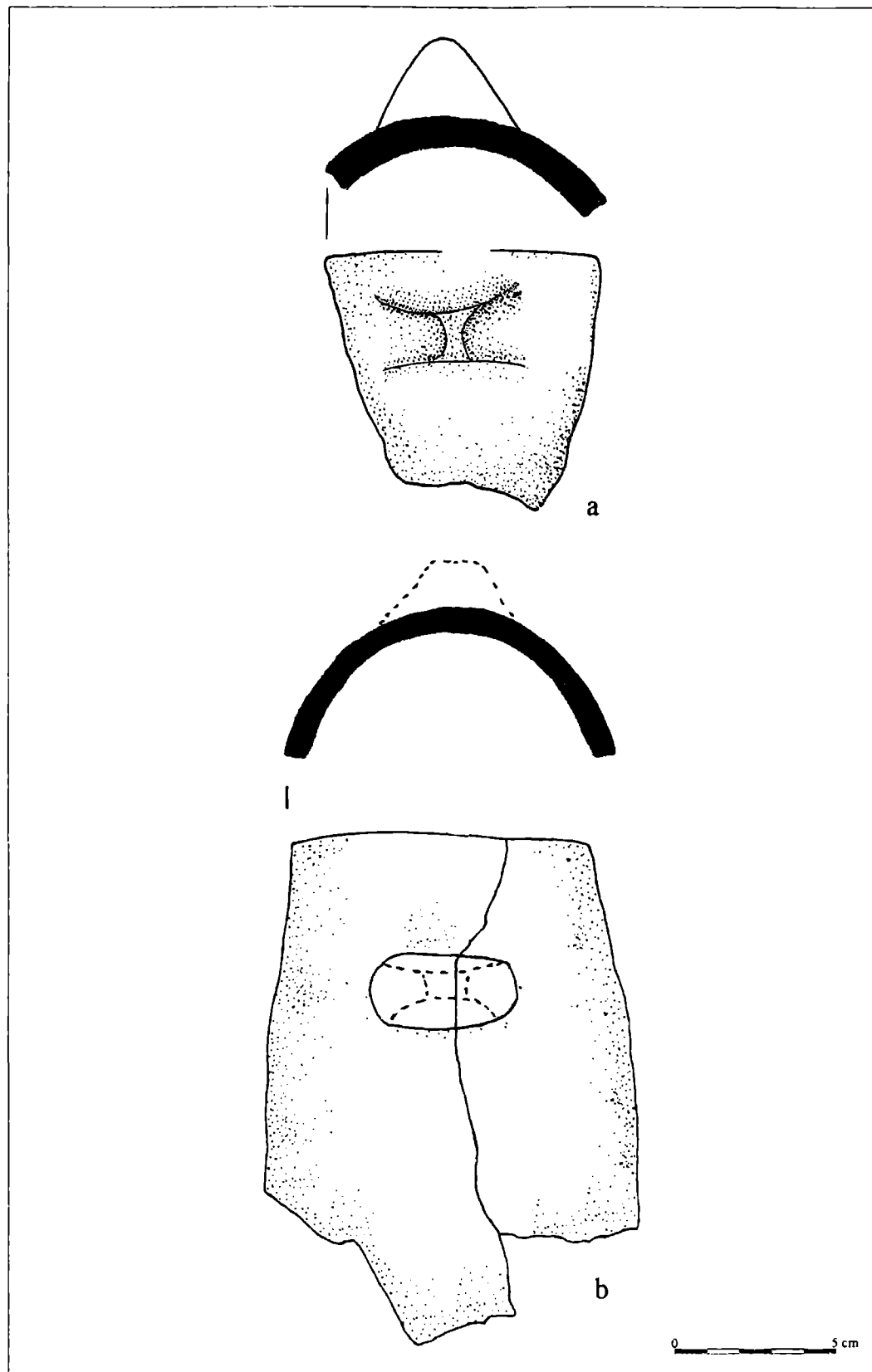

Fig. 7. Olane

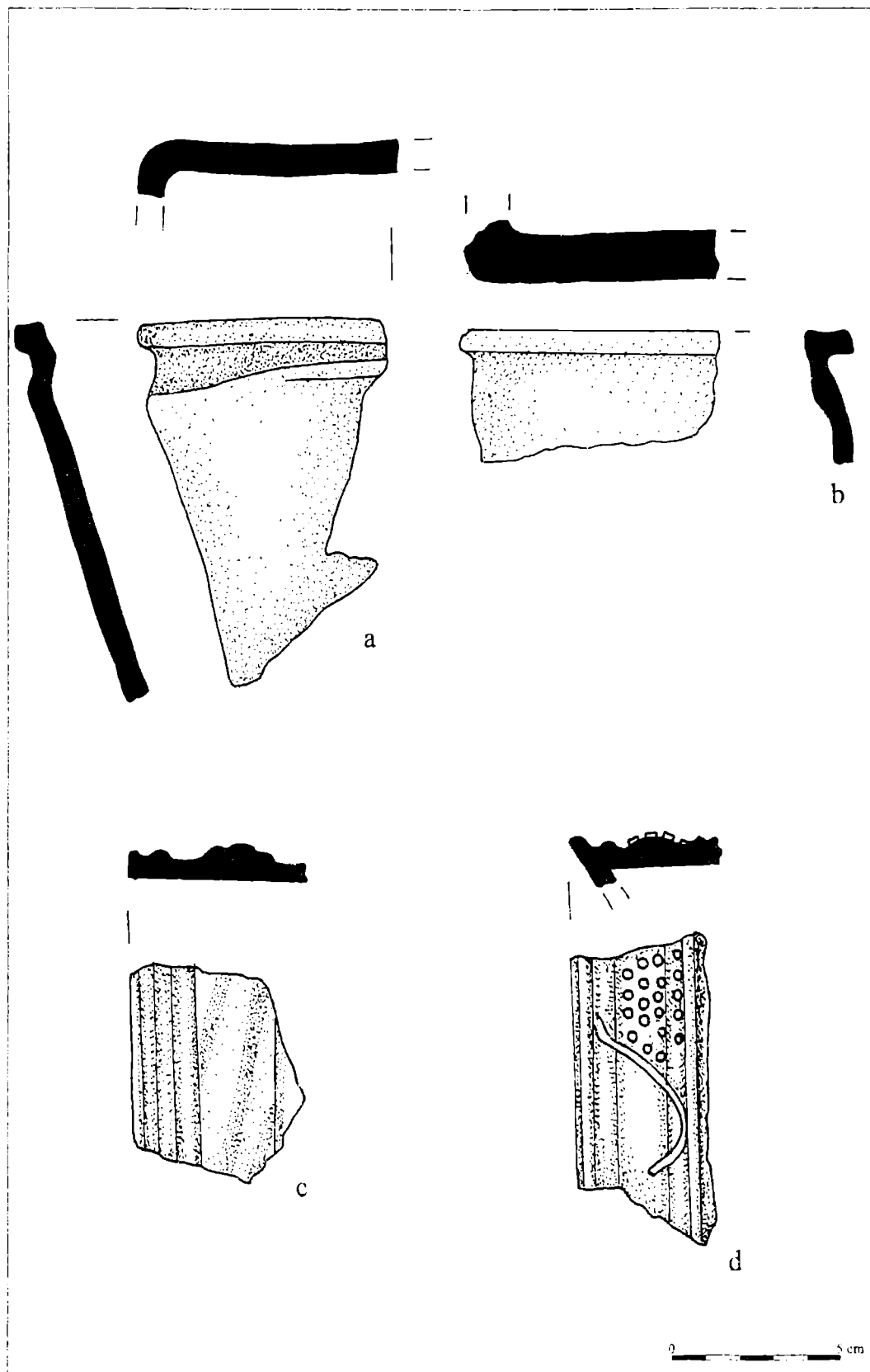

Fig. 8. Fragmente de cahle

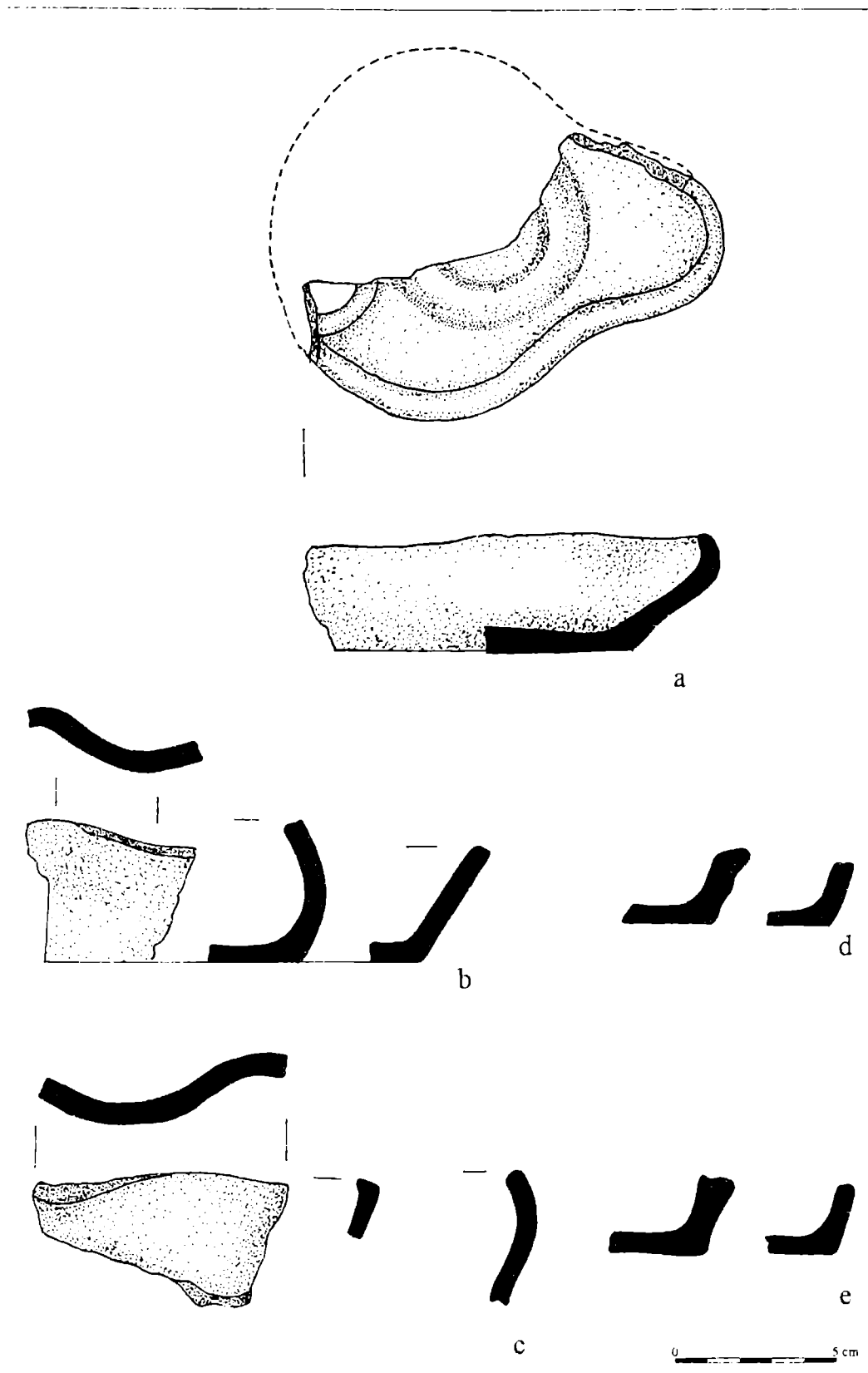

Fig. 9. Opaite

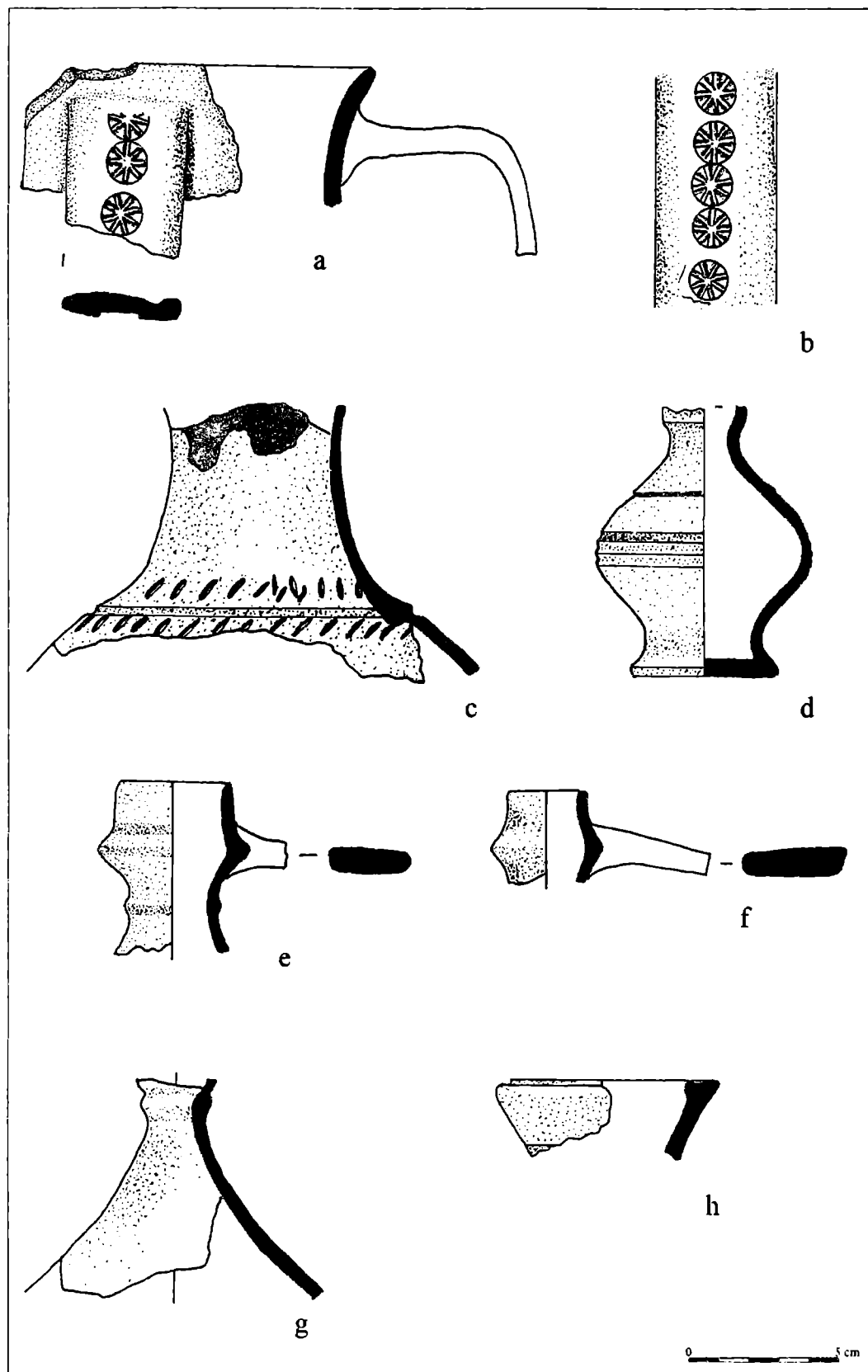

Fig.10.Ulcioare

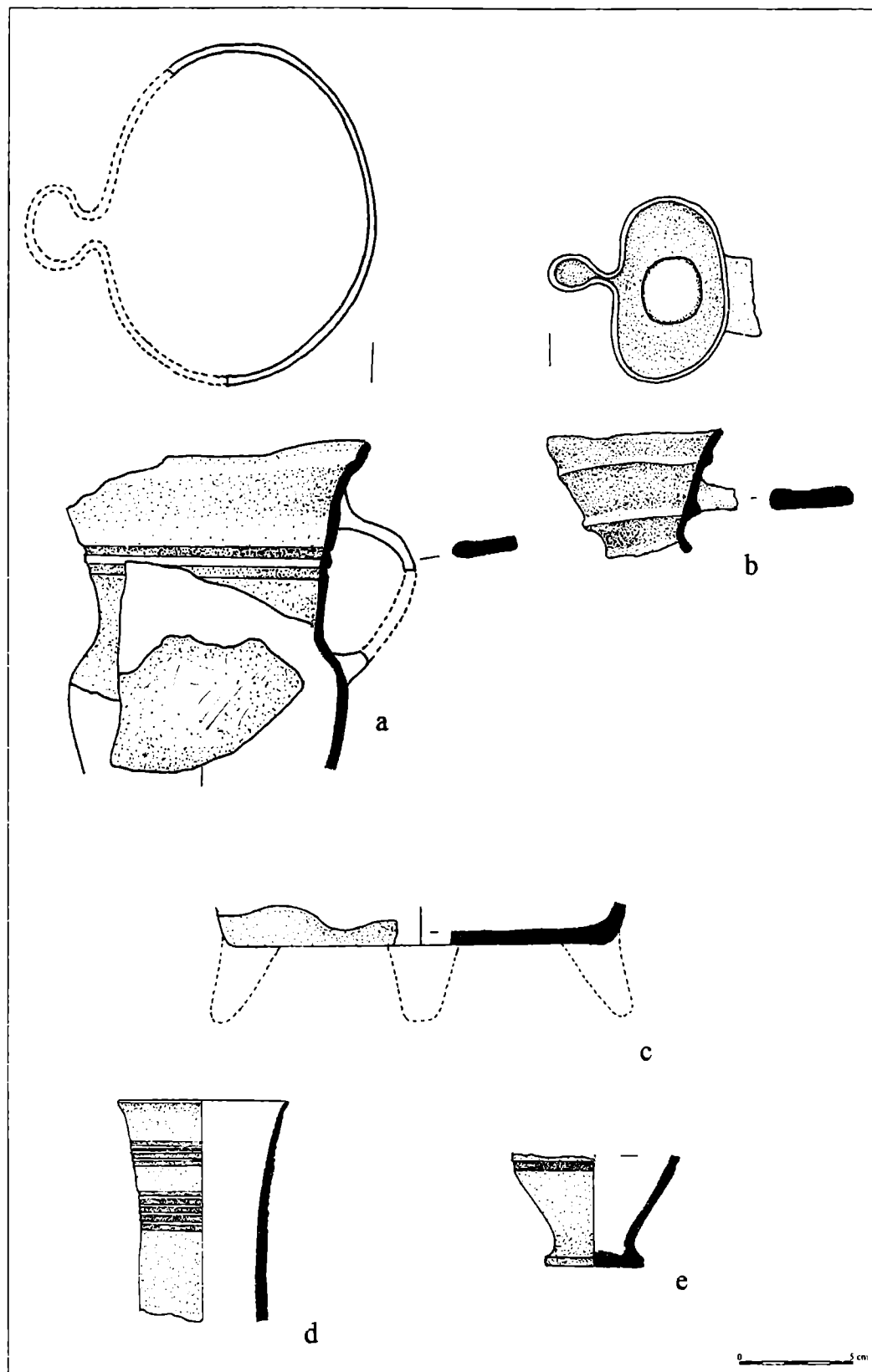

Fig. 11. a-b. câni; c. cratiță cu trei picioare; d-e. pahare

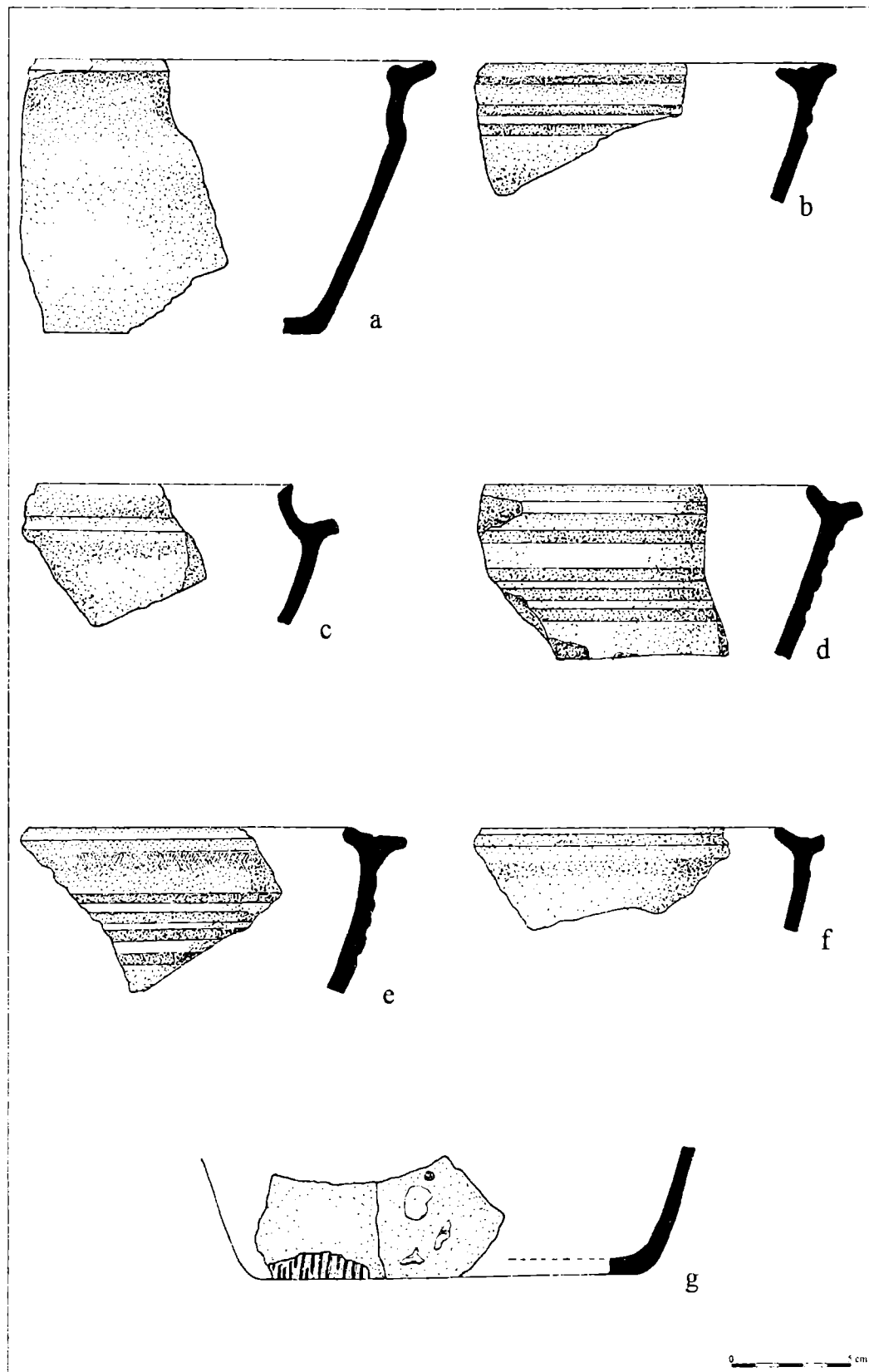

Fig. 12. Castroane

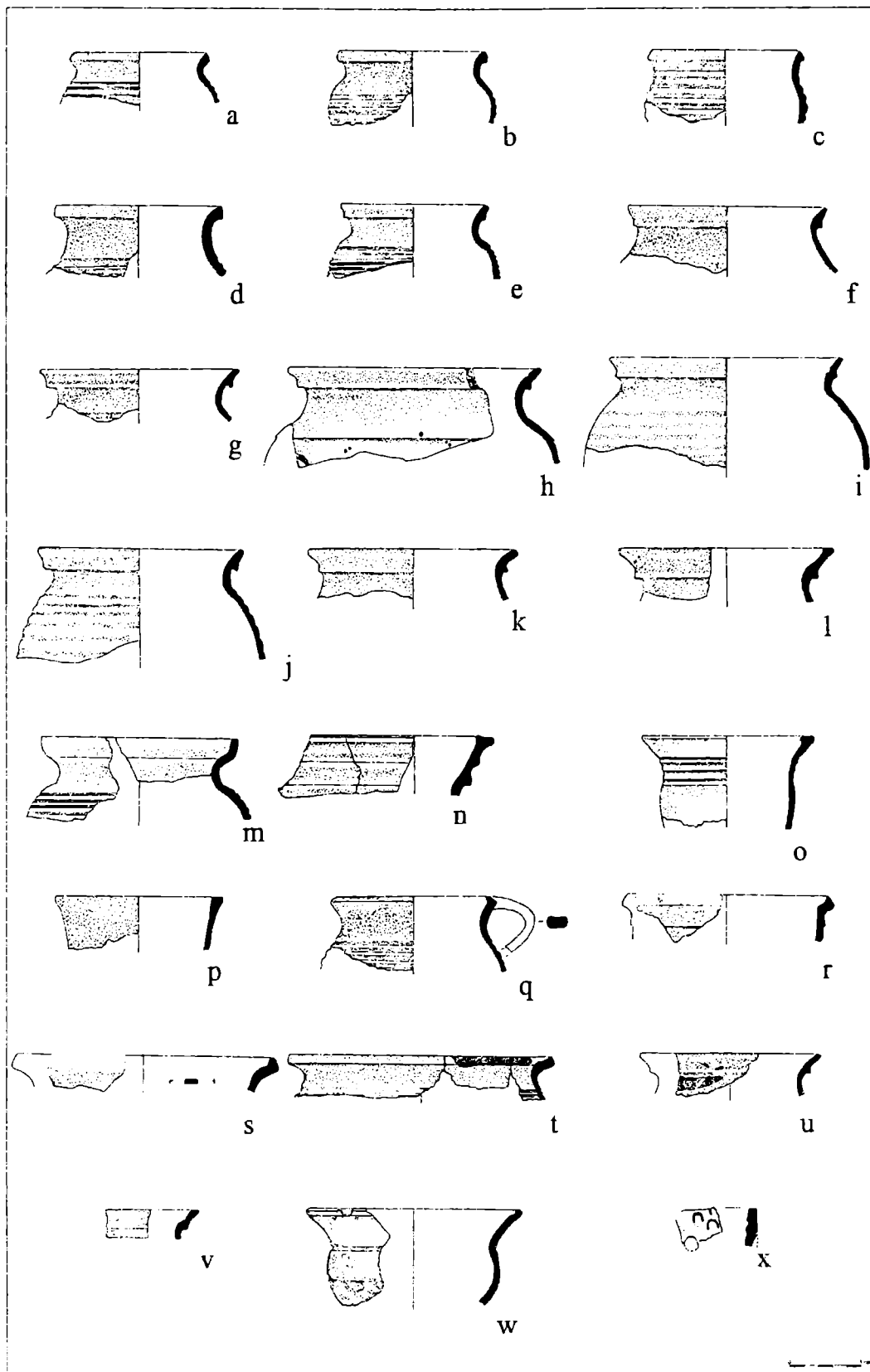

Fig. 13. Fragmente de oale

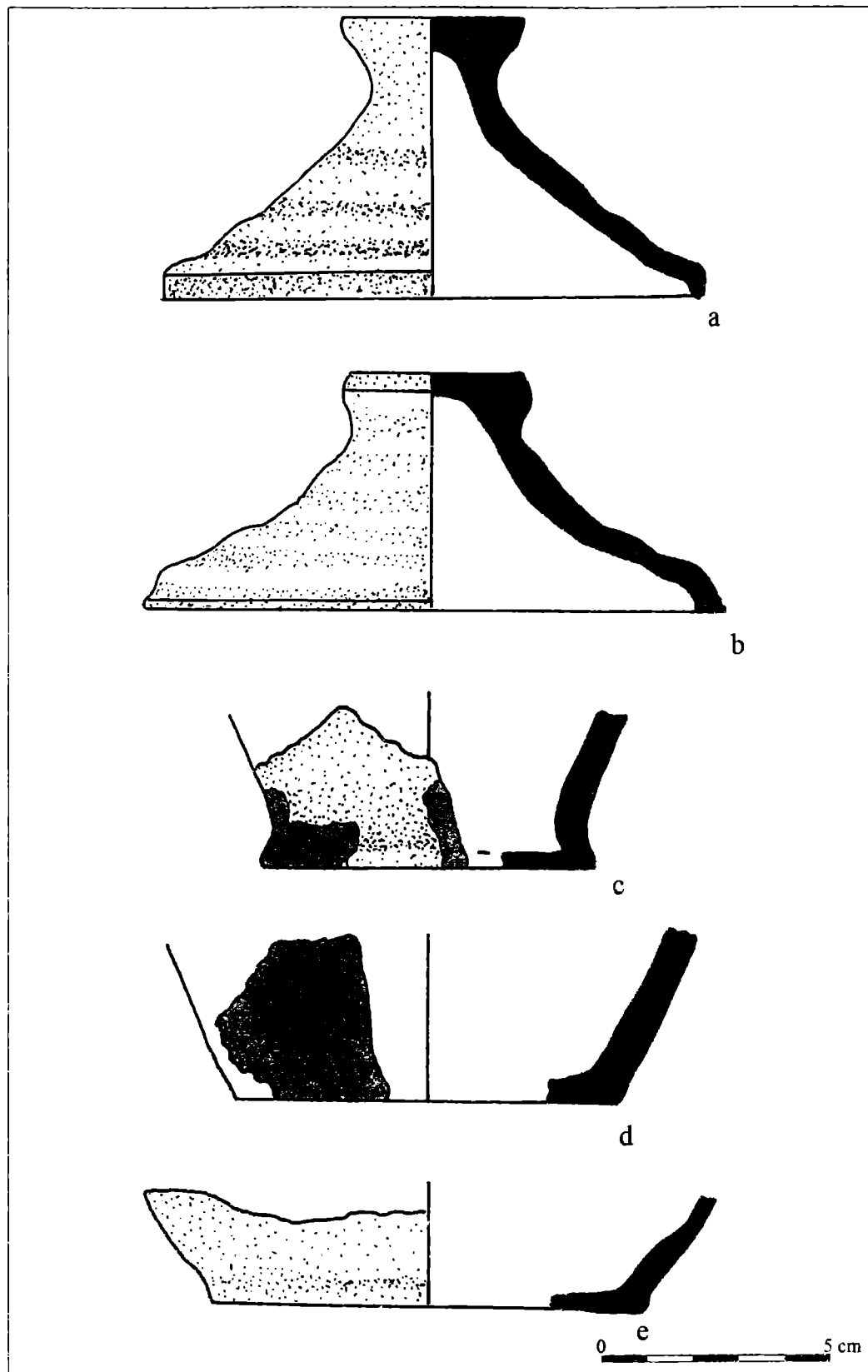

Fig. 14. a-b. capace; c-e. fragmente de funduri

„CASA MEZERTIUS” DE LA ALBA IULIA (ARHITECTURĂ, UNELE PIESE ARHEOLOGICE, IDENTIFICARE ȘI CONTEXT ISTORIC)

Adrian Andrei Rusu, Viorica Rusu-Bolindeț

În ciuda semnalelor pe care le dădusem cu câțva timp în urmă¹, cercetările de arheologie medievală legate de perioada clasică a cetății și orașului Alba Iulia, nu au progresat în mod semnificativ. Cu toate acestea, un șantier de epocă romană a scos la lumină unul dintre cele mai surprinzătoare obiective medievale ale perioadei de la începuturile Renașterii. El mai atrage încă odată atenția – dacă mai este nevoie –, la felul în care arheologia orașului ar putea fi recuperată.

Locul se află pe str. Munteniei nr. 15-17 (pl. 1, jos). Înainte de a ajunge o tristă „rezervație arheologică”, cam nebăgată în seamă de edili sau responsabili de patrimoniu, ba chiar și de o serie de pretențioși experți locali ai epocii daco-romane, locul a fost o „groapă” excavată mecanic în anul 1992, cu furia și graba tinerilor capitaliști locali. În mod inevitabil, o parte din vestigii au fost masacrate în mod criminal. Au fost distruse atunci, pe o suprafață de 60 x 15 m, până la adâncimea de -2.25-2.50 m, vestigii arheologice deosebit de importante, aparținând atât epocii romane, cât și perioadelor medievală, respectiv modernă².

Ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate pe acest sit după stoparea acțiunilor distructive menționate, în campanii care s-au desfășurat, cu unele întreruperi, din 1992 și până în prezent³, s-a constatat faptul că elementele de construcție de epocă romană fac parte dintr-un complex arheologic de valoare excepțională, respectiv că ele reprezintă o parte a sediului guvernatorului consular al celor trei Dacii⁴ (pl. 2).

Noi nu am socotit niciodată că maniera de informare expeditivă, impusă de Ministerul Culturii ne-ar scuti de o publicare detaliată și valorizantă a descoperirilor. Cu această motivație, s-au scris paginile de față.

¹ Adrian A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI-XV. Cercetări vechi și noi*, în *EphNap*, 4, 1994, p. 331-351.

² Imediat după stoparea acțiunii de distrugere a sitului și după începerea cercetării arheologice în vederea cunoașterii caracterului și stratigrafiei acestuia, a fost publicat primul raport sintetic în care era semnalată importanța complexului respectiv. V. Viorica Bolindeț, „Urbanism” și arheologie la Alba Iulia, în vol. Eugenia Mărginean, V. Moga (eds.), *Lucrările Seminarului național „Zone istorice urbane. delimitare, gestiune, politici de revitalizare” Alba Iulia (5-7 noiembrie 1992)*, Alba Iulia, 1993, p. 14-18, fig. 1-8.

³ Cercetările arheologice s-au desfășurat sub conducerea Vioricăi Rusu-Bolindeț în anii 1992-1994, 1996-2001, 2003, 2007.

⁴ Viorica Bolindeț, *op. cit.*, p. 14-16, cu istoricul cercetărilor și identificarea acestei părți ca aparținând marelui complex arheologic reprezentat de palatul guvernatorilor consulari ai celor trei Dacii: Al. Diaconescu, I. Piso, *Apulum*, în vol. D. Aliku, H. Bogli (eds.), *La politique éditiltaire dans les provinces de l’empire romain*, Cluj-Napoca, 1993, p. 67-82; I. Piso, *Eine Parallele zwischen den Praetoria der Statthalter in Carnuntum und in Apulum*, în *Carnuntum Jahrbuch*, 1993/1994 (1995), p. 203-209, cu referiri la noile descoperiri de pe str. Munteniei nr. 15-17 la p. 206.

Până la cuprinderea informațiilor obținute pe situl în discuție într-o monografie arheologică, rezultatele preliminare ale cercetării în discuție au fost semnalate în câteva publicații⁵.

Așa cum aminteam mai sus, în afară de vestigii arheologice aparținând perioadei romane, pe situl arheologic de pe str. Munteniei nr. 15-17 au fost dezvelite și urme ce țin de epoca medievală. În studiul de față dorim să valorificăm un complex arheologic de perioadă medievală târzie descoperit pe acest sit, care, prin prisma identificării proprietarului său, capătă o semnificația deosebită pentru destinația inițială a lui – aceea de palat al guvernatorilor Daciei romane.

Încă din campaniile anilor 1992-1993, când s-au făcut cercetări arheologice menite să elucideze caracterul și stratigrafia sitului, la îndreptarea profilului de nord al gropii excavate, în extremitatea sa estică (pl. 2), s-au conturat urmele unei locuiri medievale, constituită, după cum s-a constatat la acea dată, dintr-un zid din piatră legat cu lut galben (viitoarea latură de vest a locuinței medievale), de la care porneau podele succesive din lut. Faptul că ele suprapuneau o podea de *opus signinum* aparținând unei camere romane, precum și materialul arheologic recoltat atunci din straturile succesive de umpluturi corespunzătoare nivelelor de locuire/amenajare ale locuinței respective, ne-au determinat să o încadrăm secolului al XVI-lea.

Dezvelirea ei s-a produs însă numai în campaniile anilor 2001, respectiv 2003, când a fost finalizată cercetarea elementelor constructive de pe latura nordică⁶.

În campania anului 2001, s-a ajuns către extremitatea estică a zonei menționate. În anul precedent, în secțiunea S XV (8 x 2,50 m), a fost semnalată o locuire medievală târzie, ilustrată numai printr-o vatră de foc, care a transformat în chirpici baza sa de lut. În acest nivel de locuire a fost descoperită o mare varietate de material arheologic, inclusiv un mic „tezaur” monetar, care a asigurat încadrarea sa cronologică (vezi mai jos descrierea și discuția cu privire la acesta).

Pentru a continua cercetarea elementelor constructive din extremitatea estică a laturii nordice, a fost deschisă și o altă secțiune (S XVI -- 10,90 x 2,80-3,30 m), în continuarea celei precedente, spre est. Atunci au fost scoase la lumină o încăpere din ultima fază de locuire romană a complexului (secolul al III-lea p. Chr.), camera A, care era deservită de o instalație de încălzire dezvelită în secțiunea S XV, precum și o altă parte din clădirea medievală observată pe profilul nordic încă din campaniile anilor 1992-1993 (pl. 3).

Ca urmare a extinderii cu încă trei metri spre nord a laturii similare a gropii excavate, din casa medievală au fost descoperite elemente noi: o anexă, în imediata vecinătate a profilului nordic, precum și o cameră, din interiorul căreia, în 2001, au fost săpate două nivele de locuire din patru. Ele s-au remarcat printr-o bogăție remarcabilă a materialului mărunț. A mai fost deschisă și o casetă C 1, de 2 x 2,80 m, în prelungirea lui S XVI, spre sud, în vederea surprinderii zidurilor perimetrale ale locuinței medievale menționate și pentru a urmări zidul estic al ultimei camere romane cunoscute pe acest profil⁷.

Cercetarea secțiunii S XVI a fost încheiată în campania anului 2003, când a fost dezvelită o suprafață de 9 m², pe o lățime variabilă (datorată distrugerii prin excavare mecanică, anterioară cercetării arheologice) cuprinsă între 2,80 și 3,50 m și până la o adâncime maximă de -1,76 m.

După cum am preliminar, încă din campania anului 2001, în interiorul camerei A și a încăperii A', aparținând ultimului nivel de locuire romană (secolul al III-lea p. Chr.), a fost dezvelită o locuință medievală. Au fost identificate trei din zidurile acestei locuințe -- de est, vest

⁵ Viorica Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, str. Munteniei - sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii*, în CCA 1994, p. 4; eadem, în CCA 2002, p. 26-27; eadem, CCA 2003, p. 36-38; eadem, în PA, 2, 2002, p. 131-132; eadem, în PA, 3, 2003, p. 128-131.

⁶ O sinteză a rezultatelor preliminare ale acestor cercetări la Viorica Rusu-Bolindeț, CCA 2001, p. 35-36.

⁷ Eadem, CCA 2001, p. 26-27.

și sud, latura nordică fiind imposibil de cercetat datorită intrării ei sub profilul nordic al secțiunii (pl. 3, 5/a-b). Deasupra celui din urmă se găsește traseul trotuarului actualei străzi a Munteniei.

Clădirea se află la maximum 3,20 m vest de zidul perimetral vestic al camerei A, însă nu este paralelă cu aceasta. Este orientată nord-vest – sud-est, colțul ei sud-vestic fiind distrus la excavarea gropii în care urma să fie instalată, fără nici o autorizare și cercetare de salvare, o construcție contemporană.

Locuința medievală are patru nivele de folosire, marcate prin podele succesive din lut galben (pl. 4). Pe primul dintre ele (ultimul din punct de vedere cronologic), în colțul nord-vestic al încăperii, au apărut resturile din chirpic ale unei vetre. Întreg nivelul a fost foarte bogat în material arheologic (vezi mai jos). Pe cel de-al doilea nivel, aproximativ-către mijlocul încăperii, au apărut urmele de arsură ale unei sobe, din care s-au mai păstrat câteva fragmente de soclu și câteva cahle-oale cu gura pătrată. Aici a fost găsită și o cahlă cu însemn de proprietate (pl. 5/c, 11/a). Monedele descoperite au confirmat datările sugerate de către cahla inscripționată. Cel de-al treilea nivel al aceleași locuințe s-a definit printr-o podea de lut galben, foarte compactă în zona zidurilor perimetrale, având grosimea de 0,10-0,18 m. Către centrul ei a apărut o pigmentare puternică cu arsură, ce putea anunța existența unei sobe. Nu a fost descoperit soclul acesteia sau alte elemente care să indice poziția *in situ* a instalației în discuție, în schimb din zona cu multă arsură au fost găsite multe cahle-oale întregi ori întregibile, cu gura pătrată.

Cel de-al patrulea nivel al locuinței medievale (cel mai timpuriu din punct de vedere cronologic) a fost constituit la rândul lui dintr-o podea de lut galben foarte compactă, care a suferit și o refacere. Ea a fost așezată, parte peste podeaua de *opus signinum* care a aparținut camerei A (în zona zidului perimetral vestic), iar cealaltă parte, peste fundația din mortar care constituia substrucția unei podele similare a camerei A'. Grosimea ei este de maximum 0,10 m, fiind separată de faza următoare a ei de un strat subțire de arsură de 1-2 cm. Lipsa aproape totală a materialului arheologic (din cele două subfaze ale podelei menționate au fost recoltate numai câteva fragmente ceramice și câteva cuie din fier) ne-au determinat să considerăm că cele două podele succesive ar aparține uneia și aceleași faze, care se deosebește de cele care i-au urmat prin absența materialului arheologic.

Prin urmare, pentru primul nivel al locuinței medievale nu dispunem de elemente de datare. Pentru cel de-al doilea, materialul arheologic bogat permite includerea lui într-o perioadă care ar corespunde celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea și începutului secolului al XVI-lea, fără a dispune însă de monede din această perioadă. Abia în nivelele următoare de locuire s-au descoperit elemente precise de datare, respectiv cahla cu însemn de proprietate, cu numele stăpânului locuinței și anul construirii sobei, precum și cinci monede de argint, emise în timpul regelui-împărat Ferdinand I, în prima jumătate și la mijlocul secolului al XVI-lea.

În campania anului 2003 s-a încheiat cercetarea sistematică a gropii excavate și s-a început efectuarea sondajelor pe suprafața necercetată, aflată în componența rezervației arheologice. Ni se pare de domeniul evidenței ca piesele care au fost descoperite lângă clădirea medievală să trebuiască a fi asociate tot construcției la care ne referim. Mai urmează însă și micul „tezaur” care se datează, în linii generale, la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Construcția casei. Condițiile de săpătură au făcut ca să dispunem doar de o parte din vechea casă (pl. 3, 5/a). Mai precis este vorba despre jumătatea sau extremitatea ei de sud-vest. Restul se găsește sub pavajul trotuarului și carosabilul străzii Munteniei. În acest fel avem doar lățimea exactă a clădirii (aprox. 4,80 m la exterior) și o lungime mult mai scurtă, care a fost regăsită doar pe distanța de 4,40 m. Ei i-a fost atașată și o anexă, spre vest, din care s-a prins un colț cu dimensiunile de 2 x 1 m (pl. 3).

Zidurile în discuție erau construite parte din pietre ccarisate (spolii romane), în amestec cu pietre de râu, dar și din cărămizi romane (întregi sau fragmentare), prinse cu lut galben. Zidul

perimetral vestic al locuinței a fost așezată direct pe podeaua de *opus signinum* a camerei A, celelalte ziduri au fost amplasate peste o fundație de mortar, aparținând camerei A'. Latura internă a zidului în discuție este relativ îngrijit lucrată, fiind constituită din șase rânduri de pietre ecarisate, de dimensiuni diferite și, sporadic, din cărămizi și țigle romane, întregi sau fragmentare, prinse cu lut galben. Paramentul exterior era neîngrijit lucrat și acest lucru constituie de altfel o caracteristică a tuturor celorlalte ziduri dezvelite din locuința medievală (pl. 3).

A dezvoltat deci un plan dreptunghiular simplu, cu principalul front aflat către soare. Lățimea este relativ sigură (aproximativ 4,80 m). Potrivit resturilor de zidărie descoperite și dacă am presupune că ieșindul dinspre sud-vest a fost lăcașul unui gârlici de pivniță, așezat aproximativ în zona mediană, atunci se poate deduce că lungimea sa ar fi fost de circa 9,50 m. Particularitatea zidurilor dezvelite din locuința medievală – tehnică de construcție îngrijită a paramentului, în interior, realizare neglijentă în exterior – pot să conducă la concluzia că locuința respectivă a avut zidurile îngropate, respectiv că ar fi putut fi o pivniță. Numai astfel s-ar putea explica contrastul dintre modul de construire al zidurilor sale în interior și la exterior – paramentul exterior al zidurilor nu se vedea. Astfel apare justificată prezența unui gârlici de intrare, care a apărut în săpătură doar cu una dintre laturile sale. Deasupra pivniței, peste nivelul de călcare al solului, casa nu a suportat decât un singur nivel de piatră, eventual două, dar din lemn. A fost suficient de încăpătoare, necesitând o compartimentare în mai multe odăi, cu funcționalități relativ diferențiate. Cele mai evidente observații privesc reamenajarea succesivă a podelei pivniței, în patru momente distincte. Pentru o pivniță, lutuirea, fără podele de lemn, era suficientă. Din accesoriile de lemn, tăblia ușii sau obloanele ferestrelor au fost întărite cu feronerie specială, utilitară și decorativă, deopotrivă. A fost înzestrată cu geamuri cu ochiuri de sticlă. De asemenea, pare destul de sigur că nu s-au folosit olane speciale pentru acoperire, ci doar materiale vegetale, ușor perisabile.

Pe baza acelorași nivele de pivniță, se poate estima că locuința a funcționat suficient de mult. Anticipând, este posibil ca nu Mezerzius să o fi construit, preluând-o de la un mai vechi proprietar. Dar, la fel de sigur pare ea s-a transmis cuiva, după ce personajul nominalizat a dispărut. Oricum, ultimul proprietar, care va fi fost, nu a apucat să schimbe radical soba cea foarte particulară, cu marca fostului stăpân. Casa s-a distrus odată cu soba mai veche. Am putea chiar admite că la mijlocul secolului al XVI-lea ea era deja părăsită. Ruinele ei se împleteau astfel cu cele din jur, ale palatului guvernatorilor Daciei, parcă încercând să demonstreze că spiritul care unise cele două lumi istorice se reunea și se reducea la același nivel, în praful materiei.

Analogiile formale care ne stau la îndemână, pot ușor asimila casa cu principala clădire a unei curți sau a unui castel nobiliar. Este tipul dezvoltat pe o singură axă, cu frontul lung orientat către cea mai bună zonă de recepție a căldurii și luminii solare. Într-o asemenea dispoziție de arhitectură, încăperile locuibile (2-3) s-au dispus în anfiladă. Câteva informații documentare ne ajută să o așezăm într-o serie de alte reședințe. La Someșeni (jud. Cluj) este pomenită o casă cu pivniță (*celarium*) și o sobă (*stuba*), în 1520⁸. Asemenea case aveau, cel mai des, pomenite doar prețurile: curtea din Bădești (jud. Cluj), valora 200 de florini în 1498-1500⁹, iar cea de la Ghirolt (jud. Cluj), la 1503, numai 60 de florini¹⁰.

Inventarul arheologic. Pe cele patru nivele aparținând locuinței medievale din secolul al XVI-lea a fost descoperit, așa cum menționam, un impresionant material arheologic. Pe lângă monede și cahla cu inscripție, s-au găsit foarte multe obiecte din fier, bronz și os, sticlărie, foarte mult material ceramic.

⁸ Entz G., *Erdélyi építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, 1996, p. 446.

⁹ *Ibidem*, p. 230.

¹⁰ *Ibidem*, p. 293.

Cum este și normal, el a fost găsit atât la interiorul, cât și la exteriorul clădirii. În principiu, toate descoperirile aparțin aceluiași complex, dar nu putea exclude nici purtarea/dispersia accidentală a unora dintre materiale de la complexe învecinate, rămase nedescoperite.

Metale prețioase.

1. Monede.

Monedă de argint (S XVI, □7, -1,38 m); denar Ferdinand I, emis pentru Ungaria, în anul 1529 (cf. *CNH*¹¹, III/I, 40, dar în legendă „.”, în loc de „Y”).

Monedă de argint (S XVI, □4, -0,90 m); denar maghiar, ars și rupt în mai multe bucăți; probabil sec. XVI.

Monedă de argint (S XVI, □4, din profil), interiorul locuinței; denar maghiar, ars, rupt în două; probabil sec. XVI.

Monedă de argint (S XVI, -1,10 m), probabil Ferdinand I; denar maghiar, rupt (circa ¼).

Monedă de argint (S XVI, □3, -1,15 m), denar maghiar, fragmentar, probabil Ferdinand I; posibil și imitație.

Monedă de argint (S XV, □8, -1,15 m), mic „tezaur”, ” gros, bătut de către Cazimir al IV-lea (1447-1492) (*H-C*¹² 175).

Monedă de argint (S XV, □8, -1,15 m), mic „tezaur”, denar maghiar emis de către Ferdinand I, la 1556 (*CNH*/I, 40).

Monedă de argint (S XV, □8, -1,15 m), mic „tezaur”, denar maghiar emis de către Rudolf al II-lea, la 1583 (?) (*CNH*/I, 160).

Monedă de argint (S XV, □8, -1,15 m), mic „tezaur”, denar din care lipsește circa 1/3, ars, probabil emisiune habsburgică pentru Ungaria.

2. Piese de podoabă.

Aplică de curea ori șaton de inel (S XVI/1, n 4, -0,70-0,80 m, ultim nivel), realizată din tablă circulară (Ø = 1 cm, gr. = 0,1 cm). Este format dintr-o plăcuță circulară, pe care s-a montat, prin lipire, un cerc din sârmă răsucită. Între ea și marginea plăcuței suport există un șir de semicercuri incizate. În mijlocul cercului decorația s-a constituit dintr-un pătrat cu laturi concave, de pe laturile căruia pornesc extensii cruciforme. În interiorul pătratului există un alt decor greu de înțeles, datorită dimensiunii foarte mici, care urmărește colțurile (pl. 6/b). A avut două mici orificii de fixare, dintre care, s-a rupt un mic fragment. Prezintă mici găuri și fisurări.

Varietatea acestor piese este de necomentat. Practic au fost mereu serii mici sau unicate. Piesa este unică în felul ei. Decorația face parte dintr-un repertoriu artistic care este propriu artei gotice târzii.

Sârmă răsucită de argint (S XV, □7, -1 m). Un fir dublu (gr. = 0,1 cm) a fost împletit simplu, iar capetele i-au fost ușor ciocănite. A fost descoperit îndoit (L aprox. 3 cm) (pl. 6/a).

Este neîndoielnic că a făcut parte dintr-o podoabă.

Bronz și aliaje de cupru

1. Accesorii.

Cornet (cap de șnur ?) (S XVI, □3, -0,80 m, ultim nivel), cu L = 5,7 cm; la extremitatea mai largă are un Ø = 0,9 cm, cu îndoituri mici unghiulare, care par să trădeze modalitatea de fixare (pl. 6/c).

Asemenea descoperiri par a fi, deocamdată cel puțin, destul de rare în provincie. Una dintre justificările obiective ale acestei situații o constituie corodarea rapidă a plăcuțelor de

¹¹ Abrevierea desemnează *Corpus Nummorum Hungariae* (Rényi L. – Huszár L.).

¹² Abrevierea desemnează E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises*, I-III, 1871-1916.

confecție. Unele piese similare sunt semnalate în cetatea Oradea¹³. Mai cunoaștem și altele, încă inedite, de la mănăstirea franciscană de la Iârgu Mureș și mănăstirea benedictină de la Frumușeni (jud. Arad)¹⁴. Nu același lucru se întâmplă însă cu analogiile din Europa¹⁵.

Problema folosirii lor precise nu poate fi ușor tranșată, câtă vreme foarte asemănătoare ca aspect ar putea fi tuburile de pensulă (Buda)¹⁶ ori unele instrumente de scris (Oradea¹⁷, Bajcsa - Ungaria)¹⁸. Dar, dintre toate, micul cornet tronconic a servit cel mai mult pentru capele de șnur pentru reglarea sau prinderea vestimentației¹⁹.

Aplică de curea sau carte (S XVI/1, □3, -0,80 m, ultim nivel), de formă octogonală neregulată (aprox. 2,5 x 2,5 cm); partea centrală este realizată sub forma unei mici cupole, cu nervuri abia vizibile, pornite din dreptul fiecărui colț; partea posterioară prezintă două nituri scurte, strâmbate după folosire; bronz cu urme de aurire (pl. 6/d).

Cea mai potrivită utilitate este coperta unei cărți. Dar, nu se poate exclude nici plasarea pe o curea. O analogie bună există la mănăstirea franciscană din Tg. Mureș (inedită)²⁰.

Aplică (S XVI, □3, -1,40 m, între nivelurile doi și trei de podire) de formă ovală (2,8 x 2,2 cm), confecționată din tablă de 0,1 cm. Se prezintă cu o ruptură pe o margine, iar în jumătatea opusă două perechi de orificii destinate cuicilor de prindere: mai sus și spre margini, orificiile sunt dreptunghiulare (0,3 x 0,2 cm), mai jos, alăturate, două aproximativ circulare (Ø = 0,25 cm) (pl. 6/e).

Utilitatea este greu de stabilit. A putut servi în multe locuri, pe veșminte sau curele, dar și pe cutii ori mici ansambluri de accesorii.

Lănțișor (profilul nordic al casei, -1,10 m) compus din 11 zale (L = 1 cm), în forma literei S, ușor torsionate, cu lungimea totală de 15 cm. La o extremitate există un cârlig simplu, confecționat din aceeași sârmă cu grosimea de 0,1 cm. A aparținut probabil unui cântar.

Pentru o analogie imperfectă, datorită diferenței de confecționare a „ochiurilor”, putem invoca o piesă de la Baia²¹.

2. Podoabe.

Inel (S XV, □8, -1,15 m) realizat din sârmă cu aliaj de bronz, cu secțiunea circulară (0,2 cm), cu extremitățile neunite; ușor deformat.

Verigă (S XVI, □4, -0,90 m) din sârmă de bronz, ciocănită până la aplatizare (Ø = 1,6 cm); posibil dintr-o cămașă de zale.

În general, zalele erau confecționate din fier, mai rar din verigi de bronz. Componentele lor fiind gracile și ușor corodabile, puține s-au conservat până la noi. Le avem semnalate în cetatea Codlea (sec. XIV)²² ori într-un mormânt de la Nălați (sec. XVI)²³. Piese muzeistice

¹³ *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal*. Oradea, 2002, p. 92, 162 (fără ilustrație).

¹⁴ Aparțin cercetărilor personale (Adrian A. Rusu).

¹⁵ G. Egan, Frances Pritchard, *Dress Accessories c. 1150 - c. 1450*. London, 1991, p. 282-283.

¹⁶ Katalin H. Gyürky, *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Budapest, 1981, S. 86, Abb. 104.

¹⁷ Piesă inedită, descoperiri personale.

¹⁸ *Weitschawar/Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Zalaegerszeg, 2002, p. 136, nr. 93, altul la nr. 92, penar la nr. 91.

¹⁹ Socotit tipul 2, cf. St. Krabath, *Die hoch- und spätmittelalterliche Buntmetallfunde nördlich der Alpen*. I. Rahden/Westf., 2001, p. 228.

²⁰ Piesă inedită, cercetări arheologice Adrian A. Rusu și colaboratorii.

²¹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*. I. Iași, 1980, p. 198, fig. 46.

²² Cercetări arheologice inedite, din anii '60, ale lui Fl. Costea (Brașov).

²³ Adrian A. Rusu, *Vechea biserică din Nălați (jud. Hunedoara)*, în *EphNap*, 1. 1991, p. 136.

există în mai multe locuri din Transilvania (Braşov²⁴, Sibiu²⁵, Cluj-Napoca, Mediaş²⁶). Sunt forme de inele identice ca la Baia²⁷. Pentru a doua jumătate a secolului al XV-lea, sunt cunoscute şi tipologii²⁸.

Deoarece avem o verigă de bronz, rămânem circumspecţi în legătură originica sa. În definitiv, utilitatea ei putea fi mult mai prozaică decât pare la prima vedere (accesoriu vestimentar, de exemplu).

3. Instrumente.

Cap de sfeşnic (S XVI, 03, -1,55 m. nivelul trei al amenajărilor podelei) (pl. 6/f). Este o piesă turnată, care conţine, în principal, un trunchi de con pentru introdus lumânarea şi pornirea piciorului său. Prima parte este doar ușor conică, cu înălţimea de 3 cm şi baza mare la gura deschisă ($\varnothing = 2,2$ cm, partea inferioară cu $\varnothing = 1,9$ cm). Este marcată de trei mici brăie în relief (0,1 cm), dispuse la extreme şi în partea mediană. Mai dispune de orificii de scoaterea mukului de lumânare: unul stingher, în prima profilatură (aproximativ patrulateră, $0,4 \times 0,3$ cm) şi două în sectorul dinspre picior. Probabil că, iniţial, au fost identice, în forma unor fante dreptunghiulare ($1 \times 0,5$ cm), dar unul a fost lărgit la nivelul unei spărturi cu margini cu aspect zdrenţuit (circa $2,2 \times 1,2$ cm).

Piciorul are tija segmentată în două componente, cu aspect de mosor, puse bază la bază. Primul este întreg ($l = 2,5$ cm), celălalt rupt aproximativ la jumătate. Are tendinţa de subţiere şi evoluţie ușor oblică până către fosta tijă care îl lega de suport.

Este o certă piesă de import, care conţine doar cupa pentru lumânare şi o mică porţiune din picior. Asemenea componente, detaşabile, se foloseau singure, pe mai multe braţe ori pe candelabre, în funcţie de bogăţia deţinătorilor. Piesa noastră a făcut parte dintr-un sfeşnic cu cel puțin două braţe. Dispunem de o serie consistentă de piese absolut identice, în ceea ce priveşte lăcaşul pentru lumânare, care sunt descoperite pe teritoriul Ungariei, în diferite locuri²⁹, la Buda, la călugării dominicani³⁰, la Székesfehérvár, cu încadrare în secolul al XV-lea³¹. Pe teritoriul României sunt de văzut de la Oradea³², până la Suceava³³. După toate probabilităţile, au fost importuri germane cu datări din jurul anului 1500. Se consideră produse undeva în Europa Centrală³⁴.

4. Vase.

Perete şi buză de vas (S XVI, 03-4, -1,38 m), de formă neregulată, cu dimensiunile maxime de 18×15 cm. O singură latură ($L = 13$ cm) provine din buza vasului, realizată prin răsfrângerea tablei, la 0,5 cm. A fost confecţionat din tablă (gr = 0,01 cm) simplă, fără nici un fel de decoruri.

Vasele din tablă cu aliaj de cupru au apărut suficient de devreme. Întâmplarea face ca unul dintre cele mai vechi, datat în secolele XI-XII, este şi cel care s-a păstrat întreg³⁵. Este probabil

²⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. IX. Braşov, 1999, p. 270. Numai la 1562 sunt semnalate 23 de bucăţi.

²⁵ Anca Niţoi, *Arme şi armuri în colecţiile Muzeului Brukenthal*. Sibiu, 2007, p. 80.

²⁶ După opinia noastră, respectivele materiale nu sunt publicate.

²⁷ Eugenia Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, II. p. 106-107, fig. 38/1-2.

²⁸ Zarnóczki A., *Mátyás király katonái*. Budapest, 1992, p. 58.

²⁹ Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest, 1999, p. 69-72, 194-197. Cele mai apropiate piese sunt cele cu nr. 164 şi 176.

³⁰ Katalin H. Gyürki, *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Budapest, 1981, Taf. 18/1.

³¹ *Medium regni*. Budapest, 1996, p. 50.

³² *Cetatea Oradea*, p. 88, pl. LVI/c-d.

³³ *Europa necunoscută – comori din Bucovina*. Suceava, 2007, p. 163. Piesă din colecţia Romstorfer, semnalată de către Victoria Paraschiva Batariuc, căreia îi aducem cuvenite mulţumiri.

³⁴ Zsuzsa Lovag, *op. cit.*, p. 69-73, 194-197.

³⁵ Gh. Anghel, M. Blăjan, în *Apulum*, 15, 1977, p. 302-303, fig. 10.

unul cu o șansă excepțională de conservare. Apoi, în cetatea de la Bârlad (a doua jumătate a secolului al XV-lea), s-au conservat destul de bine, alte două³⁶. În rest, în mai toate șantierele arheologice de Ev Mediu târziu, se întâlnesc urme de vase similare celui de la Alba Iulia. Multe dintre ele conservă, la fel, margini îndoite, alături de suduri și peticiri la rece. Semnalăm astfel de urme la Frumușeni, Oradea, Râșnov, Târgu Mureș, Teiuș, Vințu de Jos³⁷ etc. Bine publicate sunt cele de la Baia³⁸. După secolul al XVI-lea, folosirea cositorului și condiții speciale de depozitare stratigrafică, ne-au transmis și vase întregi, puternic deformate.

Piese din fier.

1. Instrumente și unelte.

Brici cu două lame, mâner torsionat și terminat cu un cârlig. A fost deja publicat și încadrat din punct de vedere istoric³⁹, lucru care ne seutește la o revenire detaliată (pl. 7/a).

Braț de foarfece (S XVI. □4, -1.23 m); lama (l inițială = 2 cm) descrie un triunghi de lungimea de 11,4 cm, cu baza de 2 cm; tija (L = 5 cm) are secțiune perfect pătrată (0,5 cm) torsionată către ureche; urechea este astăzi foarte turtită (cu aspect de migdală), așa că forma inițială nu este cunoscută; se păstrează orificiul nitului cu care a fost prinsă de celălalt braț (pl. 7/c).

Face parte din categoria celor denumiți „cu șarnieră”, din specia celor care sunt și astăzi în uz. Ca și astăzi, are utilități casnice care depășesc croitul hainelor. Tipul s-a produs suficient de devreme și în teritoriile noastre. Calitatea bună a metalului de confecție, ne îndeamnă să bănuim că ar fi fost o piesă importată⁴⁰. Dacă torsadarea nu a rezultat din deformarea de după folosire, atunci trebuie să scriem că este un tip mai rar întâlnit.

Există multe descoperiri analoage, dar numai până torsiunea brațelor. Ne mărginim să amintim aici doar selectiv, piese apropiate cronologic de contextul de la Alba Iulia. Sunt exemple la Voivozi (jud. Bihor)⁴¹, Enisala (jud. Constanța)⁴² și Bârlad (jud. Vaslui)⁴³.

Seceră (S XVI/1, □5, -1.20 m) de dimensiuni mari (încadrabilă într-un cerc cu Ø = aprox. 30 cm, cu lama de la un arc cu baza 0,29 cm și înălțimea 10 cm). Confecționată din bandă (pornită de la lățimea 2,5 cm, cu secțiunea triunghiulară, baza 0,6 cm). Vârful este ușor strâmbat. Mânerul, în forma unui spin, s-a rupt (la L păstrată 6 cm) (pl. 7/d).

După tipologia lui Vasile Neamțu, se încadrează în așa-numitul tip II (cu mâner aflat în unghi față de lamă)⁴⁴. Nu dispune de elemente de evoluție care să-i ofere cronologii speciale. Este sigur că era folosită cel puțin din secolele XII-XIII⁴⁵. Despre producția lor (*falces, falces messoriae*) avem știri în cadrul breslelor de fierari de la sfârșitul secolului al XV-lea. Centrul cel mai apropiat de producție, despre care avem cunoștință, era la Sibiu. Într-o epoca apropiată,

³⁶ M. D. Matei, L. N. Chițescu, *Cetatea de pământ de la Bârlad. Monografie arheologică*. Târgoviște, 2002, p. 123-125, pl. 45, fig. 48-49.

³⁷ Toate sunt piese inedite, din săpături proprii.

³⁸ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.* II, p. 112-113, fig. 41.

³⁹ V. Mizgan, *Brice medievale descoperite în România*, în *ArhMed*, 4, 2002, p. 182, 186, fig. 2/a. Din păcate, articolul a rămas neasimilat, pentru că un brici din Bucovina este publicat de curând, drept „cuțit de pielărie”. Vezi *Europa necunoscută – comori din Bucovina*. Suceava, 2007, p. 160.

⁴⁰ I. Holl, N. Parádi, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest, 1982, p. 63.

⁴¹ R. Popa și colab., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII-XV*, în *Crisia*, 17, 1987, p. 81.

⁴² I. T. Dragomir, *Cetatea medievală de la Enisala. Unelte, arme și obiecte de podoabă*, în *Danubius*, 6-7, 1972-1973, p. 36, fig. 5/19.

⁴³ M. D. Matei, L. N. Chițescu, *op. cit.*, pl. 41/8.

⁴⁴ V. Neamțu, *La technique de la production céralière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*. București, 1975, p. 175, 179-182.

⁴⁵ *Ibidem*.

seceri erau produse și în afara orașelor săsești, la 1538⁴⁶. În paralel, o parte din unelte au venit pe calea importului, ca produse germane, cu identitate recognoscibilă după mărcile ciocănite⁴⁷. Între produsele importate figura explicit și secera⁴⁸.

Vom sublinia de la început că prezența ei nu este echivalentă cu o mărturie directă privitoare la practicarea unei agriculturi intense. Ea era utilă și în grădinărit sau la curățiri de terenuri. Ambele utilități pot fi socotite potrivite pentru secera de la Alba Iulia, cu atât mai mult cu cât, atât grădina, cât și terenul plin cu ruine romane, făceau unealta foarte necesară.

În ceea ce privește analogiile, ele sunt destul de consistente. Din apropiere Albei, le cunoaștem pe acelea din cetățile de la Căpâlna⁴⁹ și Tăuți⁵⁰. O seceră de format mare (pentru două mâini?), cu o curbură foarte accentuată, este semnalată la biserica din Căvăran⁵¹. Le amintim apoi pe cele de la Zoreni (jud. Bistrița-Năsăud), fragmentară (sec. XV-XVI)⁵², și Năsăud (sec. XVI-XVII)⁵³.

Brăzdar de plug (S XVI, □3-4, -1,08 m), de dimensiuni mici (L = 11 cm), cu lamă asimetrică și manșon de prindere (bucșa) cu secțiune trapezoidală (urechi cu l = 3 cm) (pl. 7/e).

În ciuda frecvenței lor posibile, uneltele precis destinate muncii pământului, nu sunt prea frecvent descoperite. Nu prea dispunem de piese contemporane, pentru o analogizare mai strânsă. Singura pe care noi o cunoaștem, este și ea inedită, și provine de la Vințu de Jos. Atât doar că este de circa patru ori mai mare decât cea de la Alba. Mai cunoaștem apoi câteva exemplare din secolul al XVII-lea (Dumbrăveni – jud. Sibiu⁵⁴. Chiuza – jud. Bistrița-Năsăud⁵⁵).

Mâner de cuțit (S XVI, □3-4, -0,90-1,10 m), păstrat și el fragmentar (L = 7,5 cm, l = 1,4 cm), de la extremitatea liberă, până aproape de lamă. Păstrează toate vechile sale nituri pentru plăsea, fragmente ne semnificative din plăseaua propriu-zisă, confecționată din lemn, iar la capăt o mică aplică migdalată, de tablă de cupru. Ea pornește de la o bază dreaptă, care dispune la centru de o fantă dreptunghiulară unde odinioară intra un cep al plăselei de fier. Niturile au fost executate din cupru (pl. 7/b).

Detaliile din urmă identifică foarte bine proveniența cuțitului din loturile de import. Bine studiate de către Holl Imre⁵⁶, nouă nu ne rămâne decât să semnalăm o arie mult mai largă decât aceea pe care o cunoscuse autorul maghiar, de pe teritoriul României actuale. Semnalări de asemenea factură, publicate, sunt de la Cechești⁵⁷, Cristuru Secuiesc⁵⁸, Sibiu⁵⁹, iar nepublicate, de la Cluj-Napoca, Frumușeni, Moșna, Oradea, Râșnov, Târgu Mureș.

⁴⁶ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. IX. Brașov, 1999, p. 170-171. Vezi și cazul plângerii bresiașilor clujeni din anul 1548. Jakab E., *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. II. Buda, 1870, p. 9-10.

⁴⁷ I. Holl, N. Parádi, *op. cit.*, p. 55-56, Abb. 114/7-8; 126/1, 2; 136/10, 11.

⁴⁸ S. Goldenberg, *Clujul în sec. al XVI-lea. Producția și schimbul de mărfuri*. București, 1958, p. 83.

⁴⁹ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*. București, 1989, p. fig. 111/3, 4.

⁵⁰ Gh. Anghel, I. Berciu, *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*. București, 1968, p. 29, fig. 15.

⁵¹ I. Miloia, *Biserica medievală dela Căvăran*, în *Analele Banatului*, 3, 1930, p. 41.

⁵² Șt. Dănilă, *Repertoriul arheologic al județului Bistrița-Năsăud*, 1989, p. 299.

⁵³ Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, nr. inv. F. 3027.

⁵⁴ Ibidem, nr. inv. F. 2991.

⁵⁵ Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 166 (vezi și fig.).

⁵⁶ I. Holl, N. Parádi, *op. cit.*, p. 68-77.

⁵⁷ Benkő E., *A középkori Székelykeresztúr-szék régészeti topográfiája*. Budapest, 1992, p. 78, tab. 2-3.

⁵⁸ Benkő E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Cluj, 1997, p. 114, 119, fig. 34.

⁵⁹ Maria-Emilia Crângaci-Tiplic, în vol. Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*. I. Sibiu, 2007, p. 105, fig. 145/1, 5, poate și 8, aplici pentru terminale de cuțite, care sunt însă socotite eronat „piese de vestimentație și podobaă”.

2. Accesorii.

Potcoave de cizmă (trei bucăți) (S XVI, □6, -1,40 m) sunt cu totul asemănătoare, din care motiv ne permitem să le tratăm împreună. Descriu arce de cerc mai mici de semicercuri, din bare ușor dreptunghiulare. Au câte trei gheare de fixare (pl. 8/a-b).

Sunt frecvente deja din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁶⁰.

Verigă de distribuție pentru ham (S XVI, □5, -1,50 m) (baza = 8.5 cm. înălțimea maximă = 5,7 cm). A fost confecționată dintr-o bară simplă, cu muchii ușor rotunjite. Caracteristica principală constă din cadrul dreptunghiular, din care, pe o singură latură, este dezvoltată o buclă, cu extrema semicirculară. A fost ruptă la un colț. În acest fel, veriga poate conține trei curele, reunite din direcții diferite (pl. 8/c).

Piesa este foarte frecventă în descoperirile arheologice. Nu dispune de o încadrare cronologică restrictivă.

Cerc de găleată de lemn (S XVI, □7, -1,48 m), în stare fragmentară. A fost confecționat dintr-o bandă (l = 1,5-1,6 cm, cu gr = 0,3 cm). S-a rupt la lungimea de 21 cm, la o extremitate ce pare a fi din preajma nitului de prindere (pl. 8/d).

Asemenea cercuri se recunosc, în general, greu, datorită coroziunii rapide. Găleata (*cubulus*) de lemn este menționată și în izvoare scrise⁶¹. Mai favorizate sunt torțile unor găleți, cu mențiunea că ele puteau fi asociate și cu găleți de metal ori din piele.

3. Feronerie de construcție.

Cui ornamental (S XVI, □2, -1,20 m). Are cap neregulat (înălțimea = 1,5 cm, încadrabil într-un dreptunghi cu colțuri rotunjite, de aprox. 4.2 x 3.3 cm). Spinul, bătut cu secțiune piramidală, pornește de la lățimea maximă de 1.5 cm, și are spinul cu L = 7,4 cm (pl. 8/e).

Cui ornamental (S XVI, □3, -1,40 m). Are cap neregulat (înălțimea = 1 cm, încadrabil într-un oval cu axe de aprox. 4.5 și 3,4 cm). Spinul, bătut cu secțiune piramidală, pornește de la lățimea maximă de 1 cm, și are spinul cu L = 7,5 cm.

Cap de cui ornamental (S XVI, □1-2, -1,20 m). Are aspectul unei ciuperci cu pălăria lunguiată și neregulată (înălțimea = 1,7 cm, Ø maxim aprox. = 4,5 cm, Ø minim = 3 cm). Spinul, bătut în secțiune dreptunghiulară, s-a rupt la 3 cm de vârful liber (pl. 8/f).

Masivitatea le recomandă pentru ornarea unei uși. Pe lângă un oarecare efect estetic, aveau și valența practică de a opri sau încetini spargerea ușii cu toporul ori securea.

Placă (S XVI, □1-2, -1,38 m) de o formă imprecisă (dimensiuni maxime de 18 x 15 x 0,1 cm); pe fețe s-au sudat resturi de plante; din componența unei sobe (?).

Feronerie nedeterminată.

Bară sau pilă (S XV/00, □7, -1,56 m) de dimensiune medie (l = 23,2 cm), cu secțiune unghiulară inegală. Partea centrală este mai groasă (1,1 x 0,7 cm), extremele se îngustează: una brusc (0,8 x 0,2 cm), alta pe o distanță de circa 7,2 cm, ajungând la 0,5 x 0,2 cm.

Utilitatea este greu de stabilit. Poate să fi fost tot atât de bine o simplă bază de zăbreă de fereastră, dar și un zăvor sau o componentă de altă piesă (ex. car).

Piese de os.

Aplică de curea (S XVI/1, □3, -1,14 m, ultimul nivel al podelelor) cu dimensiunile de 2,5 x 2 x 0,2 cm, cu creștături de forme neregulate; posedă un orificiu central cu Ø de 4 mm, în care urma să fie poziționat un buton de prindere.

Publicarea ei recentă⁶² ne scutește de noi comentarii.

⁶⁰ Vezi spre exemplu Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 76-77; Gere L., *Késő középkori és kora újkorai fémleletek az Ózori várkastélyból*, Budapest, 2003, p. 244-250.

⁶¹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II. București, 1968, p. 372.

⁶² Adrian A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (inceput de abordare tematică)*, în *ArhMed*, 5, 2005, p. 125, 137, 150 pl. VI/53.

Inel (S XVI/1, -1,04 m, ultimul nivel), cu Ø exterior 2,3 cm, Ø interior 1,2 cm, dar imperfect; marginea are secțiune semicirculară, cu înălțimea de 0,4 cm; exteriorul este șlefuit, iar pe partea mediană sunt incizate ușor două linii paralele, la o distanță de circa 1,5 mm (pl. 9/c).

O analogie o semnalăm în Slovacia⁶³. Multe tipuri asemănătoare au fost găsite la Alba Iulia și au fost considerate a fi romane⁶⁴. Teoretic, ar putea fi și o piesă romană, rătăcită ori chiar refolosită în Evul Mediu.

Fragment de prăsea (?) (S XVI, □4-5, -0,40-0,50 m, ultim nivel de podire) (5,8 x 2,1 cm), tăiată dintr-un os cu secțiune rotundă, la grosimea maximă de 0,5 cm; o extremă este relativ dreaptă, cealaltă este ruptă; pe suprafața plană se disting mici caneluri paralele, la distanță de circa 0,2-0,4 cm, pe toată lungimea conservată (pl. 9/b).

Lipsa orificiilor de fixare ar putea fi motivată fie din prezența lor mai sus, pe partea pierdută, prin folosirea lipirilor ori prin utilizarea unor manșoane de fier la extrema liberă ori lângă lamă.

Suvac (S XVI/1, -1,48 m, al doilea nivel), cu L = 8,2 cm, fără ureche. Corpul este triunghiular și semicilindric, capul gros este tăiat cu o țesătură scurtă, trapezoidală⁶⁵ (pl. 9/d).

Numai ac de cusut nu a putut fi. Dar, încorporat într-un mâner (astăzi pierdut), putea deveni și un instrument mai complex (*stilus*, sulă etc.).

Pentru alte asemenea piese, facem trimitere la o sinteză recentă⁶⁶.

Piese de sticlă.

Buză de flacon (S XVI/1, -1,04 m, ultim nivel de podire), cu Ø exterior 3 cm, Ø interior 1,2 cm, gr. = 1 cm; marginea de sus prezintă o mică canelură lăsată probabil de la tăiere; Ø gâtului = 2,5 cm. Pasta de confecție este brun-verzuie, opacă.

O piesă destul de banală, a cărei utilitate în dotația domestică a unei persoane ecleziastice poate fi bănuită ca fiind legată de folosirea unor medicamente sau chimicale. Ca tip sunt comune unei arii largi, din care făcea parte și Transilvania.

Inel fragmentar de flacon (S XVI/1, din îndreptarea profilului). Fragment buclat (L = 4,5 cm, l = 0,8 cm) de la mediana unui flacon. Confecționat din pastă opacă, maronie (pl. 9/a).

Piese identice au apărut în diferite locuri din Transilvania. Unele sunt semnalate deja⁶⁷.

Mărgică (S XVI, □4, -0,90 m, ultim nivel de podire), cu secțiune pătrată (0,4 x 0,4 cm), ruptă la ambele capete, până la lungimea de 1 cm. Pastă opacă, verzuie (pl. 9/e).

Mărgică (S XV, □8, -1,24 m), în formă inelară (Ø exterior = 0,7 cm, Ø interior = 0,3 cm). Confecționată din pastă opacă, neagră (pl. 9/f).

În general serveau pentru decorația vestimentară, cusute fiind pe materiale textile, uneori combinate cu mărgelile confecționate din os ori alte materiale. Ultimele piese de același tip, pe care cunoaștem provin dintr-un context foarte bine datat, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, din cetatea Oradea⁶⁸.

Ochi de geam (S XV, □8, -1,24 m) fragmentar (3,8 x 1,8 cm), cu Ø de circa 8-8,5 cm; realizat din pastă maronie, opacă; rama (lățime 0,5 cm) îndoită circular, cu spațiu liber.

Ochi de geam (S XVI, □4, -1,55 m) fragmentar (1,8 x 1,1 cm), din partea centrală; realizat din pastă maronie, opacă.

⁶³ B. Polla, *Kosice Krasna*, Bratislava, 1986, p. 281/13.

⁶⁴ Daniela Ciugudean, *Obiecte din os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba Iulia, 1997, p. 25, 162, pl. XII/5-11.

⁶⁵ Semnalat în Adrian A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 120, 135, 145, pl. I. Nu este încadrat în nici o categorie anume.

⁶⁶ Adrian A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 126.

⁶⁷ Vezi Adrian A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *EphNap*, 5, 1995, p. 319, 321, 322 (fig. 5/a-c), 327-328.

⁶⁸ Sondajul K 11/2007. Cercetări arheologice inedite.

Ochi de geam (S XVI, □3, -1,45 m) fragmentar (6,5 x 0,7 cm), cu Ø de circa 10 cm; realizat din pastă maronie, opacă; rama (lățime 0,5 cm) îndoită circular, cu spațiu liber.

Ochi de geam (S XVI, □3, -1,45 m) fragmentar (4,3 x 0,7 cm), cu Ø de circa 10 cm; realizat din pastă maronie, opacă; rama (lățime 0,5 cm) îndoită circular, cu spațiu liber.

Lotul este unitar prin calitatea inferioară a pastei de confecție și dimensiunea ochiurilor. Nu le mai socotim insolite, ci deja obișnuite, cel puțin la biserici. Seria cea mai apropiată este descoperită la Vințu de Jos⁶⁹. Aici este însă cazul unei clădiri civile înzestrate cu aceleași dotații. Deocamdată, asemenea cazuri nu sunt foarte frecvent semnalate. Unele ochiuri medievale de sticlă, par să provină de la Casa Altemberger, din Sibiu. Au fost plasate la sfârșitul secolului al XV-lea, însă datarea lor nu este tocmai sigură⁷⁰. Altele au apărut și la castelul Corvineștilor⁷¹, dar nici acolo contextele cronologice nu au fost suficient de clare. În anul 2004, câteva fragmente, încă inedite, au fost recuperate dintr-o casă din Cluj. Însă, nici datarea lor nu este foarte strânsă, secolul al XV-lea fiind sugerat de totalitatea materialelor recuperate. Aceasta ne face să apreciem că, deocamdată, nu dispunem la construcțiile locative din provincie de ochiuri de geam mai vechi de a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Piese de ceramică.

Bilă (S XVI, -1.35 m, al doilea nivel), cu Ø de 2,2 cm, confecționată din pastă arsă oxidant.

Nu cunoaștem destinația inițială a ei. Tentația este de a o socoti o jucărie, dar ar fi greu de explicat ce ar fi căutat în casa unui canonic. Numai dacă prezența aceluiași copil ar fi întâmplătoare.

Cahle. Majoritatea descoperirilor o formează cahlele-oală cu gura pătrată. Nu există nici un singur exemplar păstrat în asemenea proporție încât să poată fi reconstituit altfel decât grafic. Între fragmentele conservate se află piese care au corpul cilindric (Ø = 12 cm), iar la baza evazării către gură, o șanțuire continuă, cu rost decorativ (pl. 10/a). Urmând clasificarea Victoriei Paraschiva Batariuc, este tipul II B⁷². Alt exemplar are corpul aproape tronconic, cu o ușoară vultură de evazare către talpă. Aparține tipului III⁷³.

Încă de la a doua generație a acestor componente, după introducerea sobelor în spațiile carpatice, forma este dintre cele mai obișnuite.

Componentele de soclu. Este vorba despre patru fragmente (pl. 10/b-d). Conțin, la partea superioară, un umăr drept, delimitat net, cu un mic prag de câțiva milimetri, urmat de o curbare lină, acoperită cu decor. Un fragment face parte dintr-un colț pe care sunt vizibile pornirile a două laturi. Acesta din urmă constă din frunze foliculate, mereu fără baze și partea dinspre peduncul. unele ușor proeminente și suprapuse, fiecare dintre ele cu nervuri centrale, în relief. Lățimea părții cu frunze nu este egală la toate fragmentele descoperite. Faptul pare să demonstreze că nu au fost lucrate în tipar, ci prin modelaj individual. Păstrează urme de vopsea roșie. Cele câteva fragmente conservate nu permit formularea vreunei observații legate de asocierea bucăților. Este însă fără nici o îndoială că ele au constituit singura decorație majoră a sobei. Cel mai probabil soclul care le conținea despărțea camera de combustie de aceea de încălzire. Aceste piese sunt, deocamdată, forme unice între componentele de sobă înregistrate în România.

⁶⁹ Adrian A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *EphNap.*, 5, 1995, p. 323-327, fig. 7.

⁷⁰ P. Munteanu Beșliu, *Primăria veche din Sibiu. Das Alte Rathaus in Hermannstadt*. Constanța-Sibiu, [f. a.], p. 49, 77, nota 79.

⁷¹ C. C. Roman, D. Diaconescu, I. M. Țiplic, *Archaeological excavations at Hunedoara – The Corvins's Castle – The Sacristy of the Chapel*, în vol. *Studii de istorie veche și arheologie. Omagiu profesorului Sabin Adrian Luca*. Hunedoara, 2004, p. 189-190, 200, fig. 8, 5-6.

⁷² *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*. Suceava, 1999, p. 85.

⁷³ *Ibidem*.

O piesă unică este formată dintr-o placă ceramică (astăzi conservată la 8 x 8 cm). După toate probabilitățile, ea a fost ruptă dintr-o placă ceva mai mare, ale cărei dimensiuni estimative ar putea fi apreciate în funcție de gura cahlilor-oale cu care a fost asociată. Este mult de cumpănit în legătură cu poziția sa exactă în corpul sobei, din moment ce ea pare a fi singura cahlă-placă, alăturată doar unor cahle-oale. În timp ce verso-ul are urme de funingine, pentru a confirma rostul în economia sobei, suprafața exterioară a fost decorată printr-un motiv imprimat. Negativul a avut dimensiunea aproximativă a unui pătrat (7,5 x 8 cm), care a fost presat la o adâncime de 0.50 cm. În el este înscris un decor în relief, dominat de un medalion circular, cu chenar dublu ($\varnothing = 7.7$ cm, lățimea chenarului 0.3 cm), asociat, pe fiecare colț, cu grupuri estompate de câte trei frunzulițe. Interiorul medalionului conține, într-o dispoziție de patru rânduri, o inscripție latină. Litere sunt toate majuscule drepte, cu înălțimea egală de 1,1-1.2 cm, cu haste duble, reliefate. Între litere sunt marcate despărțitoare, în formă de mici triunghiuri. Lectura inscripției este următoarea: [^?] IO [^?] / MEG [^?] / AR ^ COL Δ / ^ MDX. În citire neabreviată, lectura noastră este: *Iofhannes Megerice... Archidiaconus Colosiensis 1510* (pl. 5/c, 11/a). Este o manifestă siglă de proprietate, redactată în cea mai clară manieră renașcentistă. Identitatea personajului comanditar și, fără îndoială, proprietar al clădirii, nu poate fi motiv de suspiciune.

Dacă nu este o noutate faptul că existau cahle inscripționate, nouă este maniera de prezentare a acestei piese. Ea nu avusese rol funcțional major, limitându-se doar să închidă corpul de păstrare a căldurii sobei. Dar, frapează ostentația cu care a fost desenată, produsă și montată.

Mesajele cronistice încep pe cahle mai frecvent tocmai de la începutul secolului al XVI-lea. Cahla de la Alba Iulia trece acum pe primul loc, devansându-le pe cele care, până acum erau cunoscute. Cea mai veche, fusese cea de la 1511, aflată la Sfântu Gheorghe⁷⁴. Deosebirea este însă fundamentală. Pe cahla din Secuime întâlnim o tratare epigonică a motivului „cavaler în turnir”, iar anul, scris cu cifre gotice, este așezat stingher, la marginea inferioară, aproape ca un motiv decorativ, insuficient de vizibil. Golul seriei cu piese însoțite de mesaje cronistice care urmează este semnificativ, cu toate că, evident, poate fi un rezultat al lacunelor de cercetare. Abia peste mulți ani, o altă piesă de la Cristuru Secuiesc, va avea o inscripție renașcentistă, cu anul 1571⁷⁵. După acest moment, menționarea anilor pe cahle devine mult mai obișnuită.

Medalionul circular, cu decoruri de colț este o moștenire decorativă de pe cahlele din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Atât doar că nu a avut câmpul central ocupat decât cu elemente pur decorative. După cum înțelegem lucrurile privind către o cahlă de la Sâncrai (Ciuc), medalionul circular, cu interior inscripționat, mărginit de grupuri de frunze pe colț, nu a fost o raritate a secolului al XVI-lea⁷⁶. Dar, în acest caz s-ar putea să fi fost vorba despre o preluare mecanică, în fapt inversată, a unei inscripții tipice, pe care o regăsim în multe alte locuri, în sculptura în piatră, dar și pe ceramică de majolică produsă la curtea lui Matia Corvin⁷⁷.

Dar, la rândul său, tipul de decor în medalion circular a avut o răspândire proprie epocii Renașterii. Deja palatele lui Vladislav al II-lea, de la Vác, din Buda⁷⁸ și de lângă ea (Nyek)⁷⁹.

⁷⁴ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 267, 472/B 4.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 206, 380, pl. 42/28.

⁷⁶ Kémenes Mónika, *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászonszékből 14-18. század*, Kolozsvár, 2005, p. 112, tab. 28/4. În interiorul cercului apare inscripția *IHS*, cu litere gotice, ceea ce restrânge, după opinia noastră datarea sugerată (sec. XVI), la prima jumătate a aceluiași secol. Însemnul are o origine specială, încă nerelevantă, asupra căreia vom reveni în mod special.

⁷⁷ Holl I., în vol. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*, Budapest, 1994, p. 389.

⁷⁸ Végh A., *Balusztrád-elemek a budai várpalotában*, în vol. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*, Budapest, 1994, p. 343.

⁷⁹ Feld I., *A nyéki királyi villák*, în vol. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*, Budapest, 1994, p. 349.

conțineau balustrade cu medalioane circulare în care se aflau monograme regale. În manuscrisele celebrei Biblioteci Corviniana se întâlnesc de asemenea formule de inscripții renaștentiste incluse în medalioane circulare⁸⁰, de felul celui comandat de către Mezerzius.

Vesela ceramică.

Conține, în majoritate, oale de dimensiuni medii și mici. Pereții sunt subțiri, buzele cu numeroase variante de tratare, din care, în cele mai multe cazuri, sunt și umere pentru capace. Comparativ cu ele, capacele sunt rare.

Interpretări istorice. Fostul palat al guvernatorilor Daciei, ruinat, a fost utilizat destul de intens în Evul Mediu. În alte părți ale suprafeței cercetate au ieșit la iveală materiale ceramice care provin, cel mai devreme, din secolele apropiate începutului mileniului II.

Complexul descoperit în sectorul de nord-est al ruinelor este, în mod categoric, o clădire aparținătoare Evului Mediu târziu. Întâmplarea face ca una dintre componentele sobei din interior a fost înzestrată cu o placă inscripționată. Ea aduce la lumină, fără nici un echivoc, pe unul dintre stăpânii edificiului: Ioan Mezerzius. De aceea am decis să denumim convențional, întregul complex, drept „Casa Mezerzius” de la Alba Iulia.

Canonicul de Alba Iulia al cărui ultim domiciliu a fost descoperit și a fost prezentat aici, este relativ bine cunoscut. A interesat îndeosebi pentru rolul său în promovarea timpurie a epigrafiei latine din fosta Dacie⁸¹. Este adevărat, cunoștințele noastre despre el s-au acumulat constant și ar trebui rescrise.

Numele latinizat cu care posteritatea îl amintește mereu, se bazează pe localitatea din Croația, de unde îi vine numele de nobilitate. Astăzi se numește Medjurič. După evoluțiile generale ale nobilimii locale⁸², este plauzibil ca el să fi avut origine croată⁸³, nu maghiară. Străbunicul său Grigore a trăit la sfârșitul secolului al XIV-lea, perioadă în care a construit un *castellum*. Datorită neinspiratei lor participări la rebeliunea împotriva lui Sigimund de Luxemburg, fiii săi au pierdut rezidența în anul 1403⁸⁴. În secolul al XV-lea, la rândul lor, nepoții dețineau slujbe relativ mărunte, de castelani și comiți, în calitate de familiari ai unor demnitari regali⁸⁵.

Ioan⁸⁶ a îmbrățișat cariera ecleziastică, foarte potrivită unor nobili mărunți, cu frați numeroși. Opțiunea era totuși o raritate între nobilii regatului. Calitățile genetice s-au dublat cu o școlare de calitate, nu numai potrivită unui cleric, dar deja în acord cu tot ceea ce presupunea a fi suflul Renașterii. A ajuns la Alba, în jocul aleatoriu al carierelor clericale, posibil și cu/sub protecția vreunui personaj sus-pus al timpului, care ne-a rămas necunoscut. De fapt, la Alba Iulia a ajuns într-o vreme nedeterminată, la finalul unei vieți rămase în anonim. Dar, în decembrie 1493

⁸⁰ *Bibliotheca Corviniana, 1490-1990. International Corvina Exhibition on the 500th Anniversary of the Death of King Matthias*. Budapest, 1990, pl. LX.

⁸¹ CIL III, p. 153-156; A. Eugen, *Johannes Mezerzius der Begründer der dazischen Epigraphik*, în *Ungarische Revue*, 1883, p. 373; Buday A., în *Erdelyi Múzeum*, 1907, p. 111-129; Dolgozatok, 4, 1928, p. 297-299; Balogh Jolán, *Erdelyi Renaissance*. Budapest, 1943, p. 193; I. I. Russu, în vol. *Inscripțiile Daciei romane*, I. București, 1975, p. 37; Bodor A., *Începuturile epigrafiei romane*, în vol. *Sub semnul lui Clío*. Cluj, 1979, p. 444; K. Vekov, *Locul de adevăritare din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*. Cluj-Napoca, 2003, p. 365-366.

⁸² Teritoriul regatului este dominat de nobilimea locală, din care, cei mai bine situați în ierarhia administrației, dobândesc moșii în regatul Ungariei. Pentru direcția acestei mobilități, vezi P. Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*. Cluj-Napoca, 2006, passim.

⁸³ Cel mai nou, un voi. care se ocupă de Sarmizegetusa romană, îl face totuși, nici mai mult, nici mai puțin, „un Saxon de Transylvanie”. Vezi *Le Forum Vetus de Sarmizegetusa*. Publié sous la direction de I. Piso. București, 2006, p. 23.

⁸⁴ Csánki D., *Körös megye a XV-ik században*, Budapest, 1893, p. 40; Engel P., *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, I. Budapest, 1996, p. 455.

⁸⁵ Engel P., *op. cit.*, II, p. 158.

⁸⁶ Viața la Bónis Gy., *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971, p. 321-322; Tarnóc M., *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450-1541)*. Budapest, 1994, p. 69-71.

îngurează ca provizor al curții episcopale⁸⁷, adică cu o funcție ce reclamă o experiență de administrator. Informațiile ne spun că era deja apreciat pentru calitățile sale, fiind adus ca secretar al episcopului Ladislau Gereb. La 1496 apare în calitate de canonic, iar din 1504, într-acea de arhidiacon de Cluj⁸⁸. Postura îl situa printre cei mai bine retribuiți clerici ai episcopiei. Acesta a fost temeiul pe care s-au bazat toate investițiile sale patrimoniale sau para-științifice. Oricum, imediat după ce a ajuns la Alba, croatul s-a interesat de inscripțiile romane locale. Pe unele dintre ele le-a putut grupa lângă propria sa casă. Tot în ton cu pasiunea care l-a frământat toată viața, și-a „produs” propriul epitafor versificat (1507)⁸⁹. Latura creativă a personajului era astfel demonstrată și sprijină, în modul cel mai concludent, autenticitatea gestului de a folosi inscripții antichizante.

După toate semnele, pe lângă posibilele însărcinări legate de slujbă, arhidiaconului de Cluj i-a plăcut să călătorească. O demonstrează nu numai dispersia locurilor din care și-a adunat inscripțiile (care au inclus valea Mureșului și districtul Hațegului), ci și alte semne care nu sunt obligatoriu de raportat la sarcinile sale canonice. În 1515, a fost în pelerinaj la Loreto⁹⁰.

Relația cu episcopul de origine hațegană, Filip More de Ciula, a fost reafirmată recent⁹¹, adăugându-i-se și alta nouă, asigurată prin intermedierele membrilor familiei Arca din Densuș⁹². Drept urmare, s-au produs câteva judecăți, pe care le vom reaminti pe scurt. S-a dovedit că majoritatea epigrafelor romane din Hațeg au fost colectate din stăpânirile familiei Ciulanilor și Arceștilor. De aici nu a mai fost decât un singur pas în a naște bănuiala că Filip More de Ciula, a cărui poziție ecleziastică, dacă nu și culturală, a fost superioară lui Mezerzius, ar fi avut un rol de promotor al manuscrisului, pe care, tot el – lucru știut – l-a transportat în Italia⁹³. Pe singura carte a bibliotecii sale (un misal), pe care o putem sigur identifica, o altă mână a notat că vechiul umanist s-a stins în data de 15 aprilie 1517⁹⁴.

De la acest nivel ajungem să discutăm latura prozaică, materială, a personajului reținut de către istoriografie. Dispunem de o primă încercare de localizare a casei lui Mezerzius (pl. 1. sus, nr. 2). Or, poate mai precis, a grădinii și (a unei părți a) colecției sale de pietre cu epigrafe. Ea se bazează pe unele indicații transmise de către manuscrisul care i-a adus cele mai multe merite și pe localizările cronicarului István Szamosközi. Locul a fost desemnat ca fiind la sud de cetate, între alte grădini care au aparținut canoniceilor⁹⁵. Este amintită grădina sa (*horto archidiaconi*

⁸⁷ A. Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Übergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Österreich* (1690), în *Archiv des Vereins*, 15, 1879-1880, p. 224-225; A. E. Dörner, *Documente și cronici privind istoria orașului și scaunului Orăștie*, I. 1200-1541, Cluj-Napoca, 2003, p. 94, nr. 184.

⁸⁸ K. Vekov, *op. cit.*, anexa 7.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 354-355.

⁹⁰ V. Kovács S., *Egy magyar humanista a mohácsi vész korában*, în *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74, 1970, p. 665; K. Vekov, *op. cit.*, p. 319; Csukovits Enikő, *Középkori magyar zarándok*, Budapest, 2003, p. 165-166.

⁹¹ I. Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470?-1526)*, în *Apulum*, 21, 1982, p. 187.

⁹² Adrian A. Rusu, *Moștenirea materială a antichității în districtul Hațegului (epoca prerenascentistă și a Renasterii timpurii)*, în *SCIVA*, 37, nr. 3, 1986, p. 254.

⁹³ Idem, *Cători și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 85. Apropierea dintre manuscrisul purtat în Italia de către Filip More și Mezerzius a fost făcută numai de către Th. Mommsen (vezi scrierea lui G. D. Deutsch, în *Sargetia*, 16-17, 1982-1983, p. 244-246).

⁹⁴ Însemnarea reprodușă de Knauz S., *A magyar egyház régi szokásai*, în *Magyar Sion*, 1869, p. 90-91; K. Vekov, *op. cit.*, p. 400, nota 61. *Călători străini în Țările Române*, I, București, 1968, p. 156-157.

⁹⁵ Kovács A., *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkor helyrajzához*, în vol. Szamosközy István (Stephanus Zamosius), *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, 1593. *Inscriptiones Romanae in lapidis antiquae Albae Juliae et circa locorum*, 1598. Sajtó alá rendezte Balázs M., Monok I. Bevezette M. Bărbulescu, Kovács A. Szeged, 1992, p. 32.

Colosiensis), în care unele epigrafe erau instalate *sub aedicula*. Localizarea pe hartă⁹⁶ este dovedită acum mult prea apropiată de cetate, prea riguros spre sud, și, respectiv, depărtată față de casa cu descoperirea relevantă. În cursul secolului al XVI-lea, obiect al unor tranzacții este doar fosta grădină, fără amintirea vreunei case. Din acest motiv, soarta vechii case rămâne incertă, pe termen scurt, până la scoaterea sa totală din funcție⁹⁷.

Astfel precum ne indică inscripția sobei, la 1510, casa din Alba a fost cel puțin reamenajată cu soba cea nouă (încercarea noastră de reconstituire la pl. 11/b), care reflecta fidel gustul renascentist al stăpânului ei. Mărturia arheologică ne determină să afirmăm că omul nostru a preluat o locație deja preexistentă, pe care și-a îngăduit să o modifice cel puțin în ceea ce privește interiorul. Mai putem adăuga acum că pe lângă soba dovedită arheologic, se mai știa doar că era împodobită măcar cu un tablou italic și vase smălțuite, de aceeași proveniență⁹⁸. Biblioteca a fost și ea o prezență care necesita un mobilier special, pe care trebuie să ni-l imaginăm.

În mod normal, din contextul descoperirilor se poate aprecia grădina în care se aflaseră epigrafele colecționate. Ea trebuie să-i fi fost lângă casă. Cercetarea arheologică a indicat faptul că a existat o aglomerare constructivă medievală peste fostele ruine de palat roman. Dar, nimic nu era total nivelat. Plantele puteau ocupa deci numai petece restrânse. Ruinele frământau terenul grădinii, probabil constituind tocmai atmosfera dorită de umanist, în care, pe și alături de vechi fundații, s-au așezat și pietrele transferate din diferite locații. Numai preluarea lor de către alți beneficiari, interesați științific sau numai de materiale de construcție, ne scutește de la evitarea unor probleme de identitate. Pentru că, materialele colecției Mezerzius au provenit din multe alte locații ale *Apulum*-ului ori chiar ale Daciei.

Cum s-a observat, documentele ne lasă să înțelegem că personajul nostru a avut o stare materială tipică unui slujbaș relativ prosper al bisericii. Peste aceasta s-a interpus gustul particular pentru Renaștere. Potrivit celui din urmă, putem fi siguri nu numai de existența bibliotecii adecvate, dar și a unor piese romane regăsite (nu numai inscripții), eventual a unui mobilier ușor marcat de aceeași influență. Canonicii de la sfârșitul Evului Mediu erau nu numai oameni bogați, ci și cu gustul „modern” cultivat ca o cerință de stare.

Inventarul casei, chiar dacă nu i-ar fi aparținut în întregime lui Mezerzius, ne povestește câte ceva. În afara pieselor fără mesaj, am putea ușor reține grija pentru igiena capului (bărbierit și tuns), munca intelectuală (lumina artificială, cu sfeșnic similar celor din biserici) și grădinarit (brăzdarul cel mic și secera). Resturile menajere lasă loc generos de activitate culinară, cu veselă banală, ceramică, dar și minimum de oale metalice, găleată de lemn pentru transport apă, cuțite la fel de simple. În ceea ce privește cultura călătoriei și transportului, am putea remarca încălțările solide (cu potcoave de fier) și utilizarea unui animal cu ham (verigă specială).

Cine ar dori să cunoască mai multe, ar putea, spre comparare, să privească către bunurile palatinului Emeric Perényi, date lui Josa de Som, comite și căpitan de Timișoara, la 1497: solniță, cupe, cazane?, lighene, farfurii, găleată, pocale, tăvi, cupe, sfeșnice, plăpumi, carpete, șube⁹⁹. La Alba Iulia, în 1521, episcopul Francisc Várday avea, la rândul său: amfore și monstrațe italiene (*monstracia italica*), candelabre, obiecte de orfevrărie, cupe mari și mici, smălțuite (*scutelle magne et parve, smaltatte*), toate cumpărate de la Buda¹⁰⁰.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁹⁷ Kovács A. (*op. cit.*, p. 32) menționează transferul grădinii în stăpânirea vicarului Ioan Megyesi (de Mediaș), la 1548, iar apoi (după 1580), în mâna principilor ardeleni, dar fără trimiteri care să permită confruntări riguroase de topografie.

⁹⁸ Lukács P., *Bini olasz képerkeskedő Budán*, în *AE*, 1929, p. 269; K. Vekov, *op. cit.*, p. 385-386.

⁹⁹ Szendrei J., *Perényi Imre nádor némely ingóságai 1497-ben*, în *AE*, 9, 1889, p. 323-325.

¹⁰⁰ Balogh Jolán, *Az Erdélyi Renaissance*, Cluj, 1943, p. 65, 149-150, 193-194.

Prin urmare și concludiv, șansa ne-a oferit o rezidență medieval-târzie cu urme relativ bine conservate care se întâmplă a fi legată direct de un personaj istoric cunoscut. Amplasamentul pe vechile ruine romane îi adaugă un plus de insolit și importanță. Antichitatea și Evul Mediu s-au interferat acolo intim, în felul în care astăzi nu mai avem nici pregătirea, nici deschiderea să o descoperim.

The „Mezerzius House” from Alba Iulia.

Architecture, Some Archaeological Items, Identification, and Historical Context

(Abstract)

Between September 28 and October 12, 2001, archaeological excavations have taken place in Alba Iulia, on Muntenici Street 12-14 (pl. 1), at the headquarters of the consul governor of the three Dacias (pl. 2). Traces of a medieval house have come to light in the north-eastern corner of the investigated surface. The remains of a stove and a great quantity of archaeological materials were found on the site, corresponding to the sixteenth-century living space.

Three of the walls of this house have been identified: the eastern, western and southern ones (pl. 3). The northern limit was impossible to investigate because it was situated underneath the northern profile of the trench. The medieval house had four levels of usage, marked by successive yellow clay floors (pl. 4).

The first level of the medieval home did not contain any dating elements. The second included a rich archaeological material that placed it in the second half of the fifteenth century and in the beginning of the sixteenth century. But only the following levels contained clear dating elements, such as the stove tile with ownership marks (inscribed with the name of the owner of the house and the year when the stove was built), and also five silver coins from the time of Ferdinand I. in the first half and the middle of the sixteenth century.

The excavating conditions only allowed access to parts of the house, to its south-western half of end. The walls under discussion were partly built in cut stone (Roman spoils) and river rocks and partly in Roman brick (entire or fragmentary ones) connected with yellow clay. The western perimeter wall of the house was laid straight on the *opus signinum* floor of a Roman room. The other walls were placed on top of another Roman mortar foundation. The inner side of the wall was relatively well built, in layers of cut stone of various sizes, and in some places, in Roman bricks and roof tiles, entire or fragmentary, connected with yellow clay. On the exterior, the western wall was carelessly built, and so were the other uncovered walls of the medieval house.

The house had a simple rectangular ground plan, with the main façade towards the sun. The width is relatively certain, of ca. 4.8 m. According to the remaining substructures discovered on the site and presuming that the protruding elements towards the south-vest constituted the location of a cellar entrance, one could suggest that in length the house measured ca. 9.5 m.

Due to the technical characteristics of the walls, nicely built on the inside and carelessly erected on the outside, the author believes that the house might have had a sunken floor and a cellar. If the remains were only those of a simple cellar, the interior needed no wooden floor, but simple clay ones. But the archaeological research revealed four successive repairs of the cellar floor, performed at certain intervals. Among the wooden accessories, the door plank and window shutters have been strengthened with special metal implements, having both functional and decorative roles. The house had windows made of circular glass panes. It seems almost certain that the roof was not made of tiles but of vegetal, easily degradable materials.

According to the same cellar levels, one can estimate that the house was used for a long time. Anticipating, it is possible that it was not built by Mezerzius, but that he took it over from a previous owner. And it seems almost certain that someone else used it after Mezerzius. The last owner, whomever he might have been, did not get to change the stove bearing the already mentioned particular inscriptions. The house fell into ruin along with the stove inside. It can be presumed that it was already destroyed by the middle of the sixteenth century.

Besides coins and the tiles with inscription, many copper and copper alloy objects have been found on the site: a cord end, belt plaques, a necklace, jewelry, the end of a candlestick, parts of vessels. There were also iron objects (razors, scissors, a sickle, a plowing iron, a knife's handle, boot soles, a ring from a pair of reins, traces of metal circles from a wooden bucket, ornamental nails, unidentified objects), bone items (a belt decorative plaque, a ring, a handle, an awl, a bead), glass objects (parts of bottles, beads, and circular window panes), and a great quantity of ceramic material.

The most interesting ceramic items are in this case the stove tiles. Most of them are bowl tiles with square openings. Some fragments come from base-tiles. They were individually modeled and decorated with a freeze of pointy leafs. Only one flat tile has been recovered, measuring 8 x 8 cm. It had a relief inscription, written in Latin and in capital letters, on four lines, inscribed in a circle. It reads: [^] IO [Δ] / MEG [Δ] / AR Δ COL Δ / Δ MDX, the name being that of Ioan Mezerzius, archdeacon of Cluj, and canon of Alba Iulia.

The article refers next to the biography of Mezerzius, the pioneer of Roman epigraphy in Dacia. The accent is placed on new data and on the aspects of his activity in Transylvania.

As the inscription on the stove tile indicates, in 1510 the house from Alba was at least refurbished and the new stove installed (see the hypothetical reconstruction in pl. 11/b). It reflected the taste of its owner for Renaissance. According to the archaeological finds, Mezerzius took over an older house and modified it according to his liking, at least on the inside. From the context of the discoveries, one can guess the extent of the garden where the inscribed stones have been placed. The garden must have been located near the house. The archaeological research indicates that a complex of buildings was erected directly over the former Roman palace, without any leveling of the soil. The plants therefore could only grow in the garden on restricted pieces of land and the rest was dominated by ruins. It was an atmosphere probably created intentionally by the Humanist owner, who even had more inscriptions brought over from other locations. The Mezerzius collection of inscriptions taken from several locations in *Apulum* or other parts of Dacia was dispersed among different beneficiaries, interested in epigraphy or just in building materials.

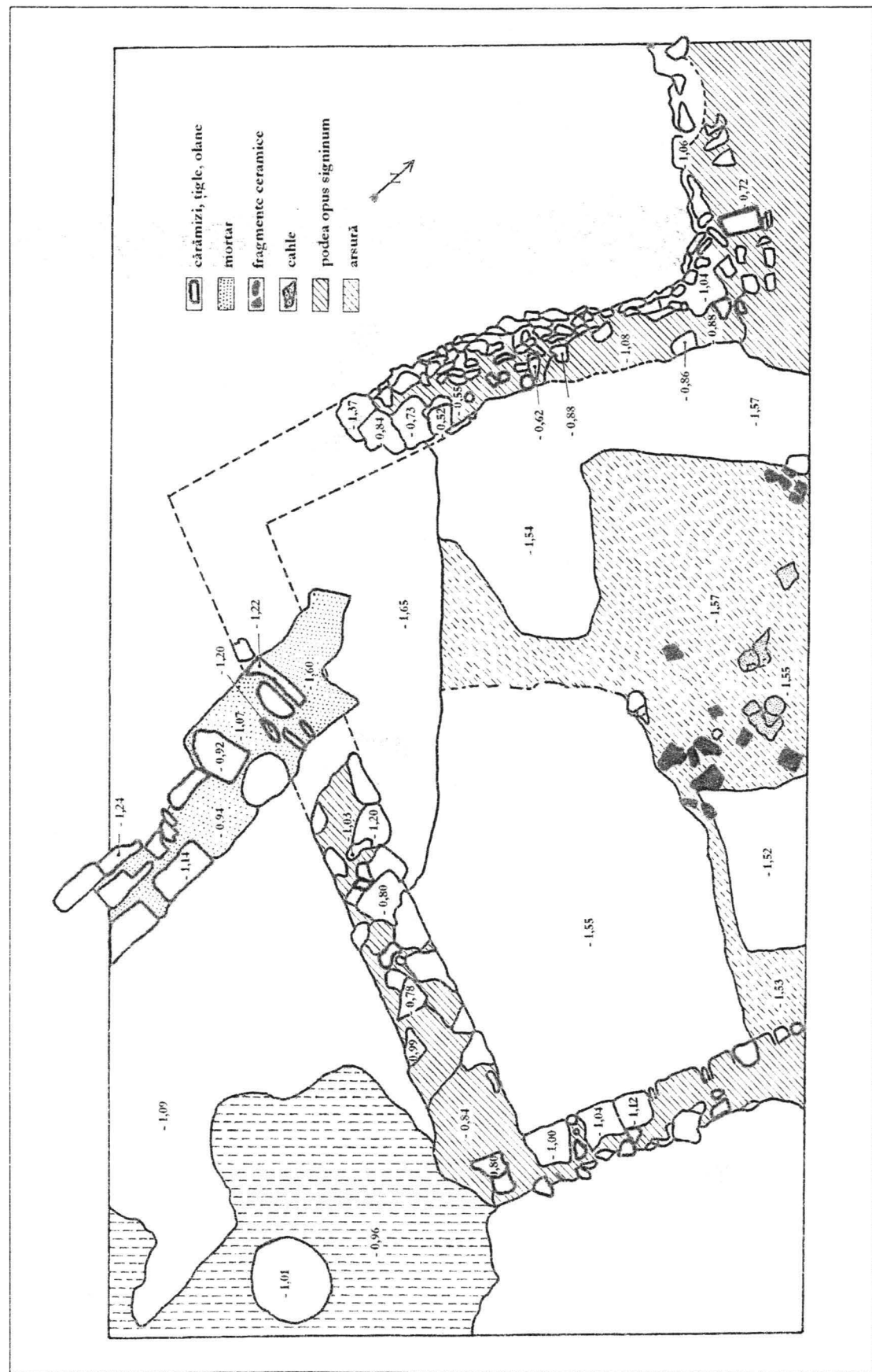
The inventory of the house, even if it did not belong entirely to Mezerzius, does reveal a series of interesting data. There were objects related to hygiene, to shaving and haircutting, related to intellectual activities (artificial lighting devices, including a candlestick similar to those in churches), and yet others related to gardening (the small plough iron and the sickle). Several household items show an intense cooking activity, indicated by lots of ceramic pots, plain vessels, a minimum of metallic containers, a wooden bucket for water, and plain knives. As for items related to travelling and journey making, one can note the strong footwear (boots with metal soles) and the use of a harnessed animal (a metal ring from the reins).

As a conclusion, the research fortunately brought to light the relatively well preserved remains of a late medieval residence that can be related to a known historical person. The fact that the house was placed on top of ancient Roman ruins confers it a plus of novelty and importance. Antiquity and Middle Ages interfered there closely.

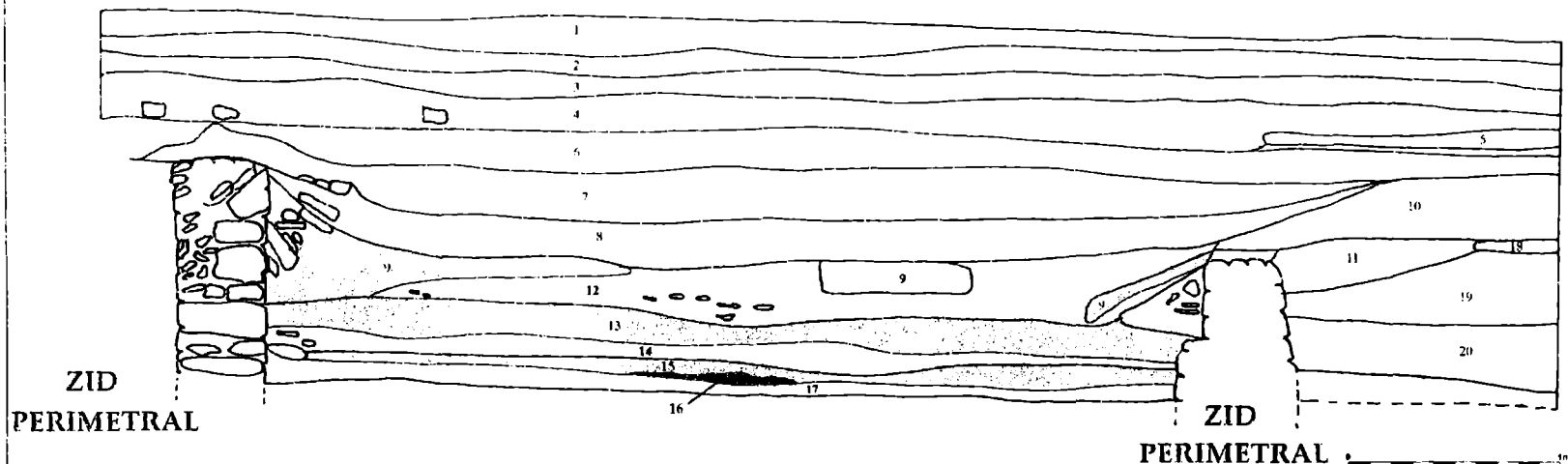
List of illustrations

- Pl. 1. Locations in Alba Iulia. Top: the Visconti map with the suggested location (A. Kovács) (1) and the actual location (2); Bottom: the site in the present-day city
- Pl. 2. General plan of the excavations
- Pl. 3. The Mezerzius House (ground plan)
- Pl. 4. The Mezerzius House (northern profile)
- Pl. 5. a. general view, towards the North-West; b. the South-Eastern corner; c. the stove tile with inscription
- Pl. 6. Silver, copper, and bronze items: a. decorative wire; b. ring setting; c. cord end; d-e. applied plates; f. candlestick holds
- Pl. 7. Iron items: a. razor; b. knife handle; c. scissors part; d. sickle; e. plough share
- Pl. 8. Iron items: a-b. boot soles; c. reins ring; d. fragmentary bucket fitting; e-f. nails with ornamental heads; g. file (?)
- Pl. 9. Glass and bone objects: a. bottle middle ring; b. fragment from a handle; c. finger ring; d. awl; e-f. beads
- Pl. 10. Stove tiles: a. bowl-shaped tiles (top); b-d. fragments from a decorative stove base (bottom)
- Pl. 11. a. the tile with inscription; b. suggested reconstruction of the stove (bottom)

Pl. 2. Planul general al săpăturilor

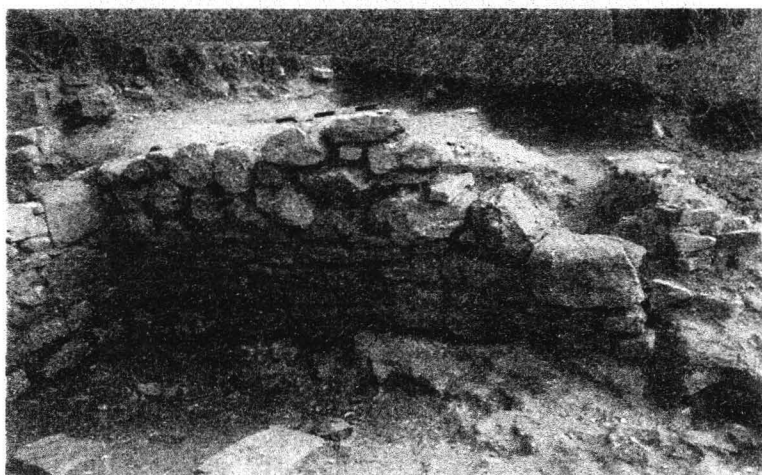
PL. 3. CASA MEZERZIUS (plan)

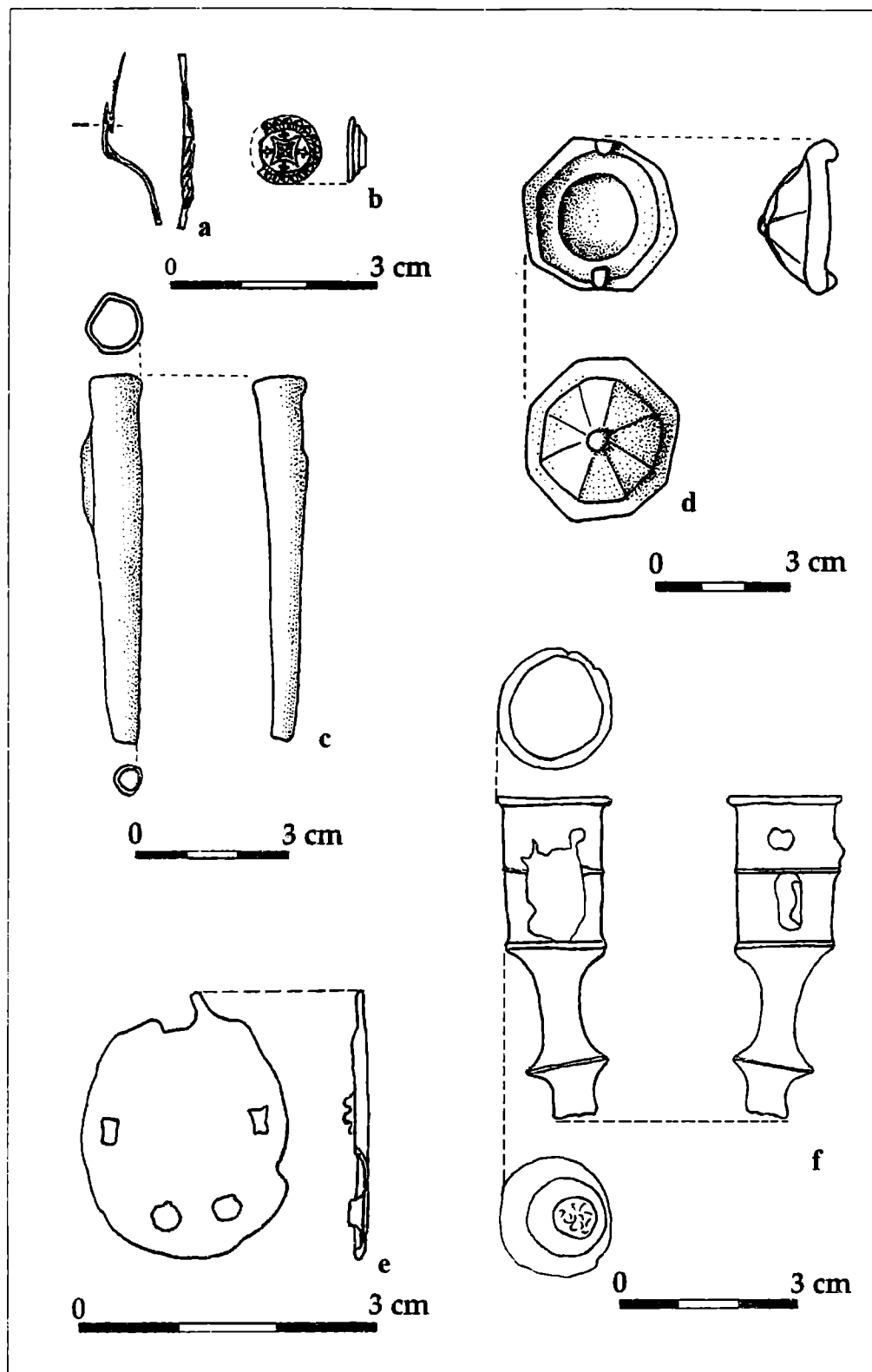
Legenda:

1. Trotuar.
2. Strat amenajare trotuar.
3. Depunere modernă.
4. Nivel locuire modernă, cu pietricele, pietre mari, cărămizi, arsură.
5. Nivel construcție zid clădire modernă.
6. Strat de depunere între locuința modernă și cea medievală de secol XVI. descoperit în 1992.
7. Ultimul nivel al locuinței de secol XVI. Strat brun-gălbui, cu pigmenți de arsură, multe fragmente ceramice și fragmente cărămizi.
8. Al 2-lea nivel de locuire de secol XVI. Strat gălbui cu fragmente de arsură, cărbune, mult material arheologic.
9. Podea de lut galben corespunzând celui de al 2-lea nivel de locuire medievală de sec. XVI.
10. Nivel de dărâmare al podelei de opus signinum din C1. Strat brun-roșcat cu pigmenți de mortar.
11. Strat gri-gălbui de la nivelul de construcție al zidului medieval.
12. Nivelul al 3-lea de locuire din locuința medievală. Strat brun-cenușiu, afânat, cu foarte mult material arheologic (cioburi, oase, fragmente de cărămizi și pietre).
13. Podea de lut galben, relativ compact = nivelul al 3-lea al casei.
14. Strat de umplură între podelele de lut galben din fazele 2 și 3 ale locuinței medievale (lut gri-gălbui cu fragmente de cărămidă și material arheologic).
15. Podea lut de galben = faza a 4-a (podire refacere).
16. Lentilă de arsură.
17. Prima lutuială a podelei din nivelul 4 al locuinței medievale - lut galben-castaniu foarte compact.
18. Nivel petriș.
19. Strat gălbui cu fragmente de mortar, cărămizi, pietricele (ca la baza podelei de opus signinum din camera A' = nivelul de construcții).
20. Strat puternic pigmentat cu mortar și fragmente cărămizi (al 2-lea nivel roman din camera A').

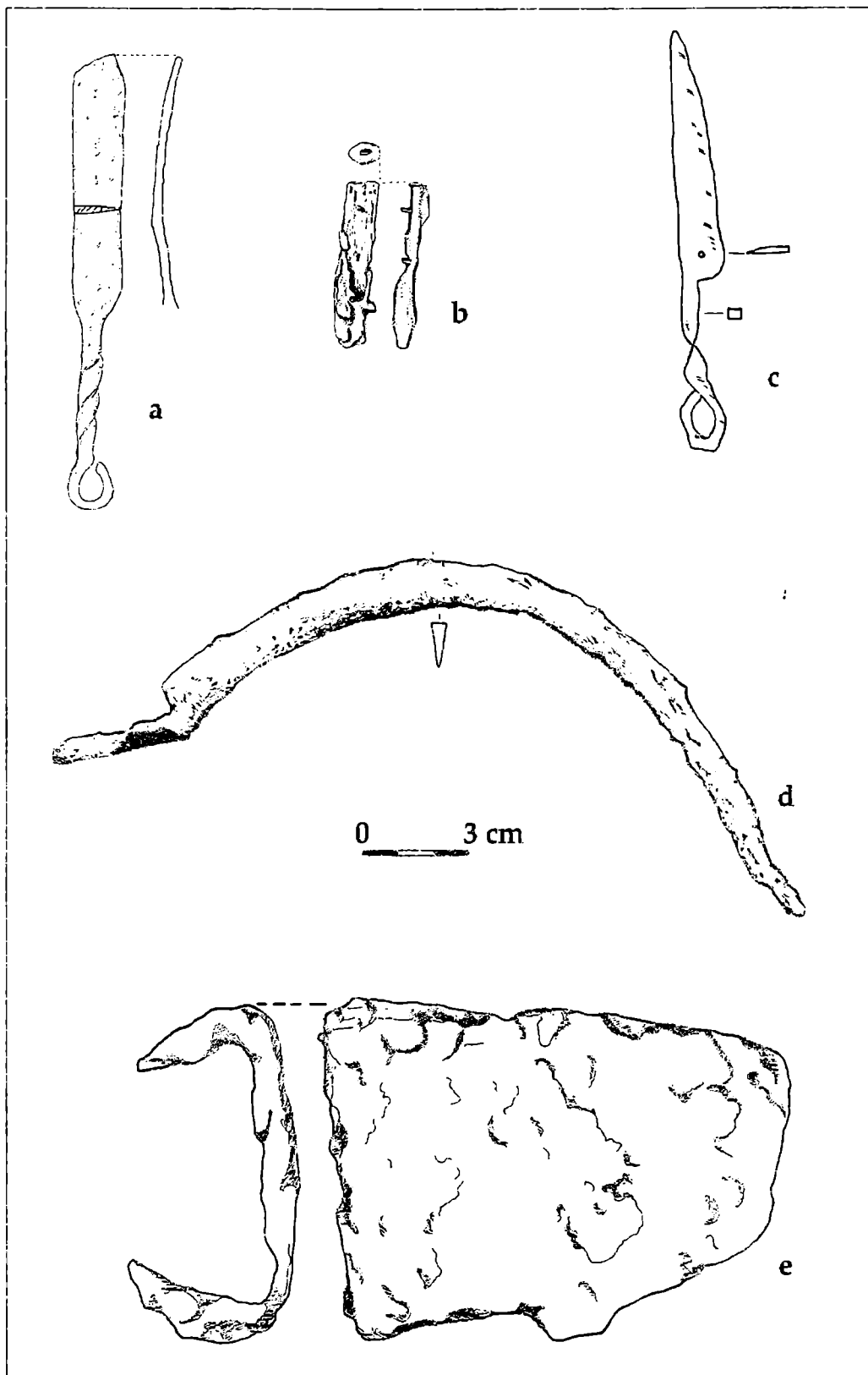
Pl. 4. Casa Mezerzius (profilul de nord)

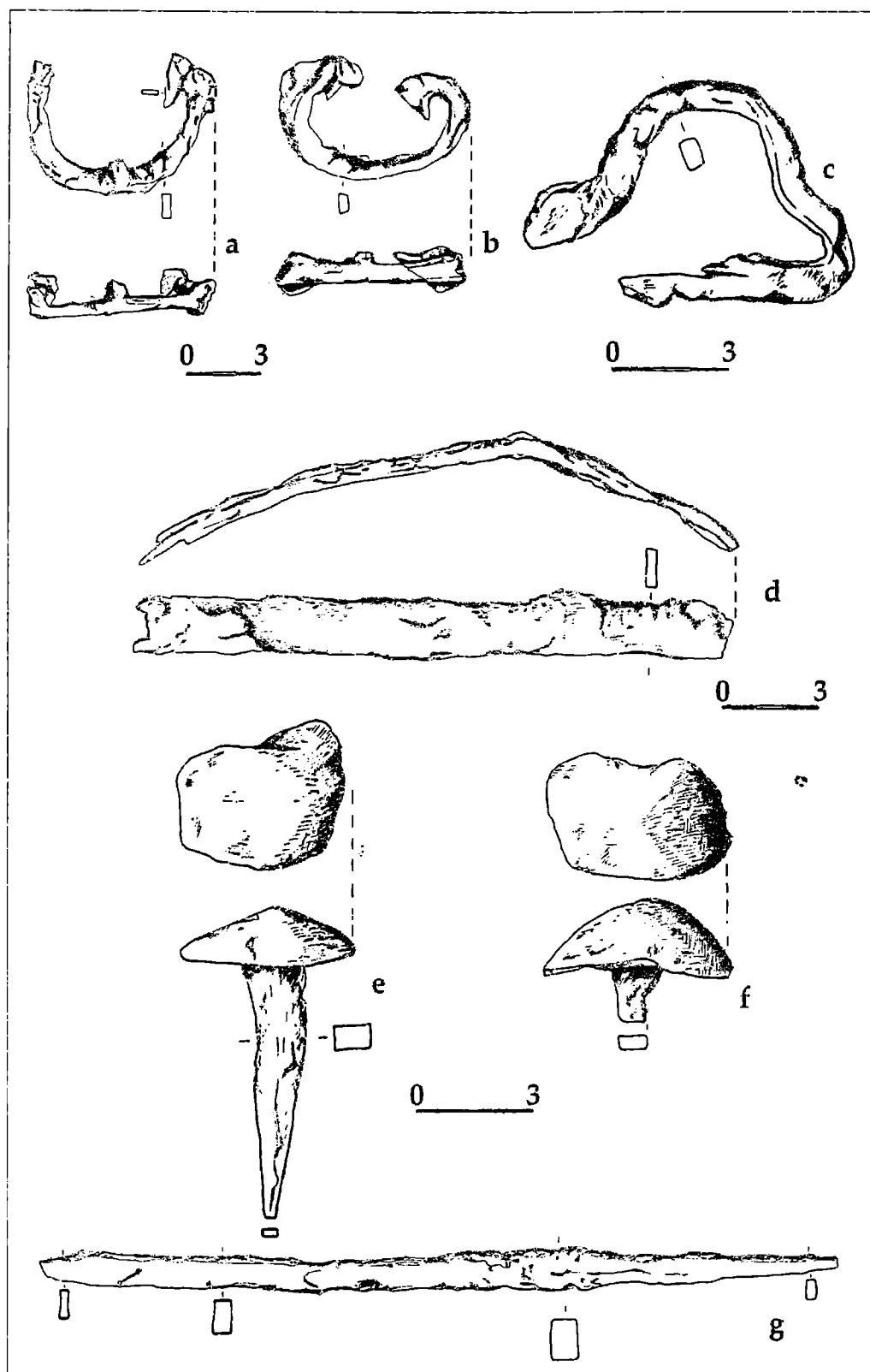
**Pl. 5. a. vedere generală, spre nord-vest; b. colțul de sud-est;
c. cahla cu inscripție**

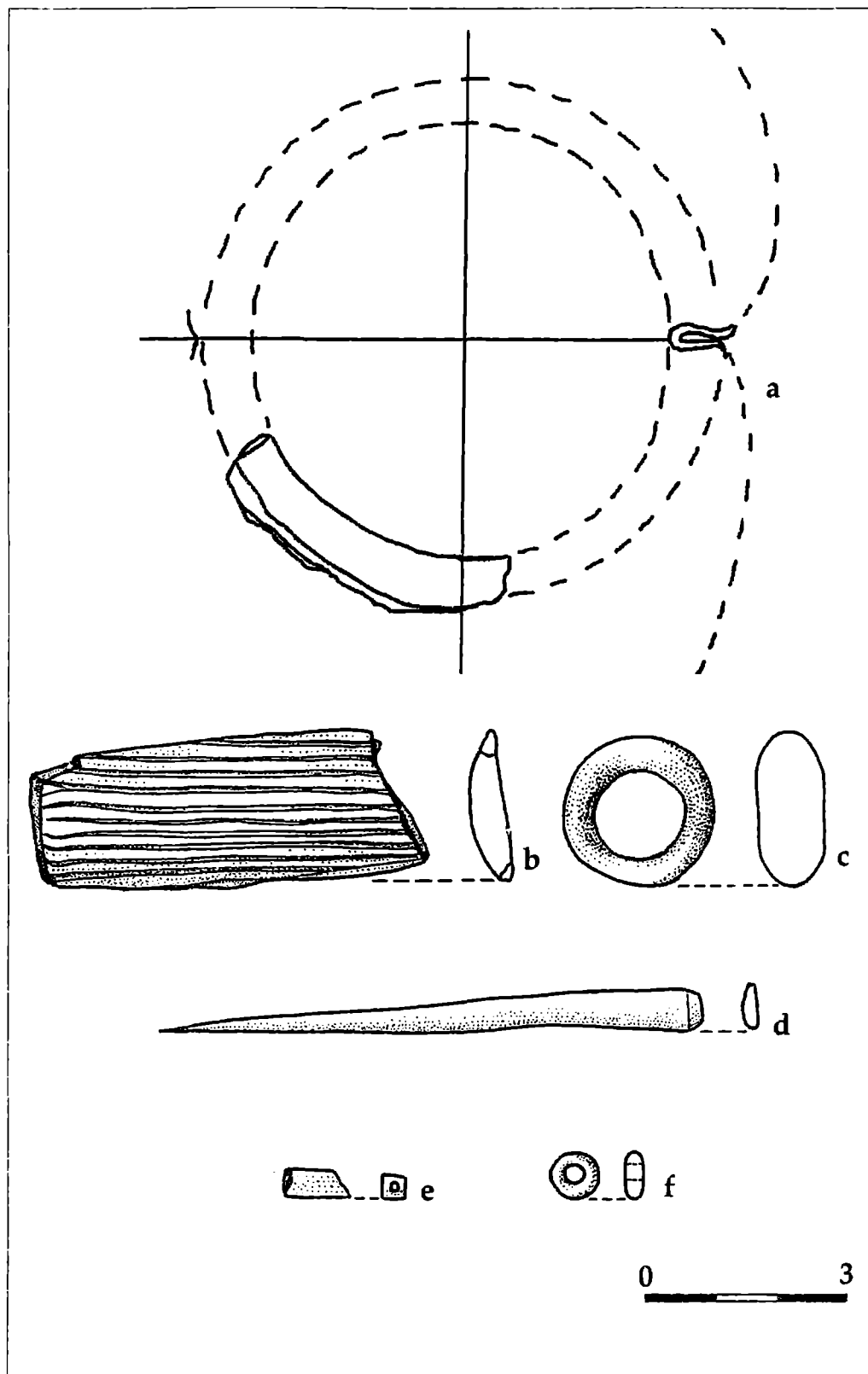
Pl. 6. Piese de argint, cupru și bronz.
a. sârmă; b. șaton de inel; c. capăt de șnur;
d-e. aplici; f. cupă de sfeșnic

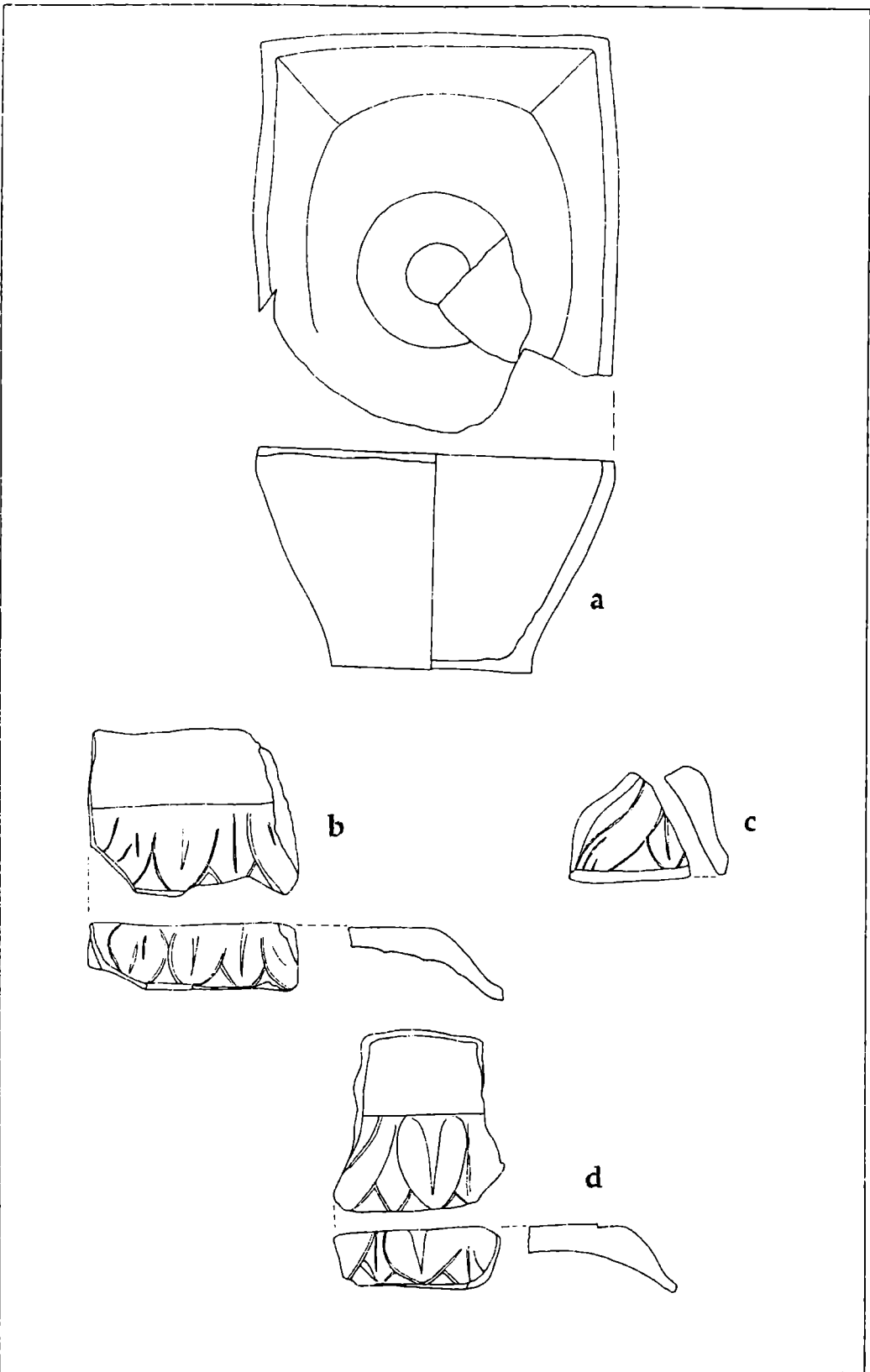
Pl. 7. Piese de fier: a. brici; b. mâner de cuțit; c. braț de foarfece;
d. seceră; e. brâzdar de plug

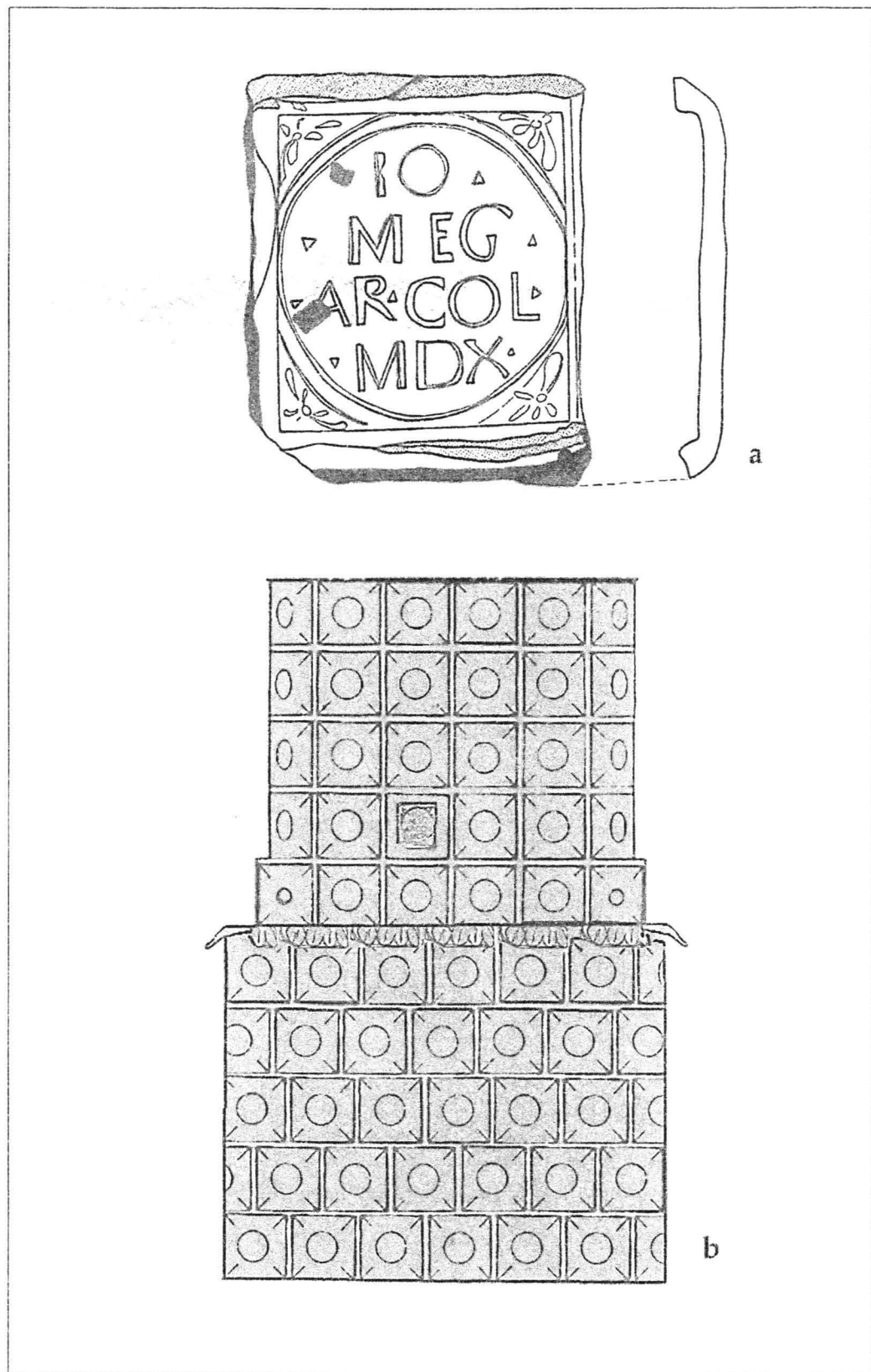
Pl. 8. Piese de fier: a-b. potcoave de cizme; c. distribuitor de ham; d. cerc de galeata; e-f. cuie cu cap ornamental; g. pila (?)

Pl. 9. Piese de sticlă și os: a. inel median de flacon; b. prăsea;
c. inel; d. suvac; e-f. mărgel

Pl. 10. Cahle: a. cahla-oala; b-d. fragmente de soclu decorativ

Pl. 11. Cahla cu inscriptie (sus); b. propunere de reconstituire a sobei

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA BISERICA UNITARIANĂ DIN JACODU (JUD. MUREȘ)

Soós Zoltán

Săpăturile arheologice din satul Jacodu (comuna Vețca)¹, au vizat cercetarea fostei biserici parohiale (astăzi biserică unitariană). Satul Jacodu este amplasat pe partea superioară a pârauului Vețca care aparține bazinului râului Târnavei Mici (fig. 1). Așezarea are două părți distincte, centrul actual, care s-a format din secolul al XVIII-lea și era locuit preponderent de romano-catolici, majoritatea acestora fiind iobagi colonizați în perioada contrareforme, și partea superioară a satului, care păstrează mult din structura medievală, și era locuit în mare majoritate de secuși liberi. Partea superioară, veche, a satului era format în zona bisericii parohiale, care în secolul al XVI-lea a devenit biserică unitariană. În Evul Mediu târziu făcea parte din scaunul secuiesc Cristur, statut care a rămas neschimbat până în anii 1960, când a fost anexat județului Mureș. Scaunul Cristur² este printre cele mai bine cercetate și topografiate zone din România³, iar rezultatele acestei topografii ample confirmă cercetările parțiale din zonele învecinate, anume că zona Târgu Mureș și Odorhei avea o populație mai dispersată înainte de colonizările secuiești din secolul al XIII-lea, formând o rețea de așezări care nu se modifică după colonizarea secuilor, dar se înregistrează o creștere a densității așezărilor. Populația de dinaintea colonizării secuiești se poate deosebi lingvistic de dialectul secuiesc, deoarece limba maghiară vorbită în zonele vestice a scaunelor Mureș și Odorhei, precum și în valea Târnavei Mici este mai aproape de dialectul maghiar din Câmpia Transilvaniei, deci făcea parte din comunitățile maghiare așezate în Transilvania la începutul secolului al XI-lea⁴. Istoria medievală a regiunii dintre Sighișoara și Cristuru Secuiesc poate fi percepută ca moștră a complexității evoluției societății multiculturale transilvane. În această zonă restrânsă se pot identifica cele trei unități administrative din Transilvania medievală, anume comitatul, scaunul secuiesc și scaunul săsesc. Formarea comitatelor din regatul maghiar se finalizează până la sfârșitul secolului al XI-lea, dar în Transilvania hotarele lor continuă să se schimbe până la începutul secolului al XIV-lea, până când se finalizează organizarea scaunelor săsești și secuiești.

Jacodu a fost menționat pentru prima dată în 1301, cu ocazia descrierii hotarelor unor domenii, fiind vorba de descrierea moșiilor voievodului Simon (*Simonis vayvoda*). În document sunt menționate satele limitrofe, Pipe (Pipea, rom.), Újlak (Uileac) Kiskend (azi parte din satul Chendu) unde era o cetate, o moară și o vamă, Balavására (Bălăușeri), Vécke (Vețca) Egrestő (Agrișteu) și satul Véckefő (izvorul Vețca, adică satul Jacodu)⁵. Din această mențiune reiese că

¹ Conform Autorizației nr. 431/2006.

² Scaunul Cristur este o filie a scaunului Odorhei și este menționat pentru prima oară în 1477. *Székelv. Oklevéltár* III. Kolozsvár, 1890, p. 98-99.

³ Benkő Elek. *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája*. Budapest, 1992.

⁴ Benkő Lőránd, *Maros és Udvarhelyszék település és népiségtörténetéhez*, in *Századok*, 123, 1989, p. 348-349.

⁵ La prima mențiune, satul apare sub forma de Véckefő - izvorul Vețca (*Weichkefew*), care mai târziu este înlocuit cu denumirea Zsákod - Jacodu. Jakó Zsigmond, *Erdélyi Okmánytár*. II. Budapest, 2004, p. 37. Györfly Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. III. Budapest, 1987, p. 563.

satul Jacodu este parte integrantă a unui domeniu nobiliar extins care era proprietatea banului Simon din neamul Szalók. Satul Jacodu este amintit într-un document din 1325 (Saako, lat.)⁶, din care reiese că urmașii voievodului Simon au împărțit moșia între ei în două părți. În total există șase moștenitori, iar Jacodu, împreună cu satele Dârlos (lângă Mediaș), Suplac, Agrișteu, Țigmandru și jumătate din cetatea, moara și vama de la Chendul Mic și din pământurile Pipea și Babwch au ajuns în proprietatea fraților mai tineri ai lui Mihai, Toma și Gheorghe anume Nicolau, Dumitru și Iacob. Din cele două documente reiese clar structura moșiei lăsate în urmă de voievodul Simon și totodată reprezintă foarte bine fragmentarea domeniilor mai însemnate când exista un număr mare de moștenitori. Domeniul este situat într-o zonă fertilă, bogată și are ca centru cetatea de la Chendu Mic, fiind înzestrat cu o moară și o vamă care înseamnă un venit important pentru proprietari. Documentul consemnează împărțirea moșiei în două entități, fiecare entitate având încă trei proprietari care, inevitabil, însemna continuarea fragmentării. Acest proces nu este surprins de documente, dar din 1342 avem o plângere împotriva intenției scaunului Odorhei de înglobare a satului în cadrul ei administrativ⁷, intenție încununată de succes deoarece mai târziu este menționat ca sat „secuiesc”. Nu cunoaștem detaliile procesului, dar cert este că scaunul Odorhei încearcă să înglobeze mai multe așezări cum ar fi Șard (Küküllösárd), unde proprietarul reușise să obțină protecția regelui Ludovic cel Mare în 1368, iar astfel satul Șard a rămas o enclavă a comitatului Alba⁸.

Documentele din 1301, 1325 și 1342 surprind ultima fază de stabilire a granițelor între comitatul Târnava și scaunul Odorhei în zona Cristur. Teritoriul scaunului a fost despicat din vechiul comitat Küküllő (Târnava) care, împreună cu comitatul Alba erau două unități administrative uriașe cuprinzând toată Transilvania de sud est, începând de la Alba Iulia, până la Brașov, incluzând valea Târnavelor. Scaunul Odorhei și scaunul secuiesc al Ciucului formau partea estică, iar scaunul Sighișoara⁹ era în mijlocul fostului comitat Târnava, care continuă să funcționeze pe o arie mult mai restrânsă. Teritoriile care au fost donate înaintea colonizării săsești și secuiești rămân enclave mici între cele două scaune (vezi satele de pe fig. 2)¹⁰. Pe baza izvoarelor scrise, putem afirma că până la mijlocul secolului al XIV-lea, localitatea Jacodu face parte din comitatul Alba și abia din a doua jumătate a secolului este înglobată în scaunul Odorhei. Odată cu înglobarea satului în administrația secuiască nu mai auzim de vechii proprietari ai domeniului, cel puțin în cazul satului Jacodu. În satul limitrof Șardu proprietarii au reușit să obțină protecția regelui față de intențiile secuiești, deci în cazul satului Jacodu, unde avem în 1342 o plângere împotriva intențiilor scaunului se pare că intervenția regală nu mai avea rost, deoarece între timp proprietarii dispăruseră și cazul s-a rezolvat prin înglobarea definitivă a așezării în limitele scaunului Odorhei.

*

Din evenimentele descrise se poate deduce o posibilă versiune a ce s-a întâmplat. Având în vedere că scaunul secuiesc Odorhei înglobează numai două sate din fosta moșie a voievodului Simon, Vețca și Jacodu, este foarte probabil ca după împărțirea din 1325 să fi continuat

⁶ DIR, Veac XIV. C. Transilvania. II, p. 145. Jakó Zs., *Erdélyi Okmánytár*, II, p. 196.

⁷ *Székelv Oklevéltár*, I, p. 50.

⁸ *Ibidem*, p. 74.

⁹ În zona scaunului Sighișoara și Saschiz, înainte de colonizarea săsească, locuiau secuii de Kezd, care, spre sfârșitul secolului al XII-lea, prima jumătate a secolului al XIII-lea, au fost mutați treptat în zona Trei Scaune, regiunea astăzi denumită Covasna. Urmele așezării secuiești sunt păstrate de toponimie (vezi numele săsesc Keisd și maghiar Szászkézd, care păstrează numele secuilor de Kézd. În limba română denumirea localității este preluat din maghiară - Saschiz) și de mărturiile arheologice publicate recent în monografia arheologică R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Sighișoara - Dealul Viilor*. București, 2007.

¹⁰ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*. Budapesta, 1996.

fragmentarea domeniului deja împărțit în două. Probabil proprietarii domeniului care conținea și Jacodu nu s-au înțeles și ulterior s-a făcut o altă împărțire între frați. Jacodu și Veța au devenit o proprietate separată. Se pare că proprietarul acestora a murit fără urmași, iar această oportunitate a fost imediat exploatată de scaunul secuiesc Odorhei, care era în plină expansiune și putere, înglobând cele două sate. Această versiune pare să fie confirmată și de rezultatele săpăturilor arheologice din jurul bisericii medievale, descrise mai jos.

Descrierea bisericii. Biserica unitariană este amplasată pe partea dreaptă a pârâului Veța, pe o terasă inferioară a dealului, fiind orientată est-vest. Pe parcursul secolelor, edificiul a suferit mai multe intervenții și transformări, în mai multe etape. Biserica are o planimetrie simplă, fiind formată dintr-o navă rectangulară și un altar poligonal, având lățimea de 10 m și lungimea de 18 m. Pe latura sudică a navei este adăugat un portic la portalul sudic. Pe latura nordică, la întâlnirea dintre altar și navă este o scară care duce spre amvon, scara urcând în spatele amvonului, deci adosată din exterior zidului altarului (fig. 3).

Peretele nordic și parțial fațada vestică sunt de origine medievală, dar până acum nu s-au descoperit urme de fresce medievale. Din săpăturile arheologice am aflat că fundațiile bisericii sunt din piatră de nisip, care se găsește din abundență în zonă. Fundația medievală este mult mai neregulată, folosind la bază lespezi mari (fig 4). Fundația de secol XIX, de sub altar și latura sudică a navei este executată la un nivel calitativ superior. Fațada vestică a bisericii a fost prelungită cu circa 1,5 metri spre sud, în secolul al XIX-lea, mărindu-se spațiul din nava bisericii. Tot cu această ocazie a fost reconstruită timpanul fațadei vestice. Zidul nordic al navei bisericii este întretesut cu fațada vestică, deci face parte din structura medievală a bisericii. Reconstrucția în stil clasicist a bisericii între anii 1836 și 1853 a afectat aproape întreaga structură altarul vechi, el fiind demolat împreună cu arcul de triumf și zidul sudic¹¹.

Pe fațada vestică a bisericii s-a păstrat *in situ* portalul vestic. Profilul portalului este format din două semibaghetete simple având două caneluri între ele, care se termină în arc frânt. Semibagheteta din interior are la bază un profil în formă de pară care se termină în muchie. Profilul portalului este atipic și des întâlnit la construcțiile rurale medievale, fiind greu de datat pe baza acestuia. Totuși forma de pară cu muchie de la baza semibaghetetei din interiorul profilului este un indiciu important care ar putea plasa construirea acestei faze spre mijlocul secolului al XIV-lea (fig 5-6).

Biserica nu a avut turn în Evul Mediu, dar s-a păstrat clopotnița de lemn care este situată pe partea sudică a bisericii la cca. 5 m de poarta sudică. Clopotnița pare să fie de origine medievală, păstrând forma clopotnițelor din câmpia Transilvaniei, având analogii mai apropiate la Agrișteu (faceau parte din aceeași domeniu) și la Ceușu de Câmpie¹². Originea medievală a clopotniței este confirmată de descrierea lui Orbán Balázs¹³, care a documentat clopotul medieval, rechiziționat în primul război mondial, pe care era inscripționat "ANNO DOMINI MILESSIMO 500 SEXTO".

Descriere săpăturilor arheologice. Cimitirul actual se află pe latura nordică a bisericii, pe deal, deci nu afectează cimitirul medieval, care astfel, este nederanjat. Secțiunile și casele pentru cercetarea arheologică au fost amplasate după cum urmează:

- S1, situată în partea vestică a bisericii, orientată est-vest, la nord de portalul vestic, având dimensiunile de 2 x 3 m.
- C1, situată pe partea nordică a navei bisericii, având dimensiunile de 4 x 2,5 m.

¹¹ Dávid L., *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, București, 1981, p. 201-202.

¹² Clopotnița de la Ceușu de Câmpie (cca. 20 km nord de Târgu Mureș) are o inscripție de construcție din anul 1570.

¹³ Orbán B., *A székhelyföld leírása*, I. p. 155.

- C2, situată lângă porticul bisericii, pe latura sudică a altarului, având dimensiunile 3 x 3 m. (vezi fig. 3).

S1. Secțiunea era situată pe partea nordică a portalului vestic a bisericii. Am încercat să identificăm relația dintre zidul vestic și nordic, profilul nordic al S1 fiind la îmbinarea celor două ziduri.

După înlăturarea umpluturii moderne de secol XIX, la o adâncime de cca. 0,30 m am identificat un nivel de călcare confecționat din lespezi de piatră, care pare să fi provenit din secolele XVI-XVII. Deasupra acestui nivel de călcare am identificat o umplutură care provenea de la reconstrucția bisericii din anii 1830. Cu prilejul acestei reconstrucții s-a demolat altarul gotic, construindu-se unul mai spațios, și s-a lărgit nava bisericii spre sud. Stratul de umplutură care a rezultat din această reconstrucție conținea mai multe fragmente de ogive de cărămidă care dovedesc că, foarte probabil, altarul vechi era boltit cândva la sfârșitul secolului al XV-lea, începutul secolului al XVI-lea. (fig. 7).

Sub acest nivel de călcare am identificat un strat brun-gălbui, având grosimea cuprinsă între 0,45-0,70 m, conținând bucăți de mortar și câteva fragmente de ceramică medievală. Stratul este rezultatul amenajării terenului din timpul construcțiilor medievale, având în vedere că la doar 2,50 m de ieșirea din biserică începea panta pe care s-a făcut o terasare, lărgindu-se terasa la 3,50 m.

Stratul următor aparținea înmormântărilor medievale și avea o grosime de cca. 0,90 m. Compoziția solului este asemănătoare stratului care se află deasupra acestuia, cu diferența că acest strat nu conține fragmente ceramice și conține mult mai puține bucăți de mortar. Mortarul s-a amestecat în urma înmormântărilor, dar menționăm că nu toate mormintele conțin bucăți de var sau mortar, deoarece unele morminte (M1, M2) erau mai timpurii decât zidul vestic a bisericii, care era așezat deasupra mormintelor menționate. În S1 am identificat nouă morminte suprapuse, cel mai adânc fiind mormântul M8, (-1,90). La această adâncime apare solul viu, galben lutos, (fig 8).

Caseta C1, era amplasată pe partea nordică a bisericii, la întâlnirea dintre navă, sanctuar și scara pupitrului actual, cea care am presupus că ar fi rămas relievă din sacristia medievală după reconstrucțiile din secolul al XIX-lea. C1 (4 x 2,50 m) era paralelă cu zidul nordic a navei bisericii, trei metri din casetă fiind lângă zidul navei, iar un metru era de-a lungul structurii scării spre amvon. Din cauza construcțiilor de extindere a bisericii din secolul XIX, straturile de lângă zid au fost scoase cu ocazia terasării dealului din jurul bisericii. Straturile medievale în general s-au păstrat. În C1, solul vegetal avea o grosime de cca. 0,20 m, sub care am identificat stratul de lut, având culoarea gri-gălbui. Stratul urmărea căderea pantei, fiind la o adâncime de 0,20 m pe profilul nordic, iar la profilul sudic ajungea la adâncimea de -0,70m, fiind deranjat de șanțul de fundație a bisericii.

Sub solul vegetal, chiar pe suprafața de lut, care reprezenta solul viu, s-a conturat o groapă de mormânt care avea lungimea de 1,80 x 1,30 m. Mărimea neobișnuită a gropii se datorează faptului că erau înmormântate trei persoane în aceeași groapă. Adâncimea maximă a gropii față de nivelul actual de călcare se afla la -0,56 m.

Lângă fundația bisericii, paralel cu aceasta, am identificat un șanț având lățimea de 0,70 m, care avea adâncimea maximă de -0,90 m. Șanțul de fundație este amplasat pe lângă groapa de morminte cu trei schelete, și la rândul lui conține un schelet de bărbat așezat la fundul gropii. Mormântul (M13) este anterior construcției zidului nordic, care se poate data în secolul al XIV-lea. Lângă M13 am identificat brațul drept a unui schelet M14, peste care s-a construit fundația zidului. În C1 am identificat urmele a cinci înmormântări (fig. 9).

C2 era situată pe latura sudică a bisericii, având dimensiunile de 3 x 3 m. Caseta era amplasată la întâlnirea altarului cu construcția porticului din fața portalului sudic. După reconstrucțiile din secolul XIX, altarul medieval era lărgit, reconstruit. Stratul superior era format din pământ brun lutos, având grosimea de 0,20-0,40 m și provenea din secolul al XIX-lea. Sub acest strat am identificat o lentilă extinsă formată din mortar, nisip, lut și piatră, având grosimea de 0,20-0,35 m, care provenea din reconstrucția altarului și zidului nordic al bisericii din secolul al XIX-lea.

Sub acest strat a urmat un nivel gros de cca. 1,20 m, de culoare brună, care conținea pigmenți de mortar și cărămidă, care au ajuns în acest strat prin înmormântările medievale. În caseta C2 am identificat un număr însemnat de morminte, aici fiind cimitirul comun în Evul Mediu. Mormintele se află la diferite adâncimi, între -1,80 și 2,30 m. La -2,00 m am identificat solul viu lutos, în care sunt adâncite mormintele cca. 0,30 m. În C2 am identificat urmele a 13 morminte (fig. 9).

Construcții identificate. Secțiunile și casetele au fost marcate în jurul bisericii actuale, deci construcțiile identificate sunt efectiv fundațiile bisericii. Zidul nordic al navei și 80 % din zidul vestic sunt medievale, restul zidurilor, altarul și porticul fiind construite în secolul al XIX-lea. Peste tot se poate observa că fundațiile bisericii sunt adâncite până la solul viu, compus dintr-un lut compact argilos.

În profilul estic a secțiunii S1 am identificat fundația zidului vestic al bisericii. Fundația era construită din lespezi mari de piatră de nisip, legate între ele cu lut nisipos (fig. 4). Mortarul era folosit numai la elevația bisericii. La baza fundației se află lespezi de mari dimensiuni (una având 1,20 m lungime x 0,20 m lățime), care aproape peste tot sunt așezate peste morminte. În S1 am deslăcut profilul nordic al secțiunii, pentru a identifica fundația contrafortului aflat la colțul bisericii, la întâlnirea dintre peretele nordic și vestic. Am stabilit că el aparține structurii originale, fiind în legătură cu ambele ziduri.

În C1 fundația bisericii avea o structură asemănătoare fundației identificate în S1, fiind construită din pietre mari, legate cu lut nisipos între ele. Fundația era la adâncimea de 0,80 m. În ambele cazuri (S1, C1) s-a confirmat faptul că fundațiile bisericii de secol XIV erau așezate peste unele morminte, deci cimitirul era folosit înaintea construcției bisericii de secol XIV (fig. 10, ERT). Probabil că o cercetare din interiorul bisericii actuale ar aduce la iveală urmele unei biserici mai vechi, din secolele XII-XIII.

În C2 fundația altarului avea o tehnică ușor diferită de fundațiile descoperite în S1 și C1. Fundația altarului construit în secolul al XIX-lea, este compusă din pietre mai mici în comparație cu fundația medievală și pietrele erau prinse cu mortar.

Descrierea mormintelor. Cu ocazia săpăturii cimitirului medieval din jurul bisericii din Jacodu am identificat două sectoare distinse. În partea nordică a cimitirului (C1) am identificat locul de înmormântare a unei singure familii care era separată de restul comunității și provenea, probabil, din elita locală. Este greu de spus dacă este vorba de o familie de nobili sau făcea parte din elita secuiască care avea unele privilegii.

A doua parte a cimitirului, respectiv partea sudică și vestică, era folosită de toată comunitatea locală, fiind cimitir comun. Majoritatea scheletelor din această zonă sunt deranjate de alte morminte, puținele morminte nederanjate fiind probabil din ultima perioadă de înmormântări din prima jumătate a secolului al XVI-lea, până la reforma religioasă.

În S1 am identificat nouă urme de înmormântare (fig 10).

M1. (S1) se află la întâlnirea dintre contrafort și zidul vestic, s-a păstrat partea superioară a scheletului, inclusiv craniul, de la sold în jos este tăiat de zid, M4 și M5.

M2. (S1) este orientat est-vest, având mâinile întinse pe lângă corp. Partea inferioară a picioarelor lipsește deoarece mormântul este tăiat de fundația zidului vestic. Craniul a fost distrus de groapa mormântului M4

M3. (S1) se află la sud de M2. S-au păstrat numai oasele din gleznă și partea inferioară a piciorului.

M4. (S1) se află deasupra mormântului M2, în mijlocul secțiunii. Este orientat est-vest, după lungimea scheletului 0,80 m aparținea unui copil de cca. 8-10 ani.

M5. (S1) se află la vest de M2, paralel cu M4, din schelet s-a păstrat partea inferioară, fiind deranjat de la șolduri de M6.

M6. (S1) se află la vest de M5, este orientat nord-est, sud-vest, din schelet s-a păstrat piciorul drept de la șold, piciorul stâng fiind distrus de la genunchi în sus de M7.

M7. (S1) se află lângă profilul vestic al S1, am surprins numai oasele labei picioarelor.

M8. (S1) se află la nord de M4, s-a păstrat numai un fragment din piciorul drept.

M9. (S1) se află la est de M8, este tăiat de aceasta și s-au păstrat numai oasele tălpilor.

Descrierea mormintelor din C1 (fig. 11).

M10. (C1) se află lângă șanțul fundației zidului nordic, la 1,10 m nord de aceasta. M10 este în aceeași groapă de mormânt cu M11 și M12, M10 fiind pe partea sudică a gropii comune. Scheletele nu se suprapun, cadavrele au fost înmormântate împreună în groapă. Cea din urmă are lățimea de 1,30 m și lungimea de 1,70 m. Mormântul este orientat est-vest, brațul drept este paralel cu trup, brațul stâng este ușor îndoit, parcă ar avea mâna așezată pe șold. Piciorul drept este în linie dreaptă, iar piciorul stâng ușor îndoit. Scheletul este ușor aplecat spre mijloc unde se află M11. După forma bazinului M10 ar putea fi identificat un schelet de femeie.

M11. (C1) se află în mijlocul gropii comune în partea inferioară, estică a acesteia. Din schelet s-a păstrat foarte puțin deoarece aparținea unui copil care avea vârsta de cca. un an, era în faza creșterii dinților. Scheletul avea o lungime de 0,60 m. Peste umărul copilului era așezată o aplică de haină, confecționat în stil gotic timpuriu (fig 12/1). M11 este ușor aplecat spre M10, probabil fiind mama lui M11.

M12. (C1) se află în partea nordică a gropii comune, are lungimea de 1,05 m. este un schelet de copil, având vârsta de 6-7 ani, deoarece a început procesul de schimbare a dinților. Scheletul M12 era foarte deteriorat de aciditatea solului, a dispărut total brațul stâng, iar din oasele de la degete nu s-a păstrat nimic. Scheletul este așezat pe partea dreaptă, întors cu fața spre sud, spre M10 și M11, probabil mama și fratele mai mic. Din toate mormintele am cules câte un specimen pentru efectuarea analizei de ADN, care ar putea stabili legătura între schelete și probabil cauza morții, care s-ar putea să fi fost o epidemie.

M13. (C1) se afla în groapa de fundație a zidului nordic, lângă M10. Orientat est-vest, are lungimea de 1,75 m. După grosimea oaselor și forma bazinului, scheletul aparținea unui bărbat, probabil aflat în rudenie cu grupul de morminte M10.11,12, posibil tatăl.

M14. (C1) se afla lângă M13, am identificat numai două oase din brațul stâng, deoarece restul scheletului se află sub fundația zidului nordic.

Descrierea mormintelor din C2 (fig 13).

M15. (C2) se afla lângă profilul vestic între M16 și M18, sa păstrat parțial craniul, cutia toracică și câteva oase din umăr și mâini.

M16. (C2) este orientat est-vest, scheletul este tăiat de la genunchi în jos de o altă groapă fără urme de schelet. Craniul era sub profilul vestic, peste care era fundația porticului, ceea ce a făcut imposibilă recuperarea sa.

M17. (C2) se afla între M15 și M16, cu scheletul intact până la șold. A fost deranjat de M20, dar femurele și oasele de la degete au fost adunate și așezate lângă brațele drept și stâng.

M18. (C2) se afla la colțul sud vestic al C2, mormântul era foarte deranjat, scheletul reprezintă urme de degradare din cauza acidității solului, s-au păstrat părți din craniu, cutia toracică, mâini.

M19. (C2) se află la îmbinarea fundației porticului cu cea a altarului. Fundația altarului se suprapune mormântului M19, din acesta păstrându-se numai craniul, piciorul drept până la genunchi, mâna dreaptă și o parte din cutia toracică. Deasupra craniului erau mai multe oase adunate, femur, oase de deget, care s-ar putea să fi aparținut individului din M19, fiind deranjate cu ocazia construcției altarului nou.

M20. (C2) era așezat paralel cu fundația altarului, orientat est-vest, deranjând mormântul M17. La rândul său este tăiat de o groapă, care nu a fost folosită ulterior, deoarece s-a dat de o piatră de nisip și locul a fost abandonat. Groapa a distrus mâinile și cutia toracică, s-au păstrat destul de bine picioarele, bazinul și o parte din craniu. După forma bazinului și a femurului era schelet de bărbat.

M21. (C2) Schelet păstrat parțial, după uzura dentară era om în vârstă, cca. 40-50 ani. Din schelet s-a păstrat partea superioară până la bazin. După grosimea oaselor defunctul era probabil femeie.

M22. (C2) mormântul era complet distrus de M21, s-au păstrat părți din craniu și mandibula.

M23. (C2) asemănător lui M22, s-a păstrat numai craniul, mormântul fiind distrus de M24. Craniul se află în poziție secundară.

M24. (C2) se afla lângă profilul sudic al casetei, la est de M18. Scheletul este păstrat parțial, până la bazin. După uzura dentară, aparținea unui om în vârstă, probabil bărbat. Din umplutura lui M 24 am recuperat un denar din secolul al XV-lea (Matia Corvinul, cca. 1470-1480).

M25. (C2) se afla la sud de M20, mormântul era distrus de M26. S-au păstrat fragmente din bazin, picioare, craniul se afla în stare bună.

M26. (C2) se afla la sud de M25, scheletul s-a păstrat în stare bună, probabil este printre ultimele înmormântări din această parte a cimitirului. În afară de călcâi și degetele picioarelor care erau sub profilul estic, am reușit să recuperăm tot scheletul pentru analize. După statură și grosimea oaselor, defunctul era probabil femeie. Avea vârsta de cca. 30-40 ani în momentul decesului.

M27. (C2) se afla la sud de M26, craniul fiind distrus de o groapă mai târzie, lipsesc brațele, M26 taie brațul stâng. De la bazin în jos scheletul se afla sub profilul estic.

M28 – M29. Morminte distruse sau gropi de înmormântare nefolosite. M28 a distrus craniul de la scheletul M27. M29 se afla între M25 și M20, probabil este un mormânt deranjat/distrus, câteva oase păstrate au fost adunate lângă șoldul lui M25.

Materialul arheologic.

Obiecte din fier și bronz. Obiectele din fier erau cuie folosite la structurile de lemn, respectiv acoperiș, și cuiele de sicriu. Mărimea lor variază de la 4 la 8 cm și apar în toate straturile din secolul al XIV-lea, până în secolul al XIX-lea.

Un obiect cu totul special este aplica de haină, executat din bronz, identificată în M11. Era așezată pe pieptul scheletului de copil (fig 11). Aplica are formă rotundă, cu urme de nituire pe exterior, iar interiorul are decor floral în formă de crini. Ambele părți ale aplicii sunt decorate: pe o parte având diferite ornamente vegetale, frunze de acant, pe cealaltă parte are o inscripție latină prescurtată, încă nedescifrată. Din păcate, starea de conservare a obiectului este precară, inscripția fiind afectată de procesul de oxidare. După curățirea primară a piesei nu s-a reușit descifrarea inscripției. Aplica este o piesă de import, probabil din nord-vestul Europei, iar după formă se datează în prima jumătate a secolului al XIV-lea (fig 12). Pe teritoriul României avem

două descoperiri similare, de la Râșnov și Baia¹⁴. Din păcate, la ora actuală, nu există studii aprofundate despre originea și însemnătatea exactă a acestor aplici de haine, dar pe baza informațiilor obținute din consultații,¹⁵ este posibil ca aplica descoperită la Jacodu să fie produsă într-unul dintre orașele hanseatice din nordul Germaniei. Aplicile erau turnate și erau produse în număr relativ mare, fiind vândute pentru pelerini și negustori. Deocamdată nu cunoaștem sursa de proveniență a acestui obiect, cert este că rareori apare în siturile arheologice medievale din regiunea noastră.

Ceramică. Materialul ceramic descoperit în jurul bisericii este neînsemnat din punct de vedere arheologic, nu reprezintă o sursă de informații pentru complexe arheologice descoperite și nu se poate folosi pentru datare, deoarece aceasta apare în umpluturi sau în straturi deranjate. Cele mai importante obiecte confecționate din lut sunt ogivele de cărămidă, care au profilul format din două caneluri simple pe ambele părți încheindu-se în muchie teșită (fig 7). Cronologic, ogivele se încadrează spre sfârșitul secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea.

Concluzii. Săpăturile arheologice de la Jacodu au adus informații importante despre fazele de construcție a fostei biserici parohiale și despre cimitirul medieval din jurul bisericii.

Pe baza rezultatului săpăturilor se poate afirma că din biserică medievală construită cândva la mijlocul secolului al XIV-lea s-a păstrat peretele nordic a navei și mare parte din fațada vestică, incluzând portalul vestic. După poziția mormintelor din S1 și C1 am stabilit că cimitirul medieval are un orizont mai timpuriu care este premergător acestei construcții și presupune existența unui edificiu eclesiastic mai timpuriu. Existența cimitirului medieval de obicei este strâns legat de existența unei capele sau biserici, deoarece înmormântările se făceau în pământul „sfânt” din jurul bisericii. Acest teritoriu delimitat de obicei s-a dovedit ulterior a fi neîncăpător. Acest fenomen explică supraaglomerarea cimitirelor medievale, fapt care reiese din suprapunerea mormintelor. În mormântările din jurul bisericilor pierd importanță numai după reforma religioasă, care dezleagă enoriașii de obligația de înmormântare a defunctului în pământul „sfânt.” deoarece mântuirea la protestanți nu este asigurată de respectarea unor ceremonii legate de clădirea bisericii și de sfințenia locului, ci de starea sufletească sau relația personală a individului cu Dumnezeu. Trecerea la reforma religioasă a unei comunități se manifestă astfel și la obiceiurile de înmormântare, deoarece nu se mai înmormântează în spațiul restrâns al bisericii, ci se alege o zonă destul de extinsă în apropierea bisericii unde spațiul este mult mai încăpător, deci suprapunerile de morminte devin rare. Acest fenomen izolează cimitirele medievale în multe locuri, unde din secolul al XVI-lea nu se mai practicau înmormântări, deci se păstrează foarte multe informații importante despre comunitățile medievale. Prin urmare, construcția din secolul al XIV-lea este foarte probabil a doua fază, prima urmând să fie identificată de săpăturile din interiorul bisericii.

A treia fază de construcție a bisericii este reprezentată de fragmentele de ogivă de cărămidă, care presupun construcția unui altar nou sau numai a bolții altarului de secol XIV. Pentru clarificarea acestuia sunt necesare cercetări în interiorul bisericii.

¹⁴ Aplici similare din prima jumătate a secolului al XIV-lea au fost descoperite în România la Baia (Eugenia Neamți, V. Neamtu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*. II. Iași, 1984, 119-120, fig. 44/7) și Râșnov (piesă inedită, descoperită în cetate) (mulțumiri pentru informațiile furnizate de Dl. Adrian A. Rusu). În Slovacia de astăzi, cea de la Zoborárás/Nitra-Dražovce publicat de Al. T. Ruttkay, *A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról*, în vol.: *Opuscula Hungarica*, vol. VI. *A Középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, 2005, p. 56. Alte două piese au fost publicate de Lovag Zsuzsa, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest, 1999, p. 91, 231. Una dintre aplici provine din zona superioară a Tisei de la Tiszaalök, a doua aplică are origine incertă.

¹⁵ Mulțumim și cu această ocazie domnului Benkő Elek de la Institutul de Arheologie din Budapesta, pentru informațiile furnizate.

A patra și ultima fază importantă de construcție se leagă de perioada modernă, prima jumătate a secolului al XIX-lea, când o mare parte din biserică este reconstruită, având ca scop mărirea spațiului din interiorul bisericii. Pe baza materialului arheologic putem spune că biserica a păstrat arhitectura medievală până la mijlocul secolului al XIX-lea. Motivul transformării și extinderii bisericii era probabil legat de creșterea numărului enoriașilor.

Cel mai important rezultat a săpăturilor de la Jacodu se leagă de cimitirul medieval, care ar putea oferi răspuns pentru întrebările formulate la început în legătură cu înglobarea satului sub jurisdicția scaunului secuiesc Odorhei. În cimitir am deosebit două sectoare diferite. Primul este reprezentat de cimitirul comun, iar al doilea pare a fi compus din grupul de morminte nederanjate din partea nordică a navei bisericii (C1), care ar trebui să reprezinte o familie respectată, care în Evul Mediu se poate identifica cu proprietarii domeniului și implicit donatorii bisericii.

În cimitirul comun am observat etape succesive de înmormântări. În S1 am constatat că înmormântările succesive s-au extins treptat spre vest, spre marginea dealului. Locul îngust de aici explică mormintele suprapuse, deranjate. Spațiul a devenit și mai îngust după construcția bisericii de secol XIV, împingând spre marginea dealului înmormântările mai recente. Aceasta explică aglomerația de morminte din S1, unde din majoritatea scheletelor s-au păstrat părți din picioare și bazine.

În C2 observațiile referitoare la relația între înmormântări și fundația altarului sunt irelevante deoarece aceasta a fost construit abia la mijlocul secolului al XIX-lea. În C2, după modul de așezare a mormintelor și din suprapunerea acestora, rezultă că aici sunt înmormântate cel puțin patru-cinci generații.

Se remarcă diferența dintre cimitirul comun (S1, C2) și grupul de morminte identificate în C1. Aici am descoperit două gropi de mormânt, prima conținând trei schelete, iar a doua conținând două schelete. Este importantă și relația cronologică a mormintelor cu biserica, primul grup de trei morminte fiind parțial tăiate de groapa cu două morminte peste care se suprapune zidul bisericii de la mijlocul secolului al XIV-lea. Primul grup de trei morminte este așadar cel mai timpuriu, conținând scheletul a doi copii și al unei femei, care probabil au decedat în urma unei epidemii. Cei trei au fost înmormântați împreună și prin așezarea corpurilor s-a dorit evidențierea relației strânse de familie. Acest lucru a fost demonstrat și prin așezarea corpurilor celor decedați, respectiv femeia (mama, M10) era în partea dreaptă a copilășului, ușor aplecată spre acesta (M11), precum și așezarea pe partea dreaptă a copilului din M12, fiind practic întors spre M11 și spre mamă. Importanța acestor persoane este subliniată prin așezarea aplicii de haine, rară și de valoare, pe corpul copilășului, care putea să fie urmașul de drept a domeniului Jacodu. Oricum se pare că proprietarul (tatăl) a supraviețuit epidemiei, fiind înmormântat ceva mai târziu (M13). Interesant este că împreună cu M13 au înmormântat o altă persoană M14, din care am recuperat numai mâna stângă, scheletul aflându-se sub fundația zidului nordic. Oricum, când s-a înmormântat bărbatul din M13, se știa exact unde se află femeia (soția?) și cei doi copii, acesta fiind așezat exact lângă mormântul M10, nederanjându-l. Se pare că intervalul de timp între înmormântarea lui M13 și M10, M11, M12 a fost destul de scurt, deoarece se știa exact poziția mormintelor. Aceasta explică de ce nu s-au născut alți urmași ai posibilului proprietar (M13), respectivul a murit probabil înainte să aibă alți urmași, deși poziția M14, care se află în aceeași groapă cu M13, s-ar putea să indice a doua nevastă a bărbatului din M13. Având în vedere documentele din 1301, 1325, putem presupune că individul din M13 este unul dintre fii voievodului Simon, anume unul dintre cei trei fii care preluase jumătatea din moștenirea tatălui. În concluzie, M13 ar putea să fie identificat cu Dumitru, Iacob sau Nicolae din neamul Szalók.

Moartea proprietarilor satului Jacodu și Vețca probabil a creat un vid de putere de care a profitat comunitatea scaunului secuiesc, înglobând satele în jurisdicția lui. Desigur, nu știe exact

cum a pierdut familia această proprietate și de ce frații nu au putut redobândi dreptul de proprietate, dar având în vedere conflictele dese între comunitățile secuiești și săsești cu nobilimea, și împotriva nobilimii, este de înțeles că familia nu a dorit și probabil nu a avut puterea să reobțină moșia. În cazul proprietarului de la Șard, regele a reușit să intervină la timp înainte ca proprietarul să fie alungat sau ucis.

Continuarea cercetării de la Jacodu ar putea oferi alte amănunte despre începuturile și evoluția comunității locale și despre prima lor biserică. Săpăturile din interiorul bisericii ar contribui eventual și la înțelegerea mai bună a așezării maghiare din secolele XI-XII, în zona Sighișoarei.

Archaeological Research of the Jacodu Unitarian Church (Mureș county)

(Abstract)

The archeological research from Jacodu aimed the excavation of the former parish church. The village is situated in the valley of the Vețca stream. In the Middle Ages the settlement was part of Cristuru seat (Szekely administrativ unit), which of one of the best researched areas in today Romania from archaeological point of view. From this research one can find out that the area was settled in the course of the eleventh century by Hungarian colonists and over them was settled the Szekely population in the early thirteenth century. The medieval history of Jacodu and its surroundings represents the complexity of the multicultural Transylvanian social and administrative history. In this small area one can identify all the three administrative units of medieval Transylvania, the royal county, the Saxon seat and the Szekely Seat. The formation of the royal counties within the Hungarian kingdom and Transylvania is finalized by the twelfth century, nevertheless with the Saxon and Szekely colonization several new administrative units were created. The Saxon and Szekely seats were created on the territory of Küküllő (Târnava), Fehér (Alba) and Torda (Turda) royal counties, significantly reducing by this the surface of these administrative units.

The village of Jacodu was first mentioned in 1301 as the property of Simon voivod, therefore the village still belongs to a private property and it becomes only later part of the Odorhei (Udvarhely) Szekely seat. In 1325 the descendants of Simon agreed to part the property in two, but the castle, watermill and custom place were shared equally in continue by the six sons. The two properties were shared by three- three brothers. It seems that the fragmentation of the original property continued after the 1325 agreement creating smaller properties formed by only couple of villages. This could be the explanation why the two neighbouring villages, Jacodu and Vețca, were integrated in the 1340's in the Szekely seat of Odorhei. A document from 1342 complains about the intentions of Odorhei seat, telling that the Szekelys intend to integrate the villages in their administration unit. There are no more documents about the process, but later we are informed that the villages are part of the Szekely seat. The neighboring village of Sard was in a similar situation, but in their case the owners were protected by a royal charter issued in 1368, forbidding any further action of the Szekelys against the village of Sard. The possible scenario in case of Jacodu is reflected in the primary results of the archeological excavations.

The excavations were focused in the outside of the church by opening three trenches, named S1, C1 and C2. In these trenches we identified the traces of the medieval cemetery and the construction phases of the church. From the medieval church only the western and northern walls were preserved, the southern wall and the sanctuary were rebuilt between 1836 and 1853, extending the church for the needs of the increasing community. It was preserved the western portal that helped the establishing and identification of the possible construction date of the

church in the mid fourteenth century. Based on the location of the graves in the medieval cemetery we could establish that some of the burials are made before the construction of the mid fourteenth century church.

The cemetery has two separate parts, one being the common cemetery found south and west to the church, while on the northern side, in the vicinity of the former sacristy, we have identified a separate group of very well preserved burials. These graves were highly respected and unlike the medieval burial tradition no other graves were placed over them. This led us to the idea that we discovered the graves of the former donors or landowners. The specific position of the graves called M10, M11, M12, M13 and M14 revealed a possible scenario of the events that lead to the integration of the village into the Szekely seat. The five graves from the northern side were placed in two graves. The earlier grave contained three skeletons, one female M10 (possible mother), one skeleton of an approximately one year old kid M11, and the skeleton of an older kid, six-seven years, M12. The M11 was situated in the middle while the M10 and M12 were both slightly turned looking to the M11. In the neck area of the M11 we have found a quite rare cloth clasp that helped dating the graves in the first half of the fourteenth century. In short time another two skeletons were placed near them the M13 (probably the fathers grave) and M14 an unidentified persons grave. Over M14 was built the mid fourteenth century church, therefore it was impossible to establish its sex and age. Very probably we have discovered the grave of one of the sons of Simon who obtained the two villages. A possible plague killed the whole family and with no inheritors the village could no longer be protected against the expansion of the Szekely seat, therefore by the mid fourteenth century became part of Odorhei seat. Additional research inside the church could possibly clarify the very beginning of this community and if there was an earlier church.

List of illustration

Fig. 1. The Vețca valley from the hilltop of the medieval church.

Fig. 2. Odorhei Szekler seat (the villages incorporated to the seat are marked with a line)

Fig. 3. The ground plan of the church and the archaeological trenches.

Fig. 4. The foundation of the western facade.

Fig. 5-6. The drawing of the western portal (scale 1:10) and the detail of its base (scale 1:5).

Fig. 7. Fragment of a rib from the end of the fifteenth century.

Fig. 8. The S1 trench.

Fig. 9. The plan of the C1 and C2 trenches.

Fig. 10. The plan and the eastern, northern view of the S1 section.

Fig. 11. The position of the graves (donors) in C1.

Fig. 12.1. The clasp from Jacodu; 2. The clasp from Râșnov; 3. The clasp from Baia; 4. The clasp from Tiszalök; 5. The clasp from Zobordarázs/Nitra.

Fig. 13. The village cemetery in C2.

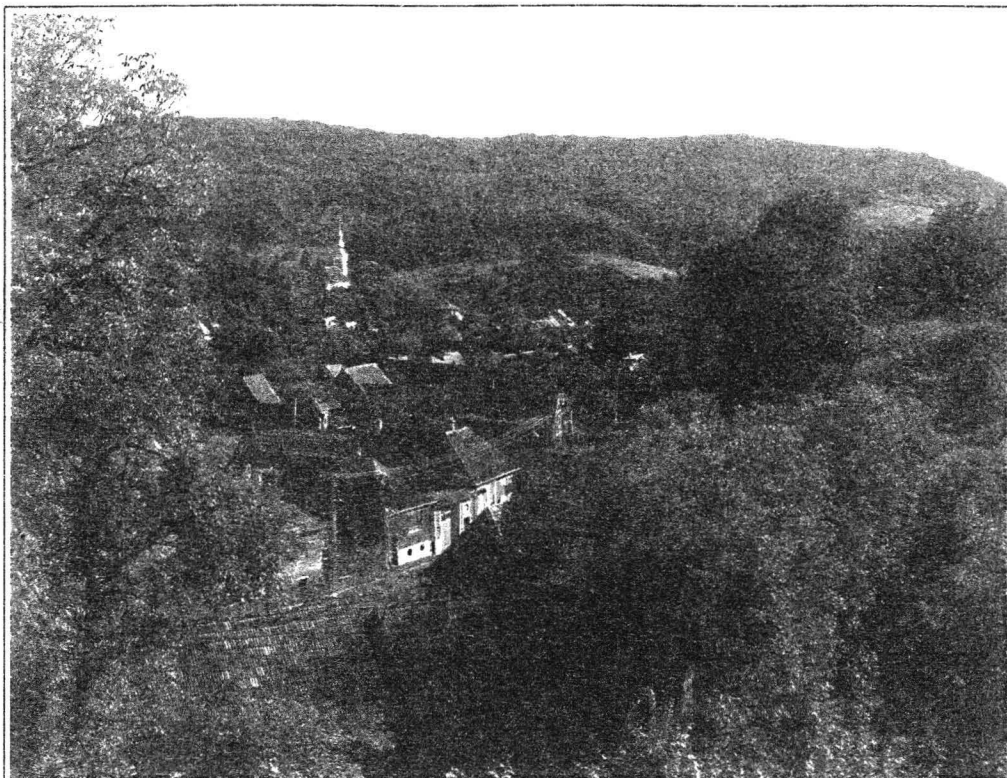

Fig. 1.

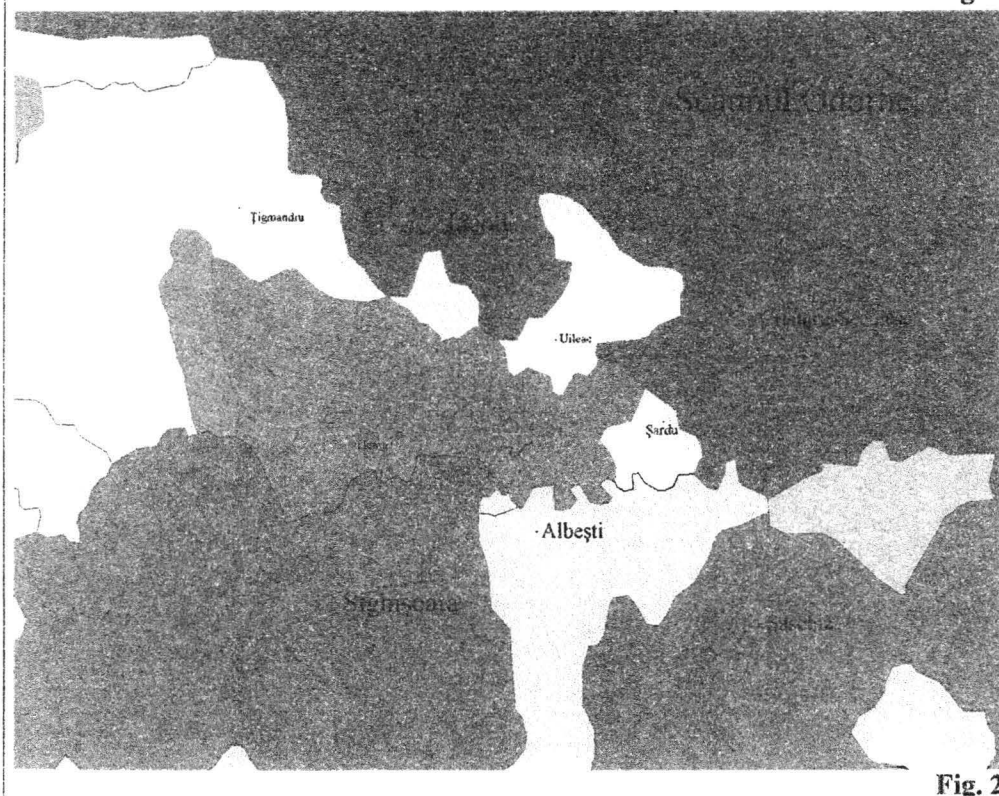

Fig. 2.

Fig. 1. Valea Vețca de pe dealul bisericii medievale.

Fig. 2. Scaunul secuiesc Odorhei (cu linie punctată sunt marcate satele înglobate în scaun)

Plan de Situație
Biserica Unitariană Jacodu
Scara 1:500

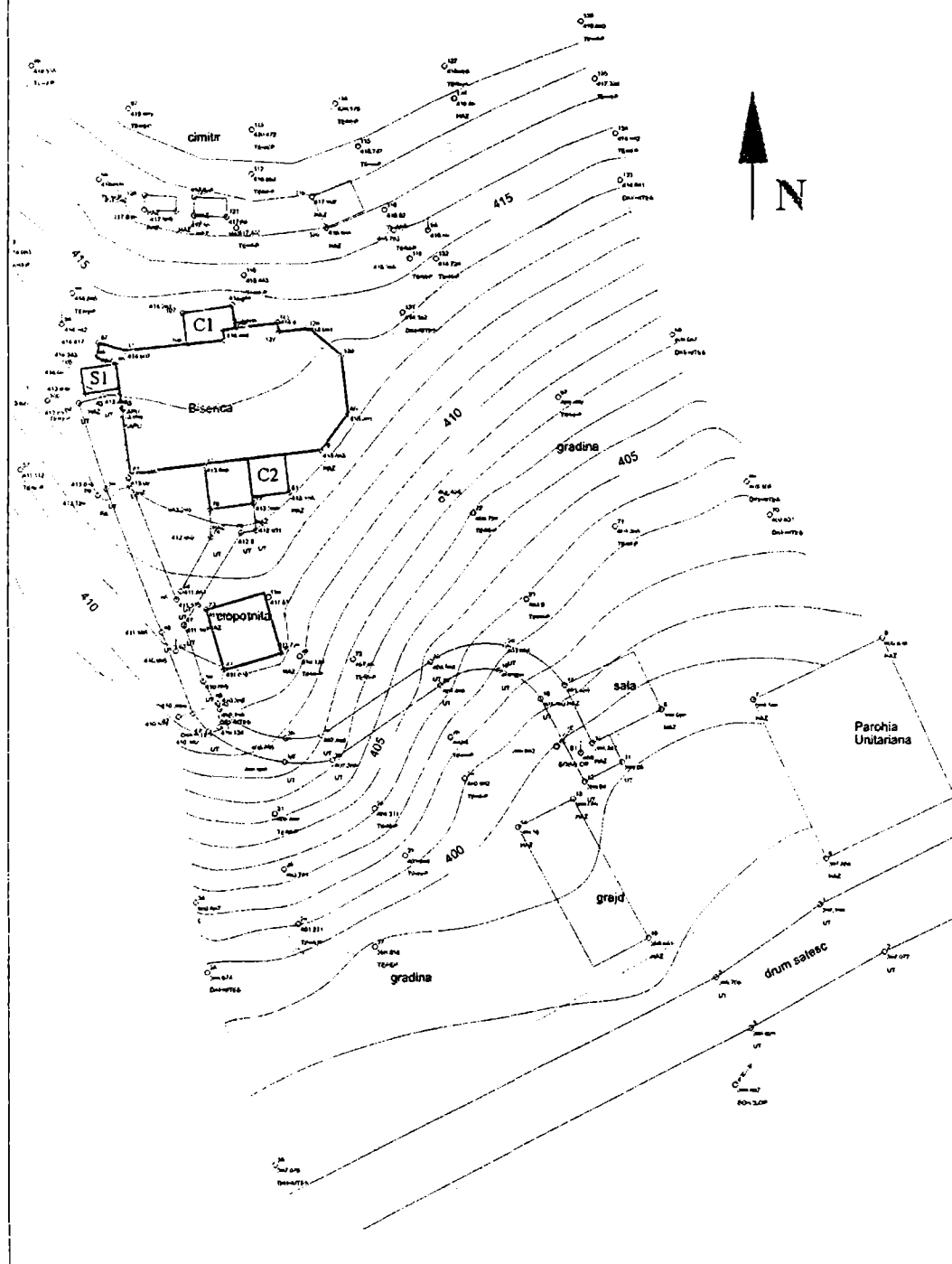

Fig. 3. Planul bisericii și secțiunile arheologice

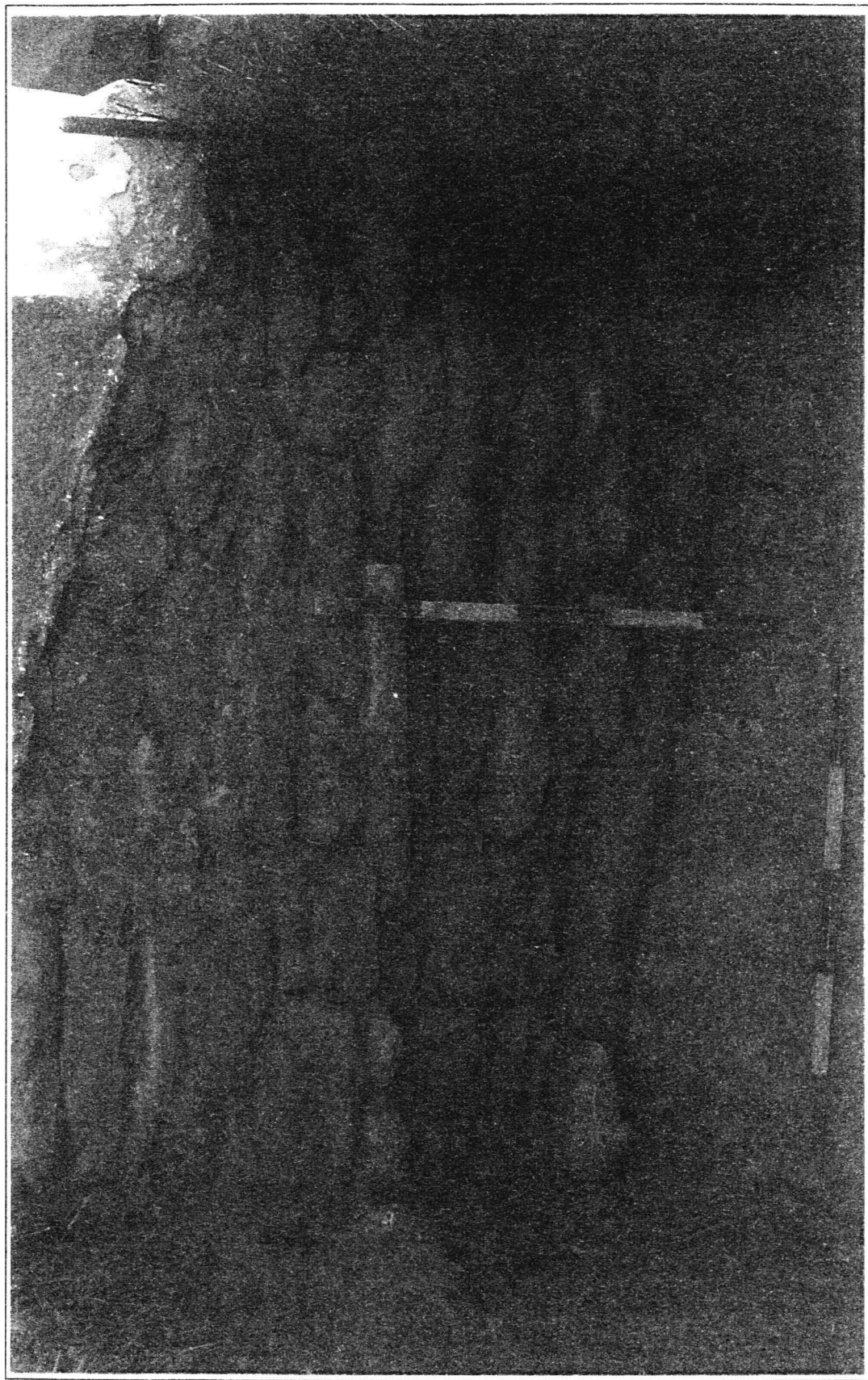

Fig. 4. Fundația fațadei vestice

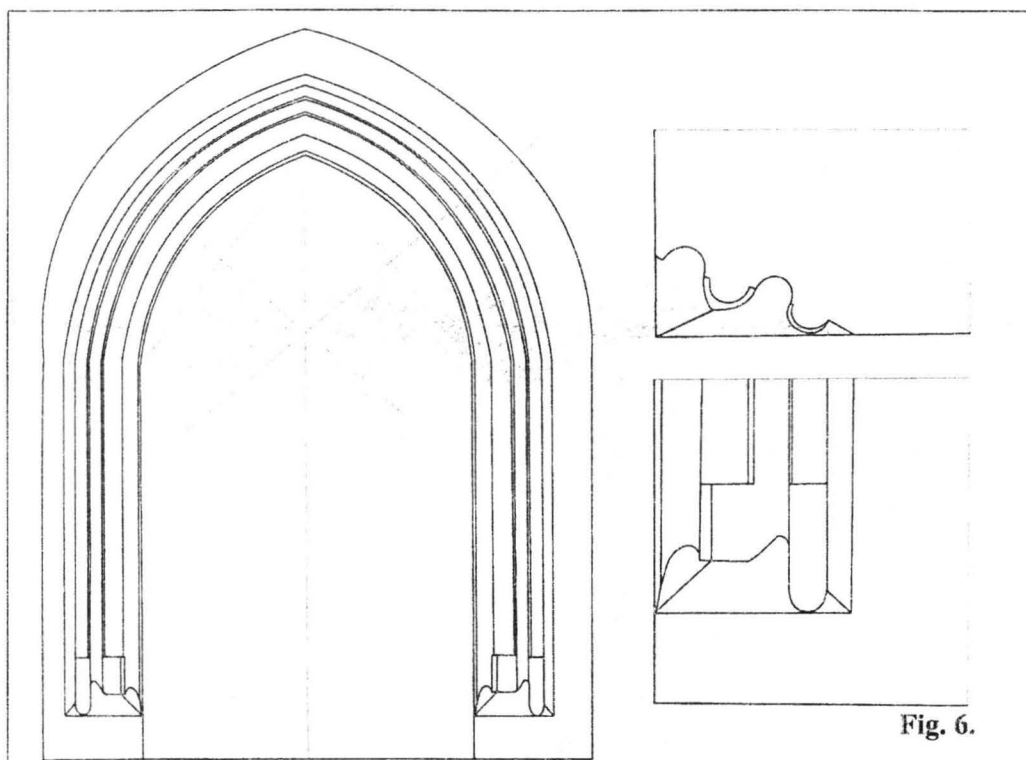

Fig. 5.

Fig. 6.

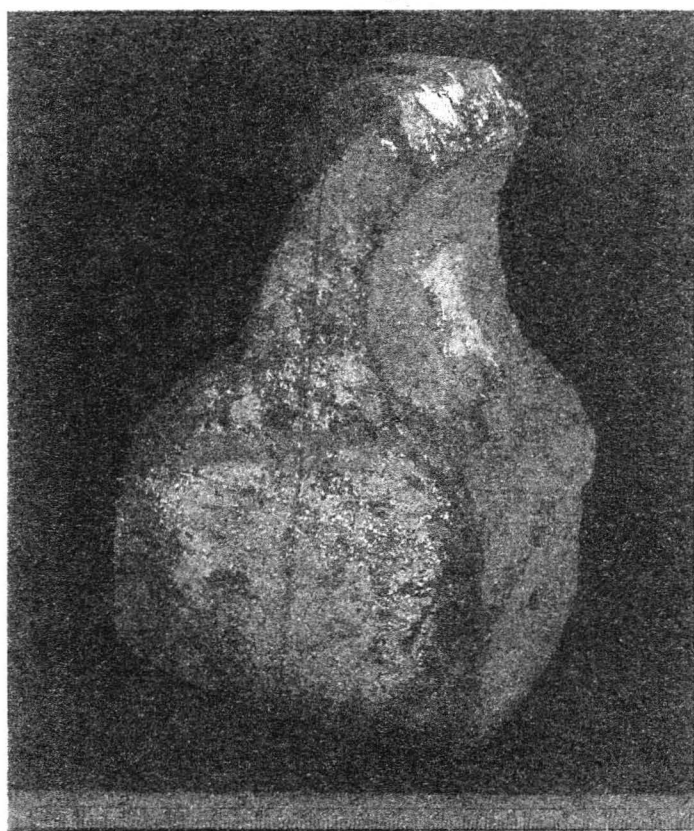

Fig. 7.

Fig. 5. Desenul portalului vestic.

Fig. 6. Detaliu al bazei portalului.

Fig. 7. Fragment de ogivă de la sfârșitul secolului al XV-lea.

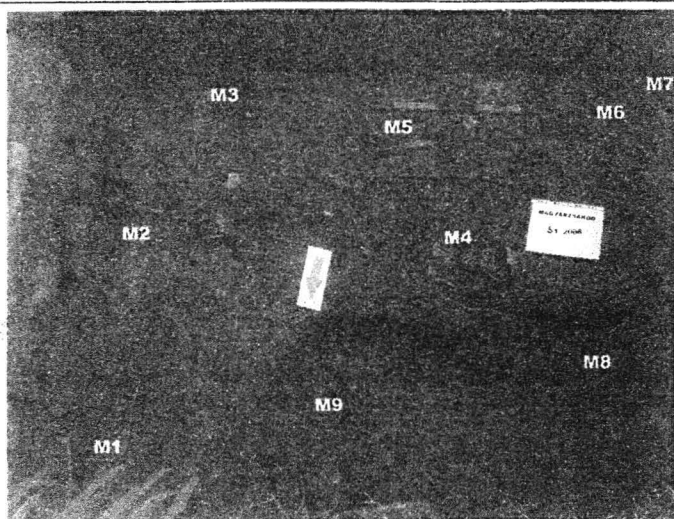

Fig. 8.

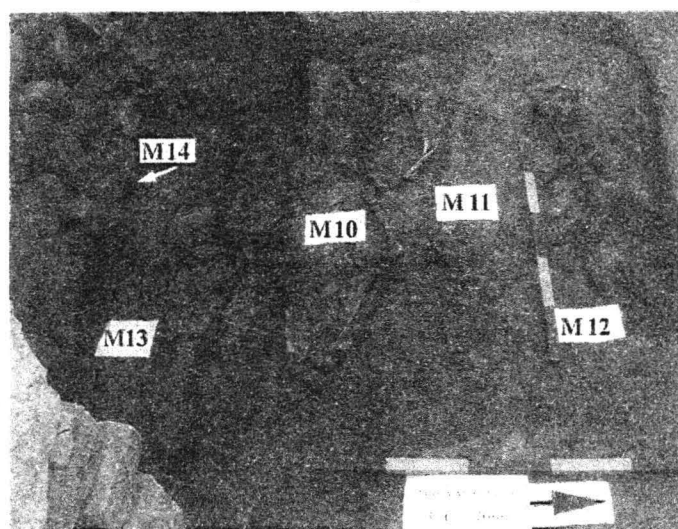

Fig. 11.

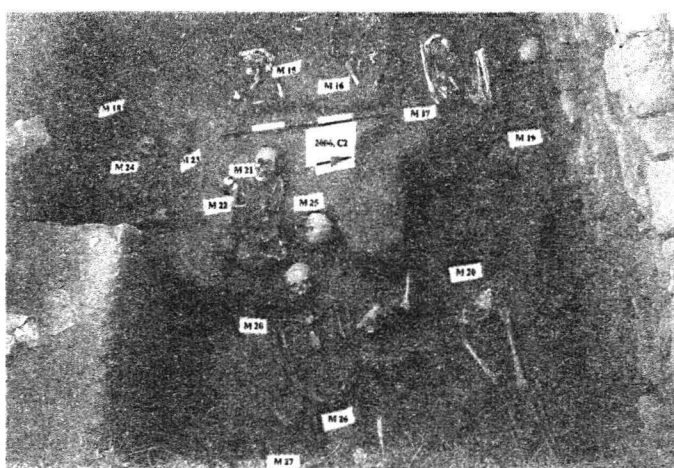
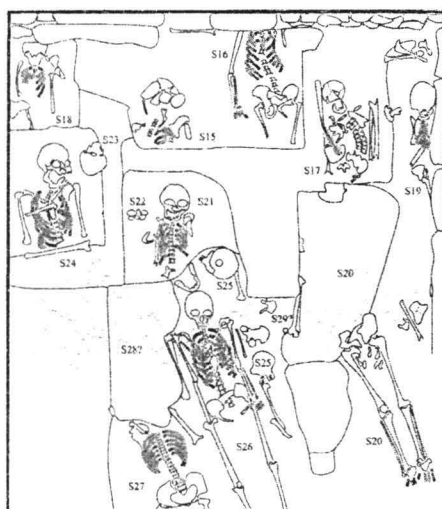

Fig. 13.

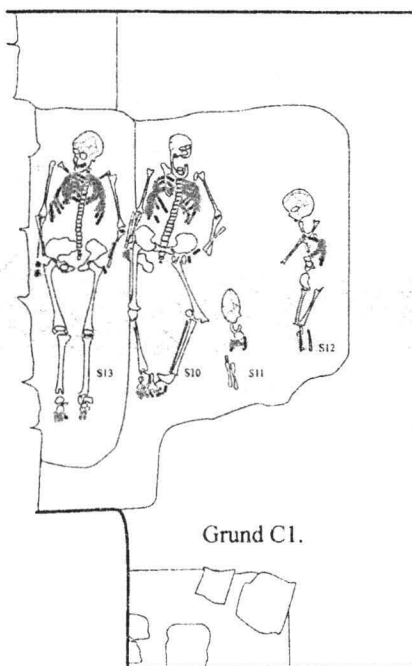
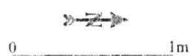
Fig. 8. Planul secțiunii S1.

Fig. 11. Înșormântări separate (donatori) în C1.

Fig. 13. Cimitirul comun din C2.

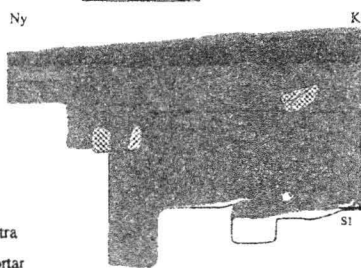
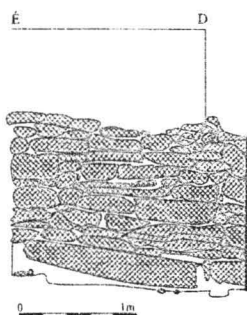
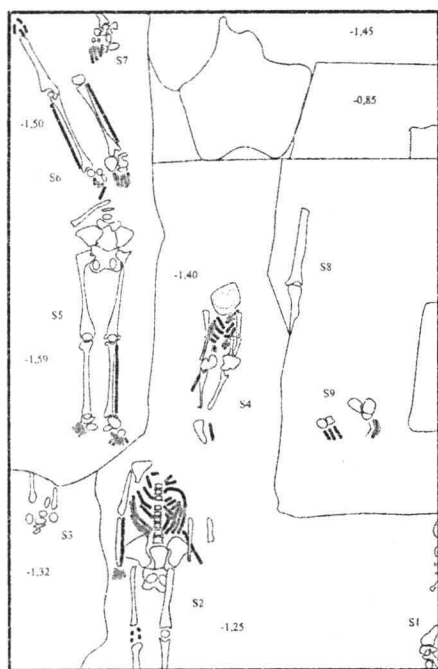

Grund C2.

Grund C1.

Fig. 9.

- Piatra
- Mortar
- Solul vegetal
- Umplutura moderna, sec. 19.
- Strat brun lutos
- Strat brun galbui lutos
- Solul viu, strat lutos nisipos, ocru.

Fig. 10.

Fig. 9. Planul casetelor C1 și C2.

Fig. 10. Planul și profilele de est și nord al secțiunii S1.

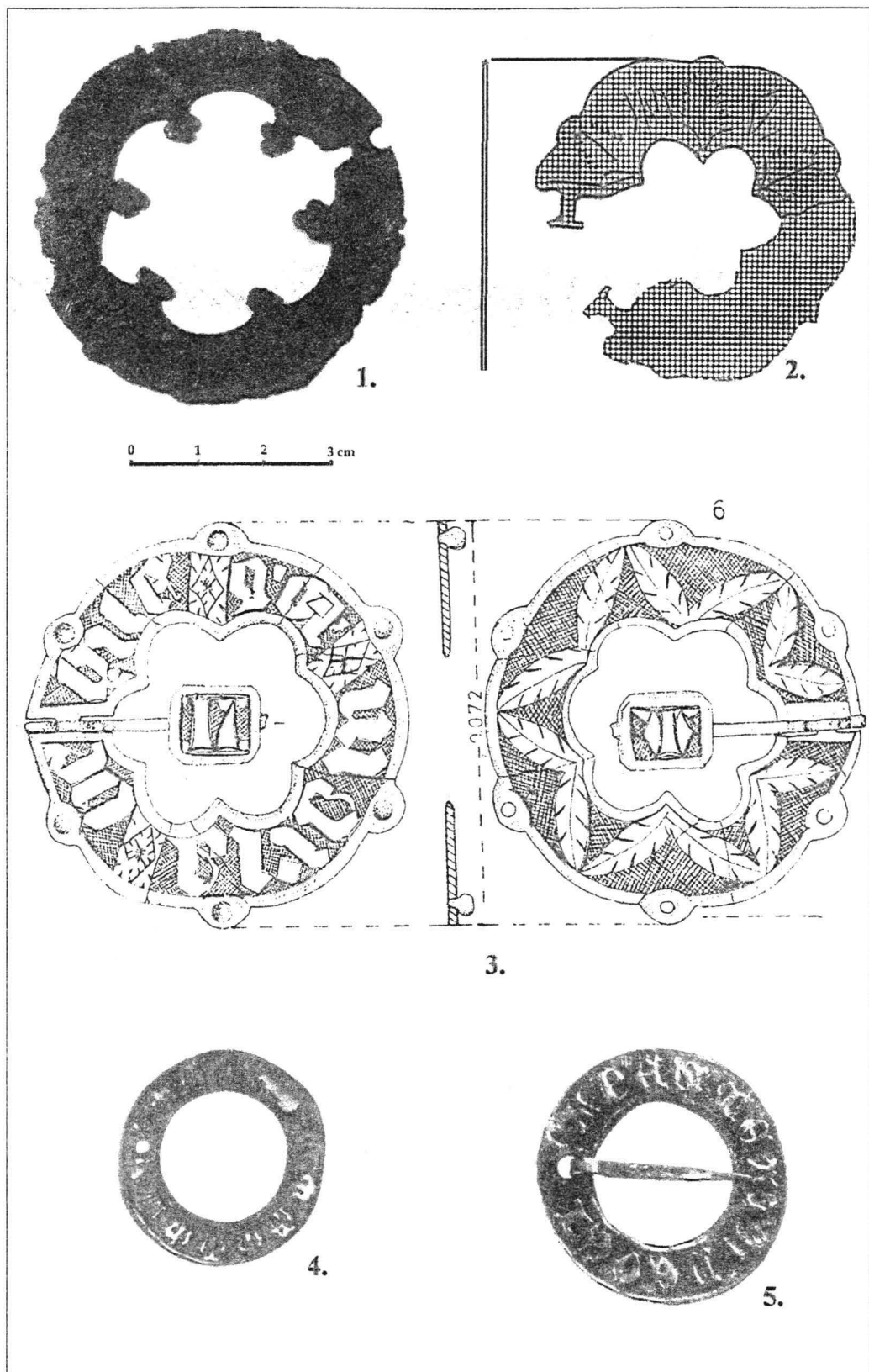

Fig. 12. 1: Cataramă de la veșmânt de la Jacodu. 2: Aplica de la Râșnov.
3: Aplica de la Baia. 4: Aplica de la Tiszalök. 5: Aplica de la
Zobordarázs/Nitra.

CREȘTEREA ANIMALELOR DOMESTICE, VÂNĂTOAREA ȘI PESCUITUL LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN SEC. VIII-IX

Sergiu Musteață

Mediul natural și necesitățile cotidiene au determinat practicarea de către locuitorii regiunilor de la nordul Dunării de Jos a anumitor activități economice de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu. Sporul demografic atestat în regiunile de la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX presupune asigurarea populației cu produsele necesare pentru viață. Cercetarea vestigiilor arheologice descoperite în așezările din sec. VIII-IX contribuie la reconstituirea ocupațiilor economice și nivelul lor de dezvoltare. Astfel, printre principalele ocupații ale comunităților umane din spațiul carpato-danubiano-pontic în sec. VIII-IX rămâne agricultura cu cele două ramuri distincte: cultivarea solului și creșterea animalelor. În acest articol vom analiza, în special, pe baza materialului osteologic, nivelul de dezvoltare a creșterii animalelor domestice. Totodată vom încerca să apreciem locul și rolul vânatului și pescuitului în cadrul comunităților de la nordul Dunării de Jos pe parcursul sec. VIII-IX.

A. Creșterea animalelor domestice. O preocupare tradițională a populației de la nordul Dunării de Jos din cele mai vechi timpuri a fost creșterea animalelor. Cunoașterea inter-relației dintre om și animal în trecutul istoric, astăzi se face cu ajutorul cercetărilor arheozoologice. Analiza resturilor scheletice de mamifere, păsări și pești, descoperite pe calc arheologică ne oferă date importante privind creșterea animalelor domestice, vânătoarea animalelor sălbatice și pescuitul. Cu ajutorul studiilor arheozoologice putem reconstitui rolul și importanța acestor preocupări în diverse etape istorice¹. Totodată, pe baza datelor arheozoologice se pot analiza resursele animale, strategia de exploatare, precum și tehnicile de măcelărie folosite de către o comunitate sau alta².

Analizele arheozoologice ne permit să reconstituim structura probabilă a șeptelului în secolele VIII-IX, inclusiv recunoașterea speciilor de animale de tracțiune³ și a celor crescute pentru alimentație⁴ sau pentru materii prime⁵. În majoritatea așezărilor cercetate predomină materialul osteologic al animalelor domestice, ceea ce demonstrează importanța acestei ramuri pentru populația sec. VIII-IX de la nordul Dunării de Jos⁶. Între animalele domestice, predominau

¹ Vezi pentru Evul Mediu: *Bejenaru, Stanc*. Menționăm că acest studiu este o parte componentă a proiectului de post-doctorat "Evoluția vieții social-economice, etnice și culturale la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX", realizarea căruia a fost posibilă grație vizitelor de cercetare la instituțiile de profil arheologic din Iași, București, Cluj-Napoca, susținute financiar de către Institutul Cultural Român în anul 2006.

² *Bejenaru*, p. 139.

³ Activități de cărat, arat, alte lucrări agricole și gospodărești.

⁴ Lapte, carne, grăsimi.

⁵ Piele, lână, os.

⁶ În așezările de la Rașkov I – *Livada*, reg. Cernăuți peste 90 % din materialul osteologic îl constituie oasele de animale domestice. Poiana (jud. Suceava) – 87.2 %, iar la Gornea-Căușuța de Sus (jud. Caraș-Severin) – 32.3 %. *Belun*, p. 30; 1995, p. 77; *Stanc, Bejenaru*, p. 418.

numeric vitele cornute mari (bovinele), situație caracteristică atât pentru regiunile de șes, cât și pentru cele de podiș.

Bovinele (*Bos taurus*). Dintre mamifere, bovinele domestice se plasează pe primul loc⁷, cu unele excepții, în dependență de regiunea geografică, când ponderea lor este egală cu aceea a porcinelor sau ovicaprinelor⁸. În așezările din Câmpia Tisei predomină, de asemenea, resturile de vite cornute mari⁹. Taurinele erau utilizate mai mult pentru muncă, datorită calităților lor de a rezista la temperaturi excesive, atât iarna cât și vara, și având o putere de tracțiune mare. În sec. VIII-X talia greabănului pentru bovine era între 110 și 115 cm¹⁰. În așezările de la Bucov (jud. Prahova) și Dridu (jud. Ialomița), în efectivul total de indivizi estimați predomină femelele¹¹. Masculii, după toate probabilitățile, erau sacrificați de tineri (vârste de până la 2 ani), iar femelele erau crescute pentru lapte, reproducere și chiar tracțiune; sacrificarea lor se făcea după 6 ani, când scădea potențialul productiv și reproductiv¹². În așezarea de la Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin), 53 % dintre taurine au fost sacrificate la o vârstă de până la 4 ani, iar în așezarea de la Gornea-Zomonite (jud. Caraș-Severin) doar 28,6 % au fost sacrificate de tinere, restul 71,1 % erau utilizate pentru reproducere¹³. La Sânnicolau Român (jud. Bihor), 77 % dintre taurine erau utilizate pentru reproducere, tracțiune și lapte și numai 23 % sacrificate de tinere¹⁴. În așezarea de la Izvoare-Bahna-La Pod la Hărmănești (jud. Neamț), în locuința 16 predomină oasele de porcine, iar în locuința 27 cele de taurine¹⁵. Această situație indică faptul că bovinele erau crescute, în primul rând, în scopuri utilitare și, doar în mod secundar, erau furnizoare de carne.

Porcinele (*Sus scrofa domesticus*). Printre animalele domestice, porcinele ocupă locul doi după bovine¹⁶, situație caracteristică și pentru siturile din secolele VI-VII¹⁷. Spațiul carpato-danubiano-pontic se caracterizează prin condiții geo-climaterice prielnice pentru creșterea acestei specii de animale¹⁸. Porcinele au o pondere mai mare în așezările din Transilvania; doar la Sânnicolau Român (jud. Bihor) porcinele sunt pe locul trei¹⁹. Porcul domestic cu capul mare, destul de lung, cu râțul (botul) lung și puternic, bine adaptat pentru râmat, ar sugera predominarea în siturile medievale a rasei Stoici²⁰. Înălțimea greabănului este în medie de cca. 80 cm, ceea ce indică o specie de tip primitiv cu greabăn înalt, în comparație cu alte regiuni ale Europei²¹.

⁷ Atât după frecvența oaselor, cât și a indivizilor, Haimovici 1984a, p. 312. Spre exemplu în așezarea de la Poiana (jud. Suceava), bovinele reprezintă 52,3 %, iar porcinele 30,4 %, după care urmează ovicaprinele cu 11,6 %, Stanc, Bejenaru, p. 418. În așezarea de la Dridu (jud. Prahova) bovinele constituie 43,05 %, ovicaprinele 25,18 %, porcinele 18,61 %, cal 5,83 %, măgar 5,47 % și câine 1,87 % din numărul total de material osteologic descoperit. Necrasov, Haimovici, p. 225.

⁸ În așezarea de la Slon (jud. Prahova), numărul resturilor de bovine este aproape egal cu cel al ovicaprinelor, 47,22 %, Bejenaru, p. 165.

⁹ În așezarea Eperjes-Csikós tábla (com. Csongrád), Ungaria bovinele constituie 59,7 % din numărul total de oase descoperite. Bálint, p. 93.

¹⁰ Haimovici 1984a, p. 313; Bejenaru, p. 224, fig. 127; Stanc, p. 227.

¹¹ Necrasov, Haimovici; Haimovici 1984a, p. 313.

¹² Bejenaru, p. 201-202.

¹³ Dulea 2002, p. 223.

¹⁴ Ibidem, p. 224.

¹⁵ În locuința 27, din 23 de resturi de oase, 17 erau de bovine, de la 2 indivizi, deosebiți ca talie, unul mai mare, iar altul mai mic. Cel mare a fost un mascul castrat de tip *brachyceros* de 5-7 ani, având înălțimea de 129,8 cm, iar cel mic aparținea unei femele cu o înălțime de 104,4 cm. Haimovici 1984b, p. 97.

¹⁶ Haimovici 1984a, p. 313.

¹⁷ Mitrea I. 2001, p. 214.

¹⁸ Cele mai prielnice fiind zonele cu păduri de foioase, fag sau stejar.

¹⁹ Haimovici 1992; Bejenaru, p. 168.

²⁰ Bejenaru, p. 229.

²¹ Stanc, p. 228.

Raportul sexelor la animalele mature este aproape echilibrat în siturile medievale, ceea ce ar însemna creșterea lor exclusiv pentru carne și grăsime, iar la sacrificare nu se realiza o selecție strictă pe sexe²².

Ovicaprinele (*Ovis aries* și *Capra hircus*). Ovicaprinele, ca pondere economică, se plasează pe locul trei. În așezările unde s-a putut face diferențierea oaselor de *Ovis* și *Capra* s-a stabilit o pondere mai mare a ovinelor²³. Ovinele prezintă în siturile medievale timpurii înălțimi de greabăn în medie de 59.17 cm²⁴ sau 62,5 cm, cum ar fi în cazul așezării de la Bucov (jud. Prahova). Oile erau crescute pentru lână, lapte și carne. Chiar dacă caprele sunt mai rar atestate²⁵, s-a putut stabili prezența tipului *prisca*; acesta avea o înălțime la greabăn de 60 cm, mărime medie caracteristică pentru majoritatea regiunilor din Europa centrală și de răsărit²⁶. Printre animalele mature predomină femelele²⁷, ceea ce înseamnă că masculii erau sacrificați de tineri, iar cei păstrați erau pentru reproducere. În așezările de la Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin) – 70 % din ovicaprine erau sacrificate de tineri, iar la Gornea-Zomonite (jud. Caraș-Severin) – 50 %²⁸. Astfel, ovinele și caprinele erau crescute atât pentru scopuri utilitare (lapte, lână), cât și ca furnizoare de carne.

Cabalinele (*Equus caballus*). Prezența resturilor de cal este destul de modest atestată atât în așezările din sec. VI-VII²⁹, cât și în cele din sec. VIII-IX³⁰. În așezarea de la Poiana-În Huci la Fedcu (jud. Suceava), cabalinele reprezintă 3.26 %, la Hligeni – 2.5 %³¹ etc. Într-un număr redus, cabalinele sunt atestate și în așezările de la Cefa-La Pădure (jud. Bihor)³², Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin)³³ etc. În unele situri frecvența este mai ridicată, cum ar fi la Sânnicolau Român (jud. Bihor) – 30,63 %, la Rudi – 17,6 %³⁴ și la Slon (jud. Prahova) – 16,16 %. În așezarea de la Morești-Cetate (jud. Mureș) s-a atestat un număr mare de oase de cabaline ce aparțineau unui tip gracil, de 1,25 m-1,45 m înălțime³⁵. Caili erau de talie mică și mijlocie, cu o medie a greabănului, atestată în așezările de la est de Carpați, de 137.6 cm³⁶. Cabalinele erau, în mod evident, crescute în scopuri utilitare: călărie, cărăușie și arat, însă fragmentarea la fel de puternică a resturilor scheletice și faptul că pe unele dintre oase se observă urme de ardere sunt constatări care ne fac să presupunem utilizarea cărnii de cal în alimentație³⁷.

Asinele (*Asinus domesticus*). Măgarul domestic este atestat mai mult în așezările din partea de sud a spațiului pruto-nistean³⁸ și sudul Munteniei, fiind atestat la Bucov (jud. Prahova), Dridu (jud. Ialomița)³⁹, Slon (jud. Prahova)⁴⁰. Măgarul a fost adus în Europa pe calea est-

²² Bejenaru, p. 201.

²³ Haimovici 1984a, p. 315; Bejenaru, p. 232.

²⁴ Stanc, p. 227.

²⁵ Bejenaru, p. 232.

²⁶ Haimovici 1984a, p. 315.

²⁷ Bejenaru, p. 201.

²⁸ Dulea 2002, p. 223.

²⁹ Mitrea I. 2001, p. 217, 221.

³⁰ Stanc, Bejenaru, p. 418.

³¹ Gol'ceva, Efršuba, p. 81-82.

³² Bejenaru, p. 52.

³³ Bejan, p. 77.

³⁴ Rošal', Fedorov, p. 158.

³⁵ Dulea 2002, p. 223.

³⁶ Stanc, p. 228.

³⁷ Necrasov, Haimovici, p. 233; Haimovici 1984a, p. 316; 1992.

³⁸ Smilenko, Kozlovskij 1987a, p. 80, Smilenko, Kozlovskij 1987b, p. 109.

³⁹ În unele complexe de la Dridu resturile de măgar depășesc 10 % din numărul total de oase descoperite. Necrasov, Haimovici, p. 208, 210, 213, 215-217, 219, 236.

⁴⁰ Haimovici 1984a, p. 312, 317.

mediterană încă de coloniștii greci și s-a adaptat la condițiile geografice din regiunile sudice și limitrofe Mării Negre. În așezarea de la Dridu (jud. Ialomița) au fost găsite resturile acestei specii mai puțin fragmentate, unele schelete fiind aproape întregi sau părți mari ale acestora⁴¹, ceea ce dovedește faptul că asinul era folosit pentru tracțiune.

Câinele (*Canis familiaris*) și **pisica** (*Felis domesticus*). Pe lângă speciile descrise mai sus, trebuie să amintim și altele, fără o certă importanță economică, dar care sunt atestate în mai multe așezări cercetate din această perioadă și anume câinele și pisica⁴². Prima specie era folosită mai mult în scopuri utilitare, de pază și vânatoare. Datele arheozoologice indică prezența unei specii de câine cu înălțimea medie și supramedie a greabănului, de 48,5 și 57,3 cm⁴³. Pisica, însă, era, cu cea mai mare probabilitate, crescută doar pentru agrement. Unii cercetători consideră că rolul ei în stărpirea rozătoarelor nu e chiar atât de eficient, încât să fi fost un motiv al răspândirii ei în Europa⁴⁴. Ea a fost adusă în Europa, ca și asinul, de coloniștii greci, dar se răspândește în epoca romană, în legătură cu cultele egiptene⁴⁵.

Păsările domestice. Prezența resturilor de păsări (găina, rața, gâsca) este destul de redusă. În acest sens trebuie luată în considerație șansa redusă de conservare a oaselor fragile, supuse nu numai acțiunii distructive antropice dar și aceleia a animalelor domestice (câinele, pisica)⁴⁶. În așezările din sec. VIII-IX de la Cefa-La Pădure⁴⁷, Gornea-Căunița de Sus, Gornea-Zomonite, Izvoare-Bahna-La Pod la Hărmănești (jud. Neamț)⁴⁸, Sânnicolau Român, au fost atestate urme arheozoologice provenind de la găina domestică⁴⁹. În unele morminte din necropola de la Izvoru-Dealul Porcilor (jud. Giurgiu) au fost descoperite oase și coji de ouă de păsări⁵⁰.

Teritoriile de la nordul Dunării de Jos, în sec. VIII-IX, erau dominante de întinse masive forestiere. De aceea, după toate probabilitățile, era mai avantajoasă creșterea bovinelor și a porcinelor decât cea a ovicaprinelor, ceea ce indică faptul că populația din sec. VIII-IX avea un caracter net sedentar. Totodată, descoperirea materialelor din sec. VIII-IX în peșterile din defileul Crișului Repede și Munții Banatului poate fi pusă pe seama păstorilor și a fenomenului transumanței din aceste regiuni⁵¹.

B. Vânătoria. Condițiile naturale caracteristice spațiului carpato-danubiano-pontic au facilitat practicarea de către populația din sec. VIII-IX a vânătorii și pescuitului. În majoritatea siturilor cercetate s-au descoperit resturi de animale sălbatice, proporția lor față de cele domestice variind de la un caz la altul; în siturile medievale timpurii ele sunt, de regulă, sub 10 %. Astfel, proporțiile resturilor de mamifere sălbatice în cadrul eșantioanelor din Moldova sunt reprezentate prin descoperirile de la Poiana-În Huci la Fedcu – 8 %⁵²; în Muntenia sunt reprezentate prin așezările de la Bucov – 2,22 %, Slon – 1,11 %; în Transilvania prin cele de la Sânnicolau Român – 2,33 %⁵³ și în spațiul pruto-nistean prin descoperirile de la Alcedar (r. Șoldănești), Durluști

⁴¹ Necrasov, Haimovici, p. 225.

⁴² La Bucov a fost descoperit chiar scheletul integral al unui câine intenționat îngropat într-o groapă, Haimovici 1984a, p. 312. A se vedea și descoperirile de la Gornea-Căunița de Sus, Bejan, p. 77; Dulea 2002, p. 250; Izvoare-Bahna-La Pod la Hărmănești, Haimovici 1984b, p. 97 etc.

⁴³ Pe baza datelor din așezarea de la Olțina (jud. Călărași) se poate constata prezența unei specii de câini de talie supramedie și de robustețe mijlocie. Stanc, p. 228.

⁴⁴ Haimovici 1984a, p. 318.

⁴⁵ Sonoc, p. 191-203.

⁴⁶ Bejenaru, p. 174.

⁴⁷ Ibidem, p. 52.

⁴⁸ Haimovici 1984b, p. 97.

⁴⁹ Dulea 2002, p. 250.

⁵⁰ Vezi spre exemplu cazul mormântului nr. 146, Mitrea B., p. 255.

⁵¹ Cosma 1997, p. 69.

⁵² Stanc, Bejenaru, p. 419.

⁵³ Bejenaru, p. 146-147.

(m. Chișinău), Echimăuți (r. Rezina), Etulia, UTAG, Hansca (r. Ialoveni), Hligeni (r. Șoldănești), Lucașeuca și Pohorniceni (r. Orhei), Republica Moldova, Șabo (reg. Odesa), Ucraina. în partea de nord a Bucovinei – Rașkov, Dobrynovec (reg. Cernăuți), Ucraina etc.⁵⁴

Cele mai frecvente specii de animale sălbatice vâdate erau mamiferele mari (cerb, mistreț, căprior, bour) și mai rar mamiferele carnivore (ursul, lupul, pisica sălbatică). Mai des sunt atestate speciile de pădure, cum ar fi cerbul, mistrețul și căpriorul⁵⁵. Astfel, putem constata că vânătoarea era caracteristică zonelor împădurite, care ocupau în Evul Mediu arii întinse.

Resturile de **cerb** (*Cervus elaphus* L.) au fost atestate în așezările de la Bezid (jud. Mureș), Bucov⁵⁶, Cefa-Ciciocoș⁵⁷, Gornea-Căunița de Sus, Slon⁵⁸, Poiana-În Huci la Fedcu⁵⁹, Rașkov I – Livada⁶⁰, Vladimirescu (jud. Arad)⁶¹ etc.⁶². Cercetările arheozoologice evidențiază o arie de răspândire a cerbului în Evul Mediu mult mai largă față de actualul areal⁶³.

Mistrețul (*Sus scrofa ferus*) a fost și este un animal larg răspândit în Europa, de aceea este frecvent atestat și în așezările medievale timpurii de la nordul Dunării de Jos, dovadă fiind descoperirile de la Bucov⁶⁴, Cefa-Ciciocoș⁶⁵, Gornea-Căunița de Sus și Gornea-Zomonite, Izvoare-Bahna-La pod la Hărmănești⁶⁶, Poiana-În Huci la Fedcu⁶⁷, Vladimirescu⁶⁸, care în mare parte coincid cu aria actuală de răspândire a acestui animal.

Căpriorul (*Capreolus capreolus*), animal larg răspândit în pădurile de la nordul Dunării de Jos, este atestat în așezările de la Bucov, Cefa-Ciciocoș⁶⁹, Gornea-Căunița de Sus și Gornea-Zomonite⁷⁰, Poiana-În Huci la Fedcu⁷¹.

Bourul (*Bos primigenius*), animal de pădure, astăzi dispărut din fauna arealului nord-dunărean, a fost atestat în așezările de la Bucov⁷², Gornea-Căunița de Sus⁷³.

Iepurele sălbatic (*Lepus europaeus*), locuiește majoritatea zonelor de relief de la nordul Dunării de Jos, însă prezența resturilor osteologice în așezările medievale timpurii este destul de redusă, fiind atestat doar în câteva cazuri (Bucov, Cefa-La Pădure⁷⁴).

Bursucul (*Meles meles*), specie larg răspândită mai ales în zonele de deal, a fost atestat destul de rar în așezările medievale timpurii. În așezarea de la Hligeni (r. Șoldănești) au fost găsite oase de bursuc și lup⁷⁵.

⁵⁴ Cemirtan, p. 172; Gol'ceva, Kașuba, p. 84-90.

⁵⁵ Stanc, p. 226.

⁵⁶ Haimovici 1979.

⁵⁷ Cosma 2002, p. 183.

⁵⁸ Haimovici 1991.

⁵⁹ Stanc, Bejenaru, p. 419.

⁶⁰ În așezare s-au atestat 40 de oase de cerb ce provin de la 9 indivizi.

⁶¹ Dulea 2002, p. 250.

⁶² În așezările de la Alcedar, r. Șoldănești s-au atestat de oase de cerb la 3 indivizi. Lucașeuca, r. Orhei și Echimăuți, r. Rezina – 2, Hansca, r. Ialoveni și Etulia, UTAG - câte unul.

⁶³ Bejenaru, p. 149, fig. 64.

⁶⁴ Haimovici 1979.

⁶⁵ Cosma 2002, p. 183.

⁶⁶ Mitrea I. 1998, p. 90.

⁶⁷ Stanc, Bejenaru, p. 420.

⁶⁸ Dulea 2002, p. 250.

⁶⁹ Cosma 2002, p. 183.

⁷⁰ Dulea 2002, p. 250.

⁷¹ Stanc, Bejenaru, p. 420-421.

⁷² Haimovici 1979.

⁷³ Dulea 2002, p. 250.

⁷⁴ Bejenaru, p. 52.

⁷⁵ Cemirtan, p. 172; Gol'ceva, Kașuba, p. 84-90.

Din mediile acvatice provin rămășițele de castor, atestate la Poiana-În Huci la Fedcu⁷⁶. Castorul (*Castor fiber*) era prins pentru carnea gustoasă și pentru blana sa; specia dispărea la începutul sec. XIX. În unele așezări au fost atestate și rămășițe osteologice de urs și vulpe, care dovedesc vânarea acestor specii de către populația sec. VIII-IX, Poiana-În Huci la Fedcu⁷⁷.

Se vâna, de regulă, cu arcul cu săgeți și cu sulița. Vârfurile de săgeți și lance descoperite în așezările de la Dragosloveni-*La Aguzi* (jud. Vrancea)⁷⁸, Fundu Herții-*La Reduță* (jud. Botoșani)⁷⁹, Gornea-*Căunița de Sus*, Lăpușel-*Ciurgău* (jud. Maramureș)⁸⁰, Mânzătești-*Cojocari* (jud. Vaslui)⁸¹, Moldova Veche-*Rât* (jud. Caraș-Severin)⁸², Negrești-*La Lutărie* (jud. Vaslui)⁸³, Pir-*Holmul Mare* (jud. Satu Mare)⁸⁴, Popeni-*Cuceu* (jud. Sălaj)⁸⁵, Alcedar-*Odaia* (r. Șoldănești), Hansca (r. Ialoveni), Hligeni-*La șanțuri* (r. Șoldănești), Pererita-*Pe șes* și Trebujeni-*Scoc* (r. Orhei) etc. ne sugerează ideea că ele au putut fi utilizate atât în scopuri militare cât și pentru vânarea animalelor și păsărilor sălbatice.

C. Pescuitul. Datorită condițiilor geografice ale așezărilor amplasate pe malul râurilor, lacurilor, pâraielor, bălților și pe litoralul Mării Negre, una din ocupațiile locuitorilor era, din cele mai vechi tipuri, și pescuitul⁸⁶. Peștele făcea parte din alimentația locuitorilor, iar în unele cazuri, după cum se atestă în Evul Mediu, devine obiect al comerțului. O dovadă a acestei îndeletniciri sunt descoperirile arheologice: unelte de pescuit (cârlige, harpoane, greutăți de la plase), oasele și solzii diferitor specii de pești. Rețeaua hidrografică bogată și variată a teritoriului carpato-danubiano-pontic a făcut posibilă prezența unei varietăți largi de specii de pești. Resturile osteologice de pește sunt mai fragile și s-au păstrat într-o cantitate mai redusă în comparație cu cele de mamifere.

Pescuitul a avut un rol deosebit în cadrul comunităților de la nordul Dunării de Jos din cele mai vechi timpuri. În regiunile de la est de Carpați s-a practicat pe larg pescuitul, în special în așezările amplasate în apropiere de iazuri, lacurile dunărene, fluviul Dunărea, râurile Siret, Prut, Răut, Nistru, litoralul Mării Negre etc., dovadă fiind resturile de oase, solzi de pești și ustensile pentru pescuit descoperite la Calfa-*Cetățuie* (r. Anenii Noi)⁸⁷, Izvoare-Bahna-*La Pod la Hărmănești*⁸⁸, Șabo (reg. Odesa)⁸⁹ etc. În Transilvania pescuitul se realiza, în special, în râurile Mureș, Olt, Someș, Crișurile etc., un exemplu fiind descoperirile de la Gornea-*Zomonite*⁹⁰, Sânnicolau Român⁹¹, Vladimirescu-*La Cetate*⁹² etc. În Muntenia pescuitul era o ocupație prioritară pentru locuitorii din așezările amplasate în apropiere de Dunăre și de râurile Olt, Ialomița, Argeș

⁷⁶ Stanc, Bejenaru, p. 421.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Teodor, p. 83; Constantinescu, p. 215.

⁷⁹ Petrescu-Dimbovița, Teodor, p. 53.

⁸⁰ Dulea 2002, p. 248.

⁸¹ Teodor, p. 116.

⁸² Dulea 2002-2003, p. 249.

⁸³ Coman, p. 76; Teodor, p. 121.

⁸⁴ Cosma 2002b, p. 213-214.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 214-216.

⁸⁶ A se vedea detalii privind dezvoltarea pescuitului în perioada antică în culegerea de lucrări Bekker-Nielsen.

⁸⁷ La Calfa s-au descoperit oase de crap, știucă și somn. Čebotarenko, p. 83.

⁸⁸ Mitrea I. 1998, p. 53.

⁸⁹ La Șabo, Ucraina au fost descoperite oase de nisetru și alte specii de pești. Smilenko, Kozlovskij 1987b, p. 109.

⁹⁰ În așezare au fost descoperite oase de pește și cochilii de moluște. Dulea 2002, p. 250-251.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Cosma 2002b, p. 237, 238.

etc. În aşezarea de la Bucov din sec. VIII-X resturile de peşte constituie 0,19 % din tot materialul arheozoologic⁹³, printre care se evidenţia crapul.

Ustensile pentru pescuit. Un alt argument al practicării pescuitului de către locuitorii regiunilor de la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX este descoperirea diverselor tipuri de piese de metal, os şi lut care fac parte din categoria ustensilelor pentru pescuit. După toate probabilităţile, pescuitul se realiza cu ajutorul plaselor, undiţelor şi harpoanelor. Plasele de pescuit erau confecţionate din sfoară, având forme şi mărimi diferite, care din păcate nu s-a păstrat până în prezent, însă care pot fi deduse după greutatea pentru plasă confecţionate din piatră sau bucăţi de lut ars⁹⁴. Cârligele pentru undiţa de pescuit erau confecţionate, de regulă, din fier. În una din locuinţele din aşezarea de la Izvoare-Bahna-La Pod la Hărmăneşti, România, a fost descoperit un cârlig din bronz, presupus pentru undiţă⁹⁵. Dimensiunile cârligelor de pescuit variază între 5 cm şi 10,0 cm lungime, iar după modul lor de prindere sunt grupate de către I. A. Rafalovič în cârlige cu ureche şi cârlige cu aripioară⁹⁶. Cârligele mari şi mijlocii aveau capătul superior îndoit în formă de ureche pentru a putea fi prins mai bine de sfoară, iar cele mici au capătul lăţit în formă de aripioară.

Din categoria uneltelor folosite la pescuit fac parte harpoanele, confecţionate atât din fier, cât şi din corn. Harpoanele din metal sunt făcute dintr-o ţepuşă de fier, prevăzută la capătul ascuţit cu un cârlig în poziţie oblică, întors cu vârful înapoi. Pieseile confecţionate din corn de cerb erau bine şlefuite, cu mânerul perforat pentru a-l putea întări. Ambele tipuri de harpon erau fixate într-o coadă de lemn. Dimensiunile lor sunt diferite. În aşezările Durleşti-Valea Babei (m. Chişinău) şi Raşkov I – *Livada* (reg. Cernăuţi) au fost descoperite harpoane din fier cu o lungime de peste 12,0 cm.

*

Ținând cont de raportul numeric al resturilor faunistice din aşezările din sec. VIII-IX, constatăm că vânătoarea şi pescuitul în perioada respectivă au avut o importanţă secundară în economia casnică a populaţiei de la nordul Dunării de Jos⁹⁷.

Pe baza materialului arheozoologic cunoscut până în prezent, putem concluziona că creşterea animalelor domestice, alături de cultivarea plantelor, ocupa un rol important în economia populaţiei de la nordul Dunării de Jos pe parcursul sec. VIII-IX. Animalele domestice erau pe larg utilizate în gospodăria omului, fiind folosite atât ca forţă de tracţiune, cât şi în calitate de sursă de materie primă pentru alimentaţie şi alte necesităţi gospodăreşti⁹⁸.

Astfel, pe baza studiilor arheozoologice putem reconstitui unele aspecte importante din viaţa economică a populaţiei de la nordul Dunării de Jos din perioada Evului Mediu timpuriu, studii care abia încep să abordeze pe o scară geografică mai largă cu implicarea metodelor de cercetare pluridisciplinară⁹⁹.

⁹³ Haimovici 1979.

⁹⁴ Spre exemplu, greutatea din lut pentru plasele de pescuit găsite la Hansca-Limbari Căprăria (r. Ialoveni), Pohorniceni-Petruha (r. Orhei), Alcedar-Odaia (r. Şoldăneşti), Republica Moldova ş.a., au forma unui disc plat cu diametrul de 6-8 cm şi grosimea 1,5-2,5 cm, Rafalovič, p. 124, iar la Hlîgeni ele erau confecţionate din piatră de gresie şi aveau o formă sferică cu diametrul de 7,0 cm, însoţite de un orificiu în partea centrală cu raza de 0,6-0,9 cm. Gol'ceva, Eşşuba, p. 66. Greutăţi de la plasa de pescuit asemănătoare au fost descoperite şi în aşezarea Lăpuşel-Ciurgău (jud. Maramureş), Dulea 2002, p. 247.

⁹⁵ Mitrea I. 1998, p. 53.

⁹⁶ Rafalovič, p. 123, fig. 20/6-7.

⁹⁷ Stanc, p. 225.

⁹⁸ Pentru prelucrarea osului, cornului şi pieilor a se vedea, spre exemplu, unele abordări în studiile noastre recente Musteaţă 2005a, p. 78-79; 2005b; 2006a; 2006b.

⁹⁹ Menţionăm, apariţia în ultimii ani, a unor studii ale specialiştilor români care aduc în circuitul ştiinţific primele analize de sinteză asupra arheozoologiei de la nordul Dunării de Jos din perioada Evului Mediu timpuriu şi clasic, Bejenaru, Stanc.

Abrevieri bibliografice

- Bálint* Bálint Cs., *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (kom. Csongrád)*. Budapest, 1991.
- Bejenaru* Luminița Bejenaru, *Arheozoologia spațiului românesc medieval*. Iași, 2003.
- Bekker-Nielsen* Tønnes Bekker-Nielsen (ed.), *Ancient fishing and fish processing in the Black Sea Region*. Aarhus University Press, 2005.
- Belan* N. G. Belan, *Do istorii mislivstva i tvarinictva u plemen Pravoberežnoj Ukrainy u I tys. n. e.*, în *Arheologia*, 24, 1977, p. 30.
- Čebotarenko* G. F. Čebotarenko, *Kalfa - gorodišče VIII-Xvv. nà Dnestre*. Kișinev, 1973.
- Cemârtan* Gr. Cemârtan, *Răspândirea, densitatea și variabilitatea cerbului nobil (Cervus Elaphus L.) pe teritoriul interfluviilor Nistru-Prut în Holocen*, în *Tyragetia*, IV-V, 1994-1995, p. 167-174.
- Coman* G. Coman, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în partea de sud a Moldovei*, în *AMM*, I, 1979, p. 71-100.
- Constantinescu* E.-M. Constantinescu, *Aspecte privind evoluția nord-estului Munteniei în secolele II-XI d. Hr. Considerații bazate pe analiza unor descoperiri fortuite din județul Buzău*, în *Mousaios*, V, 1999, p. 19-31.
- Cosma 1997* C. Cosma, *Considerații privind structura vieții economice în spațiul vestic și nord-vestic românesc în secolele VIII-X d.H.*, în *Crisia*, XXVI-XXVII, 1997, p. 67-79.
- Cosma 2002* Idem, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. Hr.* Cluj-Napoca, 2002.
- Dulea 2002* O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII-VIII d. Hr. (I. Așezări)*, în *AB*, IX, 2002, p. 207-263.
- Dulea 2002-2003* Idem, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII-VIII p. Chr. (III. Monede și descoperiri izolate)*, în *AB*, X-XI, 2002-2003, p. 245-266.
- Gol'ceva, Kăšuba* N. V. Gol'ceva, M. T. Kăšuba, *Glinžen`II. Ėnogoslojnyj pamjatnik Srednego Podnestrov`ja. Tiraspol`*, 1995.
- Haimovici 1979* S. Haimovici, *Fauna din așezările feudale timpurii (secolele VIII-X) de la Bucov-Ploiești*, în *SCIVA*, 30, 2, 1979, p. 163-213.
- Haimovici 1984a* Idem, *Studiul resturilor mamiferelor domestice descoperite în așezări din secolele VIII-XII, situate în sud-estul României*, în *SCIVA*, 35, 4, 1984, p. 311-319.
- Haimovici 1984b* Idem, *Studiul materialului faunistic din așezările de la Cărligi-Filipești (secolele II-V e.n.) și Izvoare-Bahna (secolele VI-IX e.n.)*, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 95-99.

- Haimovici 1989 Idem, *Studiul arheozoologic al materialului provenit din așezarea de la Sănnicolau Român (jud. Bihor), în Crisia*, XIX, 1989, p. 169-179.
- Haimovici 1991 Idem, *Studiul materialului paleofaunistic descoperit în stațiunea arheologică de la Slon din perioada feudalismului timpuriu, în AMIAP*, I (9), 1991, p. 157-161.
- Haimovici 1992 Idem, *Studiul arheozoologic al materialului provenit din așezarea de la Sănnicolau Român săpăturile din 1989, în Crisia*, XXII, 1992, p. 39-46.
- Mitrea B. B. Mitrea, *Meiul, ofrandă într-un mormânt din secolul al VIII-lea, în SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 254-257.
- Mitrea I. 1998 I. Mitrea, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț, 1998.
- Mitrea I. 1998 Idem, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț, 1998.
- Mitrea I. 2001 Idem, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII, în MA*, IX, 2001.
- Musteață 2005a S. Musteață, *Populația spațiului pruto-nistean în secolele VIII-IX*. Chișinău, 2005.
- Musteață 2005b Idem, *Bone working in the Early Middle Age in Moldova (6th-11th centuries)*, în vol. *5th International Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group. Abstracts*, August 29-September 3, 2005. Veliko Turnovo University, p. 44-45.
- Musteață 2006a Idem, *Prelucrarea osului în așezările medievale timpurii de la Măscăuți-Livada Boierului și Măscăuți-Cetate (Republica Moldova)*, în *Argesis*, 14, 2005, p. 203-224.
- Musteață 2006b Idem, *Meșteșugul prelucrării osului și cornului la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX, în RA S.N.*, II, nr. 1-2, 2006, p. 128-142.
- Necrasov, Haimovici Olga Necrasov, S. Haimovici, *Studiul resturilor osoase de animale descoperite în așezarea feudală timpurie de la Dridu, în vol. Eugenia Zaharia, Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*. București, 1967, p. 202-241.
- Petrescu-Dîmbovița, Teodor M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor. *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*. Iași, 1987.
- Rafalovič I. A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vekov v Moldavii*. Kișinev, 1972.
- Rošal', Fëdorov M. G. Rošal', G. B. Fëdorov, *Žilye i proizvodstvennyye sooruzenija drevnerusskogo poselenija Rudi*, în *AIM*, 1970-1971, 1973, p. 155-176.
- Smilenko, Kozlovskij 1987a A. T. Smilenko, A. A. Kozlovskij, *Srednevekovye poselenija v primorskoj časti dnestro-dunajskogo meždureč'ja*, în vol. A. T. Smilenko (ed.), *Dnestro-dunajskoe meždureč'e v I – načale II tys.* Kiev, 1987, p. 67-83.

- Smilenko, Kozlovskij 1987b Idem, *Poselenija u sel Šabo i Bogatoe Īdesskoj ĭblasti*, în vol. A. T. Smilenko (cd.), *Dnestro-dunajskoe meždureč'e v I - načale II tys.* Kiev, 1987, p. 98-121.
- Sonoc Al. Gh. Sonoc, *Considerații privind simbolistica pisicii în antichitatea Europei și în estul bazinului Mării Mediterane*, în *Sargetia*, XVII/1, 1997-1998, p. 191-203.
- Stanc Simina Margareta Stanc, *Relațiile omului cu lumea animală. Arheozoologia secolelor IX-X d. Hr. pentru zonele extracarpătice de est și de sud ale României*. Iași, 2006.
- Stanc, Bejenaru Simina Stanc, Luminița Bejenaru, *L'évaluation d'âge de sacrifice et des données métriques concernant les animaux exploités dans l'établissement de Poiana/Suceava (VIIIème – IXème siècles)*, în *AȘUI*, XLVII, 2001, p. 171-180.
- Teodor D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI d. H. (contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească)*. București, 1997.

**Domestic Animals, Hunting and Fishing in the
North of the lower Danube Area during 8th -9th Centuries**
(Abstract)

In this article the author, based on the archaeozoological material, is analyzing the level of animal husbandry, hunting and fishing in the settlements of the north of the lower Danube in the 8th-9th centuries.

The natural environment and daily needs determined the development of certain economic activities in the course of the entire Early Middle Ages among the populations settled north of the lower Danube. The demographic growth found in this region in the 8th-9th centuries required a certain level of supply of life-supporting products. The study of archaeological finds, discovered in 8th-9th century settlements, help identify the economic occupations of the period and their level of development. Thus, agriculture, and in fact its two main branches - land tilling and animal husbandry - were among the main occupations practiced by the populations of the Carpathian-Danubian-Pontic region in the 8th and 9th centuries.

A. Raising domestic animals. One traditional activity practiced from times immemorial by the population of this region was raising domestic animals. The identification of the link between man and animal in the historical past is done today by archaeozoological research. The analysis of remains of mammal, bird and fish skeletons, unearthed by archaeological methods, provides important information on domestic animals, hunting and fishing patterns. Archaeozoological research helps us reconstruct the type and importance of these activities in various historical periods. Archaeozoological data also help analyze animal resources, exploitation strategies, and slaughter techniques used by various communities.

Archaeozoological analysis helps us reconstruct the probable structure of animal stock in the 8th-9th centuries; this includes the identification of animal species used as draught power or those used for nutrition and raw materials. It is the bones of domestic animals which predominate in most settlements studied, which shows the importance of this branch for the population of the 8th-9th centuries living to the north of the lower Danube. The animal stock was dominated by cattle - this situation is characteristic of both plains and plateaus.

Of all mammals, cattle were the most widely spread, with a few exceptions in certain geographical areas where their numbers were equal to the number of pigs and sheep/goats. In the settlements of the Tisa Plain it is also cattle remains which predominate. Pigs represent the second largest stock, following cattle; this situation resembles the one in the previous period, i.e. 6th-7th centuries. The Carpathian-Danubian-Pontic space features favorable geographical and climatic conditions for the cultivation of this species of animals. Sheep and goats are on the third place among domestic animals. In settlements where the bones of *Ovis* and *Capra* could be set apart it was found that sheep had a larger share in the stock. Horse remains are quite few in settlements in both periods, 6th-7th and 8th-9th centuries. Donkeys were found mainly in the southern part of the Prut-Nistru space and in southern Walachia. Fowl remains (chicken, duck, and goose) are quite few. However, one should also keep in mind that the fragile fowl-bones stand fewer chances of preservation, as they are subject to the destructive influence not only of man but also of other domestic animals (dogs, cats).

B. Hunting. The natural conditions of the Carpathian-Danubian-Pontic space were propitious for the development of hunting and fishing among the population of the 8th-9th centuries. The majority of the sites studied featured remains of wild animals with varying ratios if compared to those of domestic animals; in the Early Middle Ages sites they usually represent fewer than 10 % of all remains. The most widely hunted wild animals were large mammals (deer, boar, roebuck, aurochs), and only sometimes hunters targeted carnivorous mammals (bear, wolf, wild cat). Forest species are found more frequently, such as deer, boar and roebuck. We thus could conclude that hunting was characteristic of forested areas, which covered extensive surfaces in the Middle Ages. Hunters used bow-and-arrows and spears. Arrow and lance tips were discovered in a number of 8th-9th century settlements to the north of the lower Danube.

C. Fishing. Due to geographical conditions, and given the fact that settlements were located along rivers, around lakes, rivulets and swamps, and on the Black Sea coast, one of the occupations practiced by settlers was fishing. The settlers used fish in food, and in some cases, as found in the Middle Ages, fish was also used in trade. This occupation can be identified due to archeological discoveries: fishing implements (hooks, harpoons, net weights), bones and scales of various fish species. The rich and varied hydrographic network of the Carpathian-Danubian-Pontic space made possible the development of a wide variety of fish species. The fish bone remains are more fragile and therefore less fish bone material was preserved as compared to mammal bones.

Conclusions. Based on the archaeozoological material known so far, we could conclude that raising domestic animals, along with raising plants, played an important part in the economy of the population living to the north of the lower Danube in the 8th-9th centuries. Domestic animals were widely used in human households as draught power, for nutrition and raw materials. Hunting and fishing had, in this period, a secondary role in the household economy of this population. The archaeozoological studies help us reconstruct some of the important aspects of the economic life of the population living to the north of the lower Danube in the Early Middle Ages. These studies, however, have not yet been developed to a large scale, with the involvement of multidisciplinary research methods.

FERECĂTURI DE CĂRȚI MEDIEVALE ÎN DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DIN TRANSILVANIA

Kopeczny Zsuzsanna

Introducere. Articolul de față are ca obiect de cercetare o categorie de piese învăluite în anonimat în cadrul cercetării de specialitate românească, dar, într-o oarecare măsură, și în cea străină. Articolul de față nu epuizează „lotul” de asemenea piese existente în depozitele muzeelor din Transilvania¹, dorim doar să semnalăm existența acestor artefacte în cultura materială medievală și să schițăm direcțiile de cercetare care se impun.

Ferecăturile de cărți pot fi studiate în două contexte. Pe de o parte ele apar în descoperirile arheologice în număr variat, în funcție de categoria de sit cercetat. Fiind un accesoriu al unui obiect liturgic, cartea, doar în cazul cercetării bisericilor, ansamblurilor mănăstirești avem șansa să le întâlnim. Odată cu răspândirea culturii și numărul cărților laice a crescut, astfel că pe lângă bibliotecile mănăstirilor și persoanele înstărite se preocupau de îmbogățirea bibliotecilor personale. Ca urmare, această categorie de artefacte pot fi descoperite și în cazul cercetării reședințelor.

Al doilea context de cercetare este mai amplu, oferind date complete privind întreaga legătură de carte. Este vorba despre manuscrisele și incunabulele din biblioteci, cu legăturile păstrate mai mult sau mai puțin intact.

Colecțiile de cărți vechi au făcut obiectul unui număr mare de studii. S-a scris mult despre istoria legătoriei², au fost cercetate și analizate manuscrisele și incunabulele din biblioteci din întreaga Europă, rezultând studii ample sau mai modeste. Cercetătorii germani ocupă locul de frunte (și) în acest domeniu. Până de curând, pentru determinarea legăturilor gotice germanice s-au folosit două lucrări de bază, ale lui E. Kyriss și I. Schunke-K. v. Rabenau³. În 2000 a apărut un nou catalog⁴, în care, din punct de vedere al structurii, autorul a reușit să valorifice avantajele primelor două⁵.

Majoritatea cărților vechi din bibliotecile străine au fost încadrate tipologic și cronologic în grupe, pe baza caracteristicilor stilistice și tehnice, fiind posibilă identificarea atelierelor de legătorie. Din motive necunoscute însă, accesoriile metalice au fost ignorate, în cel mai bun caz doar amintită existența lor, fără o descriere. În ultimii ani, în urma unor ample activități de restaurare a cărților, specialiștii (restauratori) și-au îndreptat atenția și asupra studierii ferecăturilor. Fiind parte componentă a legăturii, acestea trebuie analizate ca atare. Trebuie menționat, că ferecăturile nu se află întotdeauna pe legăturile originale. De foarte multe ori, erau îndepărtate

¹ Înțelegem prin Transilvania unitatea geografico-politică modernă (Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș). O mare parte a pieselor studiate sunt inedite, aflate în depozitul Complexului Muzeal Arad.

² Lucrări generale: Loubier; Goldschmidt; Helwig; Mazal 1970; Mazal 1997. Pentru Ungaria: Hunyadi; Koroknai; Rozsondai – Kolauch.

³ Kyriss; Schunke – Rabenau.

⁴ Sprandel-Krafft.

⁵ Pentru mai multe despre carte, vezi recenzia lui Rozsondai.

de pe copertile distruse, spre a fi refolosite. Alte ori, au suferit ele înseși deteriorări și au fost scoase pentru a nu afecta legătura. În orice caz, legăturile originale, cu garniturile metalice păstrate complet sau doar parțial, constituie singura și cea mai fidelă sursă pentru cronologia acestora din urmă.

Ferecăturile de cărți au constituit subiectul unor articole, scrise de cercetători străini. În acestea s-a realizat și tipologia pieselor, provenite din descoperiri locale. Luate cronologic, acestea sunt două articolele ale cercetătoarei de la Budapesta, Irás-Melis Katalin, publicate în anuarul din Mainz, *Gutenberg Jahrbuch*. Primul este publicarea descoperirii unui atelier de legătorie de secol XV, din apropierea palatului regal de la Buda⁶, al doilea este un studiu dedicat unui tip de aplici din Ungaria secolelor XIV-XV⁷. Descoperirile de la Buda sunt reluate într-un articol mai detaliat, în care se recurge și la o tipologie⁸. În alte două articole au fost realizate tipologiile mecanismelor de închidere a cărților, tot pe baza unor descoperiri locale, din teritoriu german⁹. Nu avem informații despre astfel de preocupări în istoriografia franceză și italiană, nu este exclusă publicarea unor asemenea descoperiri în revistele de specialitate locale, la care însă nu am avut acces. În orice caz, acestea nu apar ca referințe nici în articolele enumerate mai sus. Apar însă două nume, din literatura de specialitate cehă, respectiv slovacă¹⁰. Ne exprimăm speranța, că într-un viitor apropiat se va naște și o lucrare dedicată ferecăturilor de cărți din Transilvania și, de ce nu, chiar și o sinteză tipologică a celor europene.

Ferecături de cărți. Înainte de a ne ocupa de analiza ferecăturilor, dorim să prezentăm, pe scurt, istoria legăturii de carte.

Despre legătură putem vorbi doar din momentul apariției codexului. Acest format se generalizează în secolul al V-lea, cea mai veche școală de legătorie fiind cea bizantină. La început, legătura se făcea după modelul dipticelor romane, din fildeș și metal, cu incrustații de pietre prețioase. Acestea sunt *legăturile de orfevrărie*, realizate pentru evangheliare de către bijutieri. Apogeul acestor legături prețioase a fost epoca carolingiană și romanicul, dar mai rar apar și în epoca gotică. Numărul mare de exemplare păstrate poate fi pus pe seama faptului că erau mult mai rezistente decât legăturile de pergament sau piele, și datorită valorii lor materiale ridicate, erau foarte bine păzite. Acest al doilea tip al legăturilor de pergament sau piele apare de asemenea timpuriu în Bizanț, fiind numite legături *alla greca*. Copertile erau realizate din lemn, cusute de cotor și acoperite cu piele sau textile, dotate cu butoane metalice și închise cu niște curelușe din piele împletită¹¹. În general, codexurile romanice aveau o structură asemănătoare, erau de dimensiuni mici, cu butoane metalice simple. Epoca gotică reprezintă momentul de schimbare în stilul legăturilor. Din secolul al XIV-lea legăturile de orfevrărie devin foarte rare și se generalizează legăturile de piele, pe care erau în continuare montate ferecături metalice. Simplitatea aspectului exterior al cărților se datorează creșterii numărului de cititori și laicizării culturii. Până în secolul al XIII-lea, cărțile din biblioteci erau închise în dulapuri (lat. *armarium*). În secolul următor apare un nou tip de mobilă: pupitrul înclinat, pentru citit (lat. *lectrimum/pulpitum*, pl. IV/3)¹². Pentru a nu fi furate, cărțile folosite mai des erau prinse de acestea cu niște lanțuri fixate de copertă, tradiție păstrată până în secolul al XVI-lea. Aceste cărți se numesc *libri catenati* (pl. IV/1-2). Populare erau și cărțile cu legături moi, cu acoperământ de piele sau catifea, ce depășea lungimea cărții și forma un mic săculeț. Cu ajutorul unei agățătoare metalice cartea

⁶ Irás-Melis 1974, p. 303-310.

⁷ Irás-Melis 1980, p. 274-283.

⁸ Irás-Melis 1985, p. 48-60.

⁹ Dürrfeld, p. 271-277; Wemhoff, p. 335-345.

¹⁰ Naska și Englišova.

¹¹ Horváth – Tóth, p. 5-6.

¹² Dahl, p. 59-63; Olteanu, p. 95, 216-217.

era „purtată” prinsă de brâu. În secolul XV, datorită inventării tipografiei, producția cărților cunoaște o mare dezvoltare. Cărțile erau legate în atelierile editorilor, amplasate lângă tipografii, sau în alte locuri, după gustul cumpărătorului. Cu dezvoltarea comerțului cărții, acestea erau preluate de către negustori în stare semifinită și legate chiar de ei, ceea ce le asigura un câștig mai ridicat. În această perioadă au funcționat ateliere de legătorie în majoritatea așezărilor urbane, lângă universități și reședințe regale, dar existau și ateliere mănăstirești. Secolele XVI-XVII, perioada legăturilor renascentiste, sunt considerate apogeul artei cărții. Dimensiunile cărților au scăzut din nou, iar coperta de lemn a fost înlocuită de hârtie, ca urmare dispar treptat și garniturile metalice. Singurele utilizate în continuare sunt închizătoarele. În schimb, realizarea artistică a legăturilor de piele și catifea a atins cote înalte, cele mai renumite fiind cele provenite din atelierile lui Maioli, Canevari și Grolier¹³.

Din punctul nostru de vedere, și anume al ferecăturilor, epoca de apogeu îl constituie goticul, începând cu secolul al XIV-lea și până în prima parte a secolului al XVI-lea, după care, așa cum am arătat și mai sus, acestea treptat dispar.

Arheologia vine în completarea informațiilor despre „soarta” cărților, părțile metalice fiind singurele care supraviețuiesc distrugerilor vremii. După cum am mai spus, în majoritatea cazurilor, astfel de piese sunt descoperite în cadrul cercetării mănăstirilor și bisericilor. Primele aveau biblioteci, în care își păstrau colecția de cărți adunate de-a lungul timpului. În cazul bisericilor putem vorbi doar despre acele câteva cărți liturgice, cu prezență obligatorie în dotarea lor.

Ferecăturile de cărți sunt accesoriile metalice ale legăturilor de cărți cu copertă de lemn, montate cu scopul de a le proteja împotriva uzurii (pl. I). Puteau fi confecționate din aur, argint, foarte rar fier, de regulă însă erau de alamă sau alte aliaje de cupru. Materialul folosit era determinat și de tehnica în care erau confecționate ferecăturile. În articolul nostru am inclus ferecăturile realizate din diferite aliaje de cupru, prin presare sau turnare.

În pl. I am enumerat și ilustrat componentele unei garnituri complete. Prezența tuturor celor trei elemente nu este obligatorie, după cum nu este obligatorie nici asemănarea stilistică a componentelor. În majoritatea cazurilor închizătoarele sunt de un tip diferit, dar se cunosc situații, în care și aplicele centrale și colțarele diferă. Colțarele, însă, de regulă sunt identice¹⁴.

A. Colțare. În general, colțurile unei cărți sunt părțile cele mai sensibile și predispuse deteriorării. Acest lucru este și mai mult valabil în cazul volumelor legate în piele sau materiale textile. În Evul Mediu toate cărțile erau astfel legate, chiar și manualele și cărțile liturgice, folosite în mod regulat. Ca urmare, canturile erau îmbrăcate cu niște piese metalice, în număr de opt, cu rolul de a le proteja. În timpul romanicului erau foarte simple, confecționate din benzi în formă de „L”, brațele având lungime egală (pl. I/1A). Fixarea se făcea în mai multe puncte, cu ajutorul unor nituri. În cazul acestor piese decorul era minimal sau lipsa cu desăvârșire. În asociere cu colțarele, de data asta pe suprafața copertii, erau montate niște butoane (le vom trata mai pe larg la aplice). În secolul al XV-lea se trece la o formă mai elaborată, dar nu este abandonată nici precedentă, care, din punct de vedere al decorului, se va asemui goticului. Pe „Corvina de la Lövöld”, datată la 1468, se pot vedea asemenea colțare, decorate cu litere gotice, patru butoane simple în colțuri și un buton central asemănător, dar cu marginea decupată în formă de crini¹⁵. Colțarul gotic este o îmbinare a colțarului în formă de „L” și a butoanelor din colțuri (pl. I/2A). Piesa dobândește și un important rol decorativ, astfel meșterii caută să le confere un aspect elegant, cu un decor corespunzător stilului epocii. De regulă erau de formă romboidală, deltoidă, cu vârful orientat spre centrul copertii. Marginile exterioare erau îndoite pe cant, și tot în această

¹³ Horváth-Tóth, p. 71.

¹⁴ Horváth-Tóth, p. 46.

¹⁵ Koroknai, Abb. 2.

jumătate exterioară era practică o ridicătură în formă de umbo, ce substituia butonul. Fixarea se făcea cu nituri, câte unul pe canturi și un al treilea în colțul interior. De-a lungul secolului s-au dezvoltat mai multe tipuri și variante ale colțarelor. Tendința generală este evoluția spre un aspect dantelat, realizat prin traforări și decupaje cu contururi foarte elegante. Restul decorului era realizat prin presare, ciocănire și incizare, uneori chiar prin poleire cu aur. Sunt semnalate cazuri în care, între copertă și colțar erau intercalate bucăți de piele, hârtie sau material textil colorat, pentru îmbogățirea aspectului decorativ al legăturii¹⁶.

Realizarea tipologiei¹⁷ colțarelor și aplicelor centrale este foarte grea din cauza numărului mare de tipuri și variante. O primă împărțire pe grupuri poate fi făcută pe baza formei umbo-ului și a decorului¹⁸. Colțarele și aplicile din lotul de la Buda au fost grupate în patru mari tipuri. Primul este alcătuit din colțare cu decupaje interioare și cu marginile interioare crestate și cunoaște cea mai mare răspândire, mai ales în centrul Europei: Germania, Cehia și Ungaria. Decorul constă dintr-un motiv vegetal principal plasat, pornind de la baza butonului și orientat spre colțul interior, conturul acestuia fiind accentuat prin decupaje și ciocănire. În colțul opus se află butonul în formă de umbo. Spațiile libere au fost umplute prin hașurări și punctări, uneori apar și alte mici elemente florale și vegetale¹⁹. Considerăm că în funcție de aceste variabile pot fi definite și subvariantele acestei grupe. Astfel, un prim criteriu ar fi numărul decupajelor: două sau patru. Din punctul de vedere al umbo-ului se pot iarași deosebi două tipuri, în formă de trunchi de con sau emisferice. Primele, de regulă sunt înconjurate de un inel crestă, cele din urmă sunt simple sau au suprafața decorată în „rețea”, prin presare. Pe baza motivelor decorative secundare, din spațiul din jurul butonului, amintim variantele cu frunze de stejar, cu motiv floral, sau combinate. Pe baza analogiilor, această primă grupă a fost datată în al treilea sfert al secolului al XV-lea. La sfârșitul secolului își fac apariția alte tipuri, dar nu poate fi exclusă nici utilizarea precedentelor²⁰. Apare mai ales pe legături provenite din ateliere din Nürnberg, unele datate în ultimul deceniu al secolului²¹. În cazul acestui tip se poate stabili cu certitudine existența unei garnituri complete. Aplicile centrale au un decor asemănător, motivul vegetal principal apare însă adaptat formei: în număr de patru, pornind dinspre buton și orientate spre colțuri. Decupajul este prezent și în acest caz. Închizătoarele sunt de asemenea specifice, „de tip Nürnberg”²². Următorul tip de colțare de la Buda are corpul plin și cele două margini interioare decupate, formând un șir de crini. Butonul prezintă o mare varietate de forme: conice, emisferice, trunchi de con etc. Decorul din jurul acestuia este deasemenea foarte divers, de la motive vegetale, florale până la litere. Cronologic se pot plasa la sfârșitul secolului XV²³. Tot pe o legătură de la Lövd se pot vedea asemenea colțare, în mod interesant însă, în fața acestora au fost montate și patru butoane circulare simple și un al cincilea în centru. Pe legătură este presat anul 1478²⁴. Am găsit exemple pentru o variantă intermediară între primele două grupe la Pilis²⁵.

¹⁶ Horváth – Tóth, p. 46.

¹⁷ Am evitat în acest articol realizarea unei scheme tipologice în lipsa unui număr considerabil de piese necesare pentru acest gen de operații. Ținem însă să semnalăm și să descriem la fiecare componentă în parte principalele tipuri existente, bazându-ne în mare parte pe analogii.

¹⁸ Un prim pas în acest sens a fost făcut de Írásné-Melis Katalin, care a realizat tipologia ferecăturilor descoperite în palatul regal de la Buda. Este vorba probabil de un atelier de legătorie regal, ipoteză susținută de lotul considerabil de piese incluzând unelte pentru decorarea pieii, ferecăături întregi și deteriorate. Vezi *Írás-Melis 1974*, pentru tipologia pieselor *Írás-Melis 1985*.

¹⁹ *Írás-Melis 1985*, p. 52-53, fig. 2-3.

²⁰ *Írás-Melis 1985*, p. 53.

²¹ *Kyriss*, II, Taf. 176, 226, 242, 246.

²² *Horváth – Tóth*, p. 40-45. Descrierea în detaliu la sub voce C. Închizătoare.

²³ *Írás-Melis 1985*, p. 53-54, fig. 5.

²⁴ *Koroknai*, Abb. 1.

²⁵ *Holl*, p. 69, Abb. 128/1-2.

Exemplarele din al treilea grup sunt, într-o oarecare măsură, asemănătoare celor anterioare, la fel și integrarea cronologică. Marginile sunt în mod similar realizate în formă de crini, însă colțul interior prezintă o bombare. Decorul este mult mai simplu, constă din linii semi-circulare incizate, așezate în jurul butonului ca niște raze sau unde²⁶. Foarte des cărțile sunt prezente în reprezentările iconografice din această perioadă, ca accesoriu obligatoriu al fețelor bisericești, dar și al persoanelor ilustre. Astfel arta vine încă o dată în sprijinul științei, fiind un foarte bun reper pentru datarea garniturilor de ferecături în a doua jumătate a secolului al XV-lea (pl. VI/4, VII/3).

Într-o a patra grupă cercetătoarea a introdus câteva aplici dreptunghiulare, cu decor geometric și vegetal. În cazul unora dintre ele trebuie să ne exprimăm dezacordul total, deoarece sunt mai degrabă aplici de centuri. Asemenea piese au fost descoperite în morminte, aparținând unor garnituri întregi²⁷ (pl. IV/ 8-9). După părerea dănzei, aceste aplici au fost montate între colțare și închizătoare, pe marginea copertii²⁸. Nu am văzut, până acum, nici o legătură cu asemenea elemente, putem admite o eventuală utilizare secundară a acestora ca și aplici de cărți. Descoperirea celor două categorii de artefacte în cadrul aceluiași atelier ridică o serie de întrebări privind destinația acestuia.

În catalogul nostru avem două piese care aparțin primului tip. Ambele au decor absolut identic: patru decupaje, buton în formă de trunchi de con, înconjurat de frunze de stejar și fundal hașurat.

1. Prima a fost descoperită în județul Arad, la mănăstirea „Bizere”, din comuna Frumușeni (nr. Catalog A1, Pl.II/1). Decorul a fost realizat prin presare și gravare, cu o execuție foarte precisă și fină până la cele mai mici detalii. Colțarul a fost descoperit într-un strat de arsură, de sub ultima podea, amenajată în zona refectoriului. Asemănător monedelor, constituie un foarte bun element de datare *post quem*, după mijlocul secolului al XV-lea.

2. Piesa din muzeul de la Oradea (nr. Catalog A2, pl. II/3), cu loc de descoperire necunoscut, a fost desenată de către Adrian A. Rusu și oferită spre studiu nouă. Decorul este identic cu cel al primei piese, doar dimensiunile sunt diferite: colțarul de la Oradea este puțin mai mare și are butonul mai masiv.

În săpăturile arheologice acest tip de colțar este cel mai frecvent, avem analogii la mănăstirile de la Pilis²⁹, Vértesszentkereszt³⁰ și cetățile de la Eger³¹, Somogy³² și în multe alte locuri.

Următoarele două piese din catalogul nostru nu pot fi incluse în tipurile prezentate mai sus.

3. Colțarul de la Tg. Mureș³³, provenind din zona mănăstirii franciscane (nr. catalog A3, Pl. II/4), prezintă unele asemănări cu piesele din prima grupă. Are două decupaje interioare, în formă de semilună, dublate pe partea concavă cu mici linii incizate. Marginile interioare ale colțarului, sunt în mod asemănător crestate. Din punct de vedere al ornamenticii însă rămâne cu mult în urma celor din prima grupă. Pe marginile exterioare s-au incizat câte un rând de linii, după care o linie incizată continuă cuprinde într-un chenar restul suprafeței. Butonul are formă

²⁶ Írás-Melis 1985, p. 54-55, fig. 8.

²⁷ Crișan, pl. VI/5-7.

²⁸ Írás-Melis 1985, p. 55, fig. 12-13.

²⁹ Holl, p. 71, Abb. 134: 1-14.

³⁰ Mezősiné Kozák, p. 180, pl. 7.

³¹ Kozák, p. 169, fig. 65.

³² Bakay, p. 191, pl. XIX/1, 4-5.

³³ Existența piesei a fost semnalată de către dl. Adrian A. Rusu, care ne-a pus la dispoziție desenul și informațiile legate de aceasta.

lobată, asemănătoare unei flori în relief. În colțul opus se află un alt buton, puțin mai aplatizat. Acest tip modest nu este foarte răspândit. O variantă combinată al butonului de acest fel cu decorul de tip I este reprezentată de o piesă din castelul de la Ozora³⁴.

4. Apartenența la această categorie de piese a fragmentului de la Oradea nu este foarte sigură (nr. catalog A4, pl. III/8). Este un colț, cu una din margini perlate, cu decor format din cercuri simple și concentrice. Acest colț este despărțit de o suprafață bombată, din care s-a păstrat doar o mică parte, de o bandă semicirculară crestată, asemănătoare celor din jurul butoanelor din prima grupă. În colț este prevăzut cu un orificiu pentru fixarea cu un nit. Nu am găsit analogii pentru acest tip de decor.

B. Butoane/Aplice. Așa cum spus și mai sus, butoanele sunt caracteristice perioadei romanice, dar persistă până la sfârșitul secolului al XV-lea. În acest secol ele apar, în general, în combinație cu colțarele gotice în formă de „L” sau deltoide, unul singur în centru sau cinci (pl. I/1). Rolul lor este de a proteja suprafața copertii în contact cu mobilierul (pupitrul sau dulapul). În secolul al XV-lea apar aplicile centrale, cu decor gotic (pl. I/2B). Și în cazul acestor piese s-au dezvoltat numeroase variante. Forma lor este, de cele mai multe ori, pătrată, dar există și circulare, în formă de cruce etc. La fel ca în cazul colțarelor, butonul este încorporat, dar de data aceasta se află în centru. Stilistic pot fi asemănătoare colțarelor, în acest caz formând o garnitură completă, însă nu este obligatoriu. În catalogul nostru avem reprezentate atât aplicile, cât și butoanele.

1. Primul exemplar provine de la Vințu de Jos (nr. catalog B1, pl. III/1). Are formă pătrată, cu marginile crestate, iar în centru este prevăzut cu un buton în formă de trunchi de con, încadrat într-un chenar simplu. Decorul a fost realizat prin presare și constă din motive vegetale și vrejuri de stil gotic. Fundalul este acoperit cu hașuri în rețea. Piesa a fost fixată în două colțuri cu nituri. Acest tip de colțar este foarte răspândit, cu analogii de la mănăstirea dominicană din cetatea de la Buda sau în Cehia³⁵. O piesă asemănătoare este și pe singura carte păstrată din colecția episcopului de Oradea și Olmütz, Ioan Filipec (Pruisz), datată între 1481-1489³⁶.

2. Tot la Vințu de Jos a fost semnalată o a doua aplică centrală, de dimensiuni mai mici și cu o perforație centrală³⁷. În lipsa unei ilustrații fotografice nu putem face o analiză mai detaliată.

3. Aplica de la biserica parohială de la Tauț (nr. catalog B3, pl. III/5) corespunde și ea descrierii de mai sus. Are formă pătrată, cu marginea crestată și în centru un buton perforat. Putem presupune că odinioară a existat și o piatră semiprețioasă, introdusă în interiorul acestui buton, sau acest orificiu putea servi pentru fixarea pe copertă cu un cuie cu cap decorativ. Colțare asemănătoare, cu butonul perforat, au fost descoperite la abația de la Vértesszentkereszt, dateate la sfârșitul secolului al XV-lea³⁸.

4. Am lăsat la sfârșit o piesă cu totul deosebită (nr. catalog B4, pl. III/7), provenind din cetatea de la Oradea. Este o aplică de forma unei minuscule gotice „A”, cu o coroană florală, realizată prin tehnica presării și decupării. Execuția este foarte precisă și elegantă. Fixarea se făcea în patru colțuri, cu nituri. Datarea în secolul al XV-lea se poate face pe baza stratigrafiei³⁹. Apartenența la grupul aplicelor de cărți este pusă sub semnul întrebării de faptul că nu am găsit nici o analogie pentru această piesă. Apariția inițialelor pe aplici în general este foarte frecventă. Cele mai frecvente sunt I[sus] și M[aria], dar și inițiala posesorului. Aplica putea fi montată și pe alte suprafețe. Din cauza dimensiunii destul de mari (5,7 cm înălțime) este puțin probabil să

³⁴ Gere, p. 98-99, pl. 64/10.

³⁵ Rusu 1998, p. 4.

³⁶ Csapodi, p. 246-247.

³⁷ Rusu 1998, p. 37-38.

³⁸ Mezősiné – Kozák, p. 177, pl. 5/1-2.

³⁹ Rusu 2002, p. 157.

fi fost aplică de curea, dar putea fi montată de exemplu pe lada de zestre al unei tinere. Până la găsirea unei analogii, rămânem la varianta de aplică de carte.

5. Singurul buton de carte din catalogul nostru (nr. catalog B5. pl. III/6) provine de la Oradea. Acesta are formă hexagonală, al cărui centru a fost scoasă în relief, formând o emisferă cu 11 muchii. Ele se unesc într-o floare cu două șiruri de petale, plasată în centrul butonului. Și aceasta este tratată în relief. Fiecare a două latură a hexagonului este prevăzută cu un orificiu de fixare. Pe baza stratigrafiei piesa a fost datată în secolele XIV-XV. Analogii apar pe o copertă de carte de la Banská Bystrica, și la Muzeul Național din Belgrad, aceasta din urmă fiind identificată drept cataramă de centură și datată în secolul al XVII-lea⁴⁰.

C. *Închizătoare*. Majoritatea cărților dispun de sisteme de închidere, care sunt de asemenea foarte variate. Apariția acestora este consecința unui deficit tehnic: paginile și copertile erau atât de strâns legate, încât acesta ducea la deformarea cărții⁴¹. O evoluție a rolului funcțional spre decorativ se poate observa și în acest caz. Ferecăturile constituie subiectul a două articole cercetate de noi. Primul este o tipologie, făcută pe baza studierii unor legături de carte germane, păstrate în British Museum⁴², astfel ele constituie un foarte bun reper de datare. Al doilea articol este un studiu comparat al unui lot de închizătoare, provenite din săpătură arheologică, cu piese de pe legături din biblioteca episcopală din Paderborn⁴³. Un al treilea studiu aparține unor cercetători maghiari, care au lucrat pe legături din biblioteci din Ungaria⁴⁴. În acesta sunt incluse și colțare și aplici, însă tipologia sistemelor de închidere este mult mai elaborată.

Tipologia închizătoarelor se poate face pe baza mecanismului. La o primă apreciere putem afirma că există sistem de închidere combinat, compus din elemente metalice și o curea de piele și sistem balama, compus din trei elemente metalice. În general sunt turnate și apar mai ales în prima jumătate a secolului al XVI-lea (pl. VII/1).

În cadrul ambelor grupe există o mare varietate de forme și de fixare, pe baza cărora pot fi incluse în subcategorii. Astfel, în funcție de modul de fixare, în cadrul primei grupe putem distinge două tipuri. Primul este alcătuit din două componente: una cu cârlig, cealaltă este placa de fixare⁴⁵. Al doilea tip dispune de o singură piesă metalică, prinsă la un capăt de curea copertii din spate, închiderea se face prin fixarea acestuia într-unul sau doi spini de pe coperta din față. Pe baza formei distingem trei tipuri principale: „tipul Nürnberg”, în formă de „T” sau cu coarne și în formă de scut. De-a lungul timpului, toate au suferit transformări și s-au dezvoltat mai multe variante⁴⁶.

Închizătoarele de „tip Nürnberg” par a fi primele din această grupă, ele apar deja la mijlocul secolului al XV-lea. Fiind contemporane, acestea apar cu colțarele din grupa I. Erau confecționate din tablă de cupru subțire, dreptunghiulară și decorate prin presare. Într-o primă etapă decorul este geometric, apoi apar cele vegetale și florale de stil gotic și în final imitațiile de litere gotice, majuscule sau cuvinte legate de sfera religiosului: „MA”, „MARIA”, „IESUS”, „AVE”⁴⁷. Componenta cu cârlig era prinsă cu nituri pe o curea de piele, fixată la rândul ei, cu nituri sau cu o simplă aplică dreptunghiulară, pe coperta din spate. Această componentă putea să fie simplă sau dublă, realizată prin îndoirea în două a tablei, după care era decupat și îndoit cârligul. Celălalt element avea un decupaj dreptunghiular și avea marginea îndoită în jos, fiind fixată pe marginea

⁴⁰ Rusu 2002, p. 90, nota 5, p. 157.

⁴¹ Dürrfeld, p. 271, vezi și nota 1.

⁴² Dürrfeld.

⁴³ Wemhoff.

⁴⁴ Horváth – Tóth.

⁴⁵ Este foarte sugestivă terminologia engleză al acestor componente: *clasp* și *catchplate*. Vezi Dürrfeld.

⁴⁶ Pentru cronologia comparată a celor trei tipuri vezi Dürrfeld, p. 272, fig. 1.

⁴⁷ Horváth – Tóth, p. 40; Dürrfeld, p. 273.

coperții din față. Confecționarea acestor piese nu se făcea individual, ci decorul era presat continuu pe benzi mai lungi, apoi decupate. Pe unele piese se poate observa că decorul a fost secționat. Acest tip de închizătoare s-a bucurat de o foarte mare popularitate, supraviețuind și pe legăturile renascentiste, dar fără celelalte componente ale garniturii. Dispare definitiv cândva la mijlocul secolului al XVI-lea⁴⁸. În descoperirile arheologice este de asemenea cel mai frecvent tip.

1. La Frumușeni s-a descoperit componenta cu cârlig al unei închizătoare de acest fel (nr. catalog C1, pl. IV/6). Decorul este geometric, constând dintr-un romb împărțit în patru, așezat în centrul piesei. În jurul acestuia fundalul a fost decorat prin poansonare cu mici triunghiuri. Fixarea s-a făcut cu două nituri. Pe baza decorului putem propune o datare mai timpurie, la mijlocul secolului al XV-lea. O piesă asemănătoare se află pe o legătură din Biblioteca Franciscană de la Esztergom din 1430-1437. Acest decor apare și pe o limbă de curea, păstrată la British Museum, datată la sfârșitul secolului al XIV-lea⁴⁹.

2. Închizătoarea de la Vințu de Jos (nr. catalog C2, pl. IV/1) se încadrează în categoria cu coarne. Are formă dreptunghiulară alungită, cu capătul liber decupat în formă de acoladă și prelungit peste lățimea piesei. Singurul decor se situează în capătul opus, delimitând cârligul, și este realizat prin presare în formă de frânghie. Cealaltă componentă trebuie să fi fost identică. Această variantă mai simplă și mai compactă al tipului cu coarne apare în jur de 1480, până la mijlocul secolului următor, fiind foarte frecventă pe legăturile renascentiste⁵⁰. Analogii găsim la Pilis, unde sunt date 1500-1510⁵¹.

Nu avem nici un exemplar din ultimul tip, cu formă de scut. În general, acestea se datează în secolul al XVI-lea, și apar și în combinație cu tipul precedent⁵².

3. Ultimele două închizătoare aparțin de asemenea închizătoarelor combinate, însă diferă modul de fixare. Prima provine de la Frumușeni (nr. catalog C3 pl. IV/3). A fost realizată prin turnare, cu vârf ascuțit, prinsă de curea cu un nit de fier. Se fixa pe coperta din față printr-un spin prins în orificiul existent în închizătoare. Acest gen de închizătoare erau folosite singulare, pe mijlocul cărții sau în număr de două.

4. Ultima piesă, descoperită la Cladova (nr. catalog C4, pl. IV/5) seamănă ca mod de fixare cu precedentă, are însă o formă diferită, rar întâlnită. Aceasta are formă de crin, corp îngust, terminat într-un cap circular, prevăzut cu un orificiu pentru fixarea pe curea. În celălalt capăt, în corpul crinului, se găsesc alte două orificii, care serveau pentru prinderea în cipurile de pe copertă. Datarea acestui tip de piese este iarăși foarte largă, secolele XII-XVI⁵³.

Deși în literatura de specialitate acest tip de închizătoare este datat de la sfârșitul secolului al XV-lea, până la mijlocul secolului următor, trebuie luat în considerare că pe unele reprezentări iconografice el apare la o dată mai timpurie, ceea ce înseamnă că deja exista. Un exemplu în acest sens îl constituie tabloul lui Giovanni Bellini, pictat la 1460 (pl. VII/2).

5. Avem o singură aplică de prindere a curelei, descoperită la Frumușeni (nr. catalog C5, pl. IV/7). Nu le încadrăm în categorie separată, fiindcă ele aparțin sistemului de închidere. Curelele puteau fi fixate cu ajutorul unor nituri simple sau cu cap decorativ, dar pentru evitarea ruperii acestora, se montau și niște plăcuțe metalice, de formă dreptunghiulară, triunghiulară sau rotunjită, în general fără decor. Acestea apar la toate tipurile de sisteme de închidere cu curea, astfel datarea lor este foarte largă, din secolul al XII-lea, până în epoca modernă⁵⁴.

⁴⁸ Horváth – Tóth, p. 40-45.

⁴⁹ Schunke, p. 99 și 388.

⁵⁰ Dürrfeld, p. 273, Horváth – Tóth, p. 51-59.

⁵¹ Holl 1987, p. 73, Abb. 140/1,4.

⁵² Dürrfeld, p. 273-274; Horváth – Tóth, p. 71-75.

⁵³ Horváth – Tóth, p. 28-32.

⁵⁴ Horváth – Tóth, p. 19-86.

Concluzii finale. La sfârșitul acestui articol dorim să tragem unele concluzii în legătură cu piesele prezentate. În primul rând trebuie observată concentrarea descoperirilor de astfel de piese în mănăstiri și biserici: trei provin din mănăstirea dominicană de la Vințu de Jos, patru din mănăstirea benedictină de la Frumușeni, una de la Tg. Mureș și una de la Tauș. La Vințu de Jos au fost semnalate alte câteva fragmente de ferecături de cărți⁵⁵, ceea ce ne sugerează existența unei biblioteci sau măcar a unei colecții considerabile de cărți, aflate în dotarea mănăstirii. Acestea erau manuale pentru călugări, cărți de rugăciuni, de cântece liturgice, dar și cărți de lectură, mai ales ale unor autori antici. În cazul bisericilor trebuie să ne gândim la cărțile liturgice obligatorii și utilizate în mod regulat. Prezența celor două piese în cetatea de la Oradea, de altfel cu semnul întrebării, nu trebuie să ne mire. Elita eclesiastică și laică se străduia să colecteze manuscrise și tipărituri, pe care le legau după bunul plac în ateliere din străinătate sau din țară.

Materia primă. Numite în mod generic și eronat *bronzuri*, de fapt aceste obiecte sunt confecționate din aliaje de aramă, diferite de cele ale bronzului. Din moment ce compoziția materialului poate fi stabilită corect doar prin analize, este indicat să utilizăm cuvântul cupru sau aliaj de cupru și nu cel de bronz, alamă⁵⁶ etc.

Din păcate nu s-au efectuat analize metalografice pe piesele noastre și uneori nici culoarea nu este foarte sugestivă din cauza coroziunii, dar și a diferitelor procentaje ale componentelor aliajului. Analizele efectuate pe ferecăturile de la Ozora și pe cele aflate pe cărțile din British Museum arată clar că aliajul folosit era alama, deoarece se pretează cel mai bine tehnicii de presare și ciocănire, care sunt totodată și tehnicile producției în serie. În orice caz, prin analiza procentajului aliajului și a diferitelor elemente secundare s-ar putea stabili cu exactitate proveniența pieselor.

Meșteri, ateliere, comerț. Din punct de vedere tipologic, am văzut că piesele noastre se încadrează în stilul central-european, cu centrul în Germania. Ele erau produse în serie, probabil în câteva centre apropiate și comercializate în loturi mari. Astfel atelierele de legătorie se puteau aproviziona în mod regulat cu diferite tipuri de ferecături și pentru a putea înlocui unele piese deteriorate în urma uzurii. Acest lucru este susținut și de faptul că pe legăturile realizate în mod sigur în Ungaria medievală apar aceleași tipuri de ferecături ca și pe cele germane. Formele puteau fi preluate de atelierele locale și prin circulația caietelor de modele. Avem informația că în caietul de schițe al lui Dürer sunt și câteva desene de ferecături de cărți. Nu am reușit să accesăm aceste schițe, ca urmare nu putem spune dacă acestea sunt ferecături de cupru sau piese de orfevrărie.

Astfel am ajuns la marea întrebare: cine a produs aceste ferecături? Ne găsim în fața unei căutări disperate, în condițiile în care izvoarele scrise nu sunt foarte generoase în legătură cu prelucrarea cuprului. Nu sunt atestate ateliere speciale pentru confecționarea acestor piese, însă dacă ne gândim la cantitatea mare de artefacte comercializate, pare plauzibilă această afirmație. Acești cuprari puteau fi aceiași meșteri care realizau și aplicile vestimentare și de curele (cum pare la Buda), care erau de asemenea produse de serie utilizând tehnici identice. Există și posibilitatea ca meșterii cuprari să fi fost asociați cu orfevrăriile, lucrând în același atelier, însă în spații strict despărțite, după cum sfătuiește și Theophilus Presbyter⁵⁷. În acest caz puteau recurge la colaborarea cu orfevrarii pentru poleirea pieselor cu aur sau argint, tehnică foarte des utilizată la obiectele de cupru.

Fiind un material ieftin, și artefactele confecționate din cupru și aliajele sale sunt modeste, de o valoare scăzută, satisfăcând nevoile oamenilor de rând. Studiind piesele, se poate observa

⁵⁵ Rusu 1998, p. 4.

⁵⁶ Goodall, p. 63. Alison R. Goodall, *The Medieval Bronzsmith and his products*, în vol. *Medieval Industry*. Ed. D. W. Crossley. London, 1981.

⁵⁷ Presbyter, cartea III, cap. I, p. 79.

cu ușurință, că în ciuda valorii materiale scăzute a acestora, unele au o mare valoare artistică. Finețea executării, eleganța decorului ne fac să căutăm un meșter specializat, cu unelte specializate. Avem două opțiuni: meșterii cuprari și orfevrarii.

În documente meșterii cuprari apar sub mai multe denumiri, care trădează o anumită împărțire pe domenii de activitate. Căldărarii (lat. *caldarifices*, *cantrifusores*, germ. *Kupferschmiede*, *Kessler*, magh. *üstművesek*), după cum și denumirea o sugerează clar, se ocupau cu producerea căldărilor. Acestea erau atât turnate, cât și realizate din tablă, prin îmbinarea mai multor bucăți. Probabil producerea vaselor de uz comun a fost de asemenea sarcina căldărarii. În general însă ne găsim față în față cu denumirea generică de cuprar, fără vreun alt indiciu cu privire la activitatea sa. În Evul Mediu timpuriu, cuprarii făceau parte din industria făurăriei, alături de cuțitari, lăcătuși, fierari, turnători de cositor etc.⁵⁸. Conform unei informații din 1379, din Sopron (Ödenburg), cuprarii încă aparțin breslei făurarilor⁵⁹, urmând să se constituie în breaslă independentă cândva în secolul al XV-lea. Diversitatea obiectelor de cupru, varietatea tehnicilor de confecționare a acestora, ne fac să credem că a existat o specializare și în cadrul meșteșugului de cuprar, dacă nu pe ateliere separate, măcar o împărțire a domeniului de activitate în cadrul acestora. Arama a fost folosită ca material complementar de foarte mulți alți meșteri: cuțitari, curelari, lăcătuși, tâmplari și, nu în ultimul rând, legătorii de carte. Foarte probabil, aceste piese erau confecționate la serie, în atelierele cuprarilor, de unde ceilalți meșteri se aprovizionau în mod constant. La fel, și în cazul în care acestea erau importuri.

Avem unele date, care ne permit să formulăm ipoteza că, o parte al artefactelor, mai precis podoabele și unele accesorii vestimentare, sau de ce nu chiar și ferecăturile, erau confecționate în atelierele de orfevrărie. Theophilus Presbyter, în capitoul dedicat descrierii atelierului, indică despărțirea spațiului de turnătorie de cele pentru operațiunile cu plumb, cositor și cupru⁶⁰. Nu trebuie să limităm noțiunea de orfevrărie la artefactele confecționate din aur și argint. Majoritatea tehnicilor sunt identice atât pentru prelucrarea metalelor prețioase, cât și pentru cele neferoase, cuprul și alama reacționând la aceste operațiuni în mod similar cu argintul. Ba mai mult, datorită poleirii cu aur sau argint, podoabele dobândeau o valoare estetică și materială mai ridicată. Toate aceste tehnici sunt descrise de Theophilus Presbyter cu lux de amănunte și cu privire la aplicarea lor în cazul cuprului. Faptul că statutele breslelor orfevrarii interzicea strict lucrul cu metale de rang inferior pare să infirme ipoteza noastră. Însă doar parțial, deoarece nu toți meșterii făceau parte din aceste bresle. Luând în considerare că obiectele de cupru se bucurau totuși de o cerere ridicată, iar producerea lor era foarte ieftină și rapidă, putea constitui o opțiune pentru orfevrarii independenți. Faptul că în unele cazuri orfevrarii erau asociați cu legători de cărți și miniaturisti sprijină ipoteza realizării ferecăturilor de către orfevrari⁶¹.

Dacă am afirmat mai sus că informațiile documentare sunt foarte lacunare în privința subiectului nostru, acest lucru este valabil doar pentru Ungaria și, implicit, Transilvania. Acest lucru trebuie să reflecte o realitate medievală locală. Altfel stau lucrurile în cazul marilor centre meșteșugărești din Germania. Exemplul cel mai ilustrativ este Nürnbergul, unde, în cadrul asociației meșteșugărești „Mendelschen Zwölfbrüder- Stiftung”, cunoaștem, pentru secolele XV-XVI, o foarte strictă împărțire pe domenii de activitate pentru producția de cuțite, cuie, linguri, degetare, pense, sfeșnice, capete de șnur, lacăte și multe altele (pl. V/2-3)⁶². Aceste centre

⁵⁸ Szűcs, p. 82.

⁵⁹ Lovag, p. 252.

⁶⁰ Presbyter, cartea III, cap. I., p. 79.

⁶¹ IpMűvK, p. 406.

⁶² Lietzmann, p. 48-49.

meșteșugărești lucrau pentru export, iar Europa Centrală și de Est constituia piața de desfacere pentru aceste produse finite.

În secolele XV-XVI, principalele orașe din Transilvania au ajuns la un nivel de dezvoltare destul de înalt, chiar occidental, lucru valabil și pentru meșteșuguri. Operele orfevrarilor din Transilvania erau renumite și foarte căutate. Aici trebuie să menționăm faptul, că un număr mare de meșteșugari erau coloniști sași și descendenții acestora, aducând cu sine tradiția acestei îndeletniciri⁶³. Până în secolul al XV-lea, majoritatea ramurilor meșteșugărești erau constituite în bresle, independent sau în asocieră. Totuși, în ciuda existenței unei producții locale, au fost importate în Transilvania mari cantități de produse finite, din cupru sau alamă și fier. Acest fenomen lasă loc unor concluzii. În primul rând ne arată că produsele locale nu erau de foarte bună calitate și exista o mare cerere a produselor „cu nume”. Acest aspect poate fi observat în cazul cuțitelor: „Steyrer”, „Wiener” și a diverselor piese de cupru, amintite doar ca „Nürnberger Wafflen” (pl. V/1). S-a afirmat că, grupul clientelei pentru artefactele de lux, confecționate din bronz și cupru, a fost foarte restrâns, în consecință nu a fost posibilă dezvoltarea unei industrii cuprifere⁶⁴. Trebuie să contrazicem această opinie din mai multe motive. „Obiectele de lux din bronz și cupru” erau destinate unei elite care putea să-și permită un asemenea lux. Și trebuie să recunoaștem, că o asemenea clasă socială a existat, chiar și în Transilvania.

În opinia noastră, industria cuprifera din Ungaria medievală nu a dobândit o mare importanță din cauza decalajului de timp al apariției acestor centre față de centrele germane, care, în secolul al XII-lea se bucurau deja de un renume. În ciuda faptului că regatul maghiar dispunea de importante resurse de minereu de cupru, în momentul constituirii lor, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în secolul următor⁶⁵, centrele miniere din teritoriul Slovaciei de azi nu aveau altă soluție, decât să se instaleze pentru aprovizionarea acestor centre industriale. Într-un interval de timp foarte scurt au ajuns să dețină o poziție-monopol în comerțul cu arama, până în secolul al XVII-lea⁶⁶. Desigur, în aceste așezări miniere, la care se alătură și acelea din Transilvania (Bistrița – Munții Rodnei, Munții Apuseni), a existat și o producție de obiecte finite, însă foarte modeste și pentru acoperirea nevoilor locale. În orice caz, nu puteau reprezenta o concurență pe măsură față de importurile străine. Pe de altă parte însuși regalitatea maghiară sprijinea comerțianții străini, în mod deosebit pe cei germani. În anul 1336 Carol Robert a acordat negustorilor din Nürnberg dreptul de a-și comercializa liber mărfurile pe teritoriul regatului. Acestora li se acordau chiar și cetățenie, statut prin care puteau dejuca măsurile de restricționare a activității negustorilor străini⁶⁷. Este remarcabil faptul că obiectele de uz comun și podoabele de import ajung chiar și în așezările rurale, fiind descoperite în număr mare în cadrul săpăturilor arheologice. Acest fapt trădează dorința oamenilor de rând de a fi în pas cu moda timpului, chiar și cu prețul unui sacrificiu material.

Din nefericire nu putem identifica obiectele de cupru în cadrul mărfurilor, acestea fiind tratate împreună, în cantități mai mari. Erau comercializate în butoaie, lăzi, legături, nefiind precizate conținutul sau cantitatea. Putem doar să ghicim ce fel de piese se ascund în spatele denumirii de mărunțișuri (lat. *parvalia*, magh. *szatócsárú*) sau marfă de Nürnberg (pl. V/1). Singurele mărfuri de cupru denumite sunt benzile de tablă rulate și „cuprul torsionat” sau „tras”⁶⁸. Aici se pune întrebarea De ce se importa aramă într-o zonă cu bogate zăcămintă cuprifere și cu centre de exploatare? Singurul argument plauzibil este calitatea aliajului, în condițiile în care

⁶³ Meltzl, p. 633-657, 720-739.

⁶⁴ Lovag, p. 251.

⁶⁵ Ratkoš, p. 585-586.

⁶⁶ Vlahovič, p. 601-627.

⁶⁷ Balogh, p. 616.

⁶⁸ Pap, p. 181.

Germania dispunea de minereu de zinc, necesar pentru prepararea alamei. În consecință, putem afirma, că artefactele de alamă erau importate ca produse finite, sau erau aduse ca foi metalice, urmând ca piesele finite să fie produse în ateliere locale. În sprijinul acestei afirmații vine și ornamentica pieselor analizate. Asemănarea sau chiar identitate decorului unor diverse artefacte se datorează producției într-un singur atelier sau, în orice caz apropiate. Difuzarea unor motive decorative pe teritorii întinse, ajungând chiar și în zone îndepărtate, se poate datora și circulației caietelor de modele, în mod similar cu acelea ale orfevrarilor.

CATALOGUL PIESELOR

A. COLȚARE

1. Colțar

Loc de descoperire: Frumușeni (jud. Arad), mănăstirea benedictină „Bizere”, 2003, S B' C', □ 6-7, - 0,70 m, în arsura de sub podeaua superioară.

Descriere: are formă deltoidă, alungită spre colțul interior și găurit în vârf, în care se mai păstrează nitul de fier ruginit. Cele două laturi interioare sunt crestate, iar cele două laturi exterioare îndoite în jos la 90° și prevăzute cu câte un orificiu pentru fixarea pe copertă. Decorul este încadrat într-un chenar cu ornament în zig-zag incizat. Colțul exterior este prevăzut cu un buton asemănător unui umbo, de forma unui trunchi de con ($\varnothing = 1,2$ și $1,5$ cm), încadrat la bază de un chenar cu mici punctulețe în interior. Pe de o parte și de alta a butonului sunt presate câte trei frunze. Colțul opus este decorat de asemenea cu un motiv vegetal în formă de frunze, unul central, așezat pe diagonala colțarului, câte una pe de o parte și de alta, continuând cu câte un braț în formă de volută, despărțind astfel cele două colțuri. Conturul frunzelor este accentuat cu ajutorul a patru decupaje, iar prin ciocănire lucrute în relief în trei puncte. Pe alocuri, fundalul este hașurat prin incizii foarte fine. Piesa prezintă rupturi și distorsionări. Dimensiuni: $4,5 \times 4,5$ cm, grosimea tablei: 0,05 cm.

Bibl.: nepublicat.

2. Colțar

Loc de descoperire: probabil Oradea

Descriere: forma și decorul sunt identice cu cele ale piesei descrise mai sus, doar dimensiunile variază: 5×5 cm, grosimea tablei 0,1 cm, dimensiunile butonului: $\varnothing = 1,5$ și 1,8 cm.

Bibl.: nepublicat.

3. Colțar

Loc de descoperire: Tg. Mureș, mănăstirea franciscană, 2001, S I, □ 11, - 2,30 m.

Descriere: de formă deltoidă, alungită spre colțul interior, cu cele două margini interioare crestate, iar cele exterioare îndoite în jos, dispunând de câte o gaură pentru fixare. Forma romboidală este dublată printr-o linie incizată, iar între marginile exterioare și această linie sunt incizate câte nouă striuri. În colțul exterior dispune de un buton proeminent în formă de floare stilizată cu șase petale, la bază $\varnothing = 1,2$ cm, ascuțindu-se spre vârf, iar în colțul interior de un buton circular simplu mai puțin proeminent. Între ele s-au practicat două decupaje în formă de semilună, dublate spre interiorul colțarului de mici linii incizate. Colțul interior este prevăzut cu două găuri pentru fixarea cu nituri pe tăblie. Dim.: $3,2 \times 4,2$ cm, gr = 0,05 cm.

Bibl.: nepublicat.

4. Colțar (fragment)

Loc de descoperire: Oradea, cetate, S VIII, □ 5-6, - 3,80 m. Muz. Oradea, Nr. Inv.: 16.042.

Descriere: probabil colțul interior al unui colțar, decorat pe una din margini cu un șir de perle, urmată la 1,5 mm de o linie incizată. Colțul este decorat cu trei cercuri simple ($\varnothing = 0,4$ cm) și câte două cercuri concentrice ($\varnothing = 0,8$ cm, $\varnothing = 0,45$ cm), unul fragmentar din cauza rupturii. Cercul interior este ornamentat cu o rețea de romburi. Colțul este delimitat de restul suprafeței de un șir de perle într-un chenar cu două linii simple, semicircular, realizat prin tehnica presării. Dincolo de acesta se distinge încă un cerc simplu ($\varnothing = 0,45$ cm) și câteva linii incizate. Această parte a fragmentului este reliefată prin ciocănire. Dim.: 3,5 x 3 cm, gr = 0,1 cm.

Bibl.: *Rusu 2002*, p. 80 și 157, pl. LVIII/c. tab. 8/o.

B. APLICE CENTRALE

1. Aplică centrală

Loc de descoperire: Vințu de Jos (jud. Alba), mănăstirea dominicană.

Descriere: de formă pătrată, cu marginea crestată între colțuri, având în centru într-un chenar circular în relief un buton în formă de umbo, înconjurat de motive vegetale în relief, realizate prin presare. Fundalul este decorat cu hașuri fine incizate, și puncte. Are găuri pentru fixare cu nit în două colțuri opuse. Dim.: 2,3 x 2,3 cm.

Bibl.: *Rusu 1998*, p. 37, il. nr. 32.

2. Aplică centrală

Loc de descoperire: Vințu de Jos (jud. Alba), mănăstirea dominicană, anexele de est, S XVI, □ 8, - 1,50 m.

Descriere: realizată din tablă de formă dreptunghiulară, prevăzută cu un orificiu central, încadrat de un chenar incizat și două perechi de linii oblice. Dim.: 1,7 x 0,8 cm, gr = 0,1 cm.

Bibl.: *Rusu 1998*, p. 37-38, il. nr. 33.

3. Aplică centrală

Loc de descoperire: Tauț (jud. Arad), 2003, ruinele bisericii parohiale, loc necunoscut, nr. Inv. 16.951.

Descriere: de formă pătrată, cu partea centrală scoasă în relief ($h = 1,7$ cm) și cu un orificiu mare ($\varnothing = 0,7$ cm). Toate laturile prezintă câte două crestături, plasate la distanțe aproximativ egale. În toate cele patru colțuri s-a practicat, prin ciocănire, câte un buton emisferic ($\varnothing = 0,5$ cm). La mijlocul distanței dintre acestea, pe trei laturi se pot distinge trei-patru linii incizate, în formă de virgulă. Nu se pot distinge găuri pentru fixare. Dim. 2,9 x 2,9 cm, gr = 0,07 cm.

Bibl.: nepublicat.

4. Aplică

Loc de descoperire: Oradea, cetate, S I, □ 9, - 3 m.

Descriere: aplică centrală realizată prin presare și decupaje centrale în forma unei minuscule „a”, surmontată de o coroană florală (crin?). Conturul și decorul este foarte fin și elegant, de stil gotic. Fixarea s-a făcut prin patru nituri, câte două la capătul superior și inferior, din nituri s-au păstrat doar trei. Dim.: 5,7 x 2 cm, gr = 0,05 cm.

Bibl.: *Rusu 1993*, p. 82, fig.13/3; *Rusu 2002*, p. 90 și 157, pl. LVIII/b.

5. Aplică centrală ?

Loc de descoperire: Oradea, cetate, C 1, - 1,35 m.

Descriere: realizată din tablă decupată în formă hexagonală, cu un umbo central cu 11 muchii, unite în centru în forma unei flori stilizate ($\varnothing = 1$ cm), cu două rânduri de petale. Pe marginea dreaptă, hexagonală s-au practicat trei orificii ($\varnothing = 0,3$ cm) pentru fixare, plasate simetric pe fiecare a doua latură. Dim.: l. = 3 cm, h = 1,5 cm, gr = 0,1 cm, $\varnothing = 3,2$ cm.

Bibl.: *Rusu 2002*, p. 90 și 157, pl. LVIII/c.

C. ÎNCHIZĂTOARE

1. Închizătoare

Loc de descoperire: Frumușeni (jud. Arad), mănăstirea benedictină „Bizere”, 2001, C D4, □ SE, -0,50 m.

Descriere: reprezintă partea cu agățătoare a sistemului de închizătoare, realizată din tablă de formă dreptunghiulară, îndoită la un capăt. Decorul constă dintr-un romb cu contur incizat și împărțit în patru, așezat într-un câmp poansonat în forma unor mici triunghiuri. La capătul opus celei cu cârlig dispune de două orificii pentru fixare, colțul cu unul dintre ele fiind însă rupt. Dim.: 1,6 x 2,4 cm, gr 0,05 cm.

Bibl.: nepublicat.

2. Închizătoare

Loc de descoperire: Vințu de Jos (jud. Alba), mănăstirea dominicană, sala capitulară, S XX.

Descriere: închizătoare de tipul cu „coarne”, piesa cu cârlig. Realizată din tablă de formă dreptunghiulară alungită, la un capăt terminându-se într-o acoladă, prelungită dincolo de lățimea piesei în două „coarne”, prevăzută la acest capăt cu două orificii pentru fixarea cu nituri. Pe verso a fost prinsă cu un nit o mică plăcuță trapezoidală, cu două orificii asimetrice (\varnothing 0,15 cm), dim.: 1,3 x 2,2 x 0,6 cm, gr 0,1 cm. Capătul opus este decorat prin presare în formă de frânghie, încadrat între două linii verticale și mici dentoni spre interiorul piesei, se termină într-un cep mai îngust decât lățimea piesei, îndoit semicircular. Dim.: 6 x 1,5 cm.

Bibl.: *Rusu 1998*, p.38, il. nr. 34.

3. Închizătoare

Loc de descoperire: Frumușeni (jud. Arad), mănăstirea benedictină „Bizere”, 2001, C C3, □ SV, - 0,85 m, nr. Inv. 16. 846.

Descriere: realizată prin turnare, cu un capăt aplatizat, cu nit de fier pentru prinderea pe curea, cu retrageri succesive spre vârf,

segmentat prin benzi în relief. Spre vârf dispune de două orificii minuscule (\varnothing = 0,2 cm), unul vertical, celălalt transversal, pentru fixarea pe coperta din față cu ajutorul unor cepuri metalice, respectiv pentru prinderea unui șnur textil sau de piele. Dim.: 5,1 x 1,1 x 0,2 cm.

Bibl.: nepublicat.

4. Închizătoare

Loc de descoperire: Cladova (jud. Arad), biserica de pe Dealul Carierei, S VII, □ 35, - 0,60 m.

Descriere: unul din capete decupat în formă de crin, petalele fiind despărțite cu două linii incizate. În continuare, corpul închizătoarei are formă dreptunghiulară alungită (l = 0,5 cm), terminându-se într-un cap semicircular (\varnothing = 0,8 cm). Pe axul median al piesei s-au practicat trei orificii pentru fixare, două în corpul crinului, al treilea în capătul celălalt. Dim.: 4,2 x 1,5 x 0,1 cm.

Bibl.: nepublicat.

5. Aplică de fixare a curelei

Loc de descoperire: Frumușeni (jud. Arad), mănăstirea benedictină „Bizere”, 2001, C A1, □ SV, - 0,20 m. Compl. Muz. Arad, Nr. Inv.: 16.843.

Descriere: formă dreptunghiulară, cu două orificii în capete, pe axul median, s-a păstrat unul din nituri. Este aplica de fixare a curelei de piele pe coperta din spate. Dim.: 2,5 x 1,9 x 0,1 cm.

Bibl.: nepublicat.

List of illustrations

Pl. I. Elements of book furniture: A. Cornerpieces; B. Fittings; C. Bookclasps; 1-2. gothic bookbindings. Nürnberg: Anton Koberger (after Muckenhaupt Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapest - Cluj, f. a., il. 72, 75).

Pl. II. Cornerpieces: 1-2. Frumușeni; 3. Oradea; 4. Tg. Mureș; 5. Vértesszentkereszt (after Mezősiné Kozák Éva, *A vértesszentkereszt apátság*. Veszprém, 1993, p. 180, pl. 7/5); 6. Eger (after Kozák K., *Az egri vár feltárása*. I. în: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. VII, 1957-1962. Eger, 1963, p. 169, fig. 65); 7. Biblioteca Teleki - Tg. Mureș⁶⁹.

Pl. III. Bosses: 1. Vințu de Jos (after Adrian A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII)*, Cluj-Napoca – Satu-Mare, 1998, p. 98/32; 2. Cristuriu Secuiesc (after Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Budapest, 1992, pl. 77/21); 3-4. Pilis – Hungary (after Holl I., *Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis*. Budapest, 2000, Abb. 130/1, 131/3); 5. Tauț; 6-8. Oradea (after Adrian A. Rusu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*. Vol. I. *Zona palatului episcopal*. Oradea, 2002, pl. LVIII/b-e).

Pl. IV. Bookclasps: 1. Vințu de Jos (after Adrian A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII)*, Cluj-Napoca – Satu-Mare, 1998, p. 99/34; 2. 3-4. Frumușeni; 5. Pilis – Hungary (after Holl I., *Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis*, Budapest, 2000, Abb. 127/1); 5. Cladova; 6. Frumușeni; 7. strap fitting – Frumușeni; 8. fitting – royal palace from Buda (after Írás Melis Katalin, *A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei*, în *MűvtörtÉrt*, XXXIV, 1985, 1-2, fig. 12).

Pl. V. 1. Merchandise from Nürnberg (after *Quasi Centrum Europae. Europa Kauft in Nürnberg. 1400-1800*, Nürnberg, 2002, p. 103, kat. 27); 2. Workshop producing small bells – Nürnberg, 1568 (after *Quasi Centrum Europae. Europa Kauft in Nürnberg. 1400-1800*, Nürnberg, 2002, Abb. 13); 3. Locksmith master – Nürnberg, 1434 (after Lietzmann, Klaus-Dieter, *Metallformung. Geschichte. Kunst. Technik*, Düsseldorf, s. a., p. 49).

Pl. VI. Iconography⁷⁰: 1. Bound book (după *Spätmittelalter am Oberrhein. Alltag. Handwerk und Handel. 1350-1525*. Band 1, Stuttgart, 2002, p. 171, fig. 321); 2. Chained books – Biblioteca Batthyaneum, Alba-Iulia (after Jakó Zs., *Írás, könyv, értelmiség*. București, 1976); 3. Sassetta, *Toma d'Aquino rugându-se* (detail) – 1423; 4. Bellini G., *Altarul San Giobbe* (detaliu) – 1487.

Pl. VII. Iconography: 1. Dürer: Erasmus din Rotterdam – 1521; 2. Bellini G., *Hristos binecuvântând* (detail) – 1460; 3. Dürer, *Altarul de la Dresda* (detail) – 1496.

Abrevieri bibliografice

Balogh	Balogh Jolán, <i>Művészet Mátyás király udvarában</i> . Budapest, 1966.
Benkő	Benkő E., <i>A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája</i> . Budapest, 1992.

⁶⁹ Mulțumesc și pe această cale colegului Györfly Zalán de la Muzeul din Tîrgu Mureș pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție desenele sale.

⁷⁰ Sursa reprezentărilor iconografice este Web Gallery of Art, o bază de date cu peste 17100 reproduceri de picturi și sculpturi datând din perioada 1100-1850, www.wga.hu.

- Crișan, Hora I. Crișan, Gina Hora, *Piese de podoabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *ArhMed*, V, 2005, p. 87-100.
- Csapodi Csapodi Cs., *Filipec (Pruisz) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei. I*, în *Magyar Könyvszemle*, 83, 1967, p. 241-249.
- Dahl S. Dahl, *Histoire du livre. De l'antiquité à nos jours*. Paris, 1960.
- Dürrfeld Elike Barabara Dürrfeld, *A tentative approach at reconstructing the cronology of different types of metal fastening mechanisms on German bindings of the late 15th, 16th, and 17th centuries*, în *Gutenberg Jahrbuch*, 1996, p. 271-277.
- Englišova Janotova Magdaléna Englišova, *Le ferrures et les agrafes gothiques sur le reliures de livres manuscrits en provenance slovaque*, în *Zborník*, LXXIV, 1980, p. 170-195.
- Gere Gere I., *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Budapest, 2003.
- Goldschmidt E. Ph. Goldschmidt, *Gothic and renaissance bookbindings. I-II*. London, 1928.
- Goodall Allison R. Goodall, *The Medieval Bronzsmith and his Products*, în *Medieval Industry*. Ed. D. W. Crossley. London, 1981.
- Helwig H. Helwig, *Handbuch der Einbandkunde. I*. Maximilian-Gessellschaft, 1953.
- Holl I. Holl, *Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis*. Budapest. 2000.
- Horváth-Tóth Horváth P., Tóth Zsuzsanna, *Csatok és veretek a könyvtáblákon: történeti áttekintés*, în vol: *A könyv- és papírestaurátor tanfolyam jegyzetei. I*. Red. Horváth P. - Kastaly Beatrix - Tóth Zsuzsanna. Budapest, 1993.
- Hunyadi Hunyadi J., *A magyar könyvkötés a mohácsi vészig*. Budapest, 1937.
- IpMűvK *Az Iparművészet könyve*. Szerk. Ráth Gy. III. Budapest, 1902-1912.
- Írás-Melis 1974 Katalin Írás-Melis, *Die Funde aus einer Buchbinderwerkstatt des 15. Jahrhunderts im königlichen Schloss zu Buda*, în *Gutenberg Jahrbuch*, 1974, p. 303-310.
- Írás-Melis 1980 Eadem, *Bronzene Buchbeschläge aus dem 14. und 15. Jahrhundert in Ungarn*, în *Gutenberg Jahrbuch*, 1980, p. 274-283.
- Írás-Melis 1985 Írás-Melis Katalin, *A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei*, în *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIV, 1985, 1-2, p. 48-60.
- Koroknai 1965 Éva Koroknai Sz., *Die Blinddruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn*, în *ActaHistArt*, 11, 1965, p. 95-132.
- Koroknai 1973 Eadem. *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Budapest, 1973.
- Kozák Kozák K., *Az egri vár feltárása. VII (1957-1962)*, în *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 1963, p. 132-171.

- Kyriss E. Kyriss, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. I-IV, Stuttgart, 1951-1958.
- Lietzmann K.-D. Lietzmann, *Metallformung. Geschichte. Kunst. Technik*. Düsseldorf, f. a.
- Loubier H. Loubier, *Der Bucheinband von seine Anfänge bis zum Ende des 18. Jahrhundert*. Leipzig, 1926.
- Lovag Lovag Zsuzsa, *Fémművesseg*, în vol.: *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. Red. Marosi E. Budapest, 1978.
- Manolescu R. Manolescu, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în *SMIM*, II, 1957, p. 117-204.
- Mazal 1970 O. Mazal, *Europäische Bucheinbände*. Graz, 1970.
- Mazal 1997 Idem, *Einbandkunde des Bucheinbandes*. Wiesbaden, 1997.
- Meltzl Meltzl O., *Az erdélyi százszok ipara és kereskedelme a XV-XV. században*, în *Századok*, 26, 1892, p. 633-657, 720-739.
- Mezősiné Kozák Mezősiné Kozák Éva, *A vértesszentkereszti apátság*. Veszprém, 1993.
- Muckenhaupt Muckenhaupt Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei (Könyvleletek 1980-1985)*. Budapest-Kolozsvár, f. a.
- Nuska B. Nuska, *Typologie ceských renesančních vazeb*, în *Historická Knizni Vazba*, 3/4, 1964-1965.
- Olteanu V. Olteanu, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*. București, 1992.
- Pap Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599-1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, în *ActaMN*, XIX, 1981, p. 171-190.
- Presbyter Theophilus Presbyter, *A különféle művészégekről*. Trad. Takács V., Budapest, 1986.
- Ratkoš P. Ratkoš, *Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzo-Fuggerschen Handelsgesellschaft*, în vol.: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650*. Red. Ingomar Bog. Köln-Wien, 1971, p. 585-599.
- Rozsondai Marianne Rozsondai, *Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, Schöning, 2000. 1. /Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 55./* în *Magyar Könyvszemle*, 117, 2001, 3, p. 387-390.
- Rozsondai – Kolauch Marianne Rozsondai – M. H., Kolauch, *Művészi kötéstáblák a MTAK Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai. Kandidátusi értekezéslet*. Budapest, 1977.
- Rusu 1998 Adrian A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII)*. Cluj-Napoca -- Satu-Mare, 1998.
- Rusu 2002 Idem, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Vol. I. Zona palatului episcopal*. Oradea, 2002.
- Schunke – Rabenau Ilse Schunke – K. von Rabenau, *Die Shwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten*. 1979-1996.

- Sprandel-Krafft* Lore Sprandel-Krafft, *Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation*. Würzburg, Schöning, 2000.
- Szabó* Szabó K., *A kolozsvári magyar lakosság összeírása*, in *Történeti Tár*, 1882, p. 525-541.
- Szücs* Szücs J., *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest, 1955.
- Tóth* Tóth Zsuzsanna, *Ötvös eljárások*, in vol.: *A könyv- és papírestaurátor tanfolyam jegyzetei*. I. Red. Horváth P. – Kastaly Beatrix – Tóth Zsuzsanna. Budapest, 1993.
- Vlahovič* J. Vlahovič, *Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des Jahrhunderts*, in vol.: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650*. Red. Ingomar Bog. Köln-Wien, 1971, p. 600-627.
- Wemhoff* M. Wemhoff, *Buchschliessen aus einer Kurie des Damenstiftes Herford*, in *Studia Honoraria*, 2. 1997, p. 336-343.

Medieval Book Furnishings from Archaeological Excavations in Transylvania (Abstract)

The study refers to a category of medieval material culture objects less known and especially less researched. The main purpose of the article is to present the evolution of book furnishings and to point out the problems related to their research. As primary sources, the author has selected a number of pieces from Transylvania and Banat discovered during archaeological excavations, both published and unpublished.

The issue of book furnishings can be approached from two directions. First they appear in archaeological excavations in various numbers, first of all in the case of churches, monasteries, and noble residences. The second context is more complex: the original bindings of manuscripts and incunabula, kept in the collections of different libraries, offer us complete data concerning the history of the book.

The history of bookbinding is a well researched domain; unfortunately the metal accessories have been ignored. A few articles have been written on the occasion of important discoveries of book furnishings in Germany, the Czech Republic, and Hungary. They provide useful comparative material for the pieces discovered in Transylvania.

The golden era of book furnishings is the gothic period, between the 15th century and the first half of the 16th century. These metallic accessories (made of gold, silver, iron, but most common of brass) were applied on books with wood boards. A full set is made of corner pieces, bossing, and fastenings. However, the presence of all three categories is not compulsory. This is the case of their decoration as well, all pieces can be similar or identical, but they can also differ, especially the fastenings. Besides their functional role, that of protecting the covers, the metal furnishings also have a great aesthetic value. Made by pressing, stamping, hammering, and/or incising, they present a very fine and elegant decoration, the general tendency being that of an indented aspect.

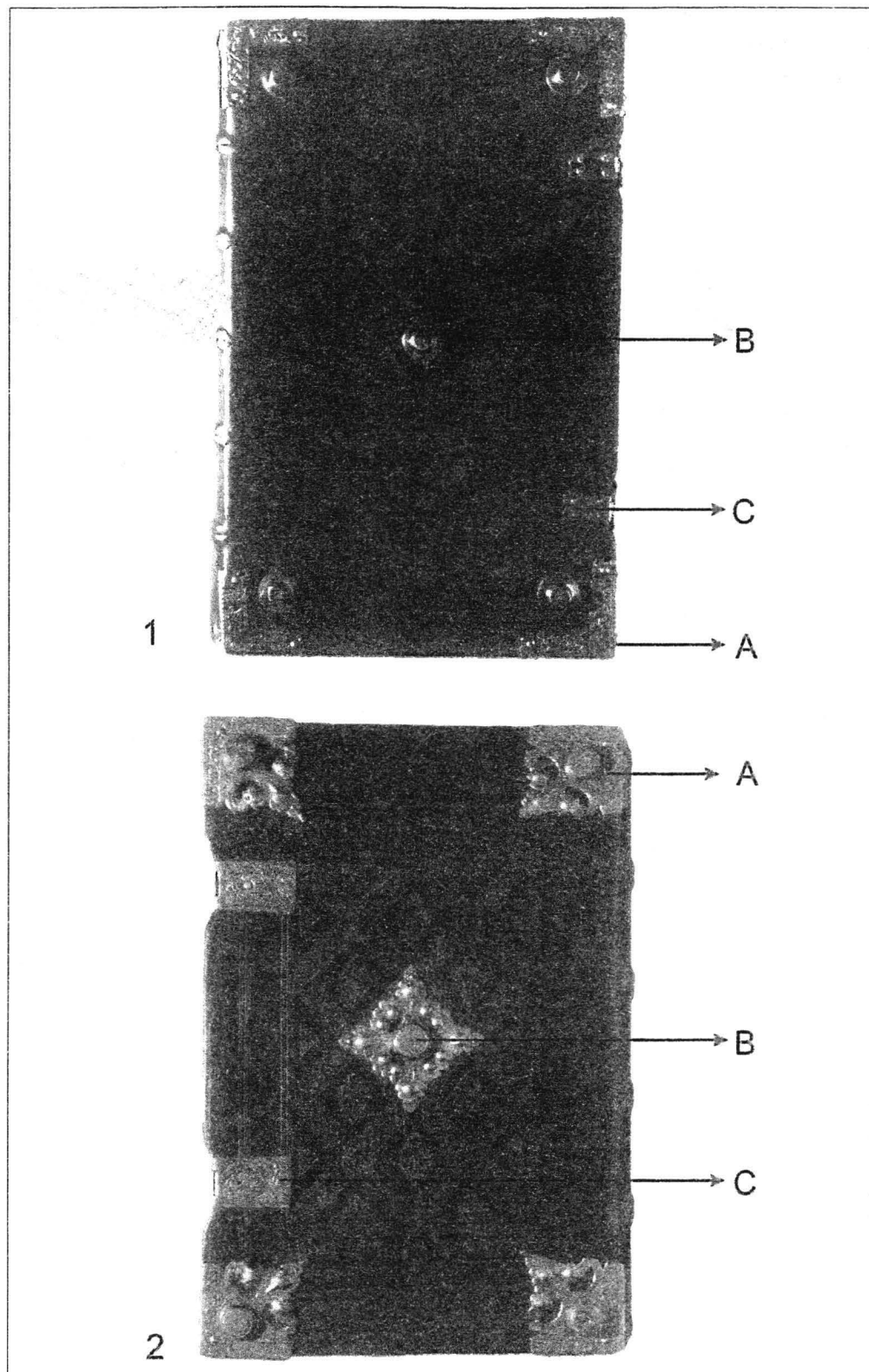
The corner pieces are of two basic types: corner edges in form of the letter „L”, usually combined with simple round, hat-like bossing and complex corner pieces that are made of the elements presented above, joined together in a single piece (pl. 1).

The embossed elements can be simple, hat-shaped, placed in the center of the board or in the center and in the corners, including therefore up to five pieces on each board. The other type of embossing follows the same evolution as the corner pieces, resulting in rhomboidal, flower or cross-shaped items with rich decoration identical or similar to that of the corner pieces.

The fastenings are of several types. The basic separation can be made on the base of their closing mechanism. Initially they were composed of two pieces, two rectangular catch plates, one fixed on the upper board, the other on the strap of the back board. This is the so-called „Nürnberger-type” fastening. This type has a variation concerning the form of the catch plates, the „T” form type. Another fastening type is the one with a single metal piece, fixed on the strap of the back cover and joined with the front cover by one or two pins. Ultimately, the fastening presents a more elaborated closure mechanism, with the strap replaced by a third metal element, all of them joined together with a hinge mechanism. This type of fastening persists until the middle of the 16th century, when the other elements of book furnishing are rarely used or at all.

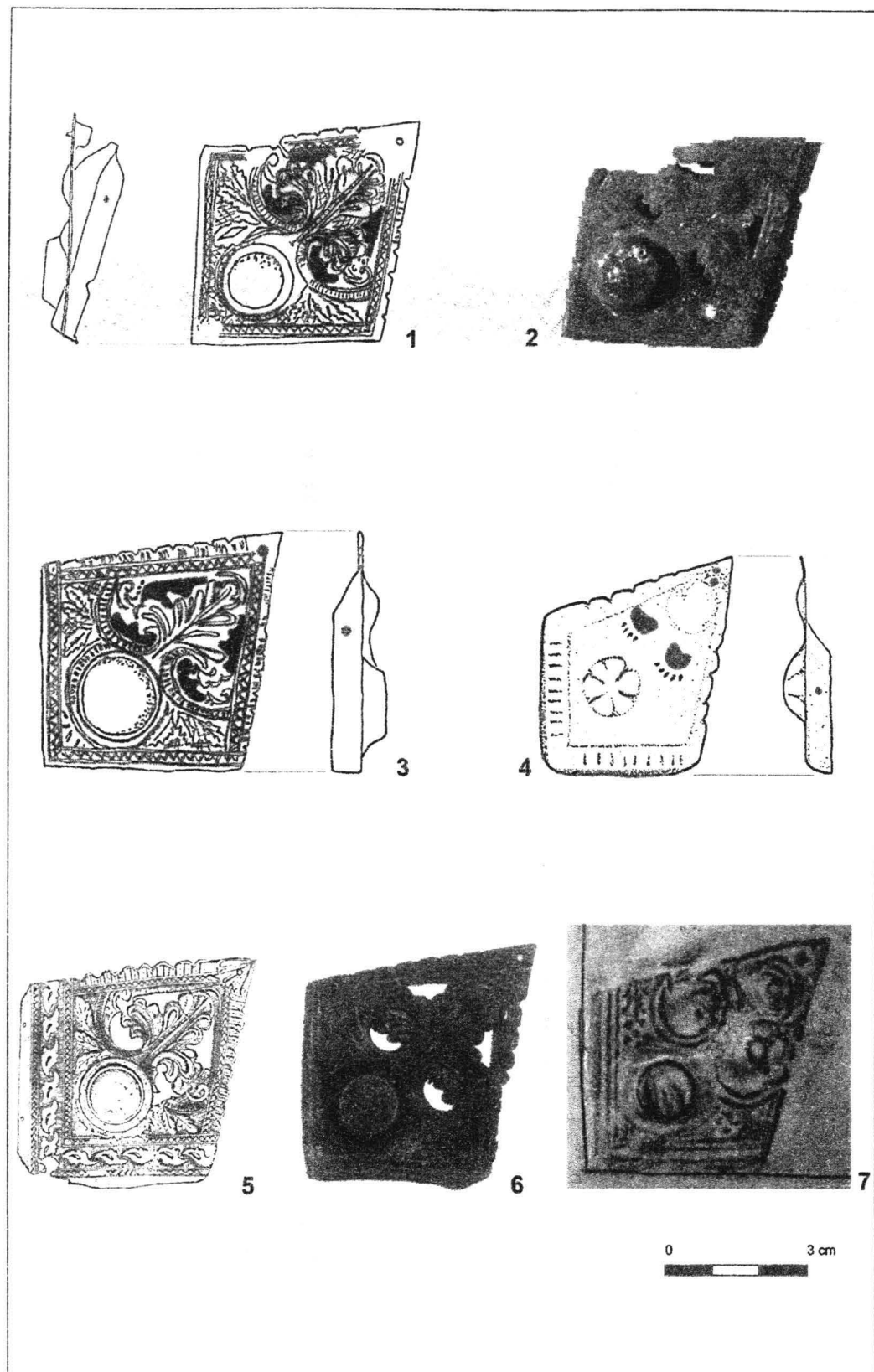
Compared with finds from Europe we can affirm that the pieces included in our study are of Central European style, probably German. We can talk about mass-production concentrated in a few workshop from Germany (Nürnberg, Ausburg etc.), spread by trade throughout Europe.

Another problem concerning this category of artefacts relates to the identity of craftsmen and workshops. There are no individual workshops indicated for the production of book furnishings, though the great volume of the artefacts would support this theory. We know that specialized production of different bronze objects like thimbles, bells, vessel, and belts existed in Nürnberg. Starting from some data partly provided by Theophilus Presbyter, we can assume that goldsmiths were involved in bronze manufacturing as well, including manufacturing book furnishings. This hypothesis is sustained by the fact that sometimes goldsmiths are associated with bookbinders and illuminators.

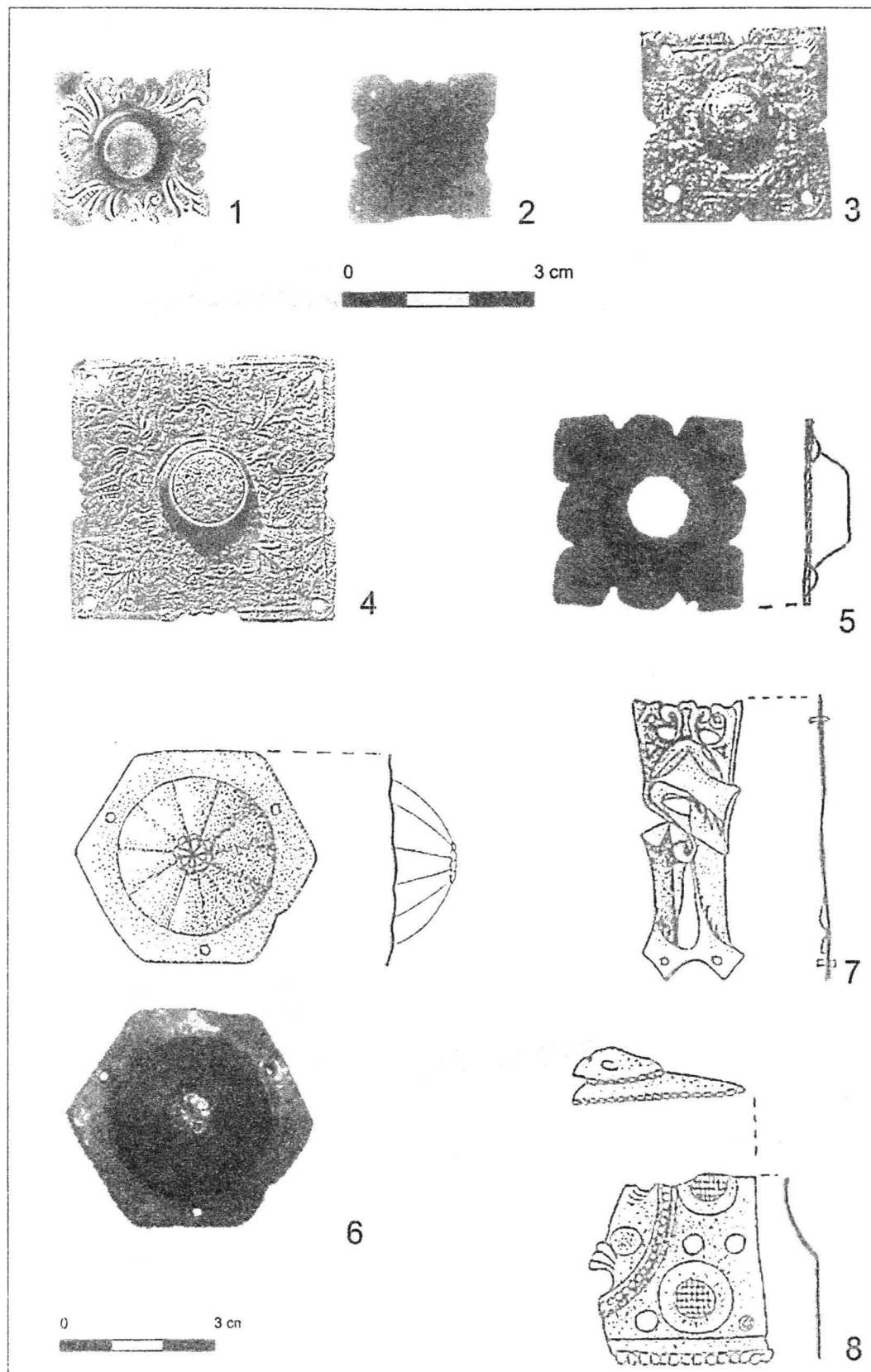
Planșa I. Părțile componente ale garniturii de ferecături:

A. Colțare, B. Butoane / Aplice, C. Închizătoare (1-2. legături gotice, Nürnberg: Anton Koberger, sf. sec. XV., după Muckenhaupt Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapesta - Cluj, f. a., il. 72, 75).

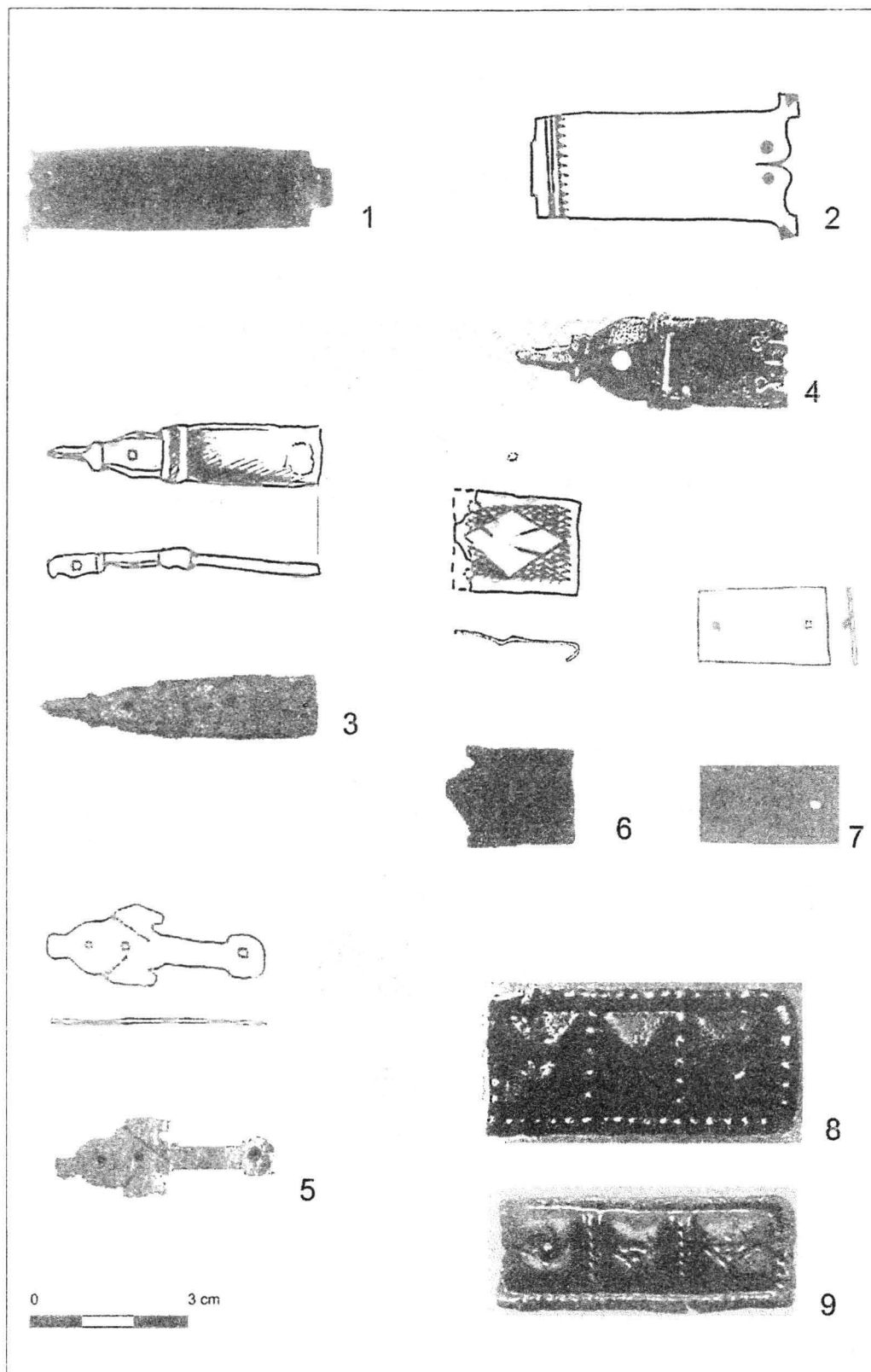
Planșa II. Colțare:

1-2. Frumușeni, 3. Oradea, 4. Tg. Mureș, 5. Vértesszentkereszt, 6. Eger, 7. Biblioteca Teleki Tg. Mureș.

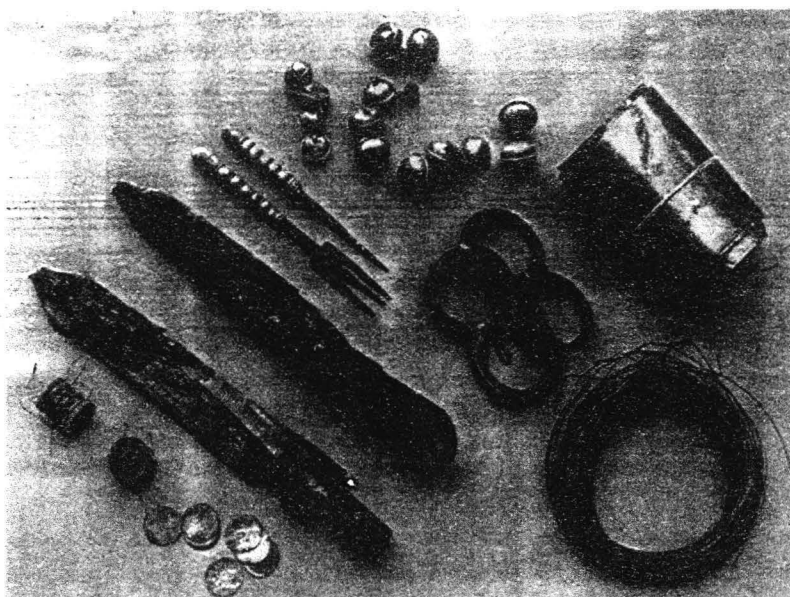
Planşa III. Aplice:

1. Vinţu de Jos, 2. Cristuriu Secuiesc, 3-4. Pilis (Ungaria), 5. Taut, 6-8. Oradea,

Planșa IV. Închizătoare:

1. Vințu de Jos, 2. , 3. Frumușeni, 4. Pilis, Ungaria, 5. Cladova, 6. Frumușeni, 7. Aplică de fixare a curelei - Frumușeni, 8. Aplică - Buda, 9. Aplică de centură - Rădvani.

1

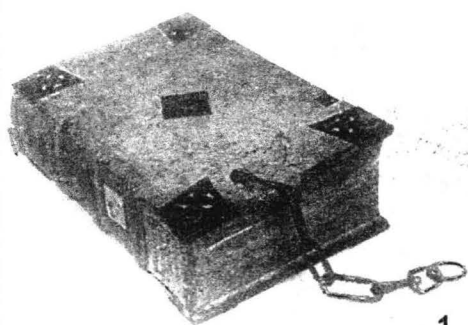

2 3

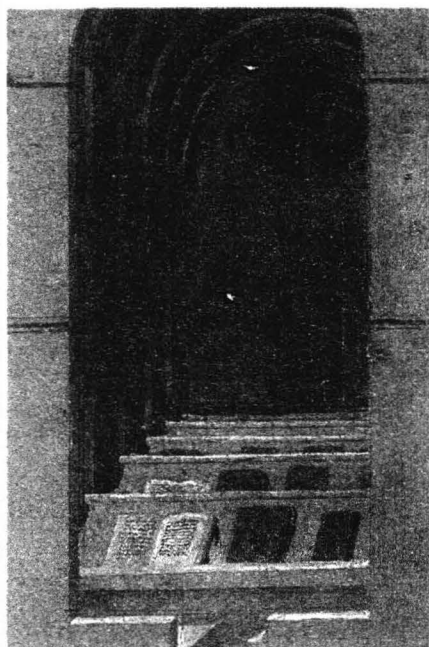
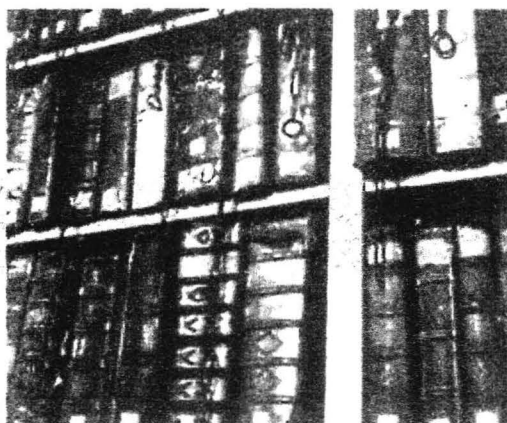

Planșa V.

1. Mărfuri mărunte din Nürnberg, 2. Atelier de confecționare a clopoșeilor - Nürnberg, 1568, 3. Meșter lăcătuș - Nürnberg, 1434.

1 2

3 4

Planșa VI. Iconografie:

1. Carte ferecată, 2. Cărți cu lanțuri (Biblioteca Batthyaneum, Alba-Iulia), după Jakó Zs.: *Írás, könyv, értelmiség*, 3. Sassetta: *Toma d'Aquino rugându-se* (detaliu) -1423, 4. Bellini G.: *Altarul San Giobbe* (detaliu) - 1487.

1

2 3

Planșa VII. Iconografie:

1. Dürer: *Erasmus din Rotterdam* -1521, 2. Bellini G.: *Hristos binecuvântând* (detaliu) -1460, 3. Dürer: *Altarul de la Dresda* (detaliu) -1496.

FORME CERAMICE RARE DIN SECOLELE VII-X, DESCOPERITE ÎN DEPRESIUNEA SILVANIEI

Dan Băcuț-Crișan

I. Motivație. Cadrul geografic. Similar multor altor epoci, ceramica, material arheologic majoritar în siturile databile în sec. VII-X din nord-vestul României, dar și din spațiul transilvănean, rămâne principalul element cu care se poate opera în vederea stabilirii cronologiei. Rezultatele cercetărilor arheologice au atestat un repertoriu de forme nu foarte variat, fiind întâlnite oala fără toarte (lucrată cu mâna, la roata încetă sau rapidă), tăvița (lucrată cu mâna) și țestul (lucrat cu mâna).

Alături de aceste forme ceramice caracteristice secvenței cronologice amintite, în unele așezări din Depresiunea Silvaniei au apărut și fragmente provenite de la vase cu forme mai rar întâlnite. Prezentul demers are ca scop tocmai evidențierea acestor forme ceramice rare, cu scopul de a arăta că vesela din perioada medievală timpurie era mult mai diversificată decât se admite.

Descoperirile arheologice care fac obiectul acestui studiu provin dintr-un spațiu geografic aflat în nord-vestul României denumit *Depresiunea Silvaniei* sau *Depresiunea Centrală a Silvaniei* (fig. 1/1-2), cunoscută uneori în literatura de specialitate ca Depresiunea Colinară Sălăjană¹. Relieful de ansamblu al depresiunii are caracter colinar, format din culmi deluroase, dispuse convergent printre văile principale ale regiunii (Barcău, Crasna, Zalău). Limitele geografice sunt trasate în nord-vest de Culmea Sălajului, spre est, de Munții Meseșului, iar în vest de Munții Plopișului și Dealurile Silvaniei. La nivelul bazinelor hidrografice întâlnim bazinele de croziune, unele lărgite și reunite prin înșeuări și curnături în arii mai extinse. Modelarea exercitată de apele curgătoare, favorizată de răspândirea largă a formațiunilor friabile pliocene (argile, marne, nisipuri) au dus la individualizarea mai multor unități depresionare: Depresiunea Șimleului, Depresiunea Zalăului și Depresiunea Sălajului².

Pentru *Depresiunea Silvaniei* s-a constatat alternanța rocilor permeabile (nisipuri și pietrișuri) cu roci impermeabile (argile, marne). Această alternanță, tectonica în anticlinale și sinclinale au permis formarea unor orizonturi acvifere arteziene, importante în alimentarea cu apă a comunităților umane³, determinând astfel condiții favorabile dezvoltării habitatului uman în acest areal geografic.

II. Descrierea ceramicii. Fragmentele ceramice care constituie obiectul acestui studiu provin din așezările de la Bobota „Pe vale”, Cuceu „Valea Bochiei”, Nușfalău „Țigoiul lui Benedek”, Pericei „Keller Tag”, Boghiș-Așezarea C și Zalău „Valea Răchișorii/Pálvár” (fig. 2).

Caracteristicile acestor descoperiri indică următoarele forme ceramice: ulciorul/vasul amforoidal, paharul/cupa, opaițul (?), strachina, castronul și capacul. Din păcate toate aceste forme se prezintă în stare fragmentară.

¹ T. Morariu, V. Sorocovschi, *Județul Sălaj*, 1972, p. 27; I. Mac, P. D. Idu, *Dealurile și depresiunile Silvaniei*, în *Geografia României*, IV, 1992, p. 39.

² T. Morariu, V. Sorocovschi, *op. cit.*; I. Mac, P. D. Idu, *op. cit.*, p. 41.

³ I. Mac, P. D. Idu, *op. cit.*, p. 44.

1. *Ulciorul/Vasul amforoidal*. Formă ceramică identificată în așezările de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*” și Bobota „*Pe vale*”.

Din așezarea de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*” provin două fragmente de ulcioare/vase amforoidale, ambele descoperite în timpul cercetărilor din anul 1978⁴. Datorită dimensiunilor reduse nu putem preciza dacă cele două recipiente au fost prevăzute cu toarte sau nu.

Primul fragment ceramic este de culoare gălbui-cărămizie și provine de la un ulcior/vas amforoidal lucrat la roata rapidă, fapt ce a determinat existența pe suprafața interioară a coastelor/canelurilor/inelelor⁵. Pasta a fost degresată cu nisip cu pietricele și mică. Suprafața exterioară este decorată cu mai multe caneluri/inele plasate pe umărul vasului (fig. 3/1). Al doilea fragment este de culoare gălbui-cărămizie cu pete cenușii, provenit de la un ulcior/vas amforoidal lucrat la roata rapidă⁶. Pe suprafața interioară sunt prezente coastele/canelurile/inelele rezultate în urma modelării vasului, iar pe suprafața exterioară există un decor realizat prin incizare în pasta moale și care constă într-o bandă de linii drepte trasate foarte fin (fig. 3/2).

La Bobota „*Pe vale*” în cuptorul C. 1/2003⁷ a fost descoperit un fragment din gura unui ulcior/vas amforoidal de mici dimensiuni, gălbui în exterior și cenușiu în interior. Pasta vasului a fost degresată cu nisip fin și paiete de mică. Pereții subțiri și caracteristicile pastei indică faptul că vasul a fost modelat la roata rapidă (fig. 3/3).

2. *Paharul/cupa*. Din locuința C. 54/2004⁸ de la Pericei „*Keller Tag*” provine un fragment dintr-un vas cu buza puternic trasă spre exterior și pereții oblici, de culoare brun-cărămizie cu pete negricioase (fig. 4/1). Degresantul pastei este constituit din nisip cu pietricele și paiete de mică. Vasul a fost lucrat cu mâna.

În locuința L. 3/1999⁹ din așezarea de la Cuceu „*Valea Bochii*” a fost descoperit un fragment din partea superioară a unui vas de culoare brun-cărămizie cu pete negricioase, lucrat la roata rapidă dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele și paiete de mică. Buza este îngroșată și prevăzută cu o șanțuire pentru capac. Umărul vasului a fost decorat cu mai multe caneluri/inele (fig. 4/2).

3. *Opaițul (?)*. La Bobota „*Pe vale*” în groapa G. 1/2003¹⁰ a fost descoperit un fragment dintr-un vas de culoare cărămizie, modelat cu mâna dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele și paiete de mică. Fundul, peretele și buza sunt foarte groase (fig. 6/3).

Datorită formei buzei și a fundului, vasul ar putea fi încadrat în categoria tăvițelor. Însă, înălțimea peretelui (1 cm) și diametrul gurii (10 cm) sunt extrem de mici, ceea ce ne determină să nu acceptăm această variantă. De asemenea, am constatat că suprafața interioară a fundului și a peretelui prezintă urme de ardere/afumare. Volumul extrem de mic, forma și dimensiunile reduse, urmele de ardere din interior pot să indice utilizarea acestuia ca instalație de iluminat (opaiț).

⁴ Al. V. Matei, *Repertoriul de așezări și descoperiri aparținând sec. IV-IX de pe teritoriul județului Sălaj*, în *ActaMP*, 3, 1979, p. 481-482.

⁵ D. Băcuț-Crișan, *Așezarea medievală timpurie de la Nușfalău „Țigoiul lui Benedek” (jud. Sălaj)*, în *Marmatia*, 8, 2005, 1, p. 270, pl. III/1.

⁶ *Ibidem*, pl. III/13.

⁷ D. Băcuț-Crișan, D. V. Sana, *Contribuții privind habitatul medieval timpuriu din nord-vestul României. Cercetările arheologice din așezarea de la Bobota „Pe vale/lertaș” (jud. Sălaj)*, în vol. *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice*. Alba Iulia, 2005, pl. XV.

⁸ Al. V. Matei, S. Băcuț-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, D. Băcuț-Crișan, A. Cârstea, *Pericei „Keller Tag”*, în *CC4* 2004, p. 262.

⁹ D. Băcuț-Crișan, *Așezările medievale timpurii de la Popeni „Pe Pogor” și Cuceu „Valea Bochii” (județul Sălaj)*. Zalău, 2006, pl. 65.

¹⁰ D. Băcuț-Crișan, D. V. Sana, *op. cit.*, pl. XIX.

4. *Strachina*. Fragmente de străchini au fost descoperite în așezările de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*”, Bobota „*Pe vale*” și Zalău „*Valea Răchișorii/Pălvár*”.

În locuința L1/2001 de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*” a fost descoperit un fragment dintr-o strachină de culoare brun-cărmizie¹¹. Pasta este degresată cu nisip cu pietricele și mică. Sub buza vasului este prezentă o canelură iar fundul acestuia este prevăzut cu un incl. Strachina a fost lucrată la roata rapidă (fig. 5/1).

De la Bobota „*Pe vale*”, din locuința L3/2003¹² provine un fragment dintr-o strachină de culoare cărmiziu-deschis, lucrată la roata înceată (fig. 5/2). Degresarea pastei s-a făcut cu nisip amestecat cu pietricele și paiete de mică. Strachina a fost ornamentată cu o linie simplă dreaptă, trasată prin incizare în pasta moale.

Un alt fragment de strachină a fost descoperit la Zalău „*Valea Răchișorii/Pălvár*” în locuința L. 2/2001¹³. Strachina are pereții înalți, este de culoare brun-cărmizie și a fost lucrată la roata înceată dintr-o pastă degresată cu nisip amestecat cu pietricele și paiete de mică (fig. 5/3).

5. *Castronul*. Această formă ceramică a fost identificată într-o singură așezare. La Cuceu „*Valea Bochii*”, în groapa G. 2/1999¹⁴ a apărut un fragment dintr-un castron de culoare cărmizie cu pete cenușii. La degresarea pastei s-a utilizat nisip cu pietricele mici și paiete de mică. Vasul a fost lucrat la roata înceată (fig. 6/1).

6. *Capacul*. În anul 1998 au fost efectuate o serie de cercetări arheologice de suprafață în hotarul localității Boghiș. Pe malul drept al râului Barcău, la ieșirea din localitatea Boghiș spre Nușfalău a fost identificată o așezare medievală timpurie (Boghiș-Așezarea C). De la suprafața solului au fost recoltate mai multe fragmente ceramice printre care și un fragment de capac¹⁵. Acesta este de culoare brun-cărmizie și provine dintr-un capac lucrat la roata înceată a cărui pastă a fost degresată cu nisip amestecat cu pietricele și mică (fig. 6/2).

III. *Încadrare cronologică. Analogii. Concluzii*. Majoritatea ceramicii prezentată aici provine din așezări în care s-au efectuat săpături arheologice și numai într-un singur caz din cercetări de suprafață. Aceste descoperiri aparțin unei secvențe cronologice care are limita inferioară a doua jumătate a sec. VII/sfârșitul sec. VII și limita superioară începutul sec. X.

Așezarea de la Pericei „*Keller Tag*” a fost datată în a doua jumătate a sec. VII – începutul sec. VIII¹⁶. Vestigiile de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*” au fost datate în ultimele decenii ale sec. VII – prima jumătate a sec. VIII¹⁷, cele de la Bobota „*Pe vale*” în sec. VIII¹⁸, iar cele de la Cuceu „*Valea Bochii*” în a doua jumătate a sec. VIII – prima jumătate a sec. IX¹⁹. În anul 2000 la publicarea materialului ceramic de la Boghiș-Așezarea C am propus datarea acestui sit în sec. IX-X²⁰. Reanalizarea acestor descoperiri, ne face să atribuim situl de la Boghiș-Așezarea C, secolelor VIII-IX. Dintre vasele prezentate mai sus, cea mai târzie descoperire o reprezintă

¹¹ D. Băcuet-Crișan, *op. cit.*, p. 271, pl. VII/1.

¹² D. Băcuet-Crișan, D. V. Sana, *op. cit.*, pl. VII.

¹³ Sanda Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. Descoperirile neo-eneolitice și medievale timpurii*. Zalău, 2003, p. 43, pl. 83/6.

¹⁴ D. Băcuet-Crișan, *op. cit.*, p. 38, pl. 89/3.

¹⁵ Idem, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Sălaj. Descoperiri de suprafață din secolele VII-XIII d. Chr.*, în *ActaMP*, 23/1, 2000, p. 522, fig. IV/5.

¹⁶ Al. V. Matei, S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, D. Băcuet-Crișan, A. Cârstea, *op. cit.*, p. 263.

¹⁷ D. Băcuet-Crișan, *op. cit.*, p. 273.

¹⁸ D. Băcuet-Crișan, D. V. Sana, *op. cit.*, p. 498.

¹⁹ Vezi D. Băcuet-Crișan, *Așezările medievale timpurii de la Popeni „Pe Pogor” și Cuceu „Valea Bochii” (județul Sălaj)*. Zalău, 2006, p. 56.

²⁰ Ceramica descoperită în punctul Boghiș – Așezarea C a fost descrisă și prezentată grafic în D. Băcuet-Crișan, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Sălaj. Descoperiri de suprafață din secolele VII-XIII d. Chr.*, în *ActaMP*, 23/1, 2000, p. 522, fig. IV/1-8.

strachina din aşezarea de la Zalău „*Valea Răchişorii/Pálvár*”, aşezare datată la sfârşitul sec. IX – începutul sec. X²¹.

DENUMIRE SIT	FORMĂ CERAMICĂ	DATARE
Nuşfalău „ <i>Ţigoiul lui Benedek</i> ”	Ulcior/Vas amforoidal	ultimele decenii ale sec. VII – prima jumătate a sec. VIII
Nuşfalău „ <i>Ţigoiul lui Benedek</i> ”	Ulcior/Vas amforoidal	ultimele decenii ale sec. VII – prima jumătate a sec. VIII
Bobota „ <i>Pe vale</i> ”	Ulcior/Vas amforoidal	sec. VIII
Nuşfalău „ <i>Ţigoiul lui Benedek</i> ”	Strachină	ultimele decenii ale sec. VII – prima jumătate a sec. VIII
Bobota „ <i>Pe vale</i> ”	Strachină	sec. VIII
Zalău „ <i>Valea Răchişorii/Pálvár</i> ”	Strachină	sfârşitul sec. IX – începutul sec. X
Cuceu „ <i>Valea Bochii</i> ”	Castron	a doua jumătate a sec. VIII – prima jumătate a sec. IX
Boghiş-Aşezarea C	Capac	sec. VIII-IX
Bobota „ <i>Pe vale</i> ”	Opaiţ (?)	sec. VIII
Cuceu „ <i>Valea Bochii</i> ”	Pahar/Cupă	a doua jumătate a sec. VIII – prima jumătate a sec. IX
Pericei „ <i>Keller Tag</i> ”	Pahar/Cupă	a doua jumătate a sec. VII – începutul sec. VIII

Formele ceramice prezentate mai sus sunt rarităţi în peisajul medieval timpuriu transilvănean, dar nu sunt singurele descoperiri de acest fel. În nord-vestul României ulcioare au mai fost evidenţiate la Biharea – sec. XI-XIII²², Cefa „*La Pădure*” – sec. XI-XIII²³ şi Sântandrei – sec. X²⁴. Un alt vas provine de la Ghenci „*Lutărie*” din groapa 1/1986²⁵, exemplar a cărui cronologie încă nu a fost clarificată²⁶. Posibil ca şi în aşezarea de la Lazuri „*Lubi Tag*” să existe astfel de vase²⁷.

²¹ S. Băcuet-Crişan, D. Băcuet-Crişan, *op. cit.*, p. 65.

²² S. Dumitruaşcu, *Biharea*. Oradea, 1994, pl. XXIII/1.

²³ I. Crişan, *Săpăturile arheologice de la Cefa-la Pădure, judeţul Bihor din anul 1992*, în *Crisia*, 23, 1993, pl. XIV/4.

²⁴ C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.* Cluj-Napoca, 2002, p. 109, pl. 235/4.

²⁵ I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, în *ArhMed*, 3, 2000, p. 154, pl. IV/1.

²⁶ Analiza din punct de vedere cronologic a descoperirilor de la Ghenci „*Lutărie*” este făcută în I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, în *ArhMed*, 3, 2000, p. 131 şi urm.

²⁷ I. Stanciu, *op. cit.*, pl. II/7.

În Transilvania, cele mai multe descoperiri de ulcioare/vase amforoidale au fost făcute pe valea Mureșului, în necropolele din sec. IX-X de la Blandiana A²⁸ și Alba Iulia „*Stația de Salvare*”²⁹, însă ele diferă de cele din Depresiunea Silvaniei prin dimensiuni, pastă, ornamente și tehnică de modelare.

Străchini au mai fost identificate în nord-vestul României la Biharea³⁰ și Săcășeni³¹. Se cunosc exemplare și în interiorul arcului carpatic, cum sunt cele de la Alba Iulia „*Stația de Salvare*”³², Cluj-Mănăstur³³ sau Lancrăm „*Glod*”³⁴. Strachina de la Nușfalău „*Țigoiul lui Benedek*” decorată cu acea canelură sub buză se apropie ca formă de exemplarele descoperite în Muntenia la Bucov³⁵ sau de cel din Ungaria de la Kiskőrös „*Városalatt*”³⁶.

În nord-vestul României, pentru secolele VIII-IX mai cunoaștem un singur capac, este vorba de cel de la Cefa „*La Pădure*”³⁷. Descoperiri de castroane au mai fost semnalate în nord-vestul României la Biharea „*Grădina S.A.*”³⁸, exemplare datate în sec. XI-XIII.

Cele două fragmente de pahare/cupe din Depresiunea Silvaniei sunt singurele descoperiri de acest fel din spațiul nord-vestic al României. Pentru exemplarul de la Pericei „*Keller Tag*” nu cunoaștem analogii în Transilvania și nici pe teritoriul actual al României. Vase cu astfel de formă sunt prezente pe teritoriul Poloniei, o posibilă analogie putând fi un vas descoperit la Podeblocie³⁹, care are aceeași formă și dimensiuni apropiate, databil în intervalul cronologic în care se înscrie și cel de la Pericei „*Keller Tag*”. Paharul/cupa de la Cuceu „*Valea Bochii*” prezintă asemănări în ceea ce privește forma și dimensiunile cu unele vase ale Grupei Csákberény-ID⁴⁰ de pe teritoriul Ungariei.

Descoperiri de vase cu dimensiuni mici au mai fost semnalate în Transilvania, pe valea Mureșului. Avem în vedere necropolele de la Alba Iulia „*Stația de Salvare*” și Orăștie „*Dealul Pemilor X2*” unde în unele morminte au fost depuse vase care datorită formei și dimensiunilor ar putea fi incluse în categoria paharelor/cupelor/cănilor⁴¹.

Fragmentul ceramic descoperit la Bobota „*Pe vale*” (în groapa G. 1/2003) provine dintr-un vas cu un volum extrem de redus. Existența urmelor de ardere/innegrire/afumare de pe suprafața interioară indică posibila utilizare a sa ca instalație de iluminat (opaiț). Piese identice sau

²⁸ K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z.*, în *Dacia. N. S.*, 10, 1966, Abb. 6/1-4, 7/3; I. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)*, în *Apulum*, 19, 1981, fig. 3/7; Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, în *Apulum*, 24, 1987, fig. 3/1-5; fig. 4/6.

²⁹ H. Ciugudean, *pottery offerings in the early Middle Age cemetery of Alba Iulia – “Stația de Salvare”*, în vol. *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millenium A. D. Cultural artefacts and local identities*. Cluj-Napoca, 2007, pl. IV/1-4; pl. V/1-2, 4; pl. VI/2-3, 5.

³⁰ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, pl. CXXI/7.

³¹ C. Cosma, *op. cit.*, pl. 215/11.

³² H. Ciugudean, *op. cit.*, pl. VI/1.

³³ P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur*, în *ActaMN*, 16, 1979, pl. III/17-18.

³⁴ C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm “Glod”*, Alba Iulia, 2004, pl. 65/3.

³⁵ Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*. București, 1978, fig. 84/16.

³⁶ T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I (6-7. Jh)*. Berlin-Budapest, 1999, Taf. 22/3.

³⁷ I. Crișan, *op. cit.*, pl. XII/1.

³⁸ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, pl. CXXVII/2-3.

³⁹ P. Barford, E. Marczak, *Peasant households, potters and phasing: Early Medieval ceramics from Podeblocie, Poland*, în *Archaeologia Polona*, 30, 1992, fig. 4/4.

⁴⁰ T. Vida, *op. cit.*, Abb. 17; Taf. 27/1-4.

⁴¹ H. Ciugudean, *op. cit.*, pl. VII/1, 6; I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, *Early Medieval necropolis from Orăștie – “Dealul Pemilor X2”. Aspects of funeral ritual*, în vol. *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millenium A. D. Cultural artefacts and local identities*. Cluj-Napoca, 2007, pl. 4-5.

asemănătoare cu cea de la Bobota „Pe vale” nu cunoaștem în zona de nord-vest a României și nici în Transilvania. De altfel, iluminatul în perioada medievală timpurie este încă un subiect prea puțin abordat de literatura de specialitate din România fapt datorat în mare parte puținelor informații/artefacte existente. În mediul avar¹² și în cel al slavilor vestici¹³ au fost semnalate vase, care, datorită formei, este posibil să fi fost utilizate ca instalații de iluminat.

Cele 11 fragmente ceramice prezentate mai sus provin de la vase realizate prin mai multe tehnici de modelare: două vase modelate cu mâna, patru vase modelate la roata înceată și cinci vase modelate la roata rapidă.

DENUMIRE SIT	FORMĂ CERAMICĂ	TEHNICĂ
Nușfalău „Țigoiul lui Benedek”	Ulcior/Vas amforoidal	Roata rapidă
Nușfalău „Țigoiul lui Benedek”	Ulcior/Vas amforoidal	Roata rapidă
Bobota „Pe vale”	Ulcior/Vas amforoidal	Roata rapidă
Nușfalău „Țigoiul lui Benedek”	Strachină	Roata rapidă
Bobota „Pe vale”	Strachină	Roata înceată
Zalău „Valea Răchișorii/Pâlvăr”	Strachină	Roata înceată
Cuceu „Valea Bochii”	Castron	Roata înceată
Boghiș-Așezarea C	Capac	Roata înceată
Bobota „Pe vale”	Opaiț (?)	Cu mâna
Cuceu „Valea Bochii”	Pahar/Cupă	Roata rapidă
Pericei „Keller Tag”	Pahar/Cupă	Cu mâna

În spațiul nord-vestic al României au fost evidențiate mai multe așezări datate la sfârșitul sec. VII/sec. VIII/începutul sec. IX, caracterizate prin existența unei cantități însemnate de ceramică lucrată la roata rapidă denumită **ceramică de tip Lazuri-Nușfalău**¹⁴. Vasele lucrate la roata rapidă de la Nușfalău „Țigoiul lui Benedek” (ulcioare/vase amforoidale, strachină), Bobota „Pe vale” (ulcior/vas amforoidal) și Cuceu „Valea Bochii” (pahar/cupă) fac parte și ele din categoria **ceramicii de tip Lazuri-Nușfalău**.

Importanța ceramicii în studierea civilizației medievale timpurii dezvoltată pe teritoriul actual al României este determinată în primul rând de preponderența în cadrul inventarului arheologic recuperat din așezări. Descoperirile din Depresiunea Silvaniei denotă faptul că alături de oala fără toarte, tăvița, țestul, caracteristice/tradiționale acestei perioade și produse de serie, apar și forme ceramice mai rar întâlnite sau chiar unicate. Prezența acestora argumentează ideea unei diversități a repertoriului de forme ceramice din perioada medievală timpurie.

Ținând cont de tehnica de lucru a vaselor, în documentația grafică/planșe a fost utilizat următorul sistem de simboluri:

Ceramică lucrată cu mâna	○
Ceramică lucrată la roata înceată	●
Ceramică lucrată la roata rapidă	◆

¹² Cs. Bálint, *Die Spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Budapest, 1991, Taf. XXXII/11.

¹³ B. Dostal, *Die frühmittelalterliche Keramik aus Břeclav-Pohansko*, în vol. *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*. I. Brno, 1994, Abb. 2/19;

¹⁴ D. Băcuț-Crișan, *Depresiunea Silvaniei în secolele VII-XI*, în vol. *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII)*. București, 2005, p. 94.

**Rare ceramic vessels from the VIIth - Xth century A. D.,
discovered in Sylvanian Basin
(Abstract)**

I. Argument. Geographical context. Ceramic vessels are the most usual archaeological materials discovered in VII–X century settlements in North-Western Romania and the entire Transylvanian area. They are the main elements in establishing the chronology. The most common pottery types belonging to this period are cooking pots without handles (hand made, slow wheel made, and fast wheel made), baking plates (hand made) and bell shaped baking devices (hand made).

Fragments of rarer ceramic types were also found beside those common this period in some of the settlements discovered in Sylvanian Basin. The present paper aims at emphasizing these rare pottery types, with the purpose of showing that the pottery from the early mediaeval period is more diverse than previously thought.

The archaeological discoveries presented in this paper belong to an area known as the Sylvanian Basin (fig. 1), in North-Western Romania. It is a tectonic basin, appearing in the specialized literature as the Hilly Depression of Sălaj. The general relief of the basin is hilly, consisting of hilly peaks that converge towards the main valleys of the region (Barcău, Crasna, and Zalău). The geographical limits are set to the North-West by the Sălaj Hill, to the East by the Meseş Mountains and to the West by the Plopiş Mountains and the Sylvanian Hills.

II. Pottery description. The pottery was discovered in the settlements at Bobota „*Pe vale*”, Cuceu „*Valea Bochii*”, Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*”, Pericei „*Keller Tag*”, Boghiş – Settlement C, and Zalău „*Valea Răchişorii/Pálvár*” (fig. 2). The ceramic fragments belonged to the following types: jugs, cups, rushlights (?), dishes, bowls, and lids.

1. Jugs were discovered in the settlements at Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” (fig. 3/1-2) and Bobota „*Pe vale*” (fig. 3/3).

2. Cups were discovered in the settlements at Pericei „*Keller Tag*” (fig. 4/1) and Cuceu „*Valea Bochii*” (fig. 4/2).

3. Rushlights (?) were discovered in the settlement at Bobota „*Pe vale*” (fig. 6/3).

4. Dishes were uncovered in the settlements at Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” (fig. 5/1), Bobota „*Pe vale*” (fig. 5/2), and Zalău „*Valea Răchişorii/Pálvár*” (fig. 5/3).

5. Bowls featured among the finds from the settlement at Cuceu „*Valea Bochii*” (fig. 6/1).

6. Lids were discovered in the settlement at Boghiş – Settlement C (fig. 6/2).

III. Chronology. Analogies. Conclusions. Most of the ceramic fragments presented in this paper were discovered in settlements during archaeological excavations. In only one case they were found during land surface research. These discoveries can be dated back to a period between the second half/end of the VIIth century and the beginning of the Xth century.

The settlement at Pericei „*Keller Tag*” was dated to the second half of the VIIth – beginning of the VIIIth century. The remains from Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” were dated to the last decades of the VIIth century and the first half of the VIIIth century, the ones from Bobota „*Pe vale*” in the VIIIth century, and the ones from Cuceu „*Valea Bochii*” in the second half of the VIIIth – first half of the IXth century. In 2000 the author has published the pottery from Boghiş – Settlement C, dating it tentatively to the IXth – Xth centuries, but now, re-analyzing these discoveries he considers that the VIIIth – IXth centuries provide a more appropriate chronology. Among the already mentioned pottery types, the most recent one is the dish from Zalău „*Valea Răchişorii/Pálvár*”, the settlement there being dated to the end of the IXth – beginning of the Xth century.

The pottery types from the Sylvanian Basin presented above are rare but not unique finds in early mediaeval Transylvanian archaeology.

The eleven pottery fragments presented above belong to vessels made according to several techniques: by hand (one fragment), on the slow wheel (four fragments), and on the fast wheel (five fragments).

Several settlements dated between the end of the VIIth or VIIIth century and the beginning of the IXth century have been excavated in North-Western Romania. They are characterized by large quantities of fast wheel made ceramics called Lazuri-Nuşfalău type pottery. The vessels made at the fast wheel from Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” (jugs and a bowl), Bobota „*Pe vale*” (a jug), and Cuceu „*Valea Bochii*” (a cup) also belong to the Lazuri-Nuşfalău type pottery.

The importance of pottery in studying the early mediaeval civilization from the present territory of Romania is determined first of all by the quantity of this archaeological material recovered from settlements. The discoveries from the Sylvanian Basin show that new, very rare and even unique pottery types appear besides the cooking pot (without handles), the baking plate, and the bell shaped baking device, characteristic to this period and produced in series. Their presence indicates the variety of pottery types produced and used in the early medieval period.

According to the working technique, the following symbols have been used in the plates:

Hand made pottery	○
Slow wheel made pottery	●
Fast wheel made pottery	◆

LIST OF PLATES

Fig. 1. The Sylvanian Basin.

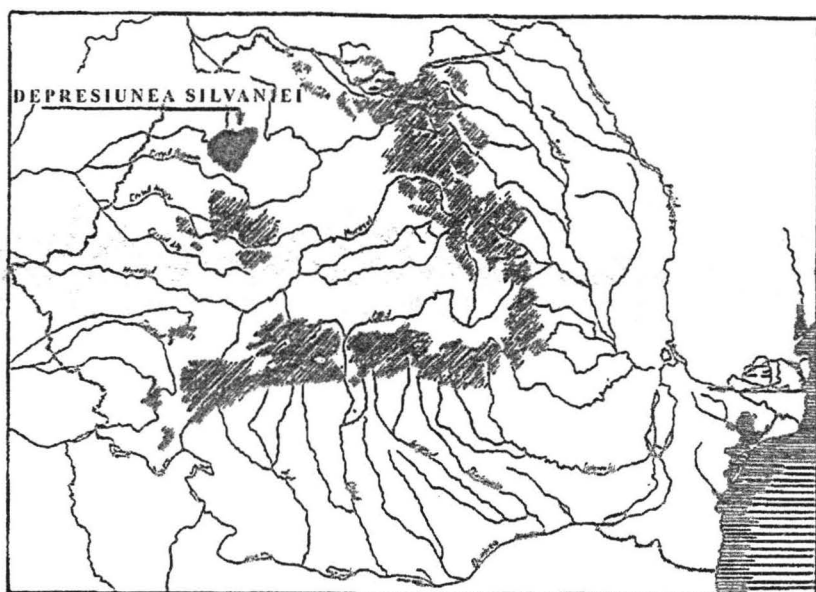
Fig. 2. Archaeological finds in the Sylvanian Basin.

Fig. 3. Jugs: Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” (1-2), Bobota „*Pe vale*” (3).

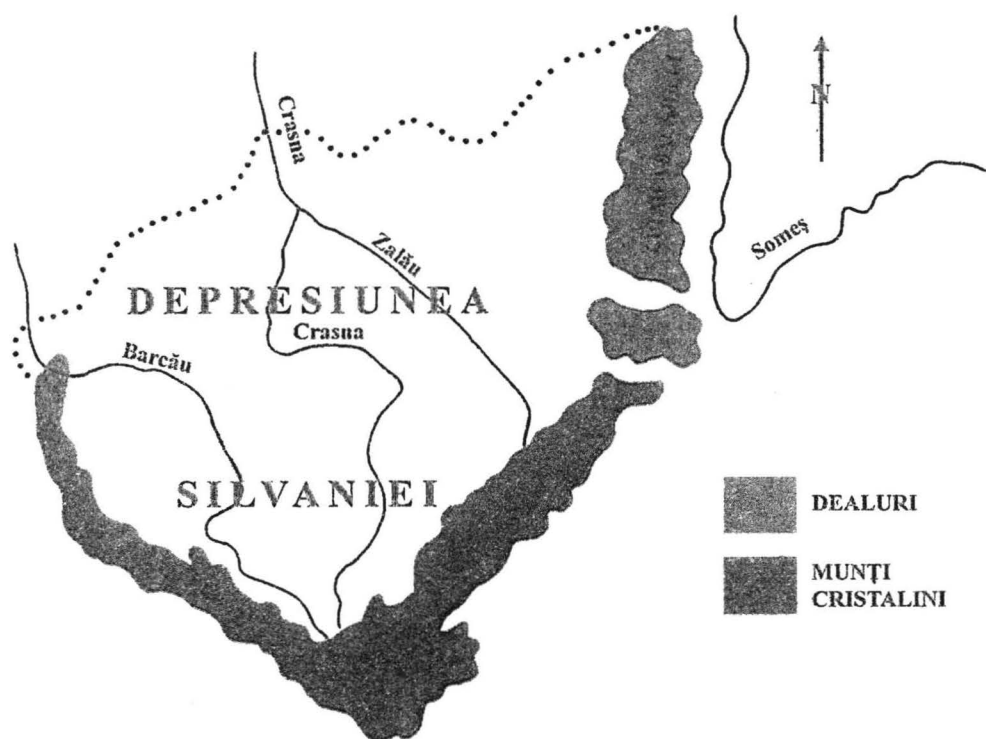
Fig. 4. Cups: Pericei „*Keller Tag*” (1), Cuceu „*Valea Bochii*” (2).

Fig. 5. Dishes: Nuşfalău „*Țigoiul lui Benedek*” (1), Bobota „*Pe vale*” (2), and Zalău „*Valea Răchișorii/Pălvár*” (3).

Fig. 6. Bowl: Cuceu „*Valea Bochii*” (1). Lid: Boghiș *Așezarea C* (2). Rushlight (?): Bobota „*Pe vale*” (3).

1

2

Fig. 1. Depresiunea Silvaniei

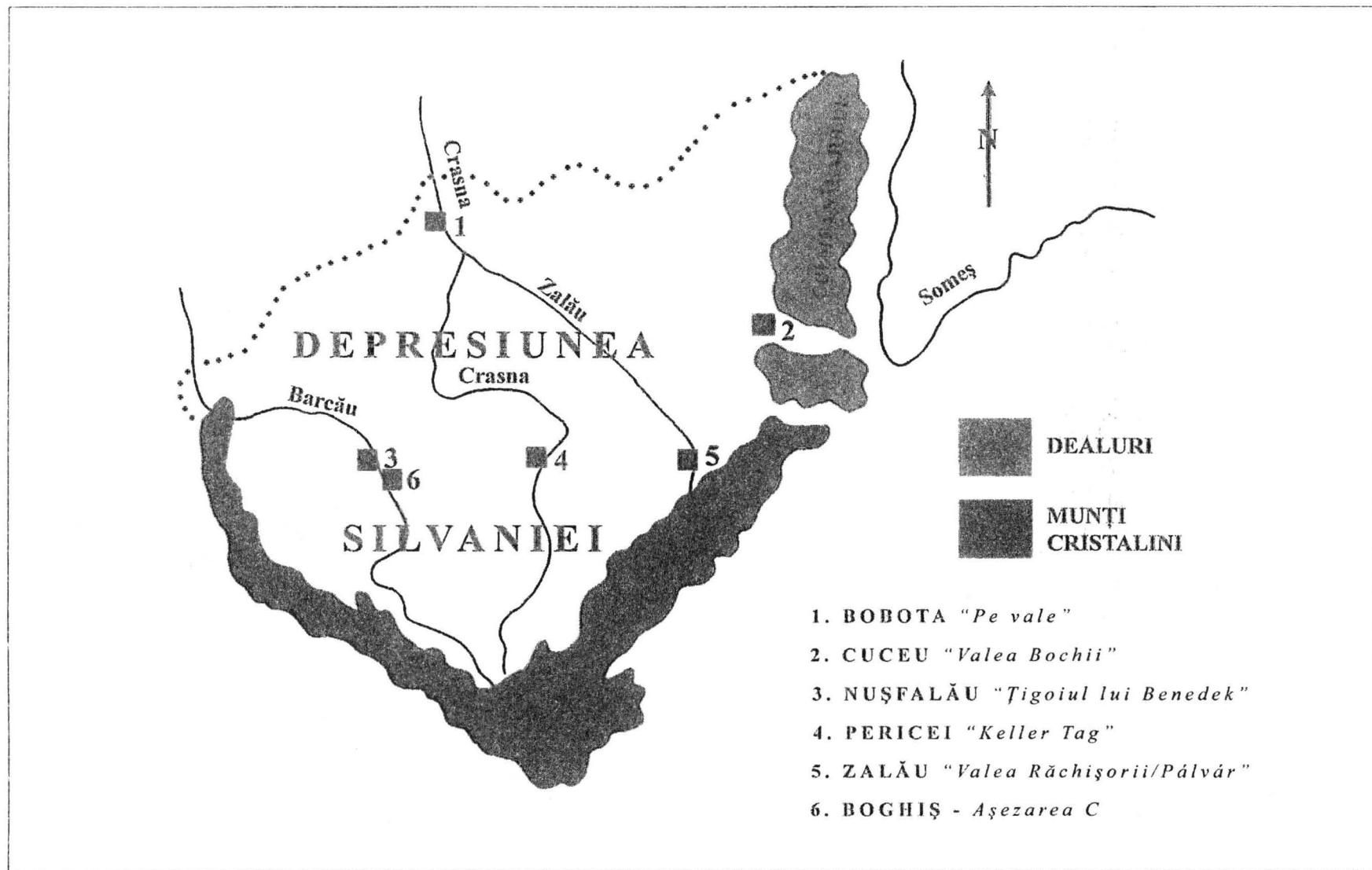

Fig. 2. Amplasarea descoperirilor pe teritoriul Depresiunii Silvaniei

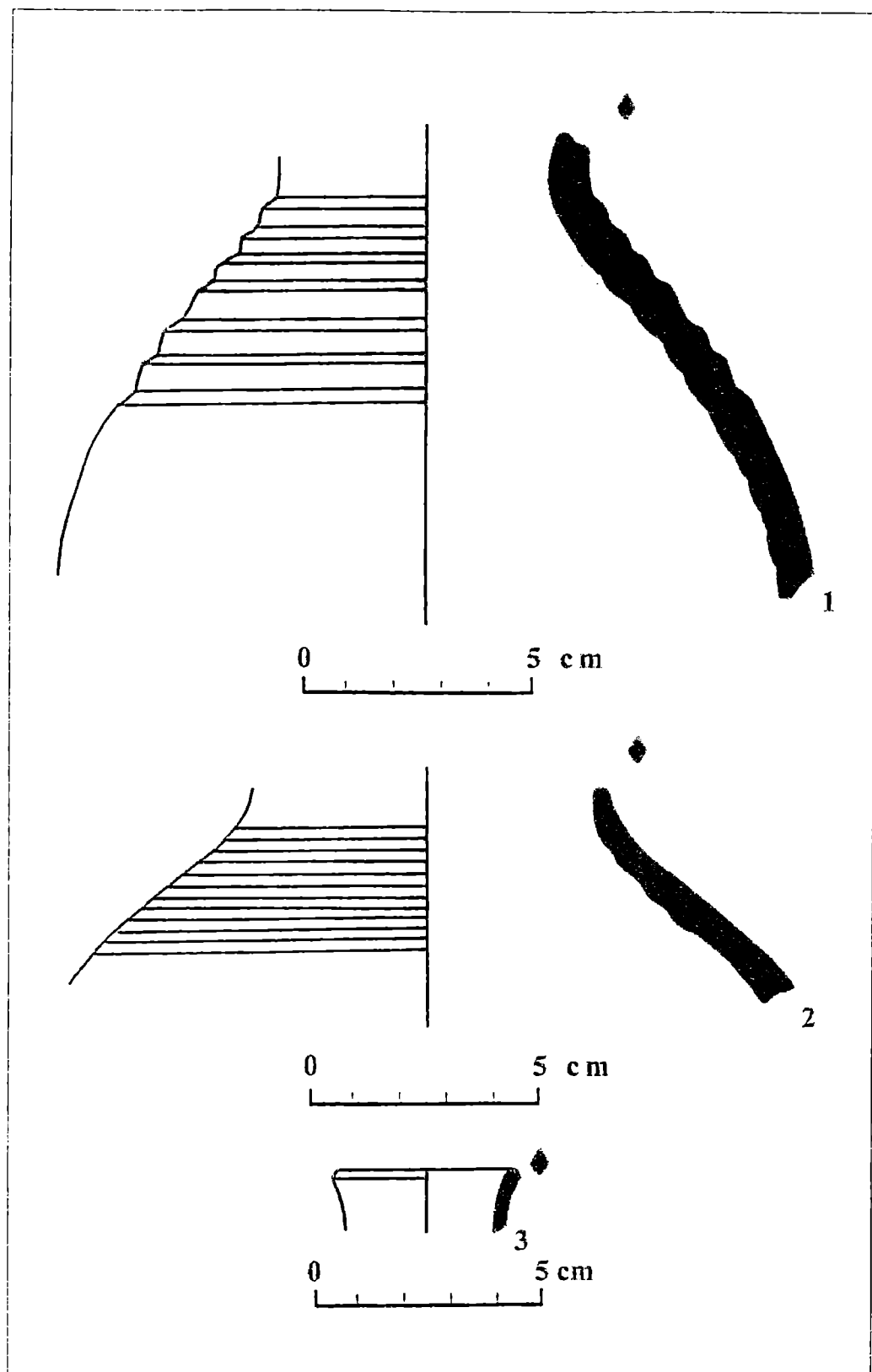

Fig. 3. Ulcioare/vase amforoidale: Nusfalau "Tigoiul lui Benedek" (1-2); Bobota "Pe vale" (3)

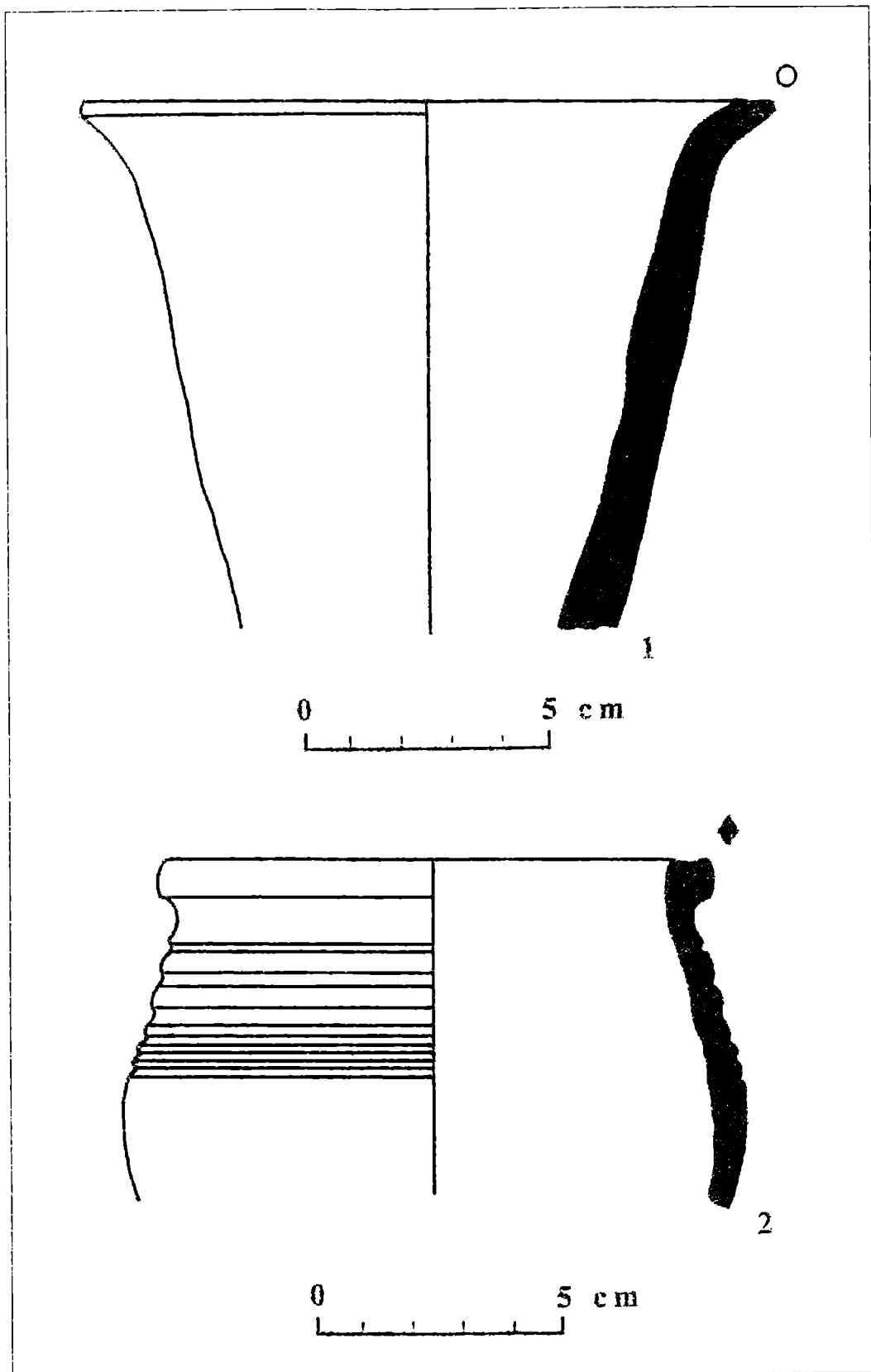

Fig. 4. Pahare/cupe: Pericei "Keller Tag" (1);
Cuceu "Valea Bochii" (2)

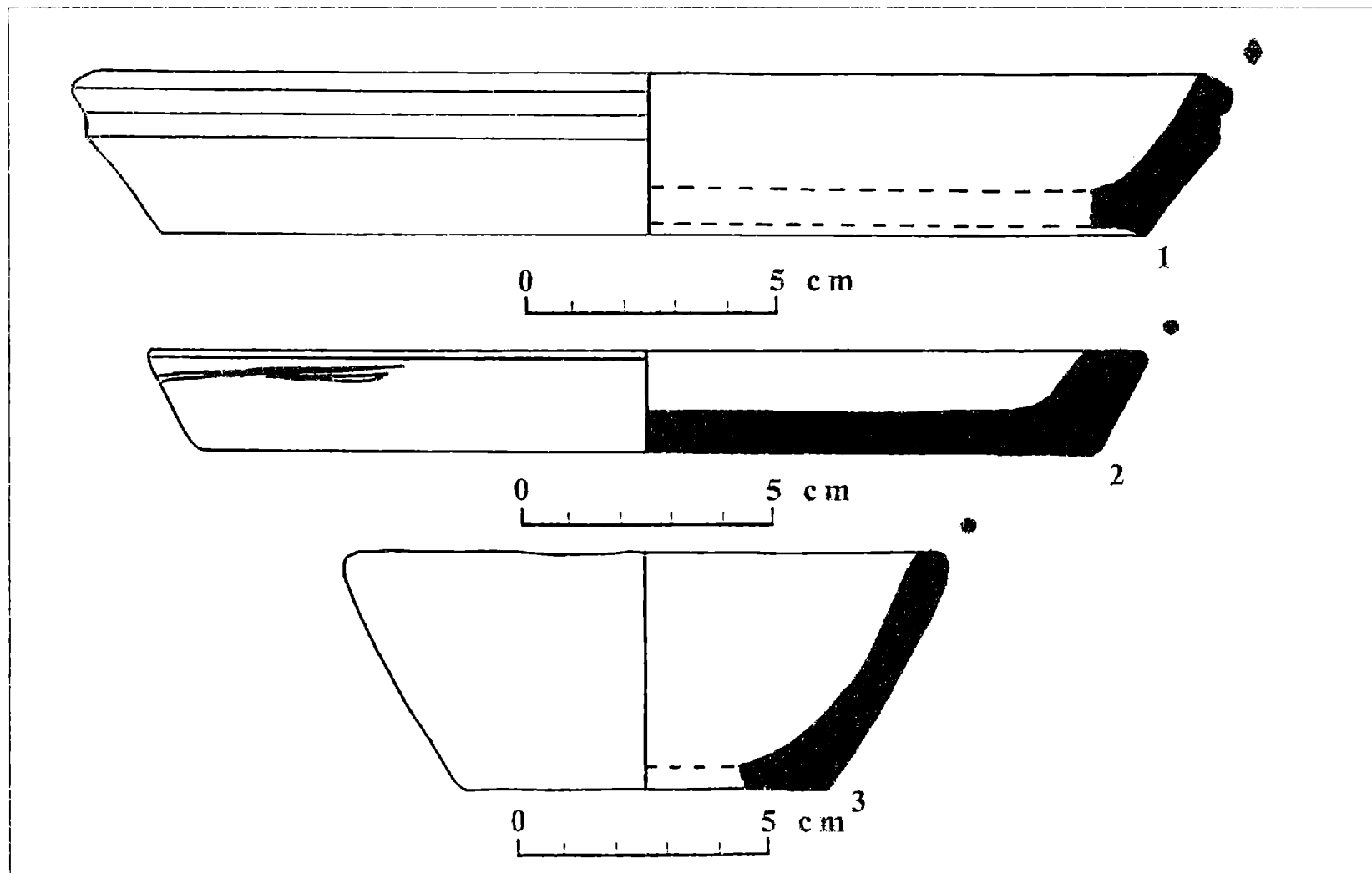

Fig. 5. Strachini: Nufalau "Tigoiul lui Benedek" (1);
Bobota "Pe vale" (2) si Zalau "Valea Rachisorii/Palvar" (3)

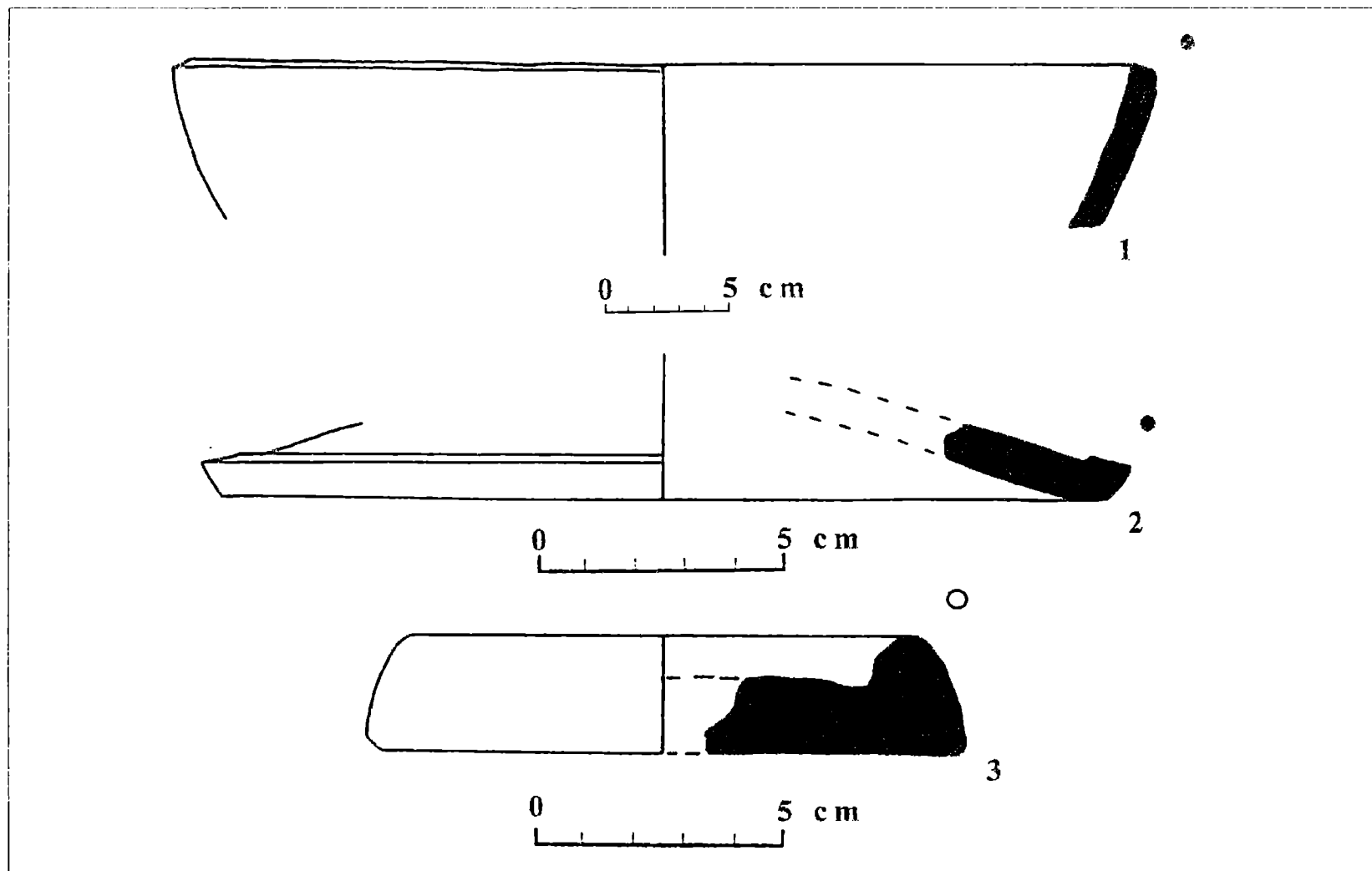

Fig. 6. Castron - Cuceu "Valea Bochii" (1);
capac - Boghis Asezarea (2); opait - Bobota "Pe vale" (3)

PODELE DE CĂRĂMIZI DIN TRANSILVANIA

Nyárádi Zsolt

1. *Introducere.* Regiunea studiată, adică Transilvania nu este ceea ce se subînțelege în zilele noastre, cu o suprafață de 102.000 km², care înglobează Partium-ul și mare parte a Banatului. ci Transilvania istorică, care cuprinde numai o suprafață de 5.700 km².

Cu tema podelelor se poate întâlni aproape fiecare șantier arheologic, totuși puținele preocupări în domeniu îngreunează formarea unei imagini cuprinzătoare. Nu s-a făcut încă nici o sistematizare a temei¹, găsim numai referiri în unele lucrări, ca la Hermann Fabini² sau Sebestyén György³. Se mai pot găsi unele referiri la subiect în publicații sau rapoarte preliminare, dar descrierile sunt lipsite de foarte multe date tehnice, ar fi trebuit menționate diferite cote de adâncime, mărimea cărămizilor, suportul podelei, grosimea suportului, descrierea mediului, datarea (măcar la nivelul stratigrafiei).

Perioada de timp care acoperă această lucrare este una destul de mare, începând din secolul al XIII-lea, până la secolul al XVII-lea. Alegerea unei perioade destul de îndelungate are mai multe motive: podelele în afară de câteva excepții norocoase⁴, nu se pot data numai într-un interval de mai multe decenii, chiar și câteva secole; în interiorul bisericilor podelele de cărămidă sunt rareori distruse și refăcute în urma înmormântărilor, așadar sunt destul de prost păstrate și aproape imposibil de a fi date, aceste podele se pot lega numai de perioade de construcții. Perioada Renașterii este tratată fiindcă din această perioadă avem mai multe surse documentare, dar și mai multe exemple, și diversificarea formelor cărămizilor se petrece în această perioadă. Pentru a avea o imagine mai amplă, unele exemple le aducem și din vecinătatea Transilvaniei: Țara Românească, Moldova și Ungaria.

Privind terminologia majoră a lucrării, referitor la un nivel de călcare îngrijit se folosește termenul *pavimentum* (fr. *pavement*, germ. *Bodenbelag*, eng. *pavement*, it. *latsticato*), care provine din verbul latin *pavio* sau *pavimento*, a căreia înțeles este a bate, a condensa, a netezi. După Vasile Drăguț sub cuvântul *pavimentum* înțelege o suprafață pretențioasă, care în mare parte este făcută din marmură, ceramică smălțuită, dale de piatră⁵. Domeniul de aplicare a podelelor se deosebește în urma nivelului de cerință față de ele: rezistența împotriva apăsării, flexibilității, uzurii⁶. Podelele de cărămidă aparțin de categoria podelelor reci, împreună cu piatra și lutul⁷.

¹ O anumită sistematizare se poate găsi în Ungaria încă din 1917, într-o lucrare care se preocupă cu podelele bisericilor (Fieber, p. 126-134), dar există studiate cărămizile pavimentale din secolele XIV-XV (Marosi, p. 280-281). Totodată sunt prelucrate toate podelele gotice și renaștentiste cunoscute, făcându-se tipologii în urma numeroaselor exemple (Bertalan, p. 362-364).

² Fabini, p. 111.

³ Sebestyén, p. 24.

⁴ Aici ne gândim la datarea exactă cu ajutorul unor monede găsite în stratul podelei.

⁵ Drăguț, p. 121.

⁶ Polinszky, p. 169.

⁷ Zádor, p. 96-97.

așadar sunt podite numai spații mai mari, atât în interiorul, cât și în exteriorul clădirilor. Deși nu prea sunt potrivite pentru podirea exterioarelor, se găsesc exemple totuși și astfel de exemple: la cetatea din Târgu-Mureș, unde au fost găsite două nivele de drumuri din cărămidă, care legau partea nordică a mănăstirii cu capela⁸. Ca material, cărămida este cel mai des folosită în interiorul clădirilor, deoarece este ușor de curățat, este solidă, termoizolatoare, rezistă uzurii accentuate.

2. *Surse.* În privința podelelor nu prea avem izvoare scrise medievale, ceea ce poate rezulta din mai multe motive, cel mai de seamă fiind faptul că podelele nu reprezentau un element de mare importanță în faza construcției, dar lipsa izvoarelor se poate lega în mare măsură și de distrugerea lor. Începând cu secolul al XVI-lea, dar mai ales în cursul secolului al XVII-lea se înmulțesc documentele. Datele referitoare de podele se păstrează în forma registrelor de urbarii, care uneori tratează și starca, data creării, uneori găsim referiri la distrugerile lor, totul depindea de conștiinciozitatea celui care făcea înregistrarea. Din inventarul curiei din Sânpetru de Câmpie (1679) aflăm că pentru pavare se foloseau cărămizi mai subțiri, față de cele folosite la zidire, au fost pavate pridvorul, prispa, sufrageria, casa stăpânului și a doamnei, dar și casa fetelor⁹. Inventarul cetății Ghiurghiului făcut sub Gheorghe Rákóczy I, în anul 1652, ne dă referiri la mai multe podele. A fost pavată cu cărămidă casa de colț, prispa, bastionul, al cărei paviment era din cărămizi sparte¹⁰.

Din inventarul cetății Făgărașului, făcut în anul 1656, reiese că casa de brutărie avea un paviment vechi, cu cărămizi sparte, cu suport uzat în unele locuri: *ezen haznak padimentoma tegla reghi darab hellej bontakozott alappal vagyon*¹¹. În cetate clădirile de depozitare erau pavate cu cărămizi, ca și alte camere mai importante¹².

La Bucerdea Grănoasă, inventarul din 1656, ne arată camerele joase pavate cu cărămizi patrulatere, cele de sus cu hexagonale¹³. În inventarul curiei din Sânger mai întâlnim podele în stare degradată, din cărămizi patrulatere¹⁴. La Geaca, Coroisânmărtin, Paloș, Gornești curiile erau pavate cu cărămizi de mici dimensiuni, patrulatere, la Grecești au fost folosite cărămizi de mai mari dimensiuni, la Sânmiclăuș au fost folosite atât patrulatere, cât și hexagonale, aranjate în formă de mozaic, la camera *aranyosház*, iar la Keresd avem informația că s-au folosit cărămizi decorate și cu forme „ciudate”¹⁵. Așadar uneori aranjarea interioară era completată cu podelele îngrijite, dar în cele mai multe cazuri nu prea se ocupau cu o amenajare perfectă. În mare măsură era folosită cărămida, nu s-a schimbat mult estetica, nici dacă erau folosite cărămizi speciale.

Lângă aceste surse documentare o altă sursă, care poate să ne ofere o imagine asupra podelelor epocii studiate este cea iconografică. Pe frescele din biserici, picturile, ilustrațiile altarelor, miniaturi uneori se pot depista diferite podele. Însă problema cu aceste surse este că nu cunoaștem măsura în care au fost idealizate sau nu de către meșteri. Dacă meșterul, care picta frescele sau altarul provenea din străinătate aducea și picta cunoștințele sale, adică sursele iconografice ne arată o imagine subiectivă despre podele și nu realitatea locală. Un bun exemplu îl găsim pe altarul bisericii din Mediaș, unde apare ilustrată o suprafață pavată cu dale de piatră, cu mai multe forme și trei culori diferite¹⁶.

⁸ Soós, p. 346-350.

⁹ B. Nagy, p. 137.

¹⁰ *Ibidem*, p. 104-105 (Arhiva Academică, colecția lui Ötvös Ágoston).

¹¹ Prodan, II, p. 106.

¹² *Ibidem*, p. 94, 97, 106.

¹³ B. Nagy, p. 114-115.

¹⁴ *Ibidem*, p. 120-121 (Arhiva Academică, arhiva familiei Bánffy).

¹⁵ *Ibidem*, p. 99-100.

¹⁶ Fabini, p. 110.

Studiind altarele secolului XV-lea putem depista mai multe forme de cărămizi. Pe altarul Mariei din Szepesszombat¹⁷ pavimentul este alcătuit din cărămizi normale aranjate în formă de mozaic, având trei nuanțe de culori. Tot în formă de mozaic este aranjată și podeaua eternizată pe altarul Sfintei Elisabeta din Bártfa¹⁸, formată din cărămizi cu forme romboide cu culoare albă, care este alăturată cu alte forme romboide formate din mici triunghiuri cu culoare verde și roșie. Pe o altă scenă, tot din acest altar, apare un paviment alcătuit din cărămizi cu forme eliptice, alternând negrul cu un roșu închis, pe un fund alb. O altă ilustrare a temei folosind cărămizi romboidale, o putem vedea pe altarul lui Sf. Martin¹⁹, care este alcătuit din patru tablouri, pe trei dintre cele patru pavimentul este ilustrat cu cărămizi romboidale cu două culori, iar pe al patrulea, cărămizile au forma patruleteră, fiind aranjată în formă de tablă de șah, folosind culorile albul și roșul. Un alt altar, destinat temei logodnei Sf. Ecaterina²⁰, pe care se pot depista cărămizi, pavimentul este rezolvat din cărămizi patruleteră, folosind trei culori, aranjate în formă de tablă de șah.

În afară de altare, se pot obține informații și din alte tipuri de izvoare iconografice, așadar din miniaturi. Una cu tema „*Prăvălia aurarului*”²¹ ne prezintă și un atelier de aurar, al cărui podire este rezolvată cu cărămizi obișnuite, aranjate unul lângă alta. O altă miniatură, care este intitulată „*Discursul lui Ransanus în fața lui Matia Corvin și Beatrix*”²², care probabil a avut loc într-un palat, Beatrix și regele stând pe tron, în față vorbește Ransanus, care stă pe un paviment de cărămizi care este aranjat în formă de tablă de șah, de două culori.

3. *Suporturi, aranjare.* Pavarea se începea cu amenajarea suprafeței care avea să fie podită. Această amenajare a fost surprinsă la biserica din Tomești, unde sub stratul de mortar, în care erau aranjate cărămizii s-a găsit un strat de pământ negru, care era împrăștiat cu scopul de a nivela suprafața²³.

Suportul podelelor se putea realiza în mai multe forme, folosind materiale diverse. Cel mai simplu era folosirea lutului. La Sibiu, într-o clădire a fost pavată o suprafață în formă de cerc, al cărei diametru era 1,5 m, folosindu-se ca suport lutul steril²⁴.

O altă metodă des întâlnită este folosirea nisipului. La Sibiu mănăstirea era pavată cu cărămizi având dimensiunile de 30 x 15 x 3,5 și 24 x 12 x 3 cm, care erau așezate pe un pat de nisip, în care se găseau și granule de var²⁵.

O rezolvare interesantă o găsim la biserica din Argeș, unde pavimentul era plasat pe un strat de pietriș, peste care era pus nisip, astfel creându-se suportul podelei. Mărimea cărămizilor era de 28 x 15 x 4 cm, la nivelul de 0,70 m, databil în secolul al XVI-lea²⁶. Probabil terenul necesita o astfel de soluționare. Se mai găsesc exemple când se realizează suporturi mai solide. La biserica din Colți la cota de -0,50 m, a apărut o podea din cărămizi romane, având o fundare din pietriș²⁷.

La cele mai multe cazuri găsim ca suport mortarul folosit și la zidire. La Oradea, palatul renescentist a fost podit cu cărămizi patruleteră, având ca suport un nivel subțire de nisip fin,

¹⁷ Biserica catolică, Szepesszombat (Ungaria) jurul anului 1470 lemn, 79 x 62 cm.

¹⁸ Biserica Szt. Egyed jurul anilor 1480-90 lemn. Bártfa (Ungaria).

¹⁹ Galeria Națională Maghiară, Budapesta, 1438, lemn, temperă; 79,5 x 75 cm (x 4 buc.).

²⁰ Galeria Națională Maghiară, Budapesta, jurul anilor 1500, lemn, temperă; 101,5 x 73 cm.

²¹ Biblioteca Széchényi, Budapesta, pergament 1480-84.

²² Biblioteca Széchényi, Budapesta, pergament, înainte de 1490.

²³ Botar-Tóth, p. 280.

²⁴ Beșliu* 2002, p. 285.

²⁵ Ibidem, p. 285-287.

²⁶ Cristoccea, p. 31-32.

²⁷ Rusu 1997, p. 109.

peste care era pus un pat de mortar de 4 cm, podeaua fiind datată cu o monedă din 1553, găsită în patul de nisip²⁸.

La mănăstirea din Frumușeni, stratul de fundare a podelei era de 3,5-4 cm²⁹. Grosimea patului de mortar nu prea depășea 5 cm, fiindcă nu era nevoie, căci înainte de toate suprafața era nivelată, mortarul trebuia numai să consolideze și să stabilizeze cărămizile ca să nu se miște în urma călcării.

După terminarea suportului, urma aranjarea cărămizilor. De forma aleasă tindea estetica și exigența. În urma lipsei celei din urmă sau din lipsa priceperii, cărămizile erau plasate fără să urmărească nici o formă geometrică. La Balaci (jud. Teleorman) s-a reușit identificarea podelei la nivelul de -0,30 cm, care era alcătuit din cărămizi sparte, aranjate neregulat³⁰. Un alt caz în care nu se urmărește formă geometrică, dar cărămizile erau puse una lângă cealaltă este la Voivodeni. Podeaua biserici se afla la nivelul de -0,30 m, din care a fost cercetată o suprafață de 1 x 3 m. Dimensiunile cărămizilor erau de 24 x 13 x 4 cm. Se pot data după mijlocul secolului XVI-lea³¹.

O altă modalitate de aranjare este prin asocierea unei cărămizi întregi cu o jumătate. Acest mod de aranjare nu este destul de des întâlnit. O realizare mai populară este aranjarea în forma acelor de brad. În nava bisericii din Drăușeni, la nivelul de -1,84 cm, a fost identificat un paviment de cărămidă, al căror dimensiuni erau de 27 x 14 x 5,5, 26 x 13,5 x 3,5 cm, aranjate în forma amintită, date în secolul XVI-lea. Erau plasate în pat de mortar și nisip, sub acest strat era pământ lutos cu urme de cărămizi, probabil urmele unei mai vechi podele³².

Similar acestei modalități este și cea în formă de parchet. O biserică bine conservată și datată în secolul al XV-lea, cea din Mediaș (biserica Sf. Margareta), a fost cercetată și arheologic. Aici au fost găsite urmele unei podele aranjate în formă de parchet³³. La Hunedoara, la castelul Corvineștilor, pavimentul era alcătuit din cărămizi de 30 x 15 x 6 cm, aranjat în formă de parchet. Deasupra podelei s-a găsit o monedă de bătută de către Matia al II-lea (1608-1619)³⁴.

Uneori sunt create pavimente modeste prin îmbinarea cărămizii cu alte materiale. Un asemenea exemplu îl găsim la biserica din Mălăiești, unde pavimentul era alcătuit din cărămizi romane și pietre de râu, datat între secolele XIV-XV³⁵. La Sibiu, în urma canalizărilor a fost găsită la adâncimea de -0,80 m, o podea mixtă din cărămizi și pietre, între care au fost aflate cioburi de ceramică medievală³⁶. Aceste pavimente modeste aparțin bisericilor care au fost refăcute de mai multe ori în urma înmormântărilor, ca și exemplul din biserica mănăstirii din Sibiu, unde s-a găsit un paviment din cărămizi cu dimensiunile de 30 x 15 x 3,5 și 24 x 12 x 3 cm, uneori groase de 4,2 sau 4,5 cm. În urma unor refaceri, mari părți au fost înlocuite cu pietre³⁷.

În ținuturile care fuseseră populate de romani, în cursul Evului Mediu putem întâlni deseori urmele cărămizilor romane în podelele clădirilor medievale. La Vințu de Jos, primul paviment al mănăstirii era făcută din cărămizi romane, apoi în urma înmormântărilor au fost renovat cu cărămizi medievale³⁸. La biserica din Colți, la adâncimea de -0,50 m a fost găsită o

²⁸ Rusu 2002, p. 38.

²⁹ Rusu* 2000, p. 127-128.

³⁰ Constantinescu, p. 48.

³¹ Lukács, p. 273-274.

³² Marcu* 2002, p. 47-50.

³³ Fabini, p. 110.

³⁴ Roman, p. 144.

³⁵ Rusu 1997, p. 224.

³⁶ Beșliu* 2002, p. 285.

³⁷ Beșliu 1991, p. 79.

³⁸ Rusu 1998, p. 3.

podea din cărămizi romane, având un suport de pietriș³⁹. Se întâmplă și combinarea cărămizilor celor doi epoci: la Sibișel biserica era pavată cu cărămizi patrulete, uneori combinată cu cărămizile șampilate ale legiunii a XIII-a Gemina⁴⁰.

Pregătirea unei podele necesita anumite priceperi. Greutatea primară consta din producerea materiei prime, adică a cărămizii, care era o procedură îndelungată, începând cu găsirea materiei perfecte, degresarea acesteia cu nisip și diferite materii organice, apoi obținerea formei dorite și în final arderea, care era cea mai grea și importantă dintre proceduri. Cărămizile uscate la soare trebuiau arse la temperaturi ridicate în cuptoare create acestui scop. În marea majoritate a cazurilor, erau folosite cărămizile arse simplu, rareori găsim excepții, când erau smălțuite sau decorate. Aceste excepții trebuiau să corespundă cerințelor superioare. Așadar cărămizile folosite pentru pavare se pot distinge în două mari categorii: cărămizi simple, folosite și la construcții, și cele special create pentru pavimente.

4. *Cărămizile de construcție*. Montarea unei podele din cărămizi obișnuite era un lucru simplu. După terminarea construcției, podirea incintei era ușor de rezolvat cu materialul folosit și la zidirea clădirii. Nu necesita aducerea unor meșteri și materiale, care în perioada studiată nu era un lucru simplu și ieftin. Totuși, rezultatul obținut prin folosirea cărămizii era satisfăcător. S-a format un nivel de călcare care corespundea mai multor cerințe. În caz de stricăciune, repararea era ușor de rezolvat, fiindcă materialul folosit se putea obține sau înlocui.

De multe ori, cu aceste refolosiri ne putem întâlni și pe șantierele arheologice, când clădirea este scoasă din funcție, materialele sale fiind scoase, eventual cu podeaua. Așa s-a întâmplat în urma cercetării bisericii din Tomești, unde în secțiunea I, a ieșit la iveală, la cota de -1,16 - 1,20 m. urma unei podele sub forma unor pat de mortar, în care se vedeau urmele cărămizilor. Lângă zidul navei, în unele locuri s-au păstrat și cărămizile, cu dimensiunile 3,5-4 x 18 x 14 cm. Erău slab arse, interiorul lor avea o nuanță cenușie. Sub patul de mortar, în nisip s-a găsit o monedă de la Sigismund de Luxemburg, ceea ce datează montarea podelei, dar și reclădirea bisericii romanice în stil gotic, în anii 30-40 al secolului al XV-lea⁴¹.

Un alt exemplu pentru folosirea cărămizilor de construcție se găsește la biserica veche din Ulicș. Podeaua avea o suprafață destul de accidentată, a fost spartă de mai multe morminte. Cărămizile bine arse au avut uneori (dar nu pe toată suprafața) un pat de nisip de 3-4 cm. Mărimile cărămizilor alternau între 21,5 x 14,5 x 3 cm, 22 x 15,5 x 4 cm, 21 x 14 x 3,5 cm⁴².

Cărămida se folosea cel mai des pentru podirea bisericilor. Totuși există excepții. La Gurghiu, în urma cercetării unor locuințe în caroul S2 și S3, de secolul XVI, s-a identificat o podea de cărămidă, sub care a mai fost adusă la lumină o fază mai veche cu podea de lut, databilă după ceramica găsită, în secolele XIV-XV⁴³. Dar mai frecvente sunt utilizate în pivnițe. La Piuș Petrii (jud. Ialomița) s-a găsit o pivniță a cărei dimensiuni erau 8,25 x 5 m. Pavimentul de cărămidă al acesteia era la cota de 1,38-1,36 m, și se poate data în jurul secolelor XVI-XVII⁴⁴.

5. *Cărămizi specifice*. Distingerea cărămizilor specifice se face urmărind criteriile formei, esteticii, utilizării. Aceste cărămizi erau confecționate intenționat, erau atât de deosebite la formă încât nu se putea folosi în alte locuri, având rolul să facă față mai multor cerințe de bun gust.

Se pot distinge mai multe categorii. Prima este rezultată numai din alternarea formelor, care aduce rezultatul estetic, folosind cărămizi triunghiulare, patrulete, hexagonale, octogonale.

³⁹ Rusu 1997, p. 109.

⁴⁰ Heitel, p. 13.

⁴¹ Botâr-Toth, p. 276-277.

⁴² Derzsi-Sófalvi, p. 380-381.

⁴³ Soós, p. 131.

⁴⁴ Chițescu, p. 100-103.

romboide. O altă categorie superioară este prin decorarea formelor sus amintite prin ștampilare sau incizii cu motive foarte variate. A treia categorie, dar totodată și cel mai scumpă era obținută prin smălțuite în diferite culori, arse, iar după ardere erau pictate pe suprafața lor motivele sau ornamentele dorite. În urma acestor trei modalități de a crea cărămizi speciale putem separa două mari categorii: cărămizile speciale nedecorate și cele decorate.

5.1. *Cărămizile speciale nedecorate.* Aceste cărămizi arată la fel ca și la cele de construcție, numai mărimea și forma lor diferă, și faptul că erau folosite în locuri mai elegante.

Cea mai simplă era forma patruleteră care era o moștenire de la romani, o găsim și la bisericile paleocreștine. La Slava Rusă (Podișul Babadag) pavimentul primei faze a bisericii era din cărămizi-patruletere de 42,5 x 42,5 x 3,5 cm, găsit la o adâncime de -0,60 cm, cu un suport de mortar datat secolului al V-lea. Faza a doua a acestei biserici folosea ca element de pavare cărămizi de 35 x 30 x 4 cm, datate, cu ajutorul monedelor, în secolul al VII-lea⁴⁵.

În epoca arpadiană mărimea acestor cărămizi patruletere se micșorează. La Oradea au fost găsite cărămizi de 14 x 14,5 x 2,8 cm, pe o parte a suprafeței lor au fost aflate urme de mortar. Probabil că erau pavimentale⁴⁶. Forma patruleteră se găsește și în epoca gotică. La biserica din Săcuieni, la nivelul de -0,52 cm, s-a găsit o podea din cărămizi cu dimensiunile 18 x 18 x 5,5 cm⁴⁷.

În urma cercetărilor la Castelul Apor din Turia, în suprafață a fost găsită o podea din cărămizi de 13,5 x 15,5 x 6 cm. Sub acest paviment a fost găsită urma unei alte podele în forma unei nivelări care era plină de moloz, urme de mortar⁴⁸.

Forma patruleteră este destul de des întâlnită și în afara Transilvaniei. În județul Suceava, biserica din Giulești, era podită în prima fază cu lemn. După arderea acestuia, s-a făcut o nivelare cu lut, apoi s-a instalat un paviment din cărămizi de 16,2 x 16,2 x 5,5 cm, având un suport din nisip și mortar⁴⁹.

Celelalte forme se înmulțesc în cursul secolului al XVI-lea, mai ales în urma rezultatului marilor construcții de castele, palate și curii. La castelul din Lăzarea, casa femeilor a fost cercetată arheologic, fiind descoperite, pe o suprafață de 4,10 x 4,6 m, podele clădirii din secolul XVI. Marca majoritate a cărămizilor utilizate erau hexagonale, urmate de cele octogonale, care erau combinate cu cele romboide. Din păcate, combinația nu se putea reconstitui fiindcă în urma distrugerii clădirii, podelele etajelor s-au prăbușit în pivniță unde au fost găsite în urma săpăturilor⁵⁰.

Acele cărămizi au fost găsite și la Vințu de Jos, în partea sud-estică a clădirii, având 11,5 cm mărime la margini, iar o grosime de 4 cm, făcute din pastă omogenă, cu o ardere completă, databile în secolele XVI-XVII⁵¹.

În urma renovării muzeului de farmacie din Sibiu, săpându-se o groapă de fundare în curte, s-a găsit un paviment creat din cărămizi hexagonale⁵². Tot în Sibiu, în urma renovării unei clădiri, a fost găsită o podea din piatră de râu, pe un segment, continuarea era din cărămizi, care erau puse în două rânduri. În camera numită „E” au fost găsite întâmplător cărămizi hexagonale ceea ce sugera că înaintea acestui podele era una din cele hexagonale⁵³. Forma hexagonală era destul de îndrăgită și în mediul curiilor nobiliare, cel puțin așa reiese din urbariile acestora.

⁴⁵ Opaît, p. 18.

⁴⁶ Rusu 2002, p. 118.

⁴⁷ Emödi 1999, p. 194-195.

⁴⁸ Marcu 2002, p. 54-55.

⁴⁹ Vătămănu, p. 80-84.

⁵⁰ Darvas-Emödi-Kovács, p. 172.

⁵¹ Rusu 1998, p. 46-47.

⁵² Fahini, p. 110.

⁵³ Beșliu 2003, p. 301-308.

Lângă cele hexagonale mai întâlnim și alte forme. La Geca, Coroisânmărtin, Paloș, Gornești podelele erau realizate din mici cărămizi patrulate. La Geaca s-a folosit și în dimensiuni mai mari. La Bucerdea Grănoasă s-au folosit patrulate și hexagonale, la Criș interiorul clădirilor era acoperit cu cărămizi pentagonale și hexagonale, la Sânmiclăuș cărămizile patrulate erau aranjate cu cele hexagonale ale casei aurite (*aranyosház*) în formă de mozaic⁵⁴.

În cursul secolelor au fost făcute cărămizi în diverse mărimi și forme. Numai la un singur meșter cărămidar clujean din secolul XVII, Téglás János, se aflau mai mult de 13 forme de cărămizi⁵⁵.

5.2. *Cărămizile speciale decorate*. Începând din secolul al XII-lea în sud-vestul Europei apare o tehnică nouă privind confecționarea unor podele de lux. Sub influența Orientului Apropiat se începe folosirea smălțurilor și a decorațiunilor speciale. Din lemn sau cărămidă era făcut negativul motivului, apoi cărămida era muiată într-o angobă albă, apoi era smălțuită și arsă. După ardere motivul devenea mai luminos decât fondul⁵⁶. Primele exemple ale acestei tehnici le găsim în Franța, dar începând din secolul al XIII-lea și în Anglia, Belgia, Ungaria. Lipsa materiei prime folosite la smălțuire duce la părăsirea tehnicii luciului, rămân numai simplele decorații care rezultă din folosirea negativelor, rezultând suprafețe concave sau convexe⁵⁷.

Până la secolele XIV-XV clericul joacă rolul determinant, în confecționarea și folosirea cărămizilor decorate. Nu prea se găsesc des în mediul laic. Situația se schimbă după secolul al XIV-lea, când se răspândește tehnica italiană de majolică⁵⁸.

Din Ungaria, urme de cărămizi decorate pavimentale se găsesc încă din secolul al XII-lea, prima oară din claustrul din Bakonybél⁵⁹. Prima mare suprafață podită cu astfel de cărămizi a fost cercetată în claustrul cistercian din Pilis, cărămizile fiind confecționate local⁶⁰. Astfel de cărămizi au mai fost găsite în Esztergom⁶¹. După secolul al XIII-lea se cunosc mai multe exemple: Zsámbék, Visegrád, Esztergom, Pomáz,⁶² Buda⁶³, Diósgyőr⁶⁴.

Din Transilvania istorică nu cunoaștem astfel de cărămizi decorate. Probabil că existau, dar mediul lor de apariție, adică mănăstirile, palatele nu au fost cercetate arheologic. De-a lungul Mureșului, în Banat, cunoaștem două exemple. În urma cercetării claustrului benedictin din Pâncota s-au găsit mai multe feluri de decorațiuni animaliere⁶⁵, cărămizile fiind patrulate, la Ineu a fost găsit unul triunghiular ornamentat cu rozetă, fără analogie identificabilă⁶⁶.

În Transilvania urme de podele de majolică se pot depista din descrierile lui Evlia Cselebi. În urma vizitei sale la palatul din Alba Iulia, remarcă că podelele acestuia îi aminteau de cele văzute în India⁶⁷. Urmele majolicăi au fost depistate și în cadrul săpăturii arheologice din anul 1997 și 2000, dar nu s-a putut preciza dacă sunt pavimentale sau parietale⁶⁸.

⁵⁴ Benkő 1970, p. 197-199.

⁵⁵ Inventarul de moștenire a lui Téglás János, KÁlt, KVLt. 1636. No. 109.

⁵⁶ Forret, p. 78.

⁵⁷ Marosi, p. 280-281.

⁵⁸ Despre evoluția tehnicii de majolică vezi Juhász, p. 493, despre podele din majolică vezi Cserei, p. 140., despre podelele de majolică din Buda vezi Voii, p. 85 sau Holl 1956 ori Holl 1954, p. 192-195.

⁵⁹ Végh, p. 124-129.

⁶⁰ Holl 2000, p. 48.

⁶¹ Gerevich, p. 126.

⁶² Marosi, p. 280-281.

⁶³ Gyürky, p. 80.

⁶⁴ Lovász, p. 71.

⁶⁵ Analogie cunoaștem din Bakonybél (Végh, p. 124-129) și Esztergom (Gerevich, p. 126).

⁶⁶ Rusu 2000, p. 49.

⁶⁷ Karácsony, p. 76.

⁶⁸ Emődi 2002, p. 317-324.

Pentru podele cu cărămizi decorate mai avem o sursă istorică din Oradea. Din urbariul făcut de Miskolci István (*Diarium Stephani Miskolcy*) consemnat în 27 iunie 1609, citim: *Templi padimentum teguli colore flavo cerulae viridi nitentibus fuit stratum*⁶⁹, ceea ce sugerează o podea de ceramică colorată.

Concluzii. Tema podelelor este de o mare varietate în alte spații geografice. La noi, prin comparație, există foarte puține informații. Subiectul este nou ca sinteză, nimeni nu l-a mai abordat. Principala problemă este neinteresul cercetătorilor față de pavimentele clădirilor, ceea ce se vede din marea majoritatea publicațiilor anterioare. Lipsesc foarte multe date tehnice, fără care nu se pot crea tipologii.

În cadrul acestei lucrări, metodele de cercetare sunt diverse. Principala sursă pentru exemple o constituie cea arheologică, adică publicațiile care prelucrează anumite cercetări privind construcțiile ecleziastice și laice. O altă sursă de cercetare o constituie documentele istorice. Din nefericire, aceste documente sunt relativ târzii, provin din epoca renascentistă, în forma diferitelor urbarii, descripții. Această formă de surse este destul de bogată, de multe ori pomenește date referitoare la crearea, starea și materialele din care erau făcute. Foarte importante sunt anumite modalități în folosirea anumitelor materiale, pentru a studia tehnicile de construcție a podelelor în funcție de materiale. O altă sursă poate să fie cea iconografică. Uneori se pot depista din anumite picturi, care reprezintă ansambluri și evidența podelelor medievale. Problema este cu aceste surse că sunt secundare și aparțin reprezentărilor unor artiști. Nu cunoaștem gradul în care sunt stilizate.

Tematica podelelor se poate împărți ținând cont de materia și tehnicile de construcție, și ansamblul cu construcțiile din care făceau parte, studiind evoluția diferitelor tipuri de construcție.

Așadar scopul acestei lucrări este de a urmări prin multe exemple: tipurile de podele, materia acestora, amplasarea lor în întregimea estetică a clădirii sau lipsa totală a acestuia. Nu se realizaseră o divizare care să țină cont de marile perioade ale istoriei artei: epoca romanică și cea gotică. Motivul din cauza căruia nu se putea realiza este că aproximativ 60 % din exemple nu se pot data cu precizie, numai într-un interval de câteva sute de ani, ceea ce nu permite o încadrare cronologică mai fină. Partea care este databilă este greu de încadrat pentru că multe exemple intră în ambele perioade medievale, romanică și gotică.

Ceea ce nu s-a putut urmări este problematica meșterilor care făceau podelele. În general, calitatea materialului vorbește despre calitatea și chiar proveniența meșterilor. Podelele primitive nu aveau nevoie de meșteri, se puteau face de oricine, cele mai luxoase necesitau meșteri, care colindau în lume, aduceau cunoștințele lor din teritorii îndepărtate.

Abrevieri bibliografice

B. Nagy	B. Nagy M., <i>Reneszánsz és barokk Erdélyben</i> . Bukarest, 1970, p. 114-115, 137.
Bertalan	Bertalan V., <i>Gótikus és reneszánsz padlóterglák Magyarországon</i> , în <i>Munkatanulmány</i> , Budapest, 1998, p. 362-364.
Beșliu 1991	P. Beșliu, <i>Istoria unei biserici de mănăstire din Sibiu</i> , în <i>RMI</i> , nr. 2, 1991, p. 74-84.
Beșliu* 2002	Idem, <i>Biserica Azilului</i> , în <i>CCA</i> 2002, p. 282-283.

⁶⁹ Balogh, p. 137.

- Beșliu* 2002 Idem, *Strada Avram Iancu nr. 11*, în CCA 2002, p. 285-287.
- Chițescu L. Chițescu, T. Papasima, P. Vlădilă, A. Rădulescu, A. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Piua Petri (Orașul de Floci)*, jud. Ialomița, în CA, 1982, p. 130-144.
- Botár-Tóth Botár I., Tóth B., *A csíkszenttamási csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása*, în A Csíki Székely Múzeum évkönyve, Csíkszereda, 2004, p. 271-294.
- Constantinescu N. Constantinescu, *Ruinele curții lui Constantin Bălăceanu*, în CCA 2002, p. 48-49.
- Cristoceea S. Cristoceea, *Biserica din Drujești din Curtea de Argeș în lumina cercetărilor arheologice*, în RMI, nr. 1, 1990, p. 29-35.
- Cserei Cserei É., *Csempék, kályhák*, în *Iparművészeti múzeum gyűjteményei*. Budapest, 1979, p. 139-161.
- Darvas-Emődi-Kovács Darvas L., Emődi T., Kovács Zs., *Casa Doamnei*, în CCA 2003, p. 172-173.
- Derzsi-Sófalvi Derzsi Cs.-Sófalvi A., *Biserica medievală din Ulieș*, în CCA 2006, p. 380-381.
- Drăguț V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*. București, 1976, p. 121.
- Emődi 1999 Emődi T., *A gyulafehérvári fejedelmi palota bokályos háza*, în vol. *A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III*, Magyar Nemzeti Múzeum. Red.. Gerelyes Ibolya, Kovács Gy., Budapest, 2002, p. 317-324.
- Emődi 2002 Idem, *Cercetări efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor)*, în vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. (Red.. A. Rusu, Szőcs P.), Satu Mare, 2002, p. 188-214.
- Fieber Fieber H., *Padlótéglák*, în vol. *Magyar iparművészet*. Budapest, 1917, p. 126-134.
- Fabini H. Fabini, *Sibiul gotic*. București, 1982, p. 110, 111.
- Forret R. Forret, *Geschichte der europäischen Fliesen-Keramik*. Strassburg, 1901, p. 264-272.
- Gerevich Gerevich L., *Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis*, în AAH, 37, 1985, p. 111-152.
- Gyürky Gyürky Katalin, *Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában*, în AÉ, 1967, p. 80-83.
- Juhász Juhász I., *Magyar értelmező kéziszótár*. Red.. Juhász I., Szőke I., Nagy G., Budapest, 1973, p. 493.
- Heitel R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*. București, 1964, p. 13.
- Holl 1954 Holl I., *A visegrádi palota kápolnájának padozata*, în AÉ, 81, 1954, p. 192-195.
- Holl 1956 Idem, *Mátyás budavári majolika műhelye*, în BudRég, 17, 1956.
- Holl 1973 Idem, *Zur verbereitung romanischer Tonfliesen in Ungarn*, în *Mitteilungen des Archeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, Budapest, 1973, p. 105-112.
- Holl 2000 Idem, *Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis*. Budapest, 2000.

Karácsony	Karácsony I., <i>Evlia Cselebit török világotutató magyarországi utazásai 1660-1664</i> . Tradus de Karácsony I. în vol. <i>Török-magyarkori történelmi emlékek</i> . Budapest, 1904, p. 76.
Lovász	Lovász E., <i>A diósgyőri pálos kolostor</i> , în <i>A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei</i> . 19, Miskolc, 1981, p. 67-77.
Lukács	Lukács A., <i>Biserica „Adormirea Măicii Domnului”</i> , în <i>CCA</i> 2000, p. 273-274.
Marcu 2002	D. Marcu, <i>Biserica fortificată din Drăuseni, jud. Braşov</i> , în vol. <i>Arhitectura religioasă medievală din Transilvania</i> . (Red. A. Rusu, Szöcs P.), Satu Mare, 2002, p. 41-65.
Marcu* 2002	Idem, <i>Castelul Apor</i> , în <i>CCA</i> 2002, p. 54-55.
Marosi	<i>Magyarországi művészet 1300-1400 körül</i> . Red.. Marosi E., I. köt. Budapest, 1987, p. 280-281.
Opaiţ	A. Opaiţ, C. Opaiţ, T. Bănică, <i>Complexul monastic paleocreştin de la Slava Rusă</i> , în <i>RMI</i> , nr.1, 1990, p. 18-25.
Prodan	D. Prodan, <i>Urbaniile Țării Făgăraşului</i> . Vol. II. 1651-1680, Bucureşti, 1976, p. 106.
Polinszky	<i>Műszaki Lexikon</i> . Red. Polinszky K. III. köt. Budapest, 1974, p. 169.
Roman	C. Roman, <i>Hunedoara, jud. Hunedoara. Castelul Corvineştilor</i> , în <i>CCA</i> 2002, p. 143-144.
Rusu 1997	Adrian A. Rusu, <i>Cători şi biserici din Țara Haţegului până la 1700</i> . Satu Mare, 1997, p. 109, 224.
Rusu 1998	Idem, <i>Gotic şi Renaştere la Vinţu de Jos</i> . Cluj-Napoca-Satu Mare, 1998, p. 3, 46-47.
Rusu 2000	Idem, <i>Biserici medievale din judeţul Arad</i> . Arad, 2000, p. 49.
Rusu* 2002	Idem, <i>Mănăstirea Bizere</i> , în <i>CCA</i> 2002, p. 127-128.
Rusu 2002	Idem, <i>Cetatea Oradea. Monografie arheologică</i> . Vol. I. <i>Zona palatului episcopal</i> . Oradea, 2002, p. 38, 118.
Sebestyén	Sebestyén Gy., <i>O pagină din istoria arhitecturii României. Renaşterea</i> . Bucureşti, 1987, p. 24.
Soós 2003	Soós Z., <i>Târgu-Mureş, Cetate</i> , în <i>CCA</i> 2003, p. 346-350.
Vătămănu	I. Vătămănu, L. Bătrâna, A. Bătrâna, <i>Ansamblu reşedinţei feudale de la Giuleşti, jud. Suceava</i> , în <i>CCA</i> 1983, p. 80-88.
Végh	Végh A., <i>Bakonybél Árpád-kori padlóteglaí</i> , în vol. <i>Paradisum Plantavir: Bencés monostorok a Középkori Magyarországon</i> . Pannonhalma, 2001, p. 124-129.
Voit	Voit P., <i>Műhely a Via dei Servin</i> , în <i>Művészettörténeti Értesítő</i> , Budapest, 1969, p. 85.
Zádor	Zádor A., <i>Építészeti szakszótár</i> . Budapest, 1984, p. 96-97.

Medieval Brick Pavements in Transylvania

(Abstract)

Bricks occur frequently in medieval architecture as material mostly used for pavements. The main sources for the study of brick pavements are the different reports of archeological excavations in numerous settlements. The present article includes such reports from the territories of historical Transylvania, excluding Banat and Crișana.

Written medieval sources mentioning building pavements are rare. References have only been preserved from the first half of the 17th century. These late sources sometimes contain extremely rich information on the dimension of the bricks and the conditions of these pavements.

Another source that can provide a clear, diverse, and colorful image of these floors is represented by iconographical sources (frescoes, miniatures, and paintings).

This study sets out to follow the development of the making of pavements, from simple bricks used during the construction, to the evolved, demanding ornamented pavements made by craftsmen.

We are extremely prudent in dating pavements. Brick pavements have been frequently repaired, especially inside churches where graves have perforated the floor.

New shapes of bricks appear during the Renaissance, and they create large compositions through their forms.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Compositions of bricks.

Fig. 2. Hexagonal bricks from Vințul de Jos.

Fig. 3. Ornamented Brick from Pâncota (according to Adrian A. Rusu).

Fig. 4. Decorated triangle brick from Ineu (according to Adrian A. Rusu).

Fig. 5. Types of pavements on St. Martin's altar.

Fig. 6. Old Church, Ulieș, S1 trench.

Fig. 7. Lăzarea, castle of the Lázár family, trench S27.

Fig. 8. Lăzarea, castle of the Lázár family, trench S53.

Fig. 9. Lăzarea, castle of the Lázár family, trench S51.

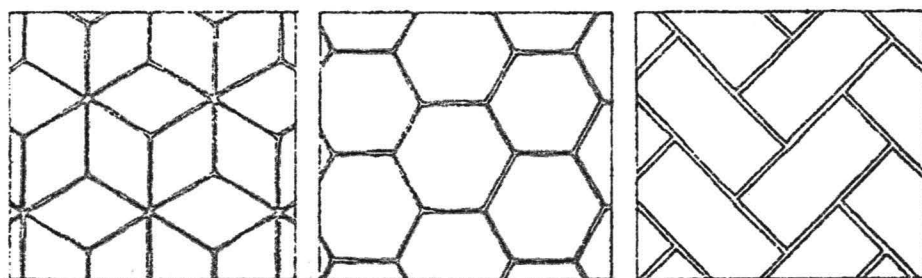

Fig. 1

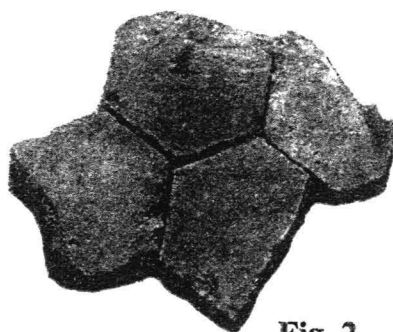

Fig. 2

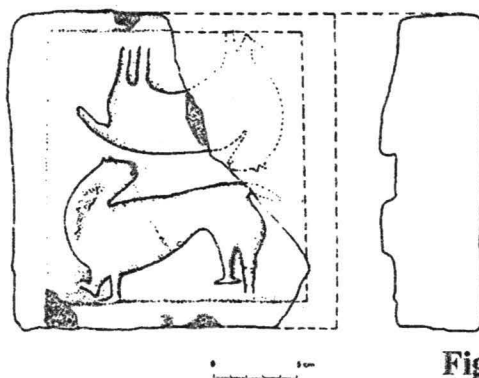

Fig. 3

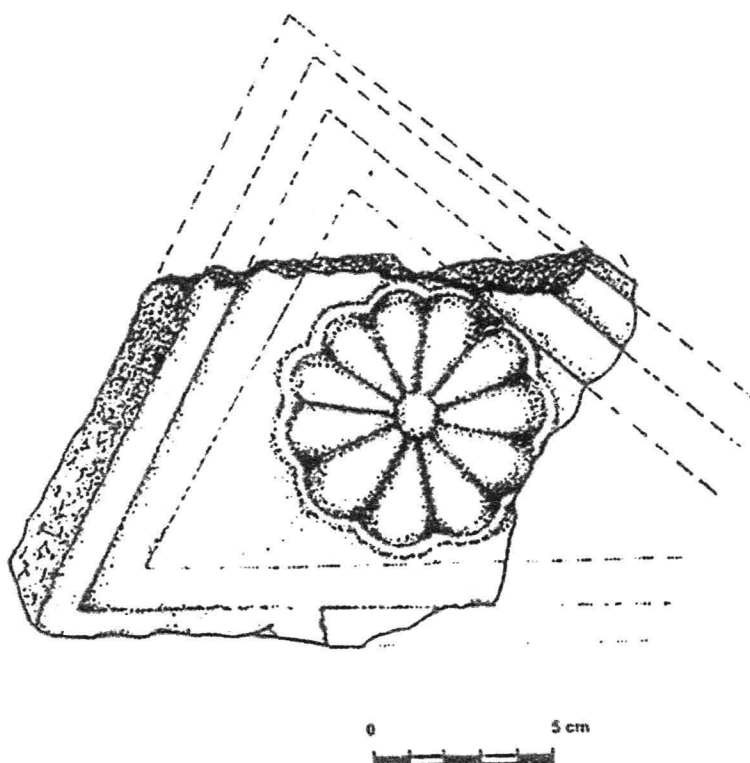

Fig. 4

Fig. 1: Modalități de aranjare a cărămizilor. **Fig. 2:** Cărămizi hexagonale de la Vințu de Jos. **Fig. 3:** Cărămidă decorată de la Pâncota (după A. Rusu). **Fig. 4:** Cărămidă de la Ineu (după A. Rusu).

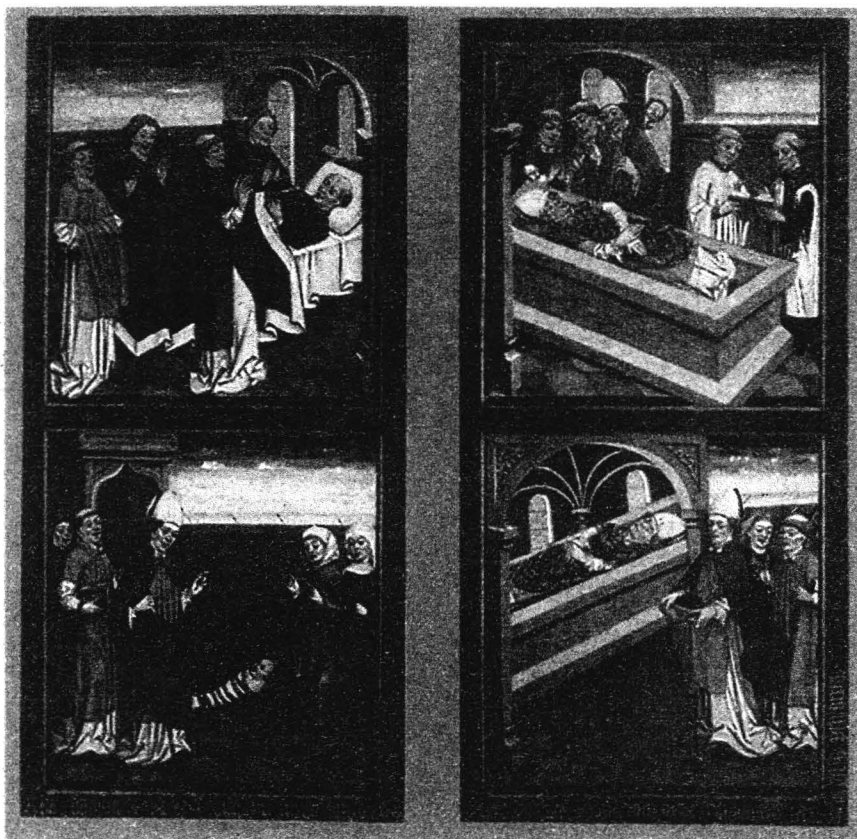

Fig. 5

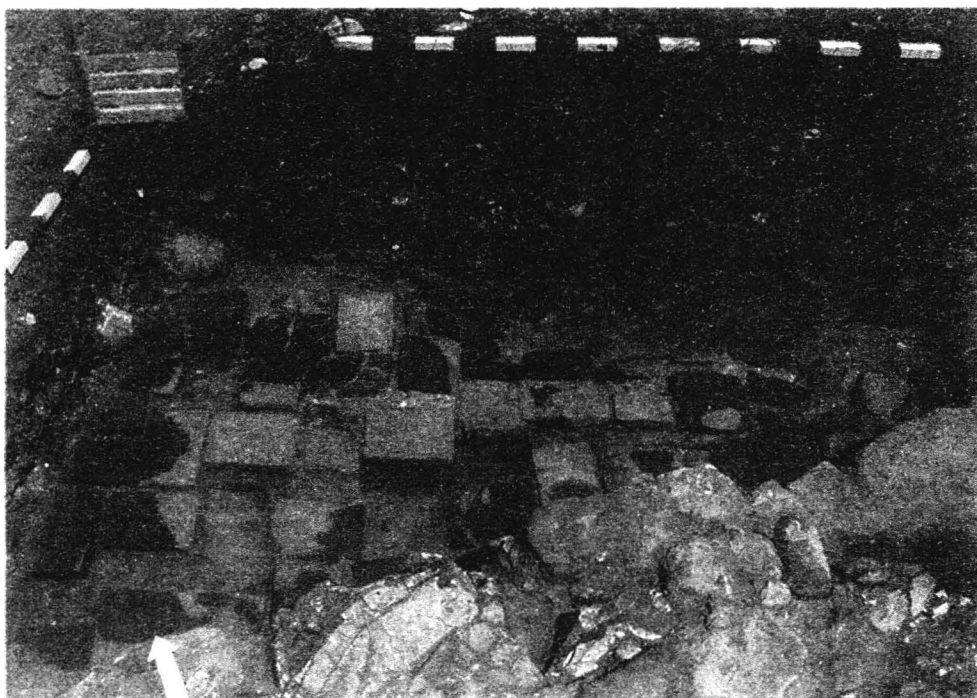

Fig. 6

Fig. 5: Tipuri de podele pe altarul lui Sf. Martin.

Fig. 6: Ulieș, Biserica Veche, Secțiunea 1.

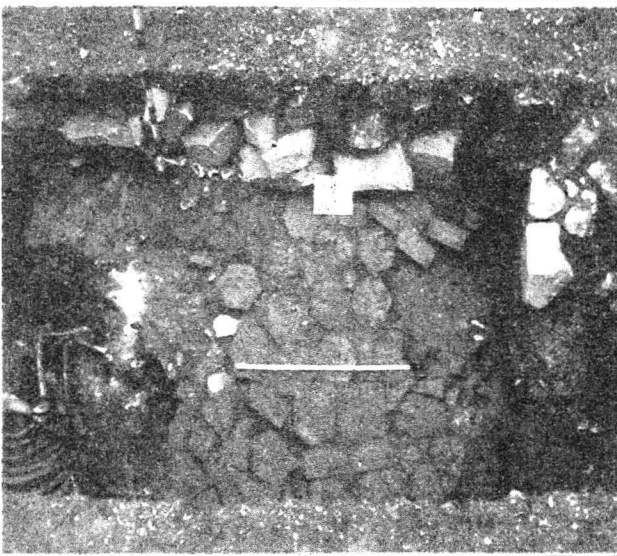

Fig. 7

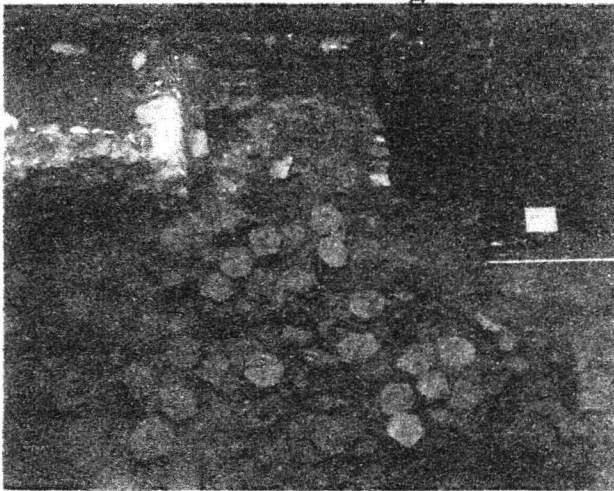

Fig. 8

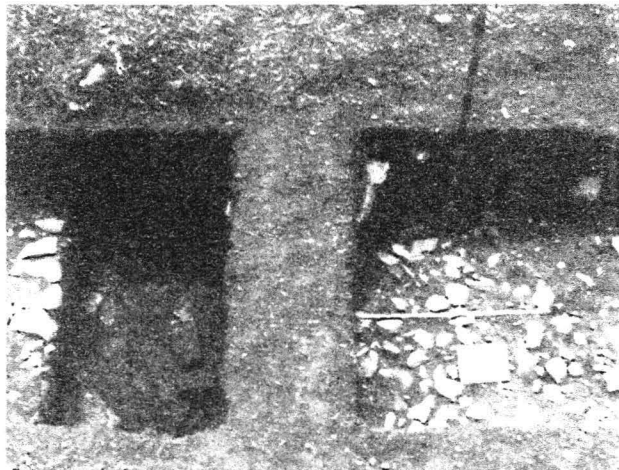

Fig. 9

Fig. 7: Lăzarea, Castelul Lăzăreștilor, Secțiunea 27.

Fig. 8: Lăzarea, Castelul Lăzăreștilor, Secțiunea 53.

Fig. 9: Lăzarea, Castelul Lăzăreștilor, Secțiunea 51.

DIN NOU DESPRE ATELIERUL AULIC DE CERAMICA DE LA SUCEAVA DIN TIMPUL DOMNIEI LUI ȘTEFAN CEL MARE

Paraschiva-Victoria Batariuc

Provenite din medii diverse: case și curți domnești, cetăți, reședințe boierești, mănăstiri, locuințe de orașeni și țărani înstăriți, cahelele se dovedesc a fi o prezență constantă dar și notabilă din punct de vedere cantitativ și calitativ între materialele arheologice descoperite în Moldova, iar problema provenienței acestor obiecte de uz comun care, în cele mai frecvente cazuri și-au depășit condiția de produs artizanal a constituit o preocupare constantă a celor ce s-au ocupat cu studierea civilizației materiale medievale românești. În legătură cu proveniența motivelor decorative, a meșterilor sau chiar a cahelor propriu-zise, de-a lungul timpului au fost emise diverse păreri, unele dintre ele contradictorii.

În primele decenii ale secolului trecut, George Balș a afirmat despre o parte a cahelor din Moldova că sunt de factură neîndoios germană¹, în timp ce profesorul sucevean Rudolf Gassauer era de părere că acestea au fost lucrate în Moldova de meșteri olari, în parte sași veniți de la Rodna și stabiliți la Baia și Suceava², dar și italieni, fiind „în cea mai mare parte admirabile realizări de artă sud-germană”³. Pentru istoricul transilvănean Julius Bielz o parte a cahelor descoperite în Moldova, precum cele decorate cu capul de bour sau cu reprezentări de cavaleri au fost produse de meșteri sași din Ardeal, în speță de la Sighișoara, care lucrau pentru a le trimite în teritoriul est-carpatic⁴. Tot acum, în perioada interbelică, Barbu Slătineanu a avansat idei total diferite. Negând existența unei olării a sașilor transilvăneni în Evul Mediu, Barbu Slătineanu a insistat asupra unor influențe orientale, mult îndepărtate în timp: mesopotamiene, hittite, egiptene și mai ales bizantine, la care s-au adăugat o sumă de motive decorative cumanice și gotice, dar și altele, de inspirație occidentală, care s-au exercitat asupra cahelor considerate a fi „opere de caracter românesc, atât ca spirit, cât și ca realizare”⁵.

Reluarea cercetărilor arheologice la Cetatea de Scaun a Sucevei în anul 1951, dar și în cuprinsul întregului oraș medieval a dus la descoperirea unei cantități impresionante de cahle, diferite din punct de vedere formal și calitativ, cu un repertoriu ornamental variat. Bazându-se pe materialul provenit din săpăturile de la Suceava, istoricul de artă Virgil Vătășianu, membru al colectivului de cercetare arheologică din orașul fostă reședință voievodală, a ajuns la concluzia că „nici unul din motivele ornamentale întâlnite la Suceava nu se găsește în colecțiile muzeelor din Transilvania” și a avansat ipoteza că „probabil primii meșteri sobari ar fi venit în Moldova

¹ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, XVIII, 1925, p. 288, fig. 380-381.

² R. Gassauer, *Și în Suceava a înflorit nobila artă a ceramicii*, în *Cronica Numismatică și Arheologică*, iul.-dec. 1935, p. 151.

³ Idem, *Teracote sucevene*, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 163.

⁴ J. Bielz, *Deutsch-siebenbürgische Hafnerarbeiten für die Moldau*, în vol. *Deutsche Forschungen im Sudosten*, Sibiu, 1942, p. 260-262, fig. 1/1-3

⁵ B. Slătineanu, *Despre teracotele sucevene*, în *BCMI*, XXX, 1937, p. 135-142.

din regiunile baltice (în sens larg, adică dintre Brandenburg și Minsk)⁶. În monumentală lucrare *Istoria artei feudale în țările române*, profesorul Vătășianu aduce noi precizări legate de cahlele moldovene. Se subliniază faptul că produsele din teritoriul est-carpatic depășesc cu mult nu numai cantitativ, dar și calitativ pe cele similare din Transilvania și se sugerează studierea rolului jucat de Polonia ca etapă intermediară de difuzare a motivelor decorative de pe cahlele din Moldova. Se consideră că meșteri străini au venit în teritoriul de la răsărit de Carpați și au executat „căhăli” pe loc⁷. Ipotezele formulate de profesorul Vătășianu vor fi preluate și de alți membri ai colectivului de cercetare de la Suceava, Alexandru Andronic și Eugenia Neamțu⁸. Barbu Slătineanu, în ultimele sale lucrări și-a reconsiderat vechile opinii, fiind de părere că primele cahle au fost întrebuințate în centrele săsești din Sibiu și Brașov, de unde au trecut în Muntenia, la Curtea de Argeș și Câmpulung și de la Bistrița în Moldova, la Baia și Suceava și a scris că „elementele de decorație gotică pătrund în Moldova cu meșterii aduși din Transilvania să lucreze la bisericile înălțate de Ștefan cel Mare. Acest tip de decorație se poate urmări în plăcile și cahlele publicate de Romstorfer și Gassauer⁹. În același spirit, cercetători precum Radu Popa¹⁰, Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna¹¹ au admis prezența în Moldova, respectiv la Suceava „a unor meșteri transilvăneni cu tiparele lor”. Arheologul transilvănean Daniela Marcu Istrate a admis că, măcar o parte a cahlelor din Moldova, și anume cele destinate curții domnești a fost lucrată în ateliere specializate, fără a preciza și provincia în care erau produse aceste obiecte¹².

O opinie aparte a fost formulată de istoricul Radu Manolescu care considera cahlele descoperite la Suceava, în zona „B” de pe Câmpul Șanțurilor de lângă Cetatea de Scaun produse la Brașov și importate în Moldova¹³. Ipoteza formulată acum patru decenii de istoricul bucureștean a fost acceptată de arheologul clujean Adrian Andrei Rusu, care este de părere că o parte semnificativă a cahlelor descoperite în Moldova a fost produsă în Transilvania, la Bistrița și în zona locuită de secui și a ajuns în teritoriul est-carpatic pe calea schimbului¹⁴.

Ne-am exprimat, de-a lungul timpului, părerile noastre în legătură atât cu originea motivelor decorative, cele mai multe de sorginte central-europeană, venite fie pe calea schimbului, fie vehiculate de meșteri itineranți, dar și a locului de proveniență a cahlelor descoperite în Moldova, pe care le considerăm, cu mici excepții, produse în teritoriul est-carpatic¹⁵.

⁶ B. Mitrea et alii, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 5, 1954, p. 278.

⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*. I, București, 1959, p. 727-729.

⁸ Al. Andronic, Eugenia Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967, p. 257.

⁹ B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească și originile ei*. București, 1959, p. 81.

¹⁰ R. Popa, *O casă domnească din secolul al XV-lea lângă Cetatea Sucevei*, în *SCIV*, 20, 1969, I, p. 60-62, nota 20.

¹¹ Lia Bătrîna, A. Bătrîna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 11-171.

¹² Daniela Marcu Istrate, *Cahlele din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Bistrița, 2004, p. 34.

¹³ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV-XVI)*. București, 1965, prezintă pe o pagină cu ilustrații cahle descoperite în locuința din zona „B” de pe Câmpul Șanțurilor de la Suceava cu legenda: „Cahle lucrate în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XV-lea descoperite la Suceava”.

¹⁴ Ultima opinie: „importuri tematice realizate prin sași” la o discuție privitoare la cahlele cu lup predicator. Vezi Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, în *ActaMN*, 39-40/II, 2002-2003 (2005), p. 114.

¹⁵ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală*, în *SCIVA* 43, 1992, 2, p. 211-220; eadem, *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*. Suceava, 1999, p. 58-68.

Dacă pe teritoriul Moldovei, la Palatul Cnejilor¹⁶, Orheiul Vechi¹⁷, Iași, în zona bisericii Sfântul Sava¹⁸ au fost puse în evidență urmele unor ateliere care, între alte obiecte ceramice, produceau și cahle, cercetări arheologice sistematice sau fortuite nu au dus la descoperirea la Suceava a vestigiilor propriu-zise ale unor asemenea ateliere, ci doar a unor dovezi indirecte ale existenței acestora.

Încă la sfârșitul secolului XIX, în perioada când arhitectul Romstorfer conducea lucrările de degajare a zidurilor Cetății de Scaun de pământul și molozul depuse de-a lungul timpului, în satul Stupca, situat la circa 20 km sud-vest de Suceava a fost descoperit „un cuptor vechiu de cărămizi, în care se aflau plăci identice cu cele găsite în castel, și anume nesmălțuite”¹⁹. Această descoperire, coroborată cu faptul că în cuprinsul cetății au fost găsite numeroase fragmente de smalt zgurificat, dar și o bucată de smalt plumbifer și fragmente de „tigăi pentru topit” i-a permis lui Romstorfer să avanseze ipoteza că o parte a cahlelor a fost modelată și arsă în altă parte, în speță la Stupca, și doar smălțuită în cetate²⁰.

În perioada interbelică, pe teritoriul comunei Ilișești, în zona fostului sat Săsciori pe Costâna, dispărut în secolul XVIII, au fost descoperite, în urma lucrărilor agricole, numeroase fragmente de cahle, identice cu cele provenite de la Cetatea de Scaun a Sucevei. Făcând legătura dintre descoperirea fragmentelor de cahle și numele satului, Săsciori, profesorul Rudolf Gassauer a avansat ipoteza că locuitorii acestei așezări, sași, erau meșteri olari care produceau cahlele necesare diverselor construcții aulice, drept pentru care au fost scutiți de diverse obligații față de domnie²¹. În zona fostului sat Săsciori arheologul ieșean Oreste Tafrali a efectuat săpături arheologice, rămase din păcate inedite²². Cercetări perieghetice întreprinse pe parcursul a două decenii în perimetrul actualului sat Vâlcele din comuna Stroiești, unde și astăzi, zona din dreapta pârâului Costâna este cunoscută de locuitorii mai vârstnici sub denumirea de Săliștea Săsciorilor au dus la descoperirea doar a câtorva fragmente de cahle oală cu deschiderea pătrată simplă, tipul II A a conform clasificării propuse de noi²³, asociate cu ceramică cenușie lînă, atribuită coloniștilor germani, descoperiri care nu confirmă ipotezele profesorului Gassauer²⁴.

În perioada interbelică, în diverse locuri din orașul Suceava au fost descoperite fortuit, cu ocazia unor lucrări edilitare, „cuptoare de cărămizi”²⁵. Din păcate, profesorul Gassauer, cel care ne-a furnizat informația nu ne-a oferit și alte detalii legate de aceste descoperiri, dar menționarea cuptoarelor într-un studiu dedicat cahlelor sucevene, ne face să presupunem că au servit nu numai pentru „cărămizi”, ci și pentru arderea altor specii ale ceramicii monumentale, în cazul nostru, cahlele.

¹⁶ Gh. Daconu, *Palatul Cnejilor*, în vol. *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Piatra Neamț, 2003, p. 222.

¹⁷ G. D. Smirnov, *Proizvodstvo krasnoglinianych pečinyh izrazcov i opt rekonstrukcii pečei po materialam Starogo Orheja*, în *Izvestija*, Chișinău, 31, 1956, p. 77-87; P. Bârnea, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p. 282.

¹⁸ N. N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *RMM-MIA*, 2, 1983, p. 35-37; *idem*, *Biserica Sfântul Sava din Iași. Monografie arheologică*, Iași, 2005, p. 17-21.

¹⁹ K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, București, 1913, p. 77.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ R. Gassauer, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Bukowina*, în *Sudost Forschungen*, München, 1/1941, p. 5-7 (extras).

²² *Ibidem*, p. 4.

²³ Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 84, fig. 1/3.

²⁴ Paraschiva-Victoria Batariuc, M. Andronic, *Săsciori, un sat dispărut din Bucovina*. Comunicare prezentată la cel de al XIII-lea simpozion „Artă și civilizație medievală”, Suceava, 26-28 noiembrie 2006.

²⁵ R. Gassauer, *Teracote sucevene*, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 151-152.

Reluarea în anul 1951 a cercetărilor arheologice la Cetatea de Scaun, cercetări care s-au extins pe întreg teritoriul orașului medieval Suceava, au dus la descoperirea unor numeroase cuptoare pentru ars ceramică, de tipuri diferite, dovada peremptorie a existenței atelierelor de olărie. În zona IRC, situată în mijlocul orașului medieval a fost descoperit, între altele, un cuptor în care erau arse vase smălțuite și decorate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*²⁶. În deceniul șapte al secolului trecut la Suceava, în zona Parc, la limita sud-estică a orașului medieval au fost descoperite cuptoare rectangulare de mari dimensiuni, cu două camere, una de ardere și o a doua pentru foc și alături de care au apărut numeroase cahle și fragmente de cahle cu decor geometric traforat, datând din prima jumătate a secolului al XV-lea²⁷. În anul 1976, pe strada Petru Rareș, într-o zonă cu numeroase cuptoare pentru ars ceramică au fost descoperite vestigiile unei locuințe cu pivniță, locuință prevăzută cu o sobă din cahle cu un repertoriu de forme și motive decorative variat, locuință despre care a fost formulată ipoteza că a aparținut „unui meșter olar din elita meșteșugarilor Sucevei”, care lucra pentru domnie, primind din partea voievodului cahle mai puțin reușite pentru a le folosi la asamblarea unei instalații de încălzit în locuința sa²⁸. Judecând după calitatea modestă a cahlelor aflate în locuința de pe strada Petru Rareș, am presupus că meșterul care locuia în zona de nord-vest a orașului, cunoscută pentru cuptoarele de ars ceramică descoperite aici, activa în cadrul unui atelier mai puțin pretențios, care se adresa unor clienți recrutați dintre boierii mai mărunți și orășeni înstăriți²⁹.

Cercetătorul ieșean Alexandru Andronic, în recenzie dedicată lucrării *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, semnată de Radu Popa și Monica Mărgineanu-Cârstoiu a avansat o ipoteză care vine să întregască și să nuanțeze concluziile formulate la începutul secolului trecut de arhitectul Romstorfer. Alexandru Andronic a presupus existența unui atelier sucevean „care funcționa fie pe platoul din fața Cetății de Scaun, fie chiar în cetate”, atelier ce lucra sub directa supraveghere a domnului însuși³⁰. Dacă pare puțin probabil că atelierul ceramic se afla în cuprinsul Cetății de Scaun, edificiu cu destinație preponderent militară, sau că activitatea atelierului se desfășura sub supravegherea domnului țării, despre care cu greu se poate presupune că avea și preocupări legate de modelarea lutului, este perfect plauzibil să considerăm că o mare parte a activităților gospodărești și/sau meșteșugărești privind buna funcționare a cetății, între care și olăritul, se desfășura pe Câmpul Șanțurilor.

O descoperire fortuită, făcută în toamna anului 1991 pare să confirme ipotezele formulate la distanță de aproape șapte decenii una de cealaltă, de către Karl Romstorfer și Alexandru Andronic. Astfel, în apropierea cetății, în zona de sud-est a Câmpului Șanțurilor, unde cercetări arheologice sistematice au dus la descoperirea „casei pietrarului”, în perimetrul Muzeului Satului Bucovinean, cu ocazia amenajării pivniței unei case (casa Roșu, pl. 1), au fost distruse vestigiile unui cuptor de mari dimensiuni, cu diametrul de circa 4,5 m și grosimea vetrei calcinate de 0,10-0,15 m³¹. Alarea în apropierea cuptorului a unor fragmente de smalt zgurificat ne-a făcut să

²⁶ B. Mitrea et alii, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 780-781.

²⁷ Mărioara Nicorescu, *Cupatoare de ars ceramică din secolele XIV-XV de la Suceava*, în *SCIV*, 16, 1965, p. 103, fig. 5/1; eadem, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV-XVI la Suceava*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 317-319, fig. 1, 2.

²⁸ M. D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului XVI-lea)*, București, 1989, p. 96-97.

²⁹ Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 64.

³⁰ Al. Andronic, Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească*, București, 1979, în *Alia*, Iași, XVII, 1980, p. 733.

³¹ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Meșteșugurile în Suceava medievală – secolele XIV-XVII*, în *Suceava, XXII-XXIII*, 1995-1996, p. 248; eadem, *Cahle în Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, p. 60.

considerăm că ne găsim în fața vestigiilor unui cuptor pentru ars ceramica smălțuită, care a aparținut atelierului aulic unde erau produse cele mai multe dintre obiectele de lut necesare cetății.

Reluarea studierii întregii colecții de ceramică monumentală descoperită în perioada 1895-1904 cu ocazia lucrărilor de degajare a zidurilor Cetății de Scaun a Sucevei de molozul și pământul depuse de-a lungul celor două secole cât aceasta a fost părăsită, colecție care poartă numele arhitectului Romstorfer, a condus la identificarea unor fragmente de cahle rebutate, datând de la sfârșitul secolului XV. Unul din fragmente (nr. inv. E/970) provine de la o cahlă dreptunghiulară, picior de montare semicilindric și decor geometric realizat în tehnicile *sgraffito* și *champlevé* (pl. 2/a). După prima ardere cahlă respectivă a fost spartă, i s-a ciobit cel puțin un colț, și, din greșeală, a fost smălțuită în verde ocră, smalt care s-a scurs pe spărtură³² (pl. 2/b). Cel de al doilea fragment (nr. inv. E/961) aparține unei cahle cu o formă specială, folosită probabil la realizarea coronamentului sobei, un triunghi sau un scut cu o parte dreaptă și o a doua cu o scobitură laterală, cahlă decorată cu un motiv geometric în relief (pl. 2/c). Și această cahlă s-a deteriorat după prima ardere, iar colorantul și smaltul s-au prelins în fisurile existente³³ (pl. 2/d). Niciunul din cele două fragmente nu prezintă urme de lutuială sau de funingine, de la eventuala montare în corpul sobei ori de la utilizare, ceea ce ne face să considerăm că, sparte sau doar fisurate, au fost abandonate în preajma atelierului ceramic în care au fost produse, atelier pe care îl situăm pe Câmpul Șanțurilor, mai precis în zona de sud-est a platoului, unde a și fost descoperit cuptorul de olar de mari dimensiuni. Prezența celor două fragmente de cahle rebutate în colecția Romstorfer nu trebuie să surprindă deoarece amintita colecție conține, pe lângă obiecte descoperite în cuprinsul Cetății de Scaun și altele, provenite de pe Câmpul Șanțurilor, unde, după ce în anul 1899 întreg terenul a fost arat, au fost întreprinse săpături arheologice³⁴.

Descoperirea, alături de cuptorul de ars oale din zona sud-estică a Câmpului Șanțurilor, a smaltului plumbifer și a smaltului zgurificat, a „tigăilor pentru topit”, cât și a celor două fragmente de cahle rebutate se constituie în tot atâtea dovezi irefutabile a existenței, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, lângă Cetatea de scaun a Sucevei a acelui atelier aulic care lucra mai cu seamă pentru nevoile domniei, dar și a marilor boieri.

Produse ale acestui atelier sunt, după opinia noastră, atât plăcile pavimentale decorate, cărămizile smălțuite de fațadă, discurile și butonii ornamentali, cât și cea mai mare parte a cahlelor utilizate la realizarea sobelor amenajate în încăperi reprezentative din cetate, din învecinata „casă a domniei” ori la Curtea Domnească. Toate speciile ceramice monumentale produse în atelierul aulic se caracterizează prin folosirea unor tipare ceramice noi, calitatea de excepție a desenului și a execuției, finisarea detaliilor, paleta cromatică a smalturilor.

Redescoperirea celor două fragmente de cahle rebutate din colecția Romstorfer care au așteptat răbdătoare pentru a ne dezvălui tainele lor, aduce noi contribuții la cunoașterea producției ceramicii monumentale din Moldova Evului Mediu și confirmă o dată în plus butada regretatului nostru coleg și prieten Radu Popa conform căreia cele mai interesante și importante descoperiri nu se fac în teren, ci în depozitele muzeelor.

³² Eadem, *Catalogul colecției Romstorfer – ceramica monumentală*, în ms.

³³ *Ibidem*.

³⁴ K. A. Romstorfer, *op. cit.*, p. 22-23.

**De nouveau sur l'atelier aulique de céramique de Suceava
de l'époque d'Etienne le Grand
(Résumé)**

Provenus des moyens divers, les carreaux de poêle représentent une présence constante, mais en même temps notable du point de vue quantitatif et qualitatif parmi les matériaux archéologiques découverts en Moldavie. Le problème de la provenance de ces objets d'usage commun qui, dans les cas les plus fréquents ont dépassé leur condition de produit artisanal, a constitué l'une des préoccupations constantes des chercheurs qui se sont dédiés à la recherche de la civilisation matérielle médiévale roumaine. En ce qui concerne la provenance des motifs décoratifs, des artisans ou même des carreaux de poêle proprement-dits on a émis le long du temps des opinions diverses, certaines d'entre elles contradictoires.

Gheorghe Balș, Rudolf Gassauer, Julius Bielez soutenaient qu'une grande partie des carreaux de poêle découverts en Moldavie étaient «sans doute de facture allemande», pendant que Barbu Slătineanu les considérait «des œuvres à caractère roumain comme esprit, mais aussi comme réalisation».

La reprise des recherches à la Cité Princière de Suceava en 1951, mais aussi dans la zone de la cité médiévale a conduit à la découverte d'une quantité impressionnante de carreaux de poêle, différents du point de vue formel et quantitatif, avec un répertoire ornemental varié. Tout en partant de ces résultats de la recherche archéologique, Virgil Vătășianu, Eugenia Neamțu, Alexandru Andronic ont suggéré d'orienter les recherches vers les origines des carreaux de poêle de la Moldavie, différents du point de vue qualitatif et quantitatif de ceux de la Transylvanie, de la zone polonaise – baltique, pendant que Barbu Slătineanu est revenu sur ses opinions, considérant les carreaux de poêle de l'espace est-carpatique comme provenant d'Ardera. Radu Popa, Lia Bătrîna et Adrian Bătrîna ont admis la présence dans la Moldavie des artisans transylvains, venus dans ces contrées avec leurs moules. Radu Manolescu considérait qu'une partie des carreaux de poêle de Suceava ont été travaillés à Brașov, pendant qu'Adrian Andrei Rusu les considérait produits en Transylvanie, à Bistrița et dans la zone habitée par les Seklers.

Nous avons exprimé le long du temps notre opinion en ce qui concerne l'origine des motifs décoratifs, en leur majorité de provenance centrale – européenne, arrivés ici sur la route du commerce, soit véhiculés par des artisans itinérants, mais aussi en ce qui concerne le lieu d'origine des carreaux de poêle découverts en Moldavie, qu'on considère comme produits dans le territoire situé à l'est des Carpates. À l'appui de cette opinion, on peut apporter la découverte des vestiges des ateliers de poterie qui produisaient des carreaux de poêle à Orheiul Vechi, dans la zone de l'église Sfântul Sava de Iași ou à Palatul Cneșilor.

À la fin du XIX-ème siècle à Stupca, à approximatif 20 km sud-ouest de Suceava, on a découvert un four de poterie plein de carreaux de poêle, identiques avec ceux provenant de la Cité Princière de Suceava : à la cité qu'on vient de mentionner on a trouvé des fragments d'émail scoriacé, d'émail plombifère et des «poêles pour fondre» ; cela a déterminé l'architecte Romstorfer émettre l'hypothèse qu'au moins une partie des carreaux de poêle a été modelée et brûlée à Stupca et seulement émaillée à la cité.

Rudolf Gassauer, tout en partant du fait que dans la zone du l'ancien village Săsciori appartenant à la commune Ilișești ont été découverts de nombreux fragments de carreaux de poêle identiques à ceux provenant de la Cité Princière de Suceava, a émis l'hypothèse que tous ces carreaux de poêle étaient travaillés par les habitants de ce village – des Saxons transylvains – qui ont été dispensés des impôts envers le regne pour leur travail. Les recherches de surface

effectuées dans la zone de l'ancien village Sâsciori, aujourd'hui dans le périmètre du village Vâlcele de la commune Stroiești n'ont pas confirmé l'hypothèse du professeur de Suceava.

Alexandru Andronic dans le compte-rendu fait à l'ouvrage signé par Radu Popa et Monica Mărgineanu-Cârstoiu dédié à «la maison du regne» de Suceava a émis l'hypothèse que dans la Cité Princière a fonctionné un atelier de poterie qui travaillait sous la surveillance du prince regnant et parmi les produits céramiques de cet atelier se trouvaient les carreaux de poêle découverts dans «la maison du regne».

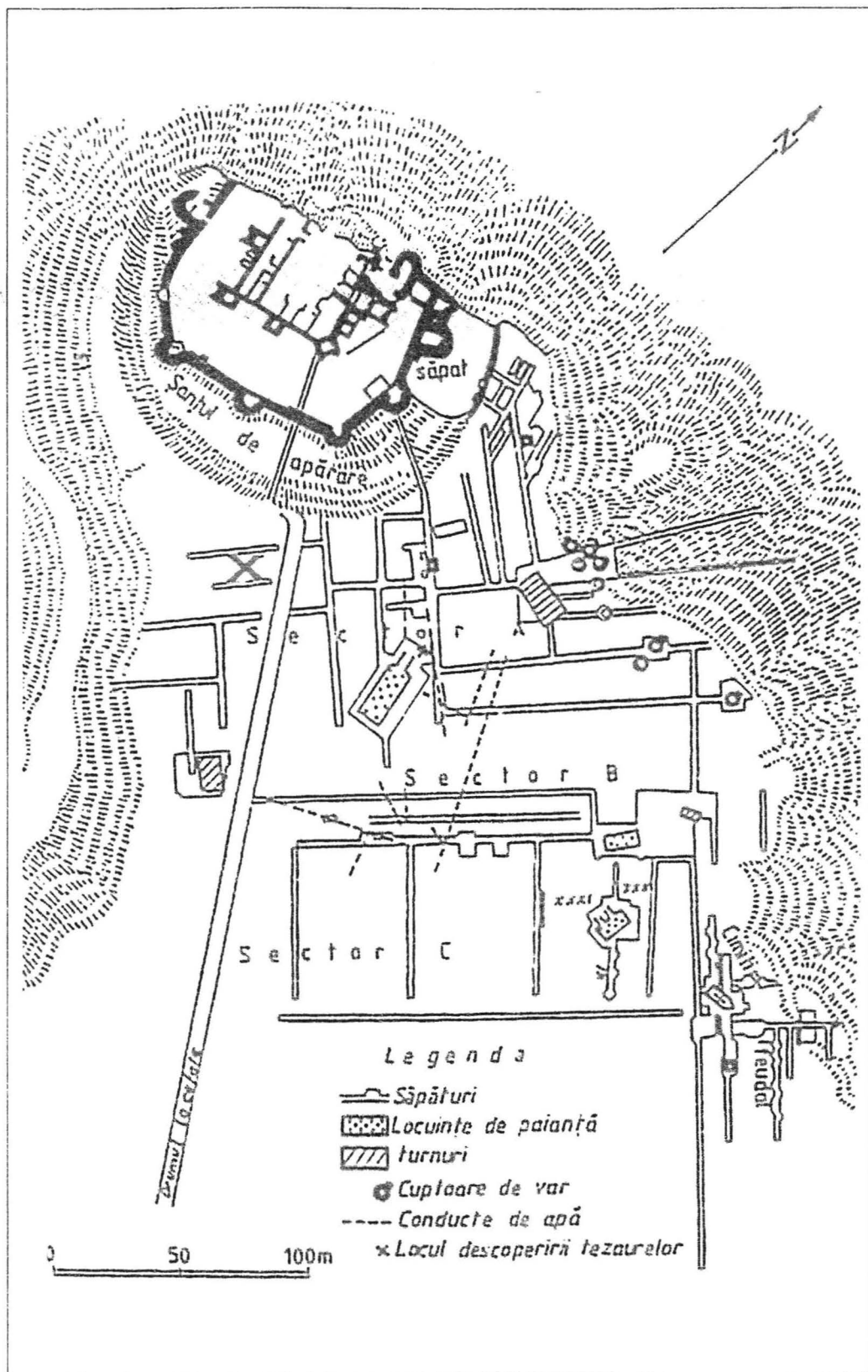
On a découvert fortuitement pendant l'automne de l'année 1991 dans la zone de sud-est de Câmpul Șanțurilor un four pour la combustion de la céramique, qu'on a considéré comme appartenant à l'atelier aulique qui produisait des objets en terre glaise nécessaires à la cité.

La reprise de l'étude des pièces de céramique monumentale constituées dans la Collection Romstorfer a mis en évidence l'existence de deux fragments de carreaux de poêle rebutés, qu'on considère des preuves incontestables de l'existence, à côté du four de poterie, de l'atelier aulique qui travaillait surtout pour les besoins du regne, mais aussi pour ceux des grands boyards.

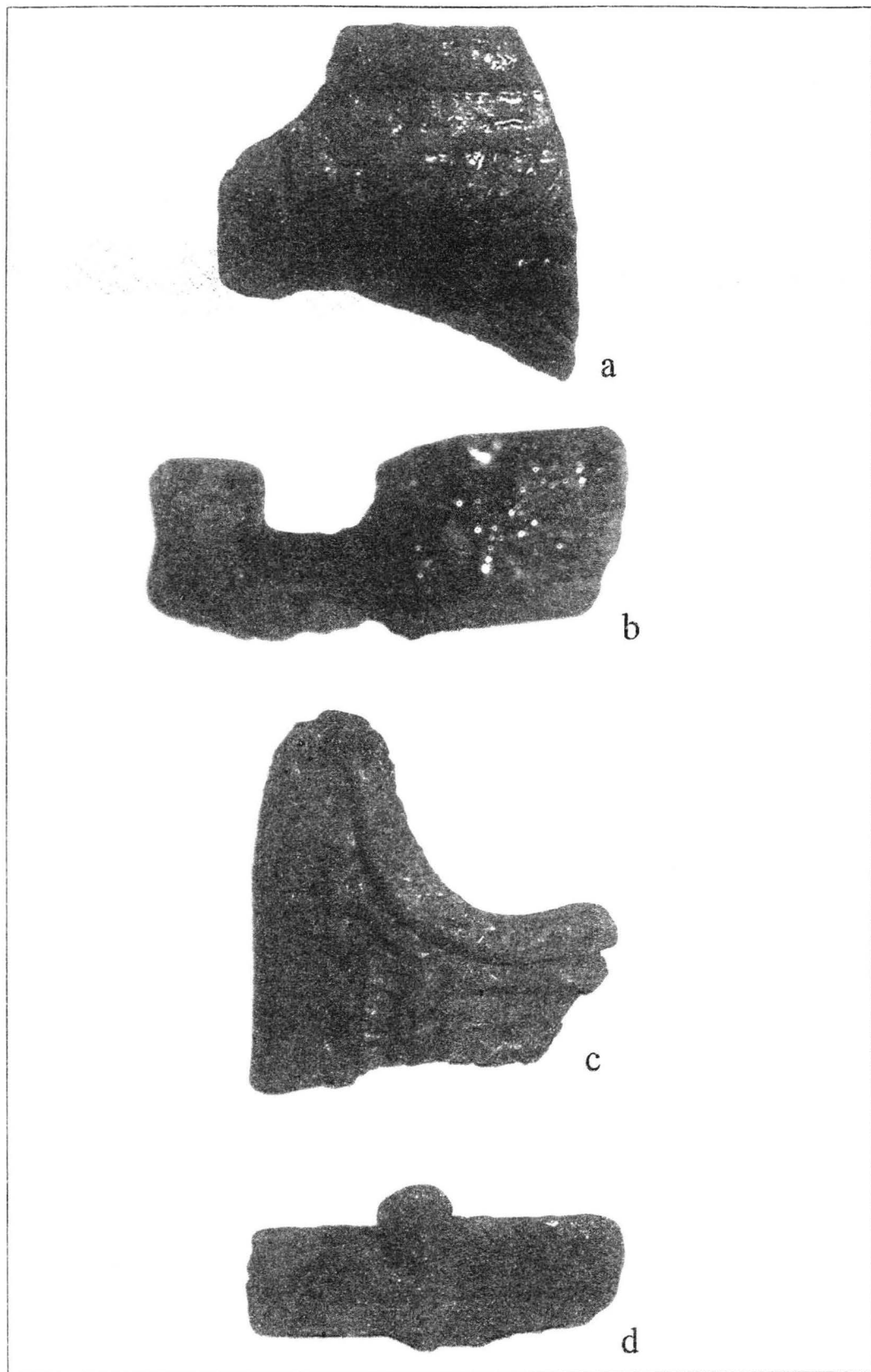
Des produits de cet atelier sont à notre avis les plaques de pavement décorées, les briques émaillées de façade, les disques et les boutons ornementaux, mais aussi la plus grande partie des carreaux utilisés à la réalisation des poêles emmenagés dans les pièces représentatives de la cité, de la «maison du regne» qui se trouvait aux alentours ou à la Cour Princière. Toutes les espèces de la céramique monumentale produites dans l'atelier aulique se caractérisent par l'usage des moules céramiques nouveaux, par la qualité exceptionnelle du dessin et de l'exécution, par le finissage des détails, par la palette chromatique des émaux.

Pl. 1. Le plan avec les recherches archéologiques de Câmpul Șanțurilor. Le signe x marque l'endroit où on a découvert le four de poterie; d'après I. Nestor et alii.

Pl. 2. Fragments des carreaux de poêle rebutés.

Pl. 1. Locul descoperirii pieselor
Semnul mare X marcheaza locul cuptorului de ars ceramica

Pl. 2. Fragmente de cabluri rebutate

SIRENA BICAUDATĂ PE CAHLE MEDIEVALE. ICONOGRAFIE ȘI POSIBILE FUNCȚII*

Ana Maria Gruia

O serie de articole recente au abordat iconografia sirenei bicaudate pe cahle, susținând sau contrazicând identificarea ei cu Melusina¹. Reprezentările de secol XV și XVI ale legendei Melusinei (contemporane așadar cahlelor cu sirene) arată că într-adevăr, aceasta nu a fost reprezentată și nici descrisă vreodată cu cozi de pește ci doar cu coadă de șarpe și eventual cu aripi². De altfel, atât numele cât și legenda monstrului feminin, strămoș al familiei de Lusignan, apar doar la sfârșitul secolului al XIV-lea, în timp ce sirena bicaudată este mult mai timpurie.

Dacă nu o reprezintă pe Melusina, atunci cine/ce este și ce simbolizează acest misterios și popular hibrid medieval cu două cozi? O serie de inscripții (în fresce, manuscrise, inventarii) identifică reprezentarea drept *Sirena*, *Serena*, *Seraine*, *Sereine*, *Serina* sau *Serra*³. Este vorba așadar de o sirenă, a cărei semnificație trebuie căutată în simbolistica asociată în general sirenelor pe parcursul Evului Mediu.

Sirena bicaudată este unul dintre motivele populare pe cahle în Europa Centrală și de Est, din spațiul german, în Boemia și Moravia, în Regatul Maghiar și până în Moldova. Deși nu la fel de populară precum sfinții militari, motivele religioase sau cele heraldice, sirena se regăsește pe un număr destul de mare de cahle (77), fiind unul dintre cele mai vehiculate motive decorative⁴. Am decis să vorbesc despre sirena bicaudată deoarece ea nu se încadrează în nici una dintre marile categorii ale motivelor de pe cahle: religioase, cavalierești, heraldice, vegetale și geometrice. Deși populară, atât pe cahle cât și în alte domenii artistice, sirena refuză să ni se dezvăluie ca un motiv clar, cu o simbolistică fixă. Alături de alte ființe din bestiariile medievale, de acrobați, de imagini sexuale, scatologice sau de reprezentări ale unor proverbe și ghicitori populare, sirena se poate încadra în categoria artei marginale (sau liminale, numite și grotești, *drôleries*, *habuini*, etc.) care invadează marginile manuscriselor medievale, capitellurile, consolele și stranele catedralelor și mănăstirilor, precum și diverse categorii ale artelor minore/populare. Funcția

* Articolul de față are ca nucleu prezentarea din cadrul conferinței *Cahle din Transilvania* organizată de Muzeul ASTRA, Sibiu, în mai 2006. Varianta electronică, identică, a apărut în *Studia Patzinaka*, 4, 2007, p. 219-257. Referințele bibliografice pentru cahlele studiate se regăsesc în tabelul final și în bibliografie, ele fiind eliminate din text din economie de spațiu. Îi mulțumesc pentru tot ajutorul colegului meu Vladimir Agrigoroaei.

¹ *Hazlbauer 1989; Nejedlý; Rusu*, primul susținând identificarea, iar ceilalți contrazicând-o.

² *Nejedlý*.

³ <http://bestiary.ca> „siren”. Reprezentare însoțită de inscripția SERENA în fresca de secol XII din biserica San Quirice, Perdet, Catalonia: *Nejedlý*, p. 476, fig. 25.

⁴ Deoarece de multe ori informațiile privitoare la numărul exact de fragmente și cahle identice descoperite în același context lipsesc, unitatea acestei analize va fi definită drept „una sau mai multe cahle decorate cu aceeași reprezentare, provenind din același context arheologic”. Când astfel de informații asupra numărului de fragmente există, ele vor fi trecute în tabelul din anexa 1, la observații. În total se cunoaște existența a cel puțin 100 de piese.

(funcțiile) acestor reprezentări rămân(e) un subiect controversat, în special datorită proliferării acestor imagini profane în contexte religioase⁵.

Sirena, care face parte din același grup de imagini ambigue, apare uneori pe sobe alături de reprezentări religioase. Și deși imaginea cuprinde de multe ori elemente cu conotații religioase precum cruci sau coroane surmontate de cruci, ea nu apare niciodată în contexte religioase⁶, plasându-se astfel cert în categoria imaginilor laice sau populare. Cu atât mai interesant este subiectul de față având în vedere lipsa de interes a studiilor despre cahle în general în ceea ce privește posibilele funcții ale acestor reprezentări. Cum erau receptate aceste imagini care beneficiau fără îndoială de un loc proeminent în economia spațiului interior medieval? De ce erau ele alese? De ce unele se bucurau de o mai mare popularitate decât altele? Voi încerca să abordez toate aceste direcții într-un studiu de caz dedicat sirenelor pe cahle din întreg spațiul european unde acest sistem de încălzire s-a răspândit în Evul Mediu.

Evoluția motivului. Sirena face parte dintre ființele mitologice menționate încă din antichitate în mai multe culturi⁷. Pentru a ne referi la Grecia antică pentru început, sirenele sunt pomenite pentru prima dată de Homer (*Odiseea*) dar nu beneficiază de nici o descriere fizică. Episodul în care Odiseu rezistă cântecului lor legat de catargul corăbiei nu este interpretat foarte amplu. Astfel, urmașii lui Homer au vehiculat diverse opinii. Unii autori (Pitagora, Platon) se referă la magia muzicii sirenelor, care reflectă, sau chiar este, muzica sferelor. Cicero și stoicii au pus accent pe atractivitatea cunoașterii și înțelepciunii promise de cântecul sirenelor (motiv similar episodului veterotestamentar al păcatului originar). În cadrul literaturii satirice și a comediei antice, sirenele figurează drept creaturi care ademenesc cu plăceri mundane precum cele gastronomice sau cele erotice. Alte legende stau la baza textelor ce descriu nefericirea sirenelor. Acestea s-ar fi sinucis de tristețea înfrângerii în „competiții” muzicale cu Orfeu (*Argonautica*) sau cu Muzele. Așadar, unele tradiții grecești tind să le atribuie sirenelor diferite instrumente muzicale și să le individualizeze dându-le nume, precum sirenei Partenope a cărei amintire este păstrată încă la Napoli⁸.

Literatura latină (Ovidiu, *Metamorfoze*) propune o nouă legendă, conform căreia sirenele ar fi fost însoțitoare ale Proserpinei, transformate de Demetra în păsări cu chip uman, condamnate să zboare în căutarea stăpâncii lor în Infern⁹. În paralel cu tradiția literară au circulat însă și variante populare despre sirene asociate cu spirite înaripate ce alină sufletul în momentul morții cu cântecul lor și îl conduc în lumea de dincolo, devenind din creaturi periculoase și ucigașe un fel de îngeri consolatori ai morții.

Observăm astfel că încă din antichitate sirenele sunt ființe plurivalente, interpretate în diferite moduri. Atât aspectul cât și comentariile asociate lor au fost influențate de apropierea dintre sirene și alte ființe fabuloase, precum tritoni, nereide sau diferite zeități egiptene și asiriene.¹⁰

⁵ Baltrusaitis; Randall; Camille; Gaigehet; Lajoux; Christensen; Wirth. O trecere în revistă a problemei la: <http://www.heyotwell.com/work/arthistory/marginalia.html>.

⁶ Uneori contextul exact nu este cunoscut, dar în marea majoritate a cazurilor în care informația este disponibilă, sirena apare în medii laice. Doar în Boemia, la Všeruby, cahla a fost descoperită „lângă biserica Sf. Martin”, dar ar putea fi vorba tot de un context profan. Vezi tabelul III.47.

⁷ Pentru evoluția detaliată a motivului, de la Homer până în secolul al XII-lea, atât textuală cât și iconografică, vezi excelentul studiu al Jacquelinei Leclercq-Marx, *La sirène dans la pensée et dans l'art de l'Antiquité et du Moyen Âge – Du mythe païen au symbole chrétien*, Académie royale de Belgique, 1997.

⁸ Sirena Partenope („cea cu chip frumos”) apare din secolul XIII în însemnele heraldice ale familiilor locale: Pékar, p. 80, fig. 5.

⁹ Lăzărescu, s. v. „sirene”.

¹⁰ În arta egipteană, pasărea Ba, o parte a sufletului și personalității, era o pasăre cu cap uman: www.carnegieimnh.org/exhibits/egypt/ba.htm. Reprezentarea spiritului Ba apare pe interiorul sarcofagului în dreptul capului, protejându-l cu deschiderea aripilor. Oannes, unul dintre zeii masculini din arta asiriană este reprezentat asemeni tritonilor, cu coadă de pește: www.minervamagazine.com/exc/iraq_09.html.

Ca iconografie, sirenele apar în principal drept femei-păsări, în special în reprezentări mitologice sau în arta funebră. Însă înfățișarea lor nu este atât de importantă deoarece accentul cade nu pe aspectul ci pe cântecul lor.

Sirenele sunt menționate în variantele grecești ale *Cărții lui Isaia*, pătrunzând astfel în tradiția biblică și patristică și în cultura creștină în general. În diferitele sale variante, textul asociază sirenele centaurilor și demonilor. Natura duală a acestor monștri îi plasează în sfera demonicului, fiind asemuiți ereticilor, ipocriților dar și persoanelor bilingve¹¹.

Conform Sfântului Ambrozie, oamenii trebuie să reziste tentațiilor asemenea lui Odiseu, legându-se, prin puterea voinței, de lemnul crucii. Sirenele sunt echivalate astfel în morală creștină cu tentațiile lumești, respectiv cu cele erotice întrupate de femei. La Părinții Bisericii, sirenele fac parte din discursul împotriva culturii profane, care îl deturmează pe bunul creștin de la studiul teologiei și de la rugăciune¹².

Pe parcursul secolelor VII-X se face trecerea, atât în tradiția literară cât și în cea artistică, de la sirena-pasăre la sirena-pește. Totuși, până târziu în Evul Mediu, cele două tipuri co-există. În cele mai multe cazuri, în fiziolog și în bestiarii, imaginea este independentă de textul pe care îl ilustrează¹³. Oricum, se remarcă o deplasare a interesului asupra aspectului exterior al sirenelor, lăsând însă loc la numeroase variante. În funcție de tradițiile pe care le urmează, bestiariile medievale reprezintă sirenele într-unul sau mai multe dintre următoarele ipostaze: hibridi pe jumătate păsări (cf. Isidor din Sevilla, *Etimologii*), jumătate pești sau combinații, cel mai adesea ca femei cu coadă de pește și picioare de pasăre, dar și cu picioare umane și coadă de pește¹⁴. În secolul al XII-lea *Fiziologul* lui Philippe de Thaon introduce o nouă informație, conform căreia sirenele cântă pe timp de furtună și plâng pe vreme frumoasă¹⁵. Acest obicei, împotriva firescului naturii, arată caracterul nenatural al sirenelor. Într-o interpretare alegorică, sirenele sunt alegorii ale bogăției, care bucură deși reprezintă o „întunecare” a sufletului, iar renunțarea la ea întristează deși marchează renunțarea la păcat. Corabia este trupul uman iar cârmaciul este sufletul, care dacă se supune tentației adoarme în păcat și duce omul spre moartea spirituală.

Honorius de Autun (aprox. 1150) vorbește de trei tipuri de sirene (cântând din coarde, corn și respectiv voce) care reprezintă trei tentații spre păcat (lăcomia, mândria și impuritatea sexuală). Insula sirenelor este astfel domeniul plăcerilor lumești în marea lumii, unde marinarii (sic, delimitarea gender) care se aventurează și care cedează își găsesc pieirea.

Observăm astfel că autorii medievali preiau mai ales interpretările antice ce valorizează negativ sirena, dar și unele dintre aspectele pozitive. Ambiguitatea însă persistă, atât la nivelul tradiției literare și al interpretărilor alegorice, cât și în iconografia sirenei. Ca și în antichitate, sirena continuă să fie apropiată și uneori confundată cu alte divinități precum lamiile, ondinele și alte femei-pești din mitologia celtică și insulară¹⁶.

Iconografie. Am văzut cum în arta antică sirena este o pasăre cu cap de femeie. Ea apare în reprezentări ale episodului Odiseu¹⁷, în arta mortuară¹⁸ sau pe obiecte casnice precum pe

¹¹ Leclercq-Marx 2005, p. 170-175.

¹² Leclercq-Marx 1997, p. 233.

¹³ Leclercq-Marx 2005, p. 176.

¹⁴ Leclercq-Marx 2005, p. 175-176.

¹⁵ *Le Bestiaire*, p. 51.

¹⁶ Leclercq-Marx 1997, p. 83-85.

¹⁷ de Donder, p. 15.

¹⁸ de Donde, p. 28-29, reprezentări pe pietre și stele funerare sau statuete mortuare.

unguentarii¹⁹. În ceea ce privește genul sirenei, trebuic remarcat că unele reprezentări, atât grecești cât și asiriene, prezintă hibrizi umani cu trăsături masculine.

Din secolele VII-X sirena este descrisă tot mai des ca având trup de femeie și coadă (sau cozi) de pește. Se pare că sirena-pește a luat naștere în mediul copt, chiar din secolul IV e. n., de unde a fost transmisă odată cu valurile monahismului primitiv, în spațiul irlandez și de acolo în Europa²⁰. Unii autori, printre care și Henri Focillon, plasează tot în Egipt prototipul sirenei bicaudate care ar fi putut consta în reprezentarea unei personificări a Pământului ce ține între brațele deschise o draperie stilizată încărcată cu fructe²¹. Una dintre imaginile timpurii ale sirenei bicaudate se află pe un relief din domul din Cividale (secol VIII)²². Imaginea este una dintre rarele reprezentări ale sirenei cu genitalia accentuate, simbolizate printr-o floare cu patru petale.

Se pare că în epoca romanică, și chiar mai târziu, sirenele-păsări erau mai ades reprezentate drept incarnări demonice, în timp ce sirenele-pești erau mai mult simboluri ale viciilor și bogățiilor. Odată cu trecerea de la un tip la celălalt, imaginea primește și accente erotice suplimentare, probabil datorită conotațiilor sexuale ale peștilor²³.

Anatomia confuză²⁴ a sirenei determină anumite suprapuneri și coruperi iconografice. Dacă sirena este descrisă ca jumătate pește sau jumătate pasăre, o serie de imagini combină aceste atribute. Sirena apare cu coadă de pește dar picioare de pasăre și aripi (precum în *Bestiarul* lui Pierre Picard sau în cel al lui Philippe de Thaon)²⁵ sau doar cu coadă și gheare dar fără aripi (*Der Naturen Bloeme*, Flandra, circa 1350). Alteori, diferite tipuri de sirene sunt ilustrate simultan: sirene-păsări și sirene bicaudate (pe capitelluri alăturate în transeptul catedralei Ste.-Eulalie-et-Ste.-Julie, Rousillon, secolul al XII-lea²⁶ sau în bestiarul lui Pierre Picard, secolul al XIII-lea²⁷), sirene cu coadă de pește și aripi în loc de mâini alături de sirena bicaudată (*Buch der Natur* a lui Conrad de Megenberg, 1478)²⁸ sau sirene cu una și două cozi de pește (gravură în *Eneida*, 1517)²⁹.

Și mai interesante sunt combinațiile imaginii sirenei cu alte reprezentări iconografice. Uneori, cozile sirenei bicaudate se transformă în ramuri înverzite, precum într-un relief francez de secol XIV³⁰ și în lucrarea lui Giovanni Antonio Tagliente, *Opera Nuova*, tipărită în 1528³¹. Este vorba probabil de o combinație iconografică cu motivul pădurii (*La sylve*), reprezentată ca bust feminin ieșind dintr-un trunchi care se ramifică. Într-un alt caz reprezentarea sirenei bicaudate se suprapune cu cea a divinității tricefale (capitel de secol XII din corul Catedralei din Basel)³². Alte câteva imagini accentuează latura erotică a sirenei bicaudate, reprezentând-o penetrată de

¹⁹ de Donder, p. 29.

²⁰ Leclercq-Marx 1997, p. 85-86.

²¹ Leclercq-Marx 1997, p. 87, nota 85.

²² de Donder, p. 35.

²³ Leclercq-Marx 1997, p. 232.

²⁴ Inclusiv pe plan lingvistic: *Mustard*. Pentru un catalog cronologic și tematic al reprezentărilor vezi Leclercq-Marx 1997.

²⁵ Pentru reprezentări din bestiarii, vezi site-ul dedicat problemei: *The Medieval Bestiary*, <http://bestiary.ca>. Alături de sursele manuscriselor sunt prezentate și imagini ale sirenei jumătate pasăre (*siren*) și jumătate pește (*mermaid*), atât din bestiarii cât și din alte domenii artistice.

²⁶ Nejedlý, p. 476, fig. 22; de Donder, p. 50.

²⁷ de Donder, p. 1.

²⁸ de Donder, p. 38.

²⁹ de Donder, p. 27.

³⁰ Gaignabet, Lajoux, p. 142-143, fig. 5.

³¹ de Donder, p. 62.

³² *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. IV. Stuttgart, 1958, p. 510, s. v. „Dreikopfgottheit“, fig. 8.

un pește (pe o strană de secol XV din biserica St. Thiébault, Thann)³³. Cea mai frecventă alterare este aceea în care cozile sirenei se transformă în pești independenți care îi devorează trupul. Uneori acest lucru este doar sugerat, prin reprezentarea branhiilor peștilor ascunși sub fusta sirenei. Frecventă pe cahle, imaginea a fost interpretată drept o combinație a motivului cu legenda biblică a lui Iona înghițit de balenă. S-ar putea totuși ca sursa să fi fost alta, deoarece legenda lui Iona este doar în mod excepțional reprezentată pe cahle (mai ales în spațiul ceh³⁴) pe când sirena are încă din Evul Mediu timpuriu ca atribute doi pești. În plus, deși înghițit de un pește (întotdeauna doar unul singur), Iona nu este reprezentat niciodată ținând acest pește de coadă³⁵. S-ar putea ca la originea confuziei să stea combinarea sirenei cu două cozi cu sirena care ține în mâini doi pești (vezi fig. 2).

Pentru a încheia seria considerațiilor generale cu privire la sirene în arta medievală, ne vom referi pe scurt la scenele narrative în care acestea figurează uneori. O serie de imagini arată sirenele, cu sau fără instrumente muzicale, ademenind marinari în corăbiile lor și uncori devorându-i. Sirenele pot apărea în jurul arcei lui Noe, la picioarele Sfântului Cristofor sau ale Fecioarei, în imagini ale Judecării de Apoi sau ale nașterii Venerei din mare. O serie de gravuri de secol XVI ce includ sirene, descriu istoria lui Eneas.

Ca distribuție geografică a reprezentărilor de sirene, analiza Jacquelinei Leclercq-Marx concluzionează că, pentru perioada romanică, atelierele emiliano-lombarde trebuie să fi deținut un rol important în difuzarea motivului, în timp ce majoritatea reprezentărilor se regăsesc în spațiul francez³⁶. Pentru aceeași perioadă menționăm reprezentările de sirene bicaudate din Regatul Maghiar (catedrala din Pécs, mijloc de secol XII³⁷, mănăstirea dispărută *Dienesmonostora* de lângă Ineu, jud. Arad, mijloc de secol XIII³⁸) și Polonia (biserica ioanită din Zagósc, sfârșitul secolului XII³⁹).

Atributele sirenei. Cele mai frecvente atribute ale sirenei (inclusiv ale „sub-speciei” cu două cozi geminate) sunt pieptenele și oglinda, simboluri ale vanității și în același timp ale prostituției (suport de strană, sfârșit de secol XIV, prioria Cartmel, Anglia)⁴⁰. Alteori sirena își smulge părul, probabil într-un gest de doliu, punând accent pe asocierea ei cu îngerii morții și contextele funebre (relief în biserica din Mouliherne, Pays de la Loire, Franța)⁴¹. Uneori sirena este asociată cu rozete, flori, stele sau cruci. De multe ori sirena are ca atribut unul sau doi pești. Aceștia sunt fie marcă a mediului acvatic, fie marcă a sexualității sirenei datorită simbolisticii sexuale atribuite peștilor în literatura medievală (sirenă cu doi pești lângă o corabie cu doi marinari adormiți, bestiari francez secolul al XIII-lea⁴²; sirenă cu pește, manuscris latin, Cambridge⁴³). Un atribut marin suplimentar poate fi racul. Dacă sunt reprezentate cântând, sirenele au ca atribute diferite instrumente muzicale (cu corzi și de suflat) sau cântă din voce. De multe ori, și în special pe cahle, sirena bicaudată are părul lung despletit, sânii goi (semn al seducției) și poartă coroană (semn al puterii, dar și al bogăției). Uneori ea este reprezentată alăptând un

³³ Gaignabet, *Lajoux*, p. 12.

³⁴ Hazlbauer 1989; Hazlbauer 1998, p. 67-69, tabel II, fig. 4, tabel III, fig. 5.

³⁵ *Narkiss*.

³⁶ Leclercq-Marx 1997, p. 237.

³⁷ Leclercq-Marx 1997, cat. 250, ilustrația 178; *Pannonia Regia*, p. 96-97, fig. 1-40.

³⁸ *Vătășianu*, p. 161-162, fig. 139; *Móré Heitel*, p. 46; discutarea datării la *Rusu*; Leclercq-Marx 1997, cat. 287, fig. 32.

³⁹ Leclercq-Marx 1997, cat. 282, fig. 133.

⁴⁰ <http://bestiary.ca/beastimage/img5052.jpg>.

⁴¹ *Weir, Jerman*, p. 49, pl. 23.

⁴² *de Donder*, p. 47.

⁴³ *de Donder*, p. 46.

pui, imagine maternă și înduioșătoare a periculoasei sirene. Aceeași scenă de alăptare a fost însă interpretată și în sens alchimic (vezi *Funcțiile sirenei*).

Context ubicuitatea sirenei bicaudate. Reprezentările medievale ale sirenei sunt, cum am văzut, diverse. La fel de diverse sunt și contextele în care acestea apar, motiv pentru care interpretarea nu este întotdeauna certă. În mod sigur însă sirena, și în special cea bicaudată, constituie un motiv decorativ popular în Evul Mediu și apare în nenumărate domenii artistice, atât religioase (capiteluri în biserici și mănăstiri, reliefuri pe amvoane, fresce bisericești, manuscrise religioase, mozaicuri), cât și laice (manuscrise – fiziolog, bestiarii, cărți ale naturii – semne de case și taverna⁴⁴, manuscrise și tipărituri, textile, heraldică⁴⁵, plăfoane pictate, cahle, plăci pavimentare, discuri decorative⁴⁶, cufere de joc, insigne profane, amulete, mărci de hârtie⁴⁷, etc.). Uneori imaginile sunt însoțite de text, precum în bestiarii, caz în care interpretarea se bazează pe acesta. Alteori, imaginea este însoțită de scurte inscripții. În cele mai multe cazuri însă imaginea sirenei apare izolat, motiv pentru care în interpretarea și nuanțarea imaginii este nevoie de o analiză aprofundată a funcțiilor generale ale sirenei precum și de contextul în care ea este reprezentată (mediu, alte reprezentări).

Funcții ale sirenei. Dacă în primele secole creștine sirena era văzută drept simbol al pericolelor ereziei și culturii profane, în Evul Mediu timpuriu ea pare a ilustra tentațiile pământești în general, în special pe cele ale trupului⁴⁸. Trebuie de asemenea remarcată existența a două paliere interpretative: pe de o parte tradiția savantă pentru care sirena nu este decât un simbol, pe de altă parte cea populară care investeste sirena cu o existență efectivă. Se poate bănui că predicile religioase, menționând-o în contexte alegorice, au perpetuat, în mod paradoxal, credința populară în sirene⁴⁹. Probabil din același fond popular rezidă și multe dintre detaliile cu care sirena este reprezentată în artă, în cele minore/decorative în special. Analizabilă perfect ca parte a culturii populare medievale, în accepțiunea dată de Peter Burke⁵⁰ și Aron Gurevich⁵¹ acestui termen, interpretarea sirenei trebuie plasată astfel la nivelul „micii tradiții”, a gusturilor „populare” care permeau nu doar straturile sociale inferioare, ci la care participau până în epoca premodernă și elitele. Cultura populară însă trebuie văzută ca interacționând cu cea literată a elitelor (care participau la ambele tradiții), preluând și adaptând diferitele interpretări culte conform propriilor mecanisme. Produse în afara controlului clerical dar răspândite în cele mai diverse contexte sociale, imaginile de pe cahle sunt surse ideale (firește nu și lipsite de dificultăți metodologice) pentru studierea culturii populare medievale târzii din întreaga Europă Centrală și de Est. Dar să vedem însă cum se pot decanta diferitele paliere interpretative în cazul sirenei bicaudate.

1. Reprezentare a tentației sexuale

În cele mai multe interpretări, mai ales religioase, sirena reprezintă tentația spre păcat, în special tentația plăcerilor erotice. În acest sens trebuie interpretate reprezentările care pun accent pe sexualitatea sirenei. Sirena bicaudată în special, prin poziția cozielor sale desfăcute, a fost asemănată cu „exhibiționistii” artei marginale (din marginile manuscriselor sau din reliefuri

⁴⁴ Nejedlý, p. 473, p. 477, fig. 26.

⁴⁵ Pékar (cu mari rezerve asupra interpretărilor autoarei).

⁴⁶ Vezi *Sirene pe cahle populare și discuri decorative*.

⁴⁷ Pékar, p. 81.

⁴⁸ Leclercq-Marx 1997, p. 89.

⁴⁹ Leclercq-Marx 1997, p. 235.

⁵⁰ Burke, prolog: cultura este un „sistem împărțit de înțelesuri, atitudini și valori și formele simbolice (performative sau artefacte) în care acestea sunt exprimate sau cuprinse”. Cultura populară, neoficială, a non-elitelor reprezintă unul din cei doi poli ai culturii.

⁵¹ Gurevich, p. XV-XVII: „percepția despre lume care se naște din interacțiunea complexă și contradictorie dintre rezervorul de folclor tradițional și creștinism”.

puțin vizibile, pe console și capiteluri)⁵². Prin poziția cozilor, sexul sirenei, sau locul unde acesta ar trebui să se afle, este plasat în centrul compoziției. Anatomia ambiguă a sirenei a lăsat întotdeauna loc fanteziilor în legătură cu sexualitatea ei⁵³. Uneori sexul sirenei este accentuat, fie simbolizat printr-o floare, fie penetrat de un pește, fie marcat pur și simplu prin diverse cercuri, puncte, romburi sau elemente de vestimentație. Același interes se poate presupune și în cazul reprezentărilor în care trupul sirenei este mâncat de cei doi pești/cele două cozi. Pieptenele și oglinda sunt și atribute ale prostituției, sugerând aceeași funcție de seducătoare a sirenei, întruchipare a atracției sexuale (fiind de cele mai multe ori reprezentată cu sânii goi, marcă la fel de inechivocă a prostituției).

Isidor din Sevilla (secolul VI)⁵⁴ se referă la sirenă drept „prostituată trădătoare”, afirmație prezentă în numeroase comentarii medieval timpurii⁵⁵ și care concordă cu o tradiție orală păstrată la Boccaccio (*Genealogia*)⁵⁶. Și autorii de secol XV-XVI reiau această informație, precum Johann Murnellius care în ale sale *Comentarii* declară că:

*Dar după adevăr se crede însă că [sirenele] au fost prostituate, fiindcă provoacă naufragii celor cărora le-au creat nevoia de a fi cu ele*⁵⁷.

2. Reprezentare a viciului (vanitate, aroganță, bogăție)

Sursele literare descriu sirena ca alegorie a viciului, nu doar sexual ci și a aroganței, a vanității, a bogăției. Dintre cele trei sirene, cea care cântă din voce este interpretată drept fiind *avaritia*, cea care cântă din fluier fiind *iacantia* iar cea care cântă din liră ar fi *luxuria*⁵⁸.

Sirena a fost asemănată reprezentărilor *luxuriei*. Pieptenele și oglinda în care se admiră sugerează vanitatea și interesul feminin pentru aspectul exterior (gravură de secol XV, cocheta care se piaptână în oglindă vede diavolul arătându-și posteriorul)⁵⁹. În aceeași postură apare sirena, ca întruchipare a păcatului vanității, în apele râului traversat de Sf. Cristofor cu Iisus pe umăr⁶⁰. Ca întruchipare a tuturor viciilor, asemănătoare sirenei care se piaptână, este Târfa Babilonului, vizualizată ca o femeie îmbrăcată somptuos, pieptănându-se și admirându-se în oglindă⁶¹.

Prin aceeași asociere sirena devine probabil unul dintre semnele cele mai populare pentru taverne, din secolul al XV-lea⁶². Sirena stă astfel ca semn pentru natura activităților care se petrec înăuntru, doar poate fi interpretată și ca protectoare a casei.

3. Reprezentare a diavolului

Printre cele mai timpurii imagini ale sirenei cu coadă de pește se numără o reprezentare din *Sacramentariul gelasian* (a doua jumătate a secolului al VIII-lea) în care Fecioara exorcizează o sirenă⁶³. Contextul unui text sacru și gestul exorcizării plasează sirena în cadrul creaturilor

⁵² Vezi nota 5.

⁵³ *Devereux* analizează chiar, din punct de vedere psihanalitic, gestul exhibării vulvei, pornind de la diverse personaje mitologice ale antichității.

⁵⁴ Isidor, *Etymologiae*, în *PL*, vol. 82, col. 423 A.

⁵⁵ *Leclercq-Marx* 1997, p. 88.

⁵⁶ *Medieval Folklore*, p. 658, s. v. „Mermaid”.

⁵⁷ Ioannes Murnellius, Rodolphus Agricola, *Commentaria*, în *PL*, vol. 63, col. 894 A.

⁵⁸ Wernerus S. Blasii (secol XII), *Libri deflorationum*, în *PL*, vol. 157, 848 A-849 B.

⁵⁹ Geoffrey de Latour Landry, *Ritter vom Turn*. Tipărit de Michael Furter, Basel, 1493; *Biedermann*, p. 412 și la: <http://matterer.www.50megs.com/macabre/gallery1/macbr11.htm>.

⁶⁰ Frescă de secol XV din biserica parohială din Slapton, Northants, Anglia; www.paintedchurch.org/slaperis.htm.

⁶¹ *Apocalipsa lui Ioan*, 17. „Babilonul cel mare, mama curvelor și spurcăciunilor pământului”. „șade pe ape mari” [sic!] care sunt „noroadă, gloate, neamuri și limbi”: *Barb*, fig. 1a; *Medieval Folklore*, s. v. „Mermaid”.

⁶² <http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=11>.

⁶³ *de Donder*, p. 43.

„posedate” dar nu neapărat demonice în sine. Un alt manuscris este ceva mai explicit în acest sens, reprezentând sirena (ca bărbat-pește) cu coarne⁶⁴. Plasarea sirenei în apropierea așa-numitelor „femei cu șarpe”, a cuplurilor erotice sau reprezentarea ei cu atribute satanice, pare a se datora influenței simbolisticii clericale asupra imaginii artistice⁶⁵.

4. Curiozitate zoologică

Uneori principala funcție a sirenei pare a fi doar aceea de a trezi interesul, de a ilustra bogăția și varietatea creației, alături de alte animale, reale sau fantastice. Astfel indică inscripția ce înconjoară o serie de medalioane cu animale fantastice de pe o placă pavimentară de secol XIII din mănăstirea Sf. Urban, Elveția: „Și Dumnezeu a creat pentru folosul oamenilor jivine, pești și păsări”⁶⁶. Sirena bicaudată apare alături de alți monștri semi-umani într-o frescă tiroleză (Kastelaz bei Tramin) datată în jurul anului 1220⁶⁷. Pretându-se unei interpretări similare, pe o ladă pentru piese de joc de secol XIII de la Nord de Rin, o serie de medalioane reprezintă felurite animale, inclusiv sirena cu două cozi⁶⁸. Cum în percepția populară sirenele, alături de alte creaturi astăzi considerate „fantastice” populau într-adevăr târâmurii îndepărtate, le putem vedea ca punct de interes al mentalității medievale, curioase și domnice de insolit.

5. Simbol alchimic

Cărțile de alchimie ale Evului Mediu târziu apelează la imaginea sirenei lactante ca sirenă a filosofului, nutrindu-l cu laptele cunoașterii. Cu proprietăți asemănătoare laptelui Fecioarei, cel al sirenei transmite înțelepciune sau favorizează creșterea rapidă a unor eroi literari (Gargantua)⁶⁹. Sirena fiind o ființă hibridă, laptele său poate simboliza în același timp transformarea spirituală. O reprezentare alegorică a mercurului, într-o carte alchimică franceză de secol XVIII, prezintă imaginea unei sirene cu coroană și aripi ținând un pocal cu un șarpe⁷⁰.

6. Simbol zodiacal

Unii autori văd în sirena bicaudată o reprezentare a zodiei Peștilor⁷¹. Transformarea cozilor în pești independenți ar putea fi interpretată astfel dacă reprezentări de acest gen ar apărea alături de alte simboluri zodiacale. Imaginea sirenei bicaudate cu cozile transformate parțial sau total în pești independenți apare însă fie izolat fie în alte contexte.

Sirena pe cahle. În mod surprinzător, față de varietatea de reprezentări iconografice ale sirenei în alte medii, pe cahlele medievale este reprezentată (cu rare excepții) doar sirena bicaudată, dar și aceasta în numai câteva variante.

Ca excepții menționăm două cahle moldovenești (Suceava-casa domniei și Hârlău-curtea domnească) reprezentând probabil sirene-păsări. Aceste cahle, dateate la sfârșitul secolului al XV-lea, apar în mod interesant, pe sobe unde figurează și sirena bicaudată⁷². O sirenă încoronată.

⁶⁴ <http://www.bildindex.de>.

⁶⁵ *Leclercq-Marx* 1997, p. 236.

⁶⁶ „GOT GECHUUF AN MENCHEN RAT TIRE. VISCH. VOGEL IN MENCHEN WAT”: *Schnyder*, p. 79, fig. 95.

⁶⁷ *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, VI, München, 1973, p. 768, s. v. „Fabelwesen”, fig. 20; *Romanesque*, p. 439.

⁶⁸ *Introduction*.

⁶⁹ *Gaignebet, Lajoux*, p. 146, fig. 1-3.

⁷⁰ *de Donder*, coperta.

⁷¹ *Loewenthal*, p. 5. Ne-am putea gândi la reprezentarea zodiei peștilor în frescele din Moldova sub forma unui bust de personaj ieșind dintr-o cochilie, ținând în mâini doi pești încrucișați, precum în scena Judecării de Apoi de la Voroneț: *Voroneț*, fig. 57-58.

⁷² Suceava: *Batariuc* 1999, p. 108, harpie de sex masculin? („personaj cu trup de pasăre și cap de bărbat purtând o beretă de nobil venețian, din gura căruia crește un vrej cu flori și ghinde”); *Cârstoiu, Popa*, p. 108, fig. 84 (alături de animale exotice și fantastice); *Batariuc, Haimovici*, fig. 6.5; Hârlău: *Batariuc, Haimovici*, p. 150-151, fig. 3/5 („cap de om văzut din profil, cu gât gros și corp prelung terminat cu o coadă răsucită în spirală. Aripile deschise sugerează impresia de mișcare, de zbor”).

cu corp de pasăre și picioare și coadă de patru ped, provine din spațiul elvețian, de la Muttentz (Wartenberg), fiind datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁷³. De la castelul din Lăzarea provine un fragment de cahlă de coronament reprezentând o sireună cu o singură coadă, probabil ca tenant al unui scut heraldic⁷⁴. Și în această reprezentare de secol XV-XVI, sâni sirenei sunt evidențiați.

Aceste reprezentări disparate nu fac însă decât să sublinieze unitatea grupului de cahle decorate cu sirena cu două cozi. Marca lor majoritate sunt cahle plate, doar câteva de coronament și una de soclu. Cronologic, ele se înscriu între sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de al XVI-lea.

În ceea ce privește distribuția acestor cahle, cele mai numeroase reprezentări se găsesc în Boemia și Moravia (49), apoi în Regatul Ungariei (14, dintre care cinci în Transilvania, șase în Ungaria Centrală, trei în Ungaria de Nord și nici una în Slavonia) și Moldova (șapte)⁷⁵. Alte șapte cahle provin din aria Imperiului Romano-German. Ca date, cele mai timpurii par a fi cele din Basel (a doua jumătate a secolului al XIV-lea), apoi cele din Ungaria, din zona orașului Buda și de la Oradea (a doua jumătate-sfârșitul aceluiași secol). În Boemia și Moravia majoritatea sunt date în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În Moldova cele mai multe sunt de la sfârșitul aceluiași secol, iar cele mai târzii sunt cahlele transilvănene, date larg în secolele XV-XVI (alți autori au optat pentru restrângerea perioadei în secolul XV și începutul secolului următor⁷⁶). În cazul în care datările autorilor sunt corecte, putem concluziona că motivul a pătruns în decorul cahlelor în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în zona Baselului și în cea a Budei. Presupunând că primul centru este cel care a deschis drumul, oricum motivul s-a transmis rapid și în Regatul maghiar unde atelierele regale l-au făcut popular. Marele succes al sirenei bicaudate în acest mediu se înregistrează în a doua jumătate a secolului următor, în special în spațiul ceh, de unde provin cea mai mare parte din cahlele de care ne ocupăm, dar și în Moldova, Transilvania, zona slovacă și cea germană. Motivul scade apoi în popularitate, cele din urmă exemple fiind oferite de un grup de cahle din zona secuiască, date la începutul secolului al XVI-lea.

Contextele arheologice arată că aceste reprezentări apar pe sobe din medii sociale variate: palate regale, conace, curți domnești, reședințe nobiliare, castele, cetăți, primării, case de orașeni și târgoveți, dar și un atelier ceramic. În rarele cazuri în care iconografia sobei din care făceau parte poate fi reconstituită, sirenele apar alături de reprezentări religioase și de alte imagini (Succava, Banská Bystrica).

Analizând distribuția geografică a acestor cahle, se observă că grupurile de cahle direct înrudite⁷⁷ se regăsesc în spații relativ restrânse. În diferite puncte ale orașului Basel s-au descoperit cahle cu sirene identice, acest grup fiind de altfel și cel mai timpuriu datat, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (vezi tabelul final IV.5, 6, 7). Un alt grup este format de cahlele din jurul orașului Buda (Buda, Nyék și Budafelhéviz – tabel I.2, 3, 4). Acestea provin din mediul regal (palatul din Buda și conacul de la Nyék), contextul de descoperire precis nefiind disponibil în cazul suburbiei Budafelhéviz. Direct înrudite sunt și cahlele de la Buda și Oradea, reprezentând

⁷³ Tauber, p. 96, fig. 28.

⁷⁴ Kémenes, p. 142, fig. 15.1.

⁷⁵ Am respins drept improbabile, datorită caracterului lor fragmentar, piesele de la Arbore („sireună bicaudată?”) și Succava - casa domniei menționate drept reprezentând sirene. Arbore: *Batariuc* 1999, p. 107; *Oprea*, p. 329-330 (piesă incertă: „partea stângă a uncii dintre cele două vârfuri de cozi de pește ale Melusinei”). Succava: *Batariuc* 1999, p. 179; *Cârstoiu, Popa*, p. 68, fig. 49.

⁷⁶ Rusu, p. 110.

⁷⁷ Cele create cu același tipare, făcând parte dintr-o serie de cahle copiate între ele sau fiind imitații ale altor cahle, conform definițiilor lui Judit Tamási: *Tamási*, p. 15-16.

sirena cu trăsături masculine și rac dedesubt (I.1, 6). Aceasta este dealtfel distanța maximă „parcursă” de motivul sirenei bicaudate pe cahle, până la momentul actual al cercetărilor. Se observă în acest caz cum modelul se transmite dintr-un context regal (palatul din Buda) într-unul militar/nobiliar precum cetatea de la Oradea. Un alt grup de cahle conexe este cel din secuime (Cristur, Sâncrăieni, Mihăileni, I.12, 13, 14), din medii nobiliare (curia familiei Andrassy) și de tip proto-urban (târgul Cristur). Și în Banská Bystrica, cahle identice s-au descoperit în două contexte distincte, provenind din compoziția sobelor din primăria orașului și a celor ce încălzeau interioarele locuinței primarului (I.7, 8). În Moldova, cahle înrudite au fost descoperite în diverse puncte din Suceava (cetatea de scaun, casa domniei și o locuință urbană) și din Iași (tot într-o locuință). Se observă din nou o transmitere socială pe verticală a modelelor populare pe cahle, dinspre cercurile domnești spre cele orășenești (II.2, 3, 4, 5). Alte grupuri de cahle direct înrudite se regăsesc în spațiul ceh, fragmente provenind de la cahle asemănătoare fiind descoperite în zona orașului Praga (III.1, 2, 4, 49). Alt grup, imprimat pe cahle de coronament, provine din Praga și fortificațiile învecinate Nezhvizdky și Kokorin (III.3, 18, 19). Cel mai probabil acest tip era produs în atelierele urbane și cumpărat apoi pentru a decora interioarele fortificației și cele ale castelului din zonă. Aceeași pare să fie situația în cazul unor cahle și fragmente din diferite puncte ale orașul Praga care au corespondente la Mukařov u Ričan și Jindřichův Hradec (III.8, 16, 22). Un alt grup este format din fragmente de la cel puțin șase cahle, realizate în două variante (cu sau fără scut heraldic în fundal) descoperite în mediul urban de la Chrudim și o altă piesă, tot urbană, de la Jesenice (III.12 și 25). Alte două cahle înrudite provin din mediile orășenești din Boemia, de la Usti nad Orlicí (unde s-a descoperit și un alt tip de sirena bicaudată, III.14) și Kouřim (III.15 și 24). Un ultim exemplu de înrudire directă între cahle se constată între piese de la Praga și Chotovice (III.10 și 33). Fragmentele conservate, pe baza unor detalii precum scutul heraldic împodobit cu flori de crin dintre cozile sirenei, ne îngăduie să presupunem că piesa de la Chotovice este o copie a celor de la Praga.

Aceste distribuții, corelate cu datele anterioare asupra centrelor medievale de producție, sugerează fabricația locală a cahlelor cu sirene bicaudate, probabil, în ateliere din Basel, Buda, Banská Bystrica⁷⁸, Praga (cel mai important centru de producere al acestui motiv, de unde provin fragmente de la minim 12 cahle, reprezentând cel puțin șase modele distincte)⁷⁹. Suceava⁸⁰ și undeva în zona Secuimii. Produsele acestor centre (sau copiile lor) nu au circulat pe distanțe mari, cele mai importante fiind între Buda și Oradea (aprox. 275 km.), Praga și Jindřichův Hradec (155 km) sau Chrudim și Jesenice (188 km), dar și acestea, întotdeauna în interiorul aceleiași provincii. În ciuda circulației reduse a cahlelor direct înrudite, motivul este totuși recognoscibil în toată aria sa de răspândire, ori aceasta demonstrează existența unor contacte indirecte care au permis diseminarea acestor cahle în cea mai mare parte a Europei Centrale și de Est.

⁷⁸ Holčík.

⁷⁹ Vezi în tabel III.1-10. Nu am numărat alte trei mici fragmente publicate de *Hazlbauer 1989*, p. 428, fig. 10.9, fig. 10.10 și fig. 10.12, care însă, datorită dimensiunilor extrem de reduse, ar putea aparține tipurilor menționate deja (motiv pentru care nici nu le-am acordat spațiu separat în tabel).

⁸⁰ *Batariuc 1992*.

		Boemia și Moravia 49	Regatul Maghiar 14	Moldova 7	Imperiul Romano- German 7	Total 77
gen	m	5	3	4	1	13
	f	22	7	1	2	32
	? (incert)	22	4	0	4	30
cozi	cozi	1	6	5	1	13
	cozi-pești	9	7	0	1	17
	pești	25	1	0	5	31
sâni goi/ evidențiați		20	5	1	7	33
coroană		30	14	4	6	54
rac		1	4	0	0	5
stele		2	1	0	0	3
cercuri solare/rozete		0	4	0	0	4
cruci		0	0	1	0	1
detalii de îmbrăcăminte		30	9	2	5	46

Atribute iconografice ale sirenei bicaudate pe cahle, pe baza tabelelor finale.

În ceea ce privește atributele iconografice ale sirenei bicaudate pe cahle, se pot observa următoarele caracteristici:

- sirena este de cele mai multe ori femeie (32), dar de aproape la fel de multe ori genul ei este incert (30), iar uneori bărbătesc (13), probabil prin combinare cu reprezentări ale unor divinități marine masculine.
- o confuzie la fel de mare se observă în cazul reprezentării cozilor sirenei. Acestea au fie forma unor simple cozi cu solzi (13), fie cea a unor cozi transformate în pești, cu aripioare (17) dar de cele mai multe ori sunt chiar pești independenți care îi devorează corpul, terminat la rândul său cu un fel de piciorușe atrofiate sau pur și simplu terminându-se brusc sub mijloc (31).
- în majoritatea cazurilor este încoronată (54). În Transilvania de exemplu, sirena poartă un tip sau altul de coroană în toate reprezentările.
- de cele mai multe ori prezintă detalii de îmbrăcăminte (46), fie fuste care îi acoperă organele genitale, fie cordoane care atârnă sugerând atribute sexuale (întâlnite pe multe dintre cahlele din Boemia). Aceste cordoane marchează și mai mult ambiguitatea sexuală, din moment ce pe aceste cahle sirena este reprezentată cu trăsături feminine și sâni goi. Alteori este vorba de mantii, mâneci largi, haine înclise cu nasturi, gulere, văluri sau dantele.
- în multe cazuri (33) se pune accent pe sâni (de cele mai multe ori goi) ai sirenei. De asemenea, când este de gen feminin, sirena este reprezentată în general cu părul lung despletit, un alt semn al seducției (în Evul Mediu fiind purtat astfel de femeile necăsătorite).
- alte atribute mai rare sunt racii (5), stelele (3), rozetele sau cercurile solare (4) și florile (4). Uneori aceste elemente pot fi considerate ca simple decorații, îmbogățind rama cahlei sau umplând spațiile goale din compoziție.

Referindu-ne pentru început la cozile sirenei, observăm că în spațiul german și în cel ceh predomină clar motivul sirenei care ține în mâini cozile transformate în pești care îi mușcă din trup, în timp ce în spațiul maghiar și în cel moldovean avem aproape în toate cazurile sirene cu

cozi simple sau cu aripioare (pe care le-am numit cozi-pești). S-a vehiculat ideea conform căreia sirena bicaudată este un derivat al motivului lui Iona devorat de balenă care figurează și el pe cahle (dar numai în Boemia, în trei cazuri însă fiind descoperit în aceleași localități cu sirena, dar nu știm dacă și în același context arheologic)⁸¹. Privind cele mai timpurii cahle cu sirena, cele de la Basel (IV.5. 6, 7), observăm că ele o reprezintă cu cozile complet transformate în pești. Tot în a doua jumătate a secolului al XVI-lea însă, cahlele din zona orașului Buda și cea direct înrudită de la Oradea, prezintă sirena cu cozi. Putem presupune astfel că de la început s-au folosit ambele tipuri de reprezentări, fiecare fiind preferat într-o anumită zonă. Sirena cu două cozi fiind cea tipică, prezentă și în alte medii decorative, iar cea cu cozile transformate în pești fiind probabil o combinație cu sirena care ține în mâini doi pești. Există totuși și cazuri în care probabil, într-o zonă ce agreează un tip de sirena, prin copiere defectuoasă să se întâlnească și tipul complementar. Ar putea fi vorba, de exemplu, de cahla de la Turca (I.10), singura din Regatul maghiar care arată sirena cu cozile devenite pești. Consider că deși există unele asemănări între reprezentarea sirenei și cea a lui Iona înghițit de balenă⁸² (privitoare la poziția și modalitatea de redare a peștelui), există multe argumente care contrazic posibila influență iconografică a motivului veterotestamentar asupra sirenei bicaudate. În primul rând, cahlele cu Iona sunt frecvente doar în Boemia și inexistente în Regatul maghiar sau Moldova. Ele nu se regăsesc în zonele și perioada de apariție a sirenei bicaudate în acest mediu decorativ. În plus, Iona nu este niciodată înghițit de doi pești deodată și nici nu ține peștele niciodată de coadă. Pare astfel mai probabil ca varianta sirenei cu cozile transformate în pești să se datoreze altei influențe, poate a imaginii sirenei care ține doi pești, și ca să fi fost cea care a împrumutat apoi în Boemia unele trăsături scenei cu Iona, mult mai puțin frecvente pe cahle.

Atributele sirenei pe cahle oferă argumente pentru a susține o serie dintre funcțiile enumerate anterior: funcția sa de a reprezenta o tentație sexuală (poziția cozilor, accentuarea sânilor, evidențierea zonei genitale, părul lăsat liber pe umeri), o imagine a viciului, o curiozitate zoologică. Datorită amplasării sale pe scut, pe multe dintre cahlele din Boemia, putem presupune și funcția sa de reprezentare heraldică, care însă nu le elimină pe celelalte. Impresia generală însă este aceea a unei ființe bizare, ambiguu, în plină transformare, devorată sau auto-devorându-se. Nici una din funcțiile menționate mai sus nu pare a explica întru totul marea popularitate a sirenei bicaudate pe cahle.

Funcția apotropaică a sirenei bicaudate pe cahle. Voi susține în cele ce urmează o nouă ipoteză asupra funcției sirenei pe cahle: posibila sa funcție apotropaică, de imagine protectoare. O serie de argumente pledează în acest sens. Dar să începem prin a ne referi la principiile de bază ale magiei apotropaice. Acestea presupun existența unui agent malign, a unui loc sau a unei persoane susceptibile de a fi atacate și a unui obiect sau a unei imagini protectoare. În cazul magiei domestice, locatarii sunt cei care caută protecție împotriva demonilor, a spiritelor malefice, a deochiului sau vrăjitoriei. Cele mai protejate sunt spațiile liminale, de tranziție, precum pragul, fereastra sau hornul. O serie de ritualuri magice sunt asociate altei zone „sensibile” a casei, respectiv vatra de foc, hornul sau soba. În Rusia, ca măsură împotriva vrăjitoriei, anumite plante erau arse în sobă sau vrăciul arunca o serie de farmece asupra hornului, împrăștiind în zona sobei cenușă de la alte șapte sobe⁸³. În estul Angliei, vatra de foc se numără printre locurile tradițional protejate prin farmece⁸⁴. În mai multe locuri din Europa de vest au fost descoperite depozite rituale în zona șemincelor și hornurilor, constând din pantofi vechi, resturi animale

⁸¹ Hazlbauer 1989, p. 436: Praga, Plezeň și Tabor.

⁸² Hazlbauer 1989, p. 432, fig. 14.

⁸³ Ryan, p. 43.

⁸⁴ Marriefied, p. 167.

și diverse obiecte casnice investite cu valențe apotropaice⁸⁵. Referindu-ne la mediul tradițional românesc (deși conținând practici și credințe atestate mult mai târziu), vatra și hornul sunt printre punctele cheie ale ritualurilor protectoare, iar focul, cenușa și cărbunii sunt elemente de baza ale magiei domestice tradiționale⁸⁶. Un alt indiciu pentru nevoia tradițională de protecție a lăcașului pentru foc îl constituie și icoanele de vatră. Referindu-ne la soba de cahle, putem presupune că se număra și ea printre zonele casnice menite protecției magice/superstițioase, datorită pericolelor pe care le presupune. Soba este un obiect periculos, putând declanșa incendii (în special în cazul caselor medievale construite din lemn) sau putând induce moartea locuitorilor spațiului interior prin intoxicare cu fum. Proasta funcționare a sobei trebuie așadar prevenită prin toate mijloacele, cel magic apotropaic nefiind deloc străin mentalității medievale.

În analiza sa asupra imaginilor marginale, presupus apotropaice, Ruth Melinkoff se referă în mod specific la hibridi și monștri animalieri, printre care și la sirenă. Autoarea atribuie acestor reprezentări funcțiile esențiale prin care imaginile pot îndepărta răul întruchipat de demoni: de a reprezenta imagini ale Diavolului în sine, de a distra atenția demonilor prin reprezentări curioase, ambigue sau distractive, sau de a-i înspăimânta prin reprezentări religioase, sexuale, violente sau hidoase⁸⁷. Sirena bicaudată prezintă un cumul impresionant al acestor funcții: ea este o posibilă reprezentare a Diavolului, este ambiguă (femeie-bărbat), are puternice atribute sexuale (sânii goi, peștii) și violente (devorându-se, respectiv fiind devorată de pești). Eficacitatea acestor imagini pare a fi dublată de reprezentările creștine, care apar pe aceleași sobe cu sirenele. Se consideră mai sigură protecția oferită de alăturarea imaginilor „puternice” în sisteme de referință diferite: creștin, „ne-creștin” sau popular.

Analizând atributele sirenei, am reținut insistența cu care aceasta este prezentată drept un monstru puternic (cu atribute regale, coroana), strâns asociat mediului acvatic (cozi-pești și pești independenți sau raci). Cu atât mai mult putem presupune funcția protectoare a unui monstru acvatic pe un obiect ce reprezintă un pericol ignifug. Contracurarea unui pericol printr-o reprezentare care domină elementul opus, este un alt principiu al gândirii magico-superstițioase medievale⁸⁸.

Un argument în plus în favoarea eficacității sirenei ca imagine apotropaică îl constituie, pe lângă atributele sale de putere și bogăție, puterile sale magice în sine. Sirena este cea care vrăjește cu frumusețea cântecului sau cu aspectul trupului său. Mai mult, imaginea a fost folosită ca protectoare de-a lungul Evului Mediu și până în epoca modernă, pe amulete și talismane⁸⁹, medalioane și bijuterii⁹⁰ sau insigne profane⁹¹.

Ni se pare astfel că această explicație este cea mai completă și mai viabilă, păstrând bineînțeles un grad de circumspecție datorită lipsei informațiilor de primă mână asupra interpretării medievale a imaginilor de pe cahlele de sobă de către creatorii și utilizatorii lor din epocă.

Sirene pe cahle populare și discuri decorative. Am văzut așadar cum cahlele cu sirene bicaudate formează un grup destul de unitar. Indiferent de ambiguitatea reprezentării, motivul este ușor recunoscut în toate formele sale. Cronologic, marele succes al motivului se constată

⁸⁵ *Married*, p. 128.

⁸⁶ *Fyseev*, s. v. „cărbune”, „cenușă”, „foc”, „horn”, „vatră”.

⁸⁷ *Melinkoff*, p. 45-51.

⁸⁸ Pentru definirea termenilor și discutarea raționalității magice vezi *Kieckhefer*.

⁸⁹ *Hausman, Kriss-Rettenbeck*, p. 214-217.

⁹⁰ *Loewenthal; Medieval Folklore*, s. v. „Amulet and Talisman”, p. 12.

⁹¹ Se presupune că aceste insigne cu iconografie profană, asemănătoare artei marginale, ar avea tot o funcție apotropaică. Drept argument stau unele reprezentări cu inscripții de genul „Noroc celui care mă poartă” sau cu descoperirea lor ca oferte votive, pliate, în râuri și fântâni. Vezi *Koldeweij; Spencer; Piron; Vlinsky*.

în secolul al XV-lea. Apărută cândva la sfârșitul secolului precedent, reprezentarea dispare practic din decorul cahlilor de sobă în secolul XVI, ultimele fiind piesele transilvane din zona secuimii, datate în secolul al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea. Cunoaștem doar o reprezentare din jurul lui 1600 de la Doberan (Mecklenburg), unde sirena apare fără nici un fel de detalii, dar încă ușor de recunoscut⁹². Preluată în artele minore baroce datorită valorii sale decorative, sirena se transmite până în arta populară, adesea combinată cu motive vegetale. Vom oferi drept exemplu o cahlă habană de coronament (secol XVII) din spațiul maghiar, în care sirena este plasată sub o ghirlandă iar trupul și cozile, netransformate în pești, nu se întâlnesc⁹³. De menționat că și alte tipuri de sirene se întâlnesc pe cahlle târzii, precum cea de la Kutî, Ucraina (secolul XIX), pe care este reprezentată o sirenă cu o singură coadă, suflând din corn și ținând în cealaltă mână un pește⁹⁴. Nicicând însă nu vom întâlni atât de multe sirene pe cahlle precum în secolul al XV-lea. Și nu doar pe cahlle, ci și într-un domeniu conex, cel al discurilor decorative a căror „modă” în Moldova înfloarește în aceeași perioadă. Se cunosc două modele, o sirenă cu trăsături masculine și cozile transformate în pești care decora, alături de alte reprezentări, cornișele bisericilor Sf. Nicolae din Dorohoi⁹⁵, Sf. Procopie din Bădeuți, Sf. Gheorghe din Voroneț, Sf. Nicolae din Iași și clădiri din Cetatea de Scaun de la Suceava⁹⁶, și o sirenă încoronată, cu cozi și detalii de îmbrăcăminte, tot de la Cetatea de Scaun, de la mănăstirea Probota⁹⁷ și de la biserica din Feleacu⁹⁸. Ultimul tip de reprezentare este foarte asemănător, deși nu identic, cu cel de pe grupul de cahlle înrudite de la Suceava și Iași (tabel II.2, 3, 4, 5). Este cunoscut că motivele de pe discuri sunt copiate după cele de pe cahlle. În cazul sirenelor ne putem întreba dacă, o dată cu transpunerea sirenei bicaudate în alt mediu decorativ, s-ar fi transmis și funcțiile sale. Avansăm ipoteza că într-adevăr, o parte cel puțin din argumentele ce susțin o interpretare apotropaică a imaginii în cauză se aplică și discurilor decorative. Simbolul geometric trilobat ce figurează pe discurile de la Dorohoi, Bădeuți, Voroneț, Iași și Suceava poate fi asociat nodurilor (Nodul lui Solomon) și entrelacurilor considerate protectoare⁹⁹, și se întâlnește și pe cahlle (alături de cruci și pentagrame, la mănăstirea cisterciană din Klastorisko, Ungaria de Nord, secol XV)¹⁰⁰. În același timp, frizele de discuri ce decorează cornișele și ancadramentelor unor clădiri moldovene, în special biserici, se înscriu și ele în rândul reprezentărilor marginale. Amplasarea lor ar putea fi interpretată ca legată de nevoia de protecție a deschiderilor spațiului interior și ale clădirii în general.

Pot fi aduse în discuție și o serie de imagini reprezentând păsări cu cap de femeie, care ar putea fi sirene dar și harpii, de pe unele clopote și cristelnițe transilvănene produse de atelierul din Sighișoara la mijlocul secolului al XV-lea¹⁰¹. Modelul ar fi putut fi imprimat după un însemn de pelerin sau alt accesoriu metalic, încorporat alături de alte reprezentări animaliere (leu, dragon, grifon). Având în vedere rolul clopotelor de a îndepărta furtuna și duhurile rele, confirmat de inscripțiile de pe unele dintre ele, și de elementele apotropaice pe care le încorporează (literele alfabetului, numele evangheliștilor, ale magilor, numele lui Dumnezeu - Tetragrammaton), putem presupune că și imaginile din acest mediu (deci inclusiv sirena cu trup de pasăre) aveau aceeași funcție.

⁹² Strauss, tab. 18.2.

⁹³ Săbjan, p. 44, fig. 3.

⁹⁴ Cahle, p. 72, p. 155, cat. C1988.

⁹⁵ Batariuc 1995, p.7-9, fig. 3.9.

⁹⁶ Batariuc 1995, p. 8, fig. 3.9, p. 13-14.

⁹⁷ Batariuc 1995, p. 8, fig. 3.11, p. 14.

⁹⁸ Replică modernă, foto autor.

⁹⁹ Mellinkoff, p. 163-165; Hausman, Kriss-Rettenbeck, p. 156-162.

¹⁰⁰ Inedită, informație Martin Homza.

¹⁰¹ Benkő 2002, p. 466-467, fig. 128: cristelniță – Brașov (II.2), clopote – Bratei, jud. Sibiu (I.24), Bahnea, jud. Mureș (I.50), Șoarș, jud. Brașov (I.247-248), Roandola, jud. Sibiu (I.281).

Concluzii. Sirena bicaudată, așadar diferită de Melusina, are o lungă tradiție în arta europeană, cunoscând un moment de mare popularitate pe cahle, în secolul al XV-lea. Se prea poate ca răspândirea sa să fi fost facilitată de prezența dinastiei de Luxemburg concomitent în fruntea regatelor Boemiei și Ungariei. Cu atât mai mult cu cât cele mai timpurii sirene pe cahle în Ungaria provin și au fost difuzate de către atelierele regale de la Buda.

Motivul se dovedește surprinzător de încărcat de semnificații, unele perpetuate încă din antichitate. Pentru a decela aceste straturi simbolice suprapuse, analiza iconografică trebuie să ia în considerare natura suportului și diferitele contexte ale imaginii: geografic, cronologic, social, etc. Pornind de la funcțiile generale ale sirenei în arta europeană, am reținut drept plauzibile și pentru motivul sub-speciei cu două cozi reprezentate pe cahle simbolistica sexuală, de seducătoare, cea de imagine a viciului și păcatului, și de curiozitate zoologică. Observând că sirena se numără printre motivele cele mai populare pe cahle, în aproape întreaga arie de răspândire a acestui sistem de încălzire (cu excepția unor zone periferice precum Polonia sau Croația), am căutat o explicație a acestei popularități într-o altă posibilă funcție a sirenei, cea de imagine protectoare. Pe cahle mai ales, sirena ar fi fost menită să protejeze spațiul interior și locatarii săi de proasta funcționare a sobei, în mentalitatea medievală provocate de acțiunea spiritelor malefice. Ținând cont că reprezentările de pe cahle au fost copiate sau preluate pe discuri ornamentale exterioare din Moldova aceluiași secol XV, am avansat ipoteza conform căreia ar fi fost preluată și funcția apotropaică a imaginii.

Investigarea altor reprezentări ale motivului în perioada medievală, precum și circulația manuscriselor care menționează sirena ar putea lărgi câmpul de discuție. Rămâne de asemenea de discutat sirena bicaudată ca motiv occidental, inexistent în iconografia ariei bizantine. Moldova rămâne cu caz special în acest sens, răspândirea cahlelor și discurilor cu sirena bicaudată arătând direcția de pătrundere a influențelor în acest domeniu, din Europa centrală prin Transilvania, și nu prin Polonia unde nu cunoaștem existența nici unei cahle cu acest motiv.

I. Regatul Maghiar

No.	loc de descoperire	gen	sâni goi/ evidențiați	atribute	cozi/pești	context	datare (a autorilor)	împreună cu	obs.	bibliografie
	Ungaria centrală									
1	Buda	m	-	coroană, rac, flori	cozi	palat regal	1342-1382		înrudire 6	Holl, 1958, 225, 227, fig. 27. Magyar, 1991, 275, cat. 403.
2	Buda	f	+	coroană, fustă	cozi-pești	palat regal	1408-1437		înrudire 3,4	Holl, 1958, 243, 244, fig. 56. Holl, 1998, 183, fig. 42.
3	Nyék	f	+	coroană, fustă	cozi-pești	conac regal (lângă Buda)	sf. XIV-înc.XV		înrudire 2,4	Holl, Voit, 1963, 65, cat. 13, fig. 13. Strauss, 1983, tabel 19, fig. 2 Gyula, 114, cat. 229.
4	Budafelhéviz	f	+	coroană, fustă	cozi-pești	suburbie a orașului Buda	sf. XIV		înrudire 2,3	Kocsis, 1999, 356, fig. 4.1.
5	Pomáz	m?	-	coroană, haină (cu nasturi)	cozi-pești	reședință nobiliară	sf. XIV	înger orant cu inscripție, Sf. Georghe, cavaler în tunir, viperă		Virágos, 1997, 38, fig. 119.
6	Oradea	m	-	coroană, rac, flori	cozi	cetate	a doua jumătate XIV		înrudire 1	Rusu, 2002/2003.
	Ungaria de Nord									
7	Banská Bystrica -SNP 1	f	-	coroană, fustă	cozi-pești	locuință urbană	1450-1454	Sfinți (Gheorghe, Ladislau, Ecaterina), Agnus Dei, leu, leu heraldic, scenă erotică, lupul predicator, geometrice	identic 8 mai multe exemplare	Mácelová, 1999, 417, fig. 8.8, 420. Banská Bystrica, 2006, 15 Mácelová, 2005, 205- 216+264, 216, fig. 4.3.

8	Banská Bystrica	f	-	coroană, fustă	cozi-pești	primărie	XV	Sfinți (Gheorghe, Ladislau, Ecaterina), Agnus Dei, pelican, leu, leu heraldic, scenă erotică, lupul predicator, geometrice	identic 7 mai multe exemplare	Mácelová, 1999. Mácelová, 2005.
9	Radvaň	?	+	coroană/căciulă cordon, fustă, rac?	cozi					Hazblauer, 1989, 416, 430, fig. 12.3.
Transilvania										
10	Turea	f?	-	coroană, haină, cordon	pești	curia?	sf. XV			Marcu Istrate, 2004, 278, 484, fig. 6.
11	Feldioara	f	+	coroană, maforion, haină, fustă, stele, rozete	cozi-pești	atelier de olărie	înc. XVI		12 exemplare	Marcu, 1992, 29, 31, fig 8 Marcu Istrate, 2004, 420 Marcu Istrate, 2003, 310, 325, fig. 8.2.
12	Cristurul Secuiesc	?	-	coroană, cercuri solare	cozi	târg secuiesc	XV-înc.XVI		înrudire 13, 14	Benkő, 1992, 162, fig. 70.2 Benkő, Demeter, Székely, 1997, pl. 42. Marcu Istrate, 2004, 90, 208.
13	Sincăieni	?	-	coroană, cercuri solare, rac	cozi	curia	XV-înc.XVI	cavaler în turnir	înrudire 12, 14	Kémenes, 2005, 110, cat. 3, plate 8, fig. 2.
14	Mihăileni	?	-	coroană, cercuri solare	cozi				înrudire 12, 13	Harghita, 2000, 393, pl. 57/13

II. Moldova

No.	loc de descoperire	gen	sâni goi/ evidențiați	atribute	cozi/pești	context	datare (a autorilor)	împreună cu	obs	bibliografie
1	Hârlău	f	+	-	cozi	curte domnească				Batariuc, 1999, 163, 229, fig. 32.6. Batariuc, Haimovici, 2003, 151, fig. 3.2, 153
2	Suceava	m	-	coroană, haină cu fustă	cozi	cetatea de scaun			înrudire 3,4,5	Batariuc, 1999, 107 Batariuc, 2000-2001, 42, fig. 2.6 Batariuc, Haimovici, 2003, 151, fig. 3.1, 153
3	Suceava	m	-	coroană, haină cu fustă	cozi	casa domniei	1480-1497	Sf. Gheorghe, animale exotice, heraldic...	înrudire 2,4,5 mai multe exemplare	Batariuc, 1999, 107 Cârstoiu, Popa, 1979, 49, fig. 28.
4	Suceava	m	-	coroană, haină cu fustă	cozi	casa din zona D-Câmpul Șanțurilor			înrudire 2,3,5	Batariuc, 1999, 107
5	Iași	m?	-	coroană, cruciulițe	cozi?	locuință orășenească	mijloc XV		înrudire 2,3,4	Pușcașu, Pușcașu, 1983, 48, fig. 23. Batariuc, 1999, 107
6	Vaslui					curtea domnească				Andronic, Popescu, 1981-1982, 197, fig. 3/1. Batariuc, 1999, 107, 187
7	Roman	IL	IL	IL	IL	IL	a doua jumătate XV	IL		Inedit, Batariuc, 1999, 172, nota 344.

III. Boemia și Moravia

No.	loc de descoperire	gen	sâni goi/ evidențiați	atribute	cozi/pești	context	date (a autorilor)	împreună cu	obs.	bibliografie
1	Praga	f	+	coroană	pești	urban?	XV		Heraldic? înrudire 2,4,49	Brych, 2004, 187.
2	Praga	f	+	coroană, haină cu mâneci, guler și cordon?	pești	urban?	XV		înrudire 1,4,49	Brych, 2004, 94, 95, fig. 184.
3	Praga	?	-	coroană	cozi-pești	urban?	sf. XV-înc. XVI		înrudire 14,15	Brych, 2004, 95, fig. 185.
4	Praga	f	+	coroană, cordon?	pești	urban?	XV		Heraldic? înrudire 1,2 49	Brych, 2004, 96, fig. 188.
5	Praga	f	?	coroană, mâneci, rac	pești	urban?	XV		Heraldic?	Brych, 2004, 96, 190.
6	Praga	f?	+	coroană, manta mâneci largi? fustă? flori de crin?	pești	urban	2 ½ XV		Heraldic?	Hazlbauer, 1998, 197, fig. 118.2 Hazlbauer, 1996, 472, fig. 3.5. Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.6.
7	Praga	?	+	coroană, cozi?	pești	urban	sf. XV			Richterová, 1982, 43, cat. 259, tab. 51/2 Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.2.
8	Praga	f?	+	coroană, mâneci, dantelă pe piept, romb?, flori de crin?	pești	urban			Heraldic? Min. 2 înrudire 16, 22	Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.7, 428, fig. 10.4, 10.16.
9	Praga	f	+	coroană, cordon	?	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.2.
10	Praga	?	?	floare de crin, rozeta	pești	urban			Heraldic Min. 2 înrudire 33	Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.10, 11.11, 11.14.
11	Chrudim	f	-	coroană cu cruci stele, haină cu nasturi, fustă	cozi-pești	urban	2 ½ XV	IL		Hazlbauer, 1998, 197, fig. 118.1 Hazlbauer, 1989, 415, 425, fig. 7.5.

12	Chrudim	?	?	?	pești	urban			Heraldic? înrudire 25 Min. 6, 2 variante fără scut heraldic	Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.5, 428, fig. 10.15, 429, fig. 11.2, 11.3, 11.5, 11.6, 11.9, 11.15.
13	Lihnice	m	-	coroană, haină	pești	castel	sf. XV			Hazlbauer, Glosová, 1998, 460, fig. 2.5, 464, fig. 5.3 și 5.5.
14	Usti nad Orlicí	f	-	coroană, haină cu nasturi, fustă, stele	cozi-pești	IL	XV			Brych, 2004, 94, fig. 183. Hazlbauer, 1998, fig. 118.
15	Usti nad Orlicí	m	-	haină cu nasturi, rozete	pești	urban	XV		înrudire 24	Brych, 2004, 96, fig. 191. Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.1.
16	Mukařov u Ričan	m	-	coroană, haină cu guler și cordon	pești	IL	XV		înrudire 8, 22	Brych, 2004, 95, fig. 186.
17	Hradec Králové	f	+	haină cu nasturi, fustă, cordon	cozi-pești	urban			Min. 2	Hazlbauer, 1989, 415, 425, fig. 7.2, 429, fig. 11.13.
18	Nezhvizdky	?	-	haină cu guler	cozi-pești	fortificație			înrudire 3, 19	Hazlbauer, 1989, 415, 425, fig. 7.3.
19	Kokorin castle	f?	+?	coroană, haină cu guler	cozi-pești	castel			înrudire 3, 18	Hazlbauer, 1989, 415, 425, fig. 7.4.
20	Dřelý, reg. Rychnov	f	+	coroană cu cruci, fustă	cozi-pești	fortificație				Hazlbauer, 1989, 415, 425, fig. 7.6.
21	Plzeň	?	-	coroană, guler, mâneci, cordon	pești	urban			Heraldic?	Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.1.
22	Jindřichův Hradec	?	+	coroană, mâneci, cordon	pești	castel			înrudire 8, 16	Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.2.
23	Nové Staréce, reg. Rakovník	?	?	fustă, frunze	pești-cozi	urban			Min. 2	Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.3, 8.5.
24	Kouřim, reg. Kolin	m	-	haină cu nasturi	pești	urban			înrudire 15	Hazlbauer, 1989, 415, 426, fig. 8.4.
25	Jesenice, reg. Rakovník	?	?	?	pești	urban			heraldic? înrudire 12	Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.4.
26	Tábor	f	+	coroană, haină cu guler și mâneci, cordon	pești?	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.6.

27	Tábor	f	?	coroană, rozetă?	?	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.1.
28	Most	?	?	coroană, cordon	pești	urban			Heraldic?	Hazlbauer, 1989, 415, 427, fig. 9.7, 9.8.
29	Točnick, reg. Beroun	f	+	guler	?	castel				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.3, 10.14.
30	Sendražice, reg. Hlasec Králové	f	?	coroană	?	IL				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.5.
31	Krakovec, reg. Rakovník	f	+	coroană, guler	?	castel				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.7.
32	Chotovice, reg. Hradec Králové	?	?	coroană	?	fortificație				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.8.
33	Chotovice, reg. Hradec Králové	?	?	rozeta	?	fortificație			Heraldic înrudire 10	Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.12.
34	Bašnice, reg. Jičín	f?	?	?	?	fortificație				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.11.
35	Košťálov, reg. Semily	?	?	coroană	?	castel				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.13.
36	Pardubice	?	?	?	?	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.17.
37	Kutná Hora	?	?	frunze	?	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.18.
38	Slaný, reg. Kladna	?	?	?	pești	urban			Heraldic?	Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.1.
39	Louny	?	?	?	pești	urban				Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.4.
40	Lány, reg. Rakovník	?	?	?	pești	fortificație			Heraldic?	Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.7.
41	Čivice, reg. Pardubice	?	?	?	pești	fortificație				Hazlbauer, 1989, 415, 429, fig. 11.8.
42	Nového hradu v Adamova	f	+	coroană, haină cu nasturi, cordon	pești	fortificație				Hazlbauer, 1989, 415, 430, fig. 12.2.
43	Votělež, reg. Kolín	m	-	coroană, haină cu guler	cozi-pești	IL				Hazlbauer, 1989, fig. 7.1. Nejedlý, 2002, 478, fig. 28a.

44	Velvary, reg. Kladna	?	+	coroană, haină cu nasturi, cordon	pești	urban				Hazlbauer, 1989, fig. 9.3 Nejedlý, 2002, 478, fig. 28b.
45	Vyskovo region	?	+	coroană, mâneci, cordon, fustă, blazon, INSCRIPTIE	cozi	IL	XIV-XV			Strauss, 1983, tabel 19.1 Hazlbauer, 1989, 415, 430, fig. 12.1.
46	Vepřek, reg. Mělník	f	+	guler	?	?				Hazlbauer, 1989, 415, 428, fig. 10.6.
47	Všeruby	f	+	mantie, mâneci, cordon	?	lângă biserica Sf. Martin	XV			Brych, 2004, 96, fig. 189.
48	IL	?	+	coroană, haină, romb, crini?	pești	IL	sf. XV		Heraldic?	Richterová, 1982, 42, cat. 249, tab. 51/1
49	IL	f	+	coroană	?	IL	sf. XV- înc. XVI		înrudire 1,2,4	Richterová, 1982, 43, cat. 264, tab. 51/5.

IV. Imperiul Romano German

No.	loc de decoperire	gen	sâni goi/ evidențierii	atribute	cozi/pești	context	datare	împreună cu	obs	bibliografie
1	IL	?	-	coroană	pești	IL	XV			Strauss, 1983, 107, tabel 18.1
2	Berlin (Brandenburg)	f	+	coroană	cozi	IL	XV		glazură policromă	Strauss, 1983, 108, tabel 19.5
3	IL (Saxonia)	m	+	coroană, haină cu nasturi, guler, cordon, plante	cozi-pești	IL	sf. XV			Strauss, 1983, 108, tabel 19.3
4	IL (Elveția)	f	+	cordon	pești	IL	XV			Strauss, 1983, 108, tabel 19.4
5	Basel - Fischmarkt (Elveția)	?	+	coroană, fustă	pești	urban?	a doua jumătate XIV		înrudire 6,7 1 exemplar	Tauber, 1980, 146, 147, fig. 106.6, 328, tabel 18.5, fig. 238.
6	Basel -Imbergäblein (Elveția)	?	+	coroană, fustă	pești	urban?	a doua jumătate XIV		înrudire 5,7	Tauber, 1980, 146.
7	Basel -Rittergasse (Elveția)	?	+	coroană, fustă	pești	urban?	a doua jumătate XIV		înrudire 5,6	Tauber, 1980, 146.

Legendă:

? =incert

IL =informație lipsă (nepublicată, inaccesibilă)

Abrevieri bibliografice

<i>Pl.</i>	<i>Patrologia Latină</i> . Ed. Migne.
<i>Andronic, Popescu</i>	Al. Andronic, Rica Popescu, <i>Rezultatele săpăturilor arheologice de la Curtea Domnească din anul 1979</i> , în <i>ActaMM</i> , 2, 1981-1982, p. 197-205.
<i>Baltrusaitis</i>	J. Baltrusaitis, <i>Le moyen âge fantastique</i> . Armand Collin, Paris, 1955.
<i>Banská Bystrica</i> , 2006	<i>Banská Bystrica á Stredoslovenské Múzeum v Banskej Bystrici</i> . Bedeker, 2006.
<i>Barb</i>	A. A. Barb, <i>Antaura. The Mermaid and the Devil's Grandmother: A Lecture</i> , în <i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i> , 29, 1966, p. 1-23.
<i>Batariuc</i> 1992	Paraschiva Victoria Batariuc, <i>Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală</i> , în <i>SCIV</i> , 43/2, 1992, p. 207-224.
<i>Batariuc</i> 1995	Eadem, <i>Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală</i> , în <i>SCIA</i> , 42, 1995, p. 3-17.
<i>Batariuc</i> 1999	Eadem, <i>Cahle din Moldova (secolele XIV-XVII)</i> . Suceava, 1999.
<i>Batariuc</i> 2000-2001	Eadem, <i>Cahle din timpul lui Ștefan cel Mare de la cetatea Sucevei</i> , în <i>AT</i> , 10-11, 2000-2001, p. 35-62.
<i>Batariuc, Haimovici</i>	Paraschiva Victoria Batariuc, S. Haimovici, <i>Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova</i> , în <i>ArhMold</i> , 26, 2003, p. 145-178.
<i>Benkő</i> 1992	Benkő E., <i>A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája</i> . Budapest, 1992.
<i>Benkő</i> 2002	Benkő E., <i>Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi</i> . Kolozsvár, 2002.
<i>Benkő, Demeter, Székely</i>	Benkő E., Demeter I., Székely A., <i>Középkori mezőváros a Székelyföldön</i> . Kolozsvár, 1997.
<i>Biedermann</i>	H. Biedermann, <i>Knaurs Lexikon der Symbole</i> . Droemer Kanur, München, 1994.
<i>Brych</i>	Vl. Brych, <i>Kachle: dohy gotické, renesanční a raně barokní: výběrový katalog Národního muzea v Praze</i> . Národní Muzeum, Praha, 2004.
<i>Cahle</i>	Georgeta Roșu, I. Brăjanu, <i>Cahle</i> . Muzeul Țăranului Român, București, 2001.
<i>Camille</i>	M. Camille, <i>Image on the Edge. The Margins of Medieval Art</i> . Reaktion Books, London, 1992.
<i>Cârstoiu, Popa</i>	Monica Mărgineanu-Cârstoiu, R. Popa, <i>Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare</i> . București, 1979.
<i>de Donder</i>	Vic de Donder, <i>Spev siren</i> . Zbirka Mejniki, Ljubljana, 1997.
<i>Devereux</i>	G. Devereux, <i>Baubo. La Vulve Mythique</i> . Ed. Jean-Cyrille Godefroy, Paris, 1983.

- Eyseev* I. Eyseev, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie la români*. Ed. Amarcord. Timișoara, 1998.
- Gaignebet, Lajoux* C. Gaignebet, J. Dominique Lajoux, *Art profane et religion populaire au Moyen Âge*. PUF, Paris, 1985.
- Gurevich* A. Gurevich, *Medieval Popular Culture. Problems of Belief and Perception*. Cambridge University Press, 1988.
- Hausman, Kriss-Rettenbeck* Liselotte Hausman, L. Kriss-Rettenbeck, *Amulett und Talisman*. München, 1966.
- Havassy* P. Havassy ed., *Gerensék, kályházók, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Gyulai katalógusok 11, Gyula, 2002.
- Hazlbauer 1989* Z. Hazlbauer, *Motiv mořské víly – Meluzini y ikonografii českých reliéfních kachlí*, în *AH*, 14, 1989, p. 409-436.
- Hazlbauer 1996* Idem, *Náboženské motivy českých gotických reliéfních kachlí*, în *AH*, 21, 1996, p. 465-482.
- Hazlbauer 1998* Idem, *Krása středovýchůkých kamen. Odras náboženských ideji v Ceském uměleckem remesle*. Ed. Zvon, Praha, 1998.
- Hazlbauer, Glosová* Z. Hazlbauer, M. Glosová, *Stavební rekonstrukce pozdně gotický kachlových kamen z hradu Lichnice*, în *AH*, 23, 1998, p. 457-470.
- Holčík* Št. P. Holčík, *Stredoveká kachliarska Dielňa v Banskej Bystrici*, în *Zborník SNM*, 68, 1974, p. 175-193.
- Holl 1958* Holl Imre, *Középkori kályhacsempék Magyarországon I.* în *BudRég*, 18, 1958, p. 211-278.
- Holl 1998* Idem, *Spätgotische ofenkacheln*, în *AAH*, 50, 1998, p. 139-214.
- Holl, Voit* Holl I., Voit P., *Alte ungarische Ofenkacheln*. Corvina Verlag, Budapest, 1963.
- Introduction, 1986* *Introduction*, în *Metrop. Mus. Art Bull.*, New Series, 1, 1986, p. 3-11.
- Istrati* C. I. Istrati, *Biserica și podul din Borzesci zidite de Ștefan cel Mare*, în *An.Acad.Rom.M.S.I.*, s. II, t. XXVI. 1904, p. 261-320.
- Kémenes* Kémenes Mónika, *Kályhacsempék Csik-, Gyergó- és Kászonszékhől 14.-18. század*. Entz Géza Foundation for Cultural History, Kolozsvár, 2005.
- Kieckhefer* R. Kieckhefer, *The Specific Rationality of Medieval Magic*, în *AHR*, 3, 1994, p. 813-836.
- Kocsis* Kocsis Edit, *Ásatás a tölgyta utca 24-ben*, în *AAH*, 33, 1999, p. 351-360.
- Koldewej* J. Koldewej, *The Wearing of Significant Badges, Religious and Secular: The Social Meaning of a Behavioural Pattern*, în vol. *Showing Status: representation of social positions in the late Middle Ages*, eds. Wim Blockmans, Janse Antheun, Brepols, 1999, p. 307-328.
- Lăzărescu* G. Lăzărescu, *Dicționar de mitologie*. București, 1979.

- Le Bestiaire* *Le Bestiaire de Philippe de Thäün*. Ed. critică cu introducere, note și glosar de Emmanuel Walberg, Lund/Paris, 1900.
- Leclercq-Marx 1997* Jacqueline Leclercq-Marx, *La sirène dans la pensée et dans l'art de l'Antiquité et du Moyen Âge – Du mythe païen au symbole chrétien*. Académie royale de Belgique, 1997.
- Leclercq-Marx 2005* Eadem, *La sirène et l'(ono)centaure dans le Physiologus grec et latin et dans quelques bestiaires. Le texte et l'image*, în vol. *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, ed. Baudouin van den Abeele. Louvain-la-neuve, 2005, p. 169-182 și fig. 51-56.
- Medieval Folklore* C. Lindahl, J. McNamara, J. Lindow, *Medieval Folklore: an encyclopedia of myths, legends, tales, beliefs and customs*. Santa Barbara, California, 2000.
- Loewenthal* L. J. A. Loewenthal, *Amulets in Medieval Sculpture: I: General Outline*, în *Folklore*, 1, 1978, p. 3-12.
- Mácelová 1999* Marta Mácelová, *Gotické kachlové pece z hanskobystrické radnice*, în *AH*, 24, 1999, p. 409-420.
- Mácelová 2005* Eadem, *Ikonografia gotických kachlic z hanskobystrické radnice*, în vol. *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*, ed. Ján Chovanec, Trebišov, 2005, p. 205-216+264.
- Magyar* Magyar K., *Ofenkacheln aus dem Budaer Königspalast*, în vol. *Budapest im Mittelalter*, Braunschweig, 1991.
- Marcu* Daniela Marcu, *Cahle săsești din secolele XVI-XVII descoperite la Feldioara, jud. Brașov*, în *RMI*, 1992, p. 27-39.
- Marcu Istrate 2003* Daniela Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last middle age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th-16th centuries*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*. Cluj, 2003, p. 305-328.
- Marcu Istrate 2004* Eadem, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2004.
- Mellinkoff* Ruth Mellinkoff, *Averting Demons. The Protective Power of Medieval Visual Motifs and Themes*. Ruth Mellinkoff Publications. Los Angeles, 2004.
- Merrified* R. Merrified, *The Archaeology of Ritual and Magic*. New Amsterdam Books, New York, 1987.
- Móré Heitel* Suzana Móré Heitel, *Despre fosta mănăstire de la Dienesmonostora (jud. Arad)*, în vol. *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*. Cluj-Napoca, 2003, p. 39-51.
- Mustard* W. P. Mustard, *Siren/Mermaid*, în *MLN*, 1, 1908, p. 21-24.
- Narkiss* Bezalel Narkiss, *The Sign of Jonah*, în *Gesta*, 1, 1979, p. 63-76.
- Nejedlý* M. Nejedlý, *Od krásné divky až k hradům Proměny víly Meluzíny a jejich odraz v ikonografii středověkých pramenů*, în *AR*, 54, 2002, p. 457-494.
- Oprea* P. Oprea, *Urme ceramice de la casele hatmanului Luca Arbore*, în *SCIA*, 2, 1965, p. 329-332.

- Pannonia Regia* *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. Eds. Á. Mikó, I. Takács, Budapest, 1994.
- Pékar* Pékar Zsuzsa, *A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában*, în *Turul*, 69, 3-4, 1996, p. 78-102.
- Piron* W. Piron, *Late Medieval Religious and Secular Badges*, în vol. *Center, region, periphery: Medieval Europe*. II. Basel, 2002, p. 376-378.
- Puşcaşu* Voica Maria Puşcaşu, N. Puşcaşu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iaşilor*, în *RMM-MIA*, 2, 1983, p. 20-64.
- Randall* Lillian Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*. University of California Press, Berkley, 1966.
- Repertoriul* *Repertoriul arheologic al județului Harghita*. Sf. Gheorghe, 2000.
- Richterová* Julie Richterová, *Stredoveké kachle*. Muzeum Hlávného Mesta Prahy, Praga, 1982.
- Rusu* Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania III. Trei motive decorative medievale*, în *ActaMN*, 39/40, 2002/2003, p. 107-114.
- Ryan* W. F. Ryan, *The Bathhouse at Midnight. Magic in Russia*. Magic in History Series, Sutton Publishing, 1999.
- Sábjan* Sábjan T., *Népi cserépkályhák*. Budapest, 1991.
- Schnyder* R. Schnyder, *Die Baukeramik und die mittelalterliche Backsteinbau des Zisterzienserklosters St. Urban*. Benteli Verlag, Berna, 1958.
- Spencer* B. Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*. Museum of London, *Medieval Finds from Excavations in London* 7, 1998.
- Strauss* K. Strauss, *Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in europäischen Ländern*. III, München, 1983.
- Schjodt Christensen* S. Schjodt Christensen, *Mysterious Images - Grimacing, Grotesque, Obscene, Popular: Anti- or Commentary Images?*, în *MEQ*, 39, 1998, p. 55-75.
- Tamási* Tamási Judit, *Verwandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1995.
- Toman* *Romanesque. Architecture, Sculpture, Painting*. Ed. R. Toman. Hönemann, Cologne, 2004.
- Vătăşianu* V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în țările române*. Bucureşti, 1959.
- Virágos* Virágos G., *A Pomáz klissza dombi középkori nemesi rezidencia, templom és temető eddigi feltárásainak összefoglaló elemzése*. Budapest, 1997.
- Vlímský* T. Vlímský, *K nálezům středověkých poutních adznaků v českých zemích*, în *AH*, 23, 1998, p. 435-455.
- Weir* A. Weir, J. Jerman, *Images of Lust. Sexual Carvings on Medieval Churches*. London, 1993.
- Voroneţ* *Voroneţ*. Introd. Ana Maria Musicescu, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1969.

The Two-tailed Siren on Medieval Stove Tiles. Iconography and Possible Functions (Abstract)

The article focuses on the analysis of a particular iconographic motif, the two-tailed siren, using as primary sources its depictions on medieval stove tiles. The first part deals with the evolution of the motif from Antiquity to the Middle Ages, its attributes, context, and possible functions. But the main part of the analysis refers to the representations of two-tailed sirens on stove tiles, throughout the entire area where this heating system was used in medieval times. The researched group consists of 77 tiles or tile fragments from Bohemia and Moravia (49), the Kingdom of Hungary (14, out of which 5 in Transylvania, 6 in Central Hungary, and 3 in Northern Hungary), Moldavia (7), and the German Empire (7).¹⁰² The two-tailed siren is one of the most popular motifs on stove tiles, and in the same time one of the most consistent ones throughout its area of diffusion. As for the dating of this group of objects, the earliest are those produced in Basel and Buda, in the second half of the fourteenth century, while the latest are a series of tiles from the Szekler region of Transylvania, from the beginning of the sixteenth century. But the greatest flourishing of the motifs is to be noticed in the fifteenth century. According to the iconographical analysis, directly related tiles with sirens were produced in several centers (Basel, Buda, Banská Bystrica, Prague, Suceava, and somewhere in eastern Transylvania) and they were disseminated along significant distances (up to almost 300 km.) but always inside the same medieval province. Concerning the social context of use, such tiles functioned in royal palaces, princely residences, noble residences, castles, fortifications, city halls, and urban and town houses, but always in lay interiors, making the two-tailed siren a typical lay motif. Nevertheless, in the rare cases when the stoves they were once part of can be reconstructed, the sirens feature besides both lay and religious motifs. All these observations place the siren in the category of marginal art and bring up the question of what function(s) they could have fulfilled in the eyes of their medieval beholders.

Starting from the iconographical attributes of the sirens on tiles and making reference to the evolution of the motif in time, the author retains several possible interpretation related to the possible functions of the sirens: they embody sexual temptation (through the positions of their tails held up besides the torso, the accent placed on their often naked breasts, and their untied hair), they are images of vice (vanity, arrogance, *luxuria*), or are just zoological curiosities. But the author believes that neither of these functions can explain the great popularity of the motif on stove tiles. Her hypothesis is that a better explanation lay in a possible apotropaic function of the two-tailed siren on stove tiles. First, the stove was a dangerous object, whose malfunctions could have set houses on fire or could have intoxicated the inhabitants through smoke leaks. It could be therefore considered among the liminal spaces that triggered protective rituals in the

¹⁰² The unit of the analysis is defined as „one or more tiles decorated with the same representation, coming from the same archaeological context”, since in many cases the published information does not mention the exact number of discovered fragments. Still, considering the existing data, the group refers to at least 100 individual tiles.

Middle Ages. Through its ambiguous, sexual, and violent characteristics, the siren could be counted among the apotropaic images believed to repel evil and the demons. It is also depicted with attributes of power (the crown), so as a powerful monster, closely associated with water (fish, crabs), capable of counteracting the fire-related danger embodied by the stove. A final argument brings into discussion the magic properties of the sirens themselves, capable of charming men with their song or with their beauty. Analogies of sirens used as apotropaions on medieval amulets and talismans, jewelry and lay badges, are intended to further sustain the suggested hypothesis. Two-tailed sirens have also been used in the decoration of exterior ceramic disks in fifteenth-century Moldavia, probably copied over from tiles, and the author suggests that their apotropaic functions could have also passed from one support to the other. Other sirens feature on medieval bells and baptismal fonts, besides inscription that testify the protective functions of such objects (and implicitly of the images that decorate them).

The investigation tries to argue therefore towards a new interpretation of the motif of the two-tailed siren on medieval stove tiles. Its great popularity could be explained by its apotropaic function, intended to repel demons and protect against malfunctions of the stoves. But the motif clearly embodies several levels of meaning, some transmitted from Antiquity, most of them probably filtered by the "common tradition", by popular mentality and taste. Further research on the circulation of late medieval texts referring to sirens, and its characteristics as western motif (not used in the Eastern/Byzantine areas) could bring to light more data and nuance the present hypothesis.

List of Illustrations

Fig. 1. Relief, Dome of Cividale, VIIIth century

Fig. 2. Bestiary of Philippe de Thaon, XIIth century, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8s, folio 37r.

Fig. 3. Misericord, Church of St. Thiébault, Thann, XVth century

Fig. 4. Misericord, Cartmel Priory, end of the XIVth century

Fig. 5. Pavement tile, Cistercian abbey of St. Urban, XIIIth century

Fig. 6. Buda, royal palace, second half of the XIVth century (table I.1)

Fig. 7. Budafelhéviz, suburb of Buda, end of the XIVth century (table I.4)

Fig. 8. Banská Bystrica, Slovakia, urban house, middle of the XVth century (table I.7)

Fig. 9. Sâncrăieni, Harghita County, curia, XVth century - beginning of the XVIth century (table I. 12)

Fig. 10. Suceava, Princely Fortification, XVth century (table II.2)

Fig. 11. Prague, XVth century (table III.2)

Fig. 12. Lichnice, Bohemia, castle, end of the XVth century (table III.9)

Fig. 13. Usti nad Orlicí, Bohemia, XVth century (table III.10)

Fig. 14. Vyskovo region, Bohemia, XVth-XVIth century (table III.18)

Fig. 15. Saxonia, end of the XVth century (table IV.3)

Fig. 16. Hungary, Haban stove tile, XVIIth century

Fig. 17. Decorative disk, Feleacu, Cluj County, XVth century

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 1: Relief. Domul din Cividale, sec. VIII.

Fig. 2: Bestiarul lui Philippe de Thaon, sec. XII
(Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, folio 37r.).

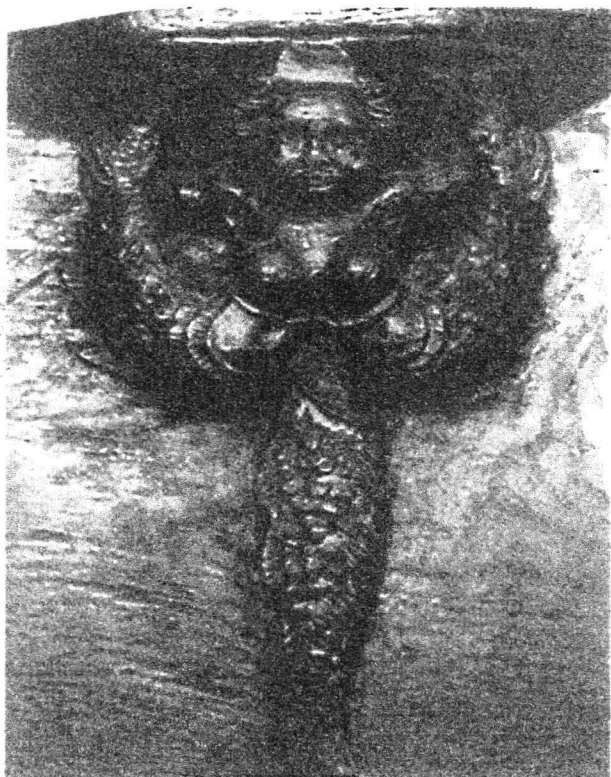

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 3: Suport de strană. Biserica Sf. Thiébault, Thann, sec. XV.

Fig. 4: Suport de strană. Cartmel Priory, sfârșit de sec. XIV.

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 5: Placă pavimentară. Mănăstirea cisterciană Sf. Urban, Elveția, sec. XIII.

Fig. 6: Cahlă Buda, palatul regal, a doua jumătate a sec. XIV (tabel I.1).

Fig. 7: Cahlă Budafelhéviz, suburbie a orașului Buda, sfârșitul sec. XIV (tabel I.4).

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 8: Cahla Banská Bystrica, Slovacia, locuință urbană, mijlocul sec. XV (tabel I.7).

Fig. 9: Cahla Sâncrăieni, jud. Harghita, curia, sec. XV -început sec. XVI (tabel I. 12).

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 10: Cahlă Suceava, Cetatea de Scaun, sec. XV (tabel II.2).

Fig. 11: Cahlă Praga, sec. XV (tabel III.2).

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 12: Cahlă Lichnice, castel, sfârșit de sec. XV (tabel III.9).

Fig. 13: Cahlă Usti nad Orlicí, Boemia, sec. XV (tabel III.10).

Fig. 14

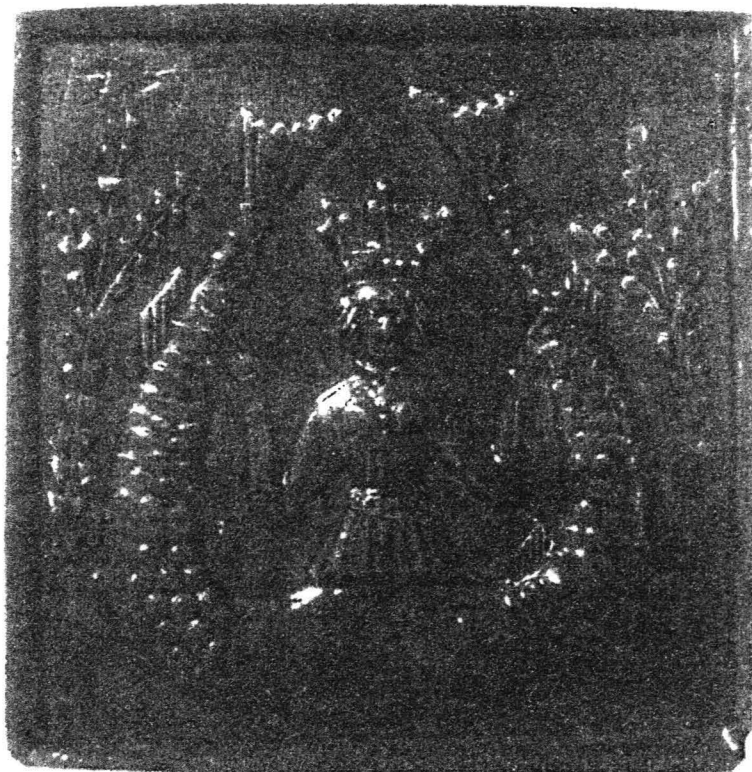

Fig. 15

Fig. 14: Cahlă regiunea Vyskovo, Boemia, sec. XV-XVI (tabel III.18).

Fig. 15: Cahlă Saxonia, sfârșit de sec. XV (tabel IV.3).

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 16: Cahlă habană, Ungaria, sec. XVII.

Fig. 17: Disc decorativ. Feleacu, sec. XV.

RELEVANȚA CRONOLOGICĂ ȘI ISTORICĂ A PRIMELOR DATĂRI ARHEOMAGNETICE DIN ROMÂNIA PE SITUL MEDIEVAL-TIMPURIU (SEC. VIII-XI) DE LA VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCĂ (JUD. IALOMIȚA)

Emilia Corbu, Călin Șuteu

Martorul de eroziune de la Vlădeni-Popina Blagodeasca. În județele limitrofe Dunării, dar mai ales între Brațul Borcea și Câmpia Bărăganului, în zona de luncă, se află o serie de martori de eroziune denumiți „popine”¹ pe suprafața cărora se găsesc vestigii din mai multe epoci istorice. Este și cazul Popinei Blagodeasca localizată la 4 km de Brațul Borcea și la 5 km nord-vest de comuna Vlădeni, jud. Ialomița, pe a cărei suprafață de aproape 20 ha se află o așezare medieval timpurie (sec. VIII-XI), o așezare getică și o alta neolitică (fig. 1).

Stadiul cercetării așezării medieval-timpurii. Această așezare se află localizată pe grindul sudic al popinei și este cercetată sistematic din anul 2000². Până în prezent au fost cercetate integral un număr de 25 complexe (cinci bordeie, șase cuptoare menajere, zece gropi de bucate, două vetre, două complexe de suprafață, o palisadă). Rezultatele cercetărilor se grupează în patru mari categorii:

a) Informație științifică de ordin arheologic cu privire la tipul de locuințe și anexe gospodărești. S-a constatat evoluția așezării de-a lungul a patru faze.

b) Inventar divers din punct de vedere tipologic dar în cantitate mică: ceramică, fusaiole, gresii, râșnițe, cuțite, pietre de cremene etc.

c) Concluzii de ordin istoric. S-a constatat în primul rând că este vorba de o așezare care a aparținut unei comunități de agricultori și care poate fi identificată cu populația locală. Această așezare a fost abandonată la un moment dat. În al doilea rând s-a emis, cu titlu de ipoteză, opinia cu privire la o prezență mai timpurie a pecenegilor în zonă, decât se credea până acum.

d) Studii pluridisciplinare. Au fost efectuate până în prezent ridicări topografice ale întregii popine și a grindului sudic, determinări osteologice de faună, studii carpologice, datări arheomagnetice.

Cronologia tradițională a culturii Dridu și mijloacele „clasice” de datare. Până în prezent în sudul României (Oltenia, Muntenia și Dobrogea) au fost cercetate sistematic sau în regim de salvare 120 de situri (așezări și necropole) din cele peste 200 de puncte determinate perieghetic și încadrate cronologic în sec. VIII-XI dar într-un număr infim, doar în două așezări de la nordul Dunării, adică la Dridu și Bucov, cercetările au fost exhaustive și au oferit o imagine completă asupra unor așezări de la cumpănă de milenii. Însă, așa cum am constatat și noi pe Popina Blagodeasca, aceste așezări au fost abandonate și implicit materialul arheologic prelevat este

¹ În zona comunei Vlădeni se mai află alte trei popine localizate la câțiva km una de alta, pe aceeași direcție.

² Primele cercetări sistematice au fost efectuate de prof. dr. Ștefan Olteanu și Emilia Corbu în anul 2000.

puțin. O contribuție la rezolvarea acestor probleme au avut-o necropolele cercetate în număr mai mare și care au oferit un material oarecum mai bogat și întregibil.

Datorită acestor curențe de inventar datările siturilor menționate au fost stabilite pe baza analogiilor cu ceramica din cetățile dobrogene, Capidava, Dinogetia, Păcuiul lui Soare, unde au fost descoperite monede atât în nivele cât și în complexe. Inconvenientul acestor datări este acela că viețuirea în aceste cetăți a început după revenirea bizantină și atunci automat datările sunt mai târzii. Cert este că ceramica acelei perioade, produsă în ateliere meșteșugărești avea o perioadă de evoluție mult mai largă decât limitele impuse de viețuirea din cetate și prin urmare olăria respectivă exista și în perioada anterioară revenirii bizantine. În acest sens studiile pe ceramică ale regretatei Maria Comșa, sunt de actualitate.

O altă modalitate de determinare cronologică era aceea a combinării datărilor oferite de armele și podoabele din inventarul acestor situri. Dar și acestea au o încadrare cronologică largă.

Datarea diverselor faze de evoluție ale unei așezări a fost realizată pe baza situației stratigrafice, a intersectării unor complexe, coroborate cu materialul arheologic aferent.

Într-un astfel de context s-ar putea impune, ca fiind mult mai precisă datarea cu mijloace moderne. În cazul nostru, o metodă mai puțin cunoscută la noi însă care nu a fost neglijată la nivel european și mondial, metoda arheomagnetică de datare a fost una dintre puținele metode ce a putut fi aplicată contextelor aflate aici în discuție. Datarea arheomagnetică a materialelor arheologice presupune existența unor premise de cercetare care din păcate în România nu și-au găsit un răspuns adecvat. Elaborarea unui program de prelevare de probe la nivel național este în acest moment o etapă crucială în lansarea viabilă a acestei metode de datare. În acest stadiu incipient al cercetărilor din România, singura soluție pentru a data materialele prelevate constă în apelarea sistemelor de referință realizate prin activitatea susținută a colegilor din Bulgaria și Ungaria. Acest compromis de moment nu permite o certitudine absolută asupra intervalelor cronologice rezultate deși ele sunt perfect valabile pentru acest stadiu. Această etapă va trebui depășită în ultimă instanță prin aportul susținut al arheologilor în furnizarea de materiale de studiu.

Așadar în anul 2005 s-a ivit ocazia aplicării acestei metode de datare în situl de la Vlădeni ca urmare a unui proiect de prelevare desfășurat la nivel național. Condițiile de prelevare destul de restrictive cerute de metodă, precum poziția *in situ* din momentul ultimei arderi, a făcut ca doar două complexe să furnizeze probe, și anume o structură de combustie asociată bordeiului nr. 4 și cuptorul menajer nr. 5. Rezultatele procesului de datare, situația stratigrafică deosebită a celor două complexe precum și materialul arheologic asociat au permis emiterea unor ipoteze cronologice mai elaborate pentru acest sit. Coroborarea datării clasice pe material arheologic, deja efectuată în cazul bordeiului 4, cu datarea arheomagnetică, a permis stabilirea unei cronologii mai exacte pentru anumite evoluții din cadrul sitului în cauză.

Bordeiul nr. 4 și relevanța lui topostratigrafică. Bordeiul nr. 4 a fost cercetat în cursul campaniei din 2004 și, în contextul colaborării menționate, s-a efectuat datarea arheomagnetică a unei structuri de combustie direct asociate. Acest bordei reprezintă o situație stratigrafică specială deoarece este singurul intersectat de mai multe complexe mai târzii (două gropi de bucate, un cuptor menajer și un complex de suprafață caracterizat de o vatră. Cu alte cuvinte datarea lui este esențială pentru stabilirea tuturor fazelor de evoluție ale așezării de pe popină.

Bordeiul nr. 4 (complex 39) - Cas. B7- B8. Era orientat nord-vest – sud-est cu colțurile rotunjite și laturile de 4,40 x 3, 80 m (fig. 2). Podeaua se afla la -1 m din lut bătătorit, denivelată. În colțul de nord-vest și pe o parte a laturii se afla cruțat un cuptor cu vatră rotundă, cu diametrul de 1.20 m. cu grosimea de 5 cm, amenajat pe un pat de cioburi din pastă caolinoidă (fig. 3). În

colțul de sud-est se afla o treaptă de lut care marca, probabil, intrarea. În groapa bordeiului care avea pereții înclinați se afla foarte multă paintă arsă din care unele bucăți arse până la vitrificare. Acestea coroborate cu straturile de cenușă și arsură aflate pe podea ne-au dus la concluzia că bordeiul a fost distrus în incendiu.

În interiorul bordeiului la nivelul podelei se aflau două gropi de bucate (numerotate în continuarea celor din așezare) din care doar una a aparținut bordeiului. Groapa de bucate nr. 10 (pl. 47) a fost săpată în colțul de nord-est, la nivelul podelei, la -0.97 m (fig. 4). Avea gura ovală cu o șanțuire laterală și diametrul de 1,20 x 1 m. Corpul era aproape bitronconic ca un butoi cu diametrul maxim de 1,35 m. Adâncimea gropii era de 1,30 m. Avea pete mari de arsură pe fund și pereți. Umplutura brună, afânată, aproape compactă, cu resturi ceramice, arăta că în momentul părăsirii groapa era plină.

Materialul arheologic provenit din bordei constă din paintă arsă, uneori până la vitrificare, oase de animale, fragmente ceramice. Acestea din urmă se împart în cinci categorii: ceramică nisipoasă, ceramică cenușie, ceramică din pastă caolinoidă, ceramică lucrată cu mâna, ulcioare amforoidale.

Cioburile din pastă nisipoasă constituie cam jumătate din cantitatea de material ceramic (aproximativ 210 frag.). În funcție de calitatea pastei se remarcă trei variante: prima din pastă de bună calitate, bine omogenizată, cu nisip fin și mică, ardere bună reducătoare și aproape uniformă; a doua din pastă cu nisip și microprundiș de granulație medie și mică, bine omogenizată cu angobă cărămizie; a treia din pastă cu nisip și microprundiș de granulație medie, rugoasă la pipăit, bine omogenizată, cu angobă cărămizie, ardere neuniformă cu pete. Predomină decorul striat la rândul lui cu mai multe variante: cu striuri late, adânci, ca niște canceluri aplicate pe o pastă rugoasă și slab arsă: striuri înguste, fine; striuri slab imprimate; registre de câte cinci striuri orizontale. Alte variante de decor prezente destul de sporadic sunt: valuri formând ochiuri între ele; registre de valuri alternate cu striuri; fascicule de striuri oblice pe striuri orizontale.

Ceramica cenușie (circa 50 fragmente) este relativ puțină în ansamblul descoperirilor și neîntregibilă. O parte din cioburi au pastă de bună calitate, cimentoasă, bine arsă și decorată cu incizii late orizontale sau cu linii lustruite în rețea. Tot din aceeași categorie de pastă mai există cioburi negre la exterior, lustruite pe toată suprafața. Altele au angobă galben-portocalie decorată cu linii lustruite în rețea. Sunt însă și fragmente care dovedesc o ardere slabă, exfoliate. Pe baza buzelor de vas păstrate se poate spune că provin de la trei categorii: oale cu buza verticală și înaltă, ulcior și strachină din pastă fină, cenușie, lucrată la roata rapidă.

Ceramică din pastă caolinoidă a fost găsită în zona cuptorului și sub vatra acestuia. Sunt din pastă albă sau roz cu decor striat sau din striuri alternate cu valuri. Arderea este bună și pe unul din cioburi este scrijelit un „X”.

Ceramica lucrată cu mâna. În raportul campaniei 2003³ am arătat că în jurul și pe vatra locuinței de suprafață la 0.38 m au fost descoperite fragmente ceramice lucrate cu mâna, asupra cărora am fost reticentă și am considerat că au fost purtate de plug. Însă am constatat că acestea apar și la -0.60-0.70 m și în bordei până aproape de podea. Această m-a convins că aceste fragmente ceramice, destul de multe de altfel (din cele două complexe fiind circa 120) provin chiar din aceste complexe. Cioburile sunt lucrate din pastă cu cioburi pisate și uneori nisip, arsă slab cu nuanțe de brun-cărămiziu și miezul negru în spărtură. Altele sunt galben-cărămizii și brune. Provin de la vase cu buza verticală sau puțin lătită din care una este decorată cu creștături scurte, oblice. Materialul este neîntregibil. Oricum, până în prezent ceramică lucrată cu mâna s-

³ Emilia Corbu, Vlădeni-Popina Blagodeasca, în CCA 2003, p. 370.

a descoperit în Muntenia la Băneasa-sat⁴ și Dridu⁵. În Moldova și Basarabia aceasta se află în cantitate mult mai mare⁶. Fragmente ceramice din care multe neîntregibile din această categorie s-au descoperit și în situri din Transilvania⁷.

Ulcioarele amforoidale sunt din pastă cărămizie cu angobă alb-gălbuie (destul de puține fragmente) ardere slabă și toarte mici rotunjite. Aproape de cuptor s-a găsit o grămăjoară compusă din 30 de melci.

Pe baza materialului ceramic bordeiul nr. 4 se încadrează cronologic în secolele VIII-IX. În anul 2005, au fost prelevate probe pentru datarea arheomagnetică din vatra cuptorului. Prin compararea rezultatelor cu sistemele de referință oferite pentru Ungaria prin activitatea susținută a echipei conduse de Peter Marton⁸, pentru bordeiul în discuție s-a emis următorul interval de date între 835 și 885 î. Hr. (Anexa 2). Având în vedere situația stratigrafică a acestuia, precum și faptul că este intersectat de un cuptor dintr-o fază ulterioară considerăm plauzibilă funcționarea acestui bordei în prima jumătate a secolului IX.

Cuptorul menajer nr. 6 (Cas. A7, complex 50).

Descriere. Este un cuptor cu vatra rotundă cu dm. de 1,80 m și groapa de acces săpată în pământ viu până la -0,86 m de la nivelul actual al solului (fig. 5). În fața vetrei se observă, în profil faptul că suprapune masa de detritus din bordei. Groapa de acces a intersectat și ea bordeiul nr. 5, fiind însă dificil de delimitat. O parte din această groapă de acces a fost surprinsă în cas. A4, unde se afla o treaptă la -0,53 m. Această groapă fost orientată nord-est – sud-vest, având o latură lungă de 3,50 m și una scurtă de 1,50 m (fig. 6).

Detalii stratigrafice și de detritus. Cuptorul s-a conturat la -0,39 m ca o peliculă de pământ maroniu-roșcat și material ceramic și la -0,51 m cupola prăbușită. Detritusul era de culoare brun-roșcat, consistență afânată, compoziție diversă: cioburi, oase, cenușă, arsură, pietre.

Inventar. Sub cupola prăbușită și în groapa de acces a fost descoperit un inventar divers. Cioburi din pastă nisipoasă decorate cu valuri ce pornesc imediat de sub gât și formează ochiuri între ele. Cioburi de la borcane din pastă de bună calitate cu perete subțire, buza puțin răsfrântă, aproape fără gât și valuri pe umăr.

Revelația campaniei o constituie o căldare pecenegă întregibilă descoperită chiar în cuptor și o marcă de olar reprezentând un cal cu călăreț. Căldarea pecenegă este lucrată din pastă grosieră cu nisip, cioburi pisate, microprundișuri și chiar pietriș, aspră la pipăit, cu angobă subțire (fig. 7). Arderea s-a dorit a fi probabil reducătoare, dar a ieșit brună neuniformă. Buza puțin răsfrântă și lățită, fără decor. La interior două tortițe aplicate și perforate cu dm. de aprox 1 cm. Dimensiuni: H= 22 cm, dm. gurii= 28 cm, dm. fund= 23 cm.

Marca de olar menționată se află pe un borcan din pastă nisipoasă, cu mica și nisip fin, arsă reducător, decorat cu valuri neglijente. Se păstrează doar fundul vasului.

Tot lângă vatra cuptorului s-a găsit un fragment de rășniță din calcar cochilifer.

Pe baza contextului stratigrafic și al inventarului descoperit propunem o încadrare în sec. X-XI, cu precădere în a doua jumătate a secolului al X-lea.

Datarea arheomagnetică în acest caz a enunțat și una din limitele de precizie ale metodei, aici datorate unei evoluții oarecum constante a parametrilor magnetici măsurabil în timp. Această situație a făcut ca limita inferioară a intervalului de datare să fie oarecum prea largă, mergând

⁴ Margareta Constantiniu, P. I. Panait, *O așezare feudală-timpurie la Băneasa-sat*, în CAB, II, 1968, p. 103, fig. 25.

⁵ Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 89.

⁶ Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu*, Chișinău, 1994, p. 19.

⁷ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 99, pl. 281.

⁸ P. Márton, *Recent achievements in archaeomagnetism in Hungary*, în *Geophysical Journal International*, 153 (3), 2003, p. 675-690.

înapoi până la 535 î. Hr. În ceea ce privește limita superioară a intervalului aceasta corespunde situației așteptate, în jurul anului 880 (Anexa 2). De menționat aici este și faptul că această metodă în fapt va data doar ultima utilizare a acestui cuptor și nu depunerile posterioare. În baza datărilor arheomagnetice și a situației stratigrafice, care ne indică faptul că intervalul dintre faza cu bordeie și faza cu cuptoare a fost mic, este foarte probabil că în vatra așezării părăsite s-au așezat aproape imediat cei care au construit acest cuptor. Din aceste motive se propune o datare a acestui complex în a doua jumătate a secolului IX.

O situație aparte este generată de descoperirea căldării pecenege în interiorul cuptorului, readucându-se astfel în prim-plan problema datării prezenței pecenege în Câmpia Română. În acest context trebuie totuși menționat faptul că asocierea strictă a datei arheomagnetice cu materiale arheologice descoperite în imediată asociere nu este neapărat directă, acestea putând fi depuse ulterior ultimei arderi.

Din izvoarele scrise reiese că prin secolul IX pecenegii se întinseseră până la Siret. Constantin al VII-lea Porfirogenetul care a trăit între 905-959 și-a elaborat opera la mijlocul secolului X, menționează că sălașele pecenegilor se întind din fața Dristrei până la Sarkel pe Don⁹. Nu ne spune însă nimic despre data când ei au ajuns în fața Dristrei (azi Silistra, Bulgaria). Având în vedere că împăratul a trăit în prima jumătate a secolului X, se înțelege că ei se aflau deja în acest areal în intervalul de timp menționat. În consecință se conturează ipoteza că înaintarea lor în Câmpia Română s-a produs la sfârșitul secolului IX.

Aurel Decei, autorul unui studiu critic asupra cronicilor armenesti corelate cu celelalte izvoare bizantine, slave sau occidentale din epocă, ajunge și el la concluzia că granița apuscană a pecenegilor era o linie nord-sud, care cobora pe Siret în jos prin Bărăgan până în fața Dristrei¹⁰. Așezarea de la Vlădeni s-ar afla astfel în teritoriul controlat de pecenegi.

Căldarea de la Vlădeni are analogii directe cu un exemplar descoperit într-un bordei de la Târgșor, unde se aflau și scheletele unor oameni „omorâți violent”¹¹. Autoarea săpăturilor de la Târgșor observa însă, că aceste exemplare se aseamănă doar în privința urechiușelor interioare cu căldările cunoscute ca fiind pecenege și care sunt lucrate la roată, au fundul concav și sunt datate în sec. X-XII. La fel ca și noi, Anca Păunescu consideră ca a aparținut unor pecenegi.

Opinia că ceramica nomazilor turanici a fost lucrată cu mâna este susținută și de Victor Spinei care merge până acolo încât refuză denumirea de pecenege pentru căldările mai târzii și care se aseamănă în privința pastei, decorului cu ceramica nisipoasă din cultura Dridu¹². În același timp trebuie să menționăm că turanicii lucrau căzănele din metal din care unele au fost descoperite în morminte¹³. Exemplarul de la Vlădeni are exact forma acestor cazane cu fundul drept.

În așezarea de la Hansca din Basarabia s-au identificat șapte tipuri de căldări pecenege din care unele au fundul drept. În literatura de specialitate sunt date diferite începând din a doua jumătate a secolului IX până în prima jumătate a secolului XI.

Coroborarea izvoarelor scrise cu datele arheologice ne conduce la concluzia că respectiva căldare din cuptorul nr. 6 poate fi datată în a doua jumătate a secolului IX așa cum arată și datarea arheomagnetică. În consecință se poate vorbi de o prezență mai timpurie dar temporară a pecenegilor în regiune, dat fiind caracterul lor nomad.

⁹ Constantin Porfirogenetul, *Conducerea Împărăției*, în *FHDR*, III, 1970, p. 669, par. 42, 15-23.

¹⁰ A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în secolul XIII în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 85.

¹¹ Anca Păunescu, *Șantierul arheologic Târgșorul vechi*, în *CA*, I, 1975, p. 233.

¹² V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în sec. X-XIII*, Iași, 1985, p. 132.

¹³ *Ibidem*, p. 131, p. 221, fig. 49/6.

Concluzii. Având în vedere că ne aflăm în fața primelor datări arheomagnetice pe un sit medieval timpuriu din România nu se pot emite concluzii foarte exacte deoarece nu dispunem de un material informațional comparativ.

O concluzie certă este că în cazul bordeiului nr. 4 cele două datări, cea tipologică propusă de noi și datarea arheomagnetică au coincis, ceea ce înseamnă că deși nu au beneficiat de un material arheologic foarte bogat, arheologii evului mediu timpuriu au stabilit datări destul de exacte.

Discrepanța cronologică apărută în cazul datării cuptorului menajer nr. 6 se datorează mai degrabă unui stereotip de datare a fazelor unei așezări medieval-timpurii, când se consideră că ultima fază trebuie să fie undeva în a doua jumătate a sec. X – începutul sec. XI.

În legătură cu datarea mai timpurie se ridică și problema încadrării cronologice a unui eveniment istoric major, cum a fost acela al prezenței pecenegilor, menționată de altfel și în cronicile timpului. Însă pentru stabilirea cronologiei prezenței pecenege ar mai fi nevoie ca și alte situri medieval-timpuriu să fie date pe baza metodei arheomagnetice.

**Archaeological and historical relevance of the first archaeomagnetic dates
from Romania on an early-Medieval settlement at Vlădeni-Popina Blagodească
(Ialomița county)
(Abstract)**

Only two sites gave a more or less complete image of a settlement inhabited during the 8th and 11th centuries AD due to their complete excavation. The settlements of Bucov and Dridu, this from over 100 archaeological sites that have been researched systematically or as part of rescue excavation work since.

Many archaeologists have thought that all these settlements have been abandoned at a certain time due to the recovery of a small amount of artefacts. A contribution towards solving some of these problems lay in the excavation of cemeteries, due to their specifically rich and complete inventory.

Due to this deficiency in archaeological inventory for these settlements, the age determination for these settlements was established on the basis of pottery analogies with the riverside fortresses of Dinogetia, Capidava and Păcuilui Soare from Dobroudja, where coins have also been recovered from similar contexts.

Another procedure for age determination was the apposition of different dates established for weapons and adornments discovered in these settlements. Also the temporal links from various evolution phases for these settlements was constructed based on stratigraphic sequences and archaeological inventory found within them.

The modern age determination using the archaeomagnetic method is successfully introduced in the discussion due to a sequence of dates obtained on two features found in close correlation with the settlement of this Early Medieval site of Vlădeni – Popina Blagodească. In the summer of 2005 we recovered a set of archaeomagnetic samples for dating analyses, representing a settlement inhabited during 9th-10th centuries, based on previous indices. Two archaeological features (an oven in house no 4 and the no 5 kiln) have met all the conditions necessary for sampling. Fortunately these two contexts were also connected with clear stratigraphical situations and relevant archaeological artefacts.

Based on pottery evidence, house no 4 was dated as belonging to 8th-9th centuries AD. Archaeomagnetic analyses have indicated that this dwelling place was functional during the

period 835-885 AD, with a 95% confidence level. In addition to the stratigraphical evidence we can conclude that this feature can be dated in the first half of the 9th century AD.

The upper limits for the archaeomagnetic data concluded for kiln no 5 is 880 AD, the interval suggested being 550 to 880 AD, at a 95% confidence level. Thus the difference indicated by the two dates for these two features seems to be very small. These dates also bear another historical significance. On the furnace's bake stone we discovered a Peceneg's (also referred to as Patzinak) hand made pot. These are thought to belong to the presence of Peceneg people north of the Danube during the 9th-10th centuries AD, a subject of many archaeological and historical debates. We conclude here that the archaeomagnetic dates are indicating as possible an early presence for these Peceneg tribes, north of the Danube, in Muntenia, as indicated also by the writings of Emperor Constantine the 7th.

List of figures

Pl. I. 1. General view of Popina Blagodească; 2. Plan of dwelling-house nr.4; 3. Oven dug in the corner of dwelling-house nr.4; 4. View of dwelling-house nr.4; 5. Domestic-furnace nr.6; 6. Plan of domestic furnace nr.6; 7. Pecenegues pot of domestic furnace nr.6.

Anexa 1

Cuptorul din bordeiul nr. 4

Comparatie cu curba de calibrare a Ungariei (Marton 2003)

rezultate din măsurătorile efectuate asupra probelor (aici relocate la Budapesta):

declinație: 7.54

înclinație: 73.87

alpha 95: 1.61

k: 560

interval posibil pentru datare (probabilitate 95%, rotunjit la 5 ani):

[-300 | -- [-30] respins

[835] -- [895] *interval acceptat ca urmare a indicilor arheologici*

[1485] -- [1525] respins

[1595] -- [1750] respins

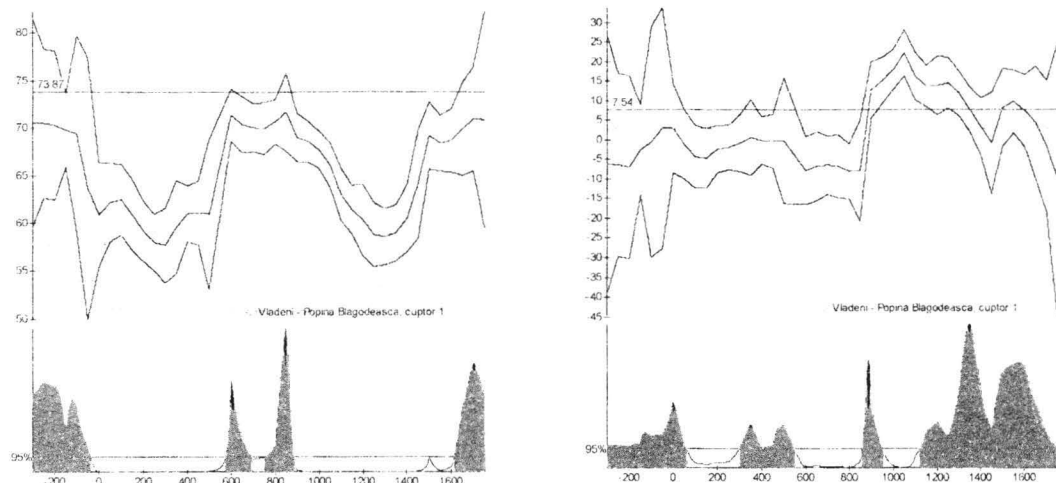

Fig 1. Diagrame reprezentând probabilitatea exprimată doar de valorile de declinație respectiv înclinație magnetică

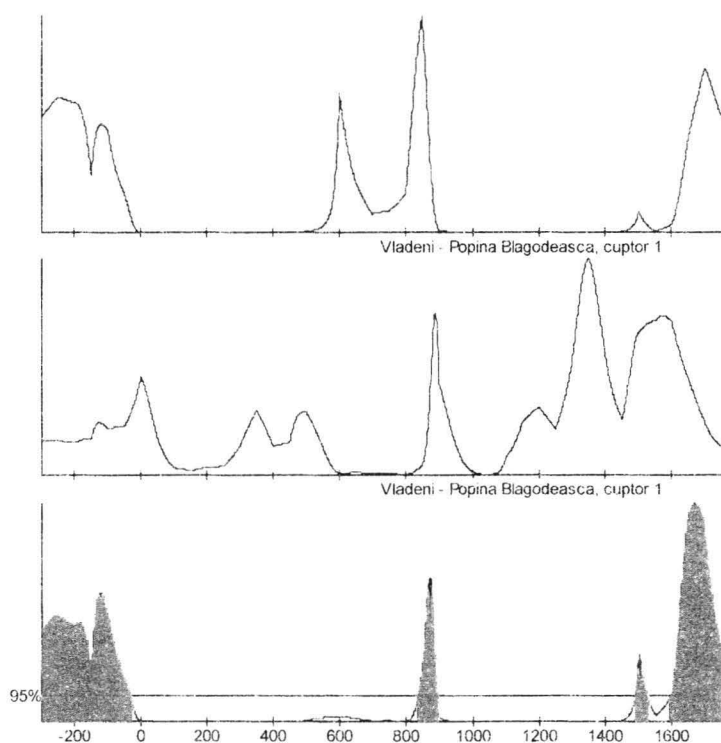

Fig. 2. Diagrama reprezentând combinarea probabilităților înclinației și declinației magnetice (rezultat final)

Anexa 2

Cuptorul menajer nr.6

Comparație cu curba de calibrare a Ungariei (Marton 2003)

rezultate din măsurătorile efectuate asupra probelor (aici relocate la Budapesta):

declinație: -5.60

înclinație: 69.52

alpha 95: 0.79

k: 2340

interval posibil pentru datare (probabilitate 95%, rotunjit la 5 ani):

[-280] – [-105] respins

[535] – [880] interval acceptat ca urmare a indicilor arheologici*

[1625] – [1735] respins

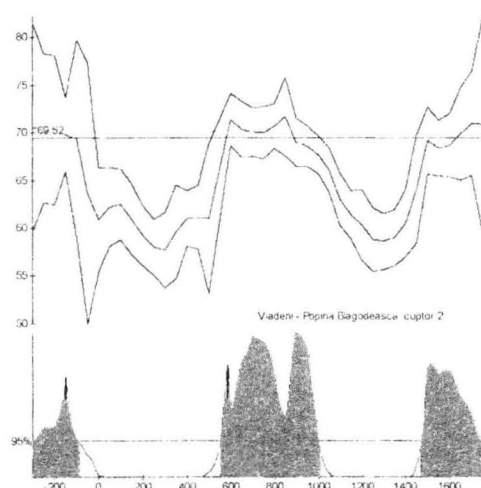
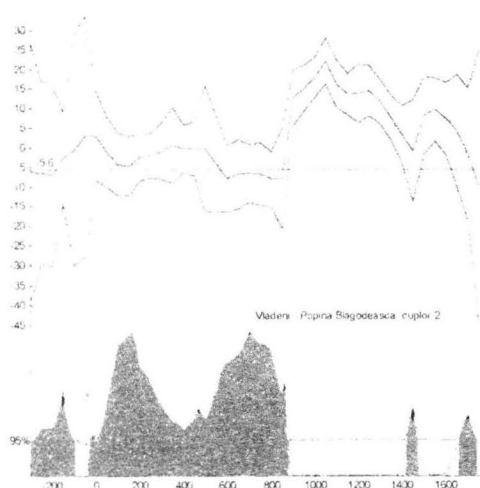
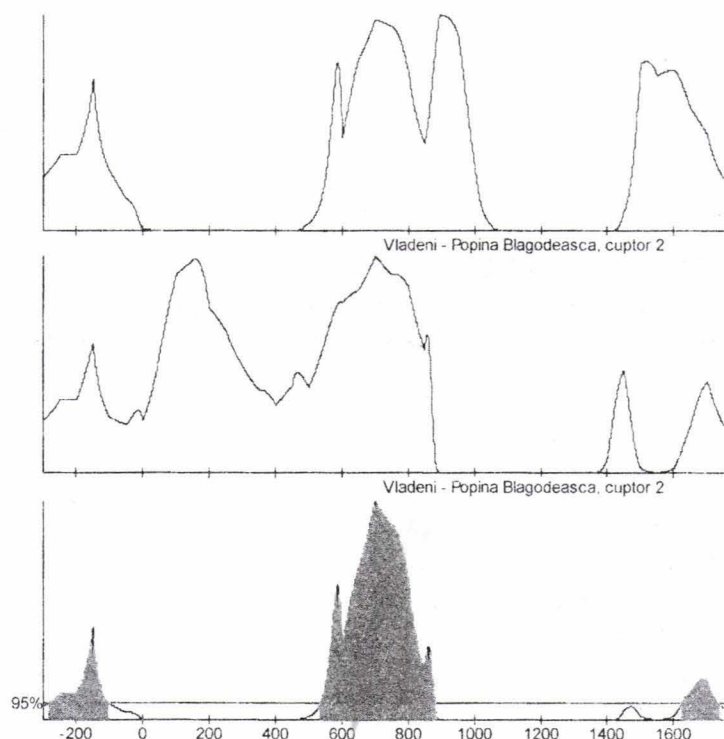
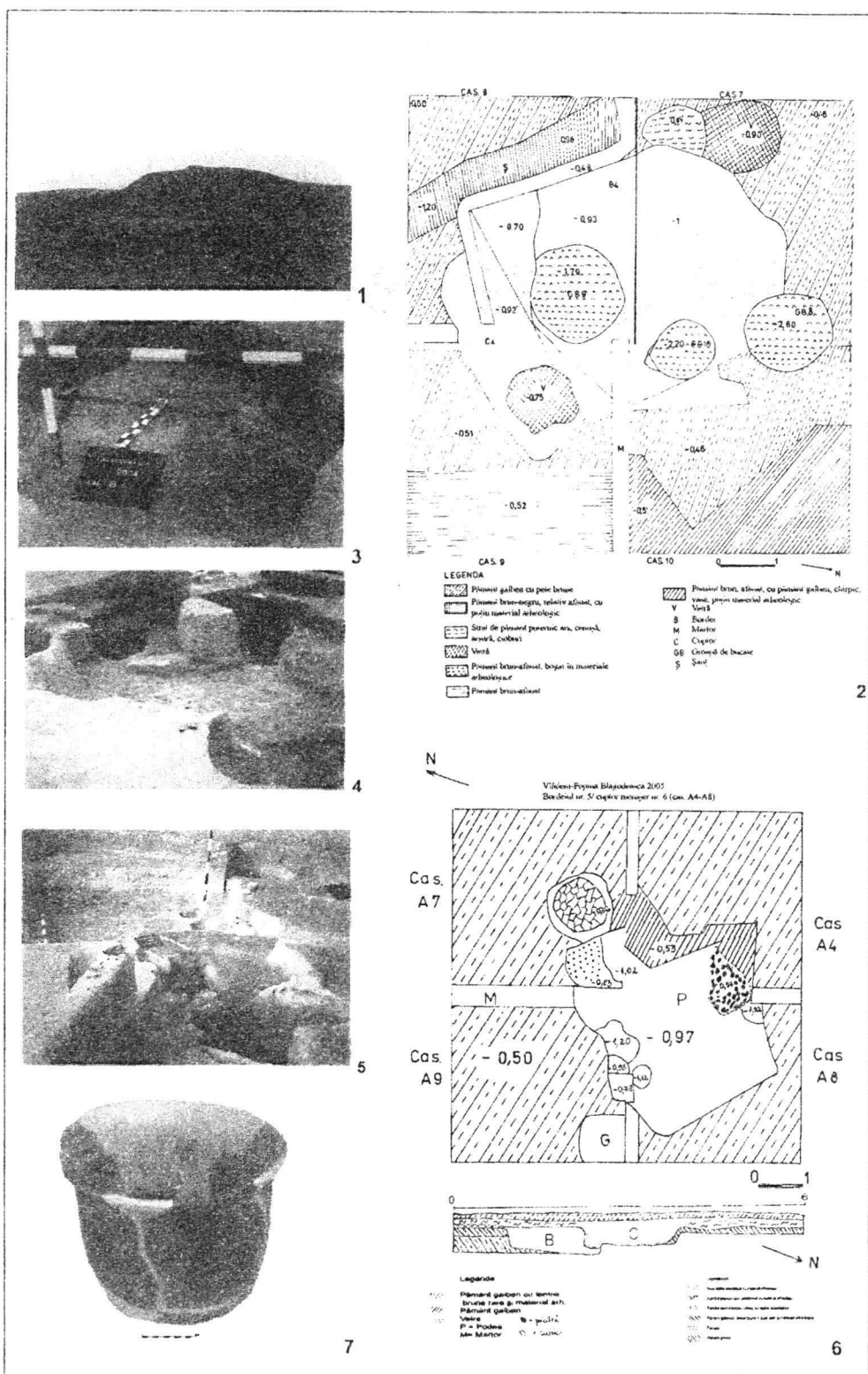

Fig. 3. Diagrame reprezentând probabilitatea exprimată doar de valorile de declinație respectiv înclinație magnetică

**Fig. 4. Diagrama reprezentând combinarea probabilităților
încalității și declinației magnetice (rezultat final)**

Pl. I. 1. Vedere generală a Popinei Blagodeasca; 2. planul bordeiului nr. 4; 3. cuptoare în bordeiul nr. 4; 4. vedere a bordeiului nr. 4; 5. cuptorul nr. 6; 6. plan al cuptorului nr. 6; 7. cazanel peceneg din cuptorul nr. 6

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

RADU HARHOIU, GHEORGHE BALTAG, *Sighișoara – „Dealul Viilor”*. Monografie arheologică. Cluj-Napoca. Edit. Accent, 2006-2007, 502 p. (307 tabele + 698 grafice, inserate în text) + 117 pl. (I); 114 p. (239 tabele inserate în text) + 7 anexe tabelare + 245 pl. (II)

Lucrarea de proporții impresionante a celor doi autori, Radu Harhoiu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București) și Gheorghe Baltag (Muzeul de Istorie din Sighișoara), reprezintă rodul unei munci intense care implică atât cercetarea arheologică propriu-zisă, cât și valorificarea științifică a sitului de la Sighișoara – „Dealul Viilor”. La publicarea monografiei și-au adus concursul, alături de autorii mai sus menționați, Nikolaus și Rodica Boroffka (Institutul German de Arheologie din Berlin), care au prelucrat materialele preromane descoperite, într-un capitol separat, dedicat special acestei problematice (p. 575-609).

Volumele de față, prezintă rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în intervalul 1976-1987, cercetări care au dus la identificarea mai multor orizonturi de locuire, eșalonate pe mai multe etape cronologice. Astfel, perioada de locuire cea mai intensă este cuprinsă între sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IX-lea, cu anumite intermitențe, urmând ca după o pauză de câteva secole, să se revină la ocuparea acestui areal în secolul al XII-lea. Se constată deci, o continuitate de locuire în zona de față, ceea ce face ca vestigiile descoperite aici să fie unele, cel puțin la fel de importante, pentru istoria Transilvaniei, precum cele de la Bratei, Morești, sau Țaga. Cu toate acestea, nu există suficiente informații pentru a fi stabilite, cu certitudine, anumite legături directe între diferitele etape cronologice de funcționare ale așezărilor. În imediata apropiere, au fost identificate mai multe orizonturi funerare aferente așezărilor, cercetările în zona necropolelor fiind încă în derulare.

Lucrarea este structurată după modelul de publicare a monografiilor occidentale, respectiv un prim volum, în care sunt prezentate, analizate și interpretate descoperirile arheologice și un al doilea, ce cuprinde catalogul descoperirilor, anexele și ilustrația. Datele care fac obiectul studiului sunt expuse cu o deosebită rigurozitate, volumele fiind astfel caracterizate de un profund stil tehnicist de abordare a problemelor. Încă de la început remarcăm deschiderea autorilor față de tehnica de calcul de ultimă oră, reflectată prin folosirea unei baze de date pentru stocarea, structurarea și chiar interpretarea datelor arheologice, dar și de sumedenia de tabele și grafice, utilizate ca suport pentru fiecare idee enunțată în text. Demersul de față este unul exemplar, având în vedere faptul că mediul de specialitate din România încă dă dovadă de reticență în ceea ce privește ideea “informatizării” arheologiei.

Referitor la conținutul monografiei, după o scurtă introducere, se trece direct la analiza complexelor arheologice (p. 19-40).

O primă categorie analizată este constituită de locuințe și diferitele tipuri de dotări; autorii propun o tipologie a locuințelor bazată pe analiza combinată a spațiului destinat locuirii efective, cu detaliile care țin atât de tehnica de construcție a locuințelor, cât și de tipurile de instalații de foc utilizate. Tipologia astfel obținută, a fost ulterior ilustrată sugestiv în mod grafic (p. 29, fig. 13). Categoria dotărilor a fost împărțită tipologic conform unor considerente de ordin formal și structural. Interesantă este prezența gropilor dreptunghiulare cu pereții arși (tipul III. 2b2.b, p. 28). Cele patru astfel de gropi identificate în situl de la Sighișoara – „Dealul Viilor” reprezintă cele mai sudice complexe de acest tip de pe teritoriul României. Problemele care astfel se ridică, merită amintite, întrucât nu este deocamdată stabilită cu claritate, nici cronologia și nici funcționalitatea lor, cele mai apropiate analogii, pentru acest tip de vestigii, regăsindu-se în spațiul din nord-vestul României. Rămâne deci, de subliniat distanța relativ mare între aceste descoperiri și cele mai apropiate analogii.

Analiza materialului arheologic descoperit în cadrul săpăturilor debutează cu studiul ceramicii, care beneficiază de un spațiu larg în text, proporțional frecvenței acestui tip de artefacte (p. 41-354). Sunt fixate niște linii directoare în ceea ce privește categoriile care ar trebui analizate: totodată se observă preocuparea autorilor pentru stabilirea unui limbaj comun în analiza ceramicii, absent din cercetarea autohtonă. Astfel, se optează pentru folosirea codurilor de culori Munsell, urmărindu-se o uniformizare a limbajului de specialitate privind ceramica¹. Și din acest punct de vedere lucrarea reprezintă un model demn de urmat! Fără a intra în amănunte, menționăm că la analiza ceramicii s-a recurs la stabilirea de tipuri, subtipuri și variante pe baza criteriilor de realizare tehnologică, a formelor și a decorului; urmează apoi corelarea acestora într-o analiză combinată, avându-se drept scop obținerea unor detalii ce țin de frecvența, răspândirea și preponderența/lipsa unor tipuri și/sau subtipuri în anumite etape cronologice. Deosebit de interesantă este metoda de a transforma unitățile formale ale vaselor în combinații de figuri geometrice cu scopul de a diferenția între mai multe tipuri și subtipuri (p. 81, fig. 161).

Limitele ilustrației tabelare sunt date de dificultatea cu care aceasta este urmărită, precum și de faptul că, atunci când se analizează decorul, nu este ilustrată poziția acestuia pe vas în funcție de etapele cronologice în care ar fi încadrate vasele, rezultatul unei astfel de ordonări fiind acela de a disocia existența sau absența unor preferințe pentru aplicarea decorului pe anumite părți componente ale vasului.

Celelalte descoperiri arheologice, care compun inventarul complexelor cercetate, sunt împărțite de autori în categorii pe baza funcționalității lor (p. 354-370). Sunt astfel create și analizate categoriile: piese de port și accesorii vestimentare, arme, ustensile, unelte, materiale de construcție și obiecte cu funcționalitate neclară, fiecare dintre ele având, evident, diferite subtipuri și variante.

După ce au fost prezentate și interpretate, descoperirile au fost supuse unui studiu în scopul realizării cronologiei interne a sitului, dar și al ilustrării unor categorii de artefacte, care vor fi fost vehiculate într-una sau alta dintre etapele de funcționare ale așezărilor (p. 371-378). Cronologia relativă a fost stabilită datorită relațiilor stratigrafice sau de întretăiere a diferitelor complexe cercetate, urmând ca, analiza directă a materialelor cu valoare de datare, corelată cu contextele în care au fost descoperite, să ajute la stabilirea unei cronologii absolute. De remarcat este prezența unei planșe, care urmărește să integreze și să racordeze cronologia internă a sitului la diferitele cronologii stabilite atât pentru Transilvania, cât și pentru spațiul central-european (p. 375, fig. 706).

¹ Un prim pas către uniformizarea și corectarea, din punctul de vedere al specialiștilor în geologie, a termenilor folosiți la analiza ceramicii de către arheologi a fost făcut de cercetătoarele Corina Ionescu și Lucreția Ghergari, care au încercat întocmirea unui mic dicționar de termeni de specialitate, vezi Corina Ionescu, Lucreția Ghergari, *Mic glosar de termeni geologici utilizați în studiul ceramicii arheologice*, în *C.A.*, 13, 2006, p. 451-460.

Odată cu stabilirea acestor cronologii, miza autorilor a fost aceea de a face precizări de ordin cronologic asupra tehnologiei de obținere a ceramicii, a formelor de vase, a decorului acestora, dar și a tipurilor de locuințe și dotări în cadrul fiecărei etape cronologice (p. 378-498). Nu în ultimul rând, s-a urmărit evidențierea direcțiilor de evoluție sau involuție a acestora de-a lungul funcționării așezărilor de la „Dealul Viilor”, ceea ce ar duce la o mai bună înțelegere a vieții cotidiene.

Trebuie remarcată calitatea și cantitatea ilustrațiilor, care prezintă materialul aranjat pe complexe (neilustrat în totalitate, probabil datorită dimensiunilor pe care volumele le-ar fi dobândit), dar și distribuția planimetrică a complexelor în cadrul fiecărei etape cronologice stabilite. Din păcate, rezumatul în limba germană este destul de scurt (p. 610-619), ceea ce ar putea limita accesul cercetătorilor străini la informație.

Monografia arheologică prezentată mai sus, reprezintă, prin maniera de publicare, abordare, structurare, problematizare și interpretare a datelor, un model demn de urmat de către cercetătorii din România. Autorii dau dovadă de prudență în ceea ce privește unele interpretări, arătând limitele artefactelor de a oferi informații valabile pentru anumite speculații. Bibliografia abundentă arată încă o dată caracterul și profesionalismul celor care au semnat această carte. Practic, se propune un model de analiză a unui sit, stabilindu-se totodată și o metodologie a cercetării. Cu toate dificultățile pe care cititorul le va întâmpina în urmărirea textului, datorită acribiei autorilor și a manierei tabelare de ilustrare și susținere a ideilor, lucrarea se cere a fi citită și luată drept punct de referință în literatura de specialitate din România, nu numai de către cei direct interesați de arheologia mileniului I.

Vlad-Andrei Lăzărescu

ADRIAN IONIȚĂ. *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII*. București, Edit. Academiei, 2005, p.

Cartea distinsului nostru coleg de la Institutul de Arheologie din București a fost așteptată cu interes. În primul rând era necesară. Trebuia să avem o imagine, un bilanț, al rezultatelor pe care arheologia le-a înregistrat în zeci de ani de cercetări pe această perioadă. În al doilea rând trebuia să ne răspundă la întrebările referitoare la situația politică, economico-socială, culturală, existentă în perioada anterioară formării statului medieval Țara Românească. Considerăm că arheologia este prima și aproape singura știință capabilă să spulbere legende și să vedem dacă statul medieval s-a format ca urmare a unei „descălecări” sau pe baza unui fond local.

Am optat pentru această recenzie tocmai pentru că știam, din proprie experiență, dificultățile întâmpinate de un cercetător al Evului Mediu-timpuriu: situri arheologice cercetate și publicate incomplet, o bibliografie împrăștiată în zeci, sute de articole, studii, rapoarte în care găseai diverse situații, piese, idei etc.

Volumul este structurat în șapte capitole după cum urmează: *Izvoare, istoriografie și istoricul cercetărilor arheologice, Evoluția politică a zonei în context sud-est european, Așezări, biserici, fortificații. Rituri și ritualuri funerare, Analiza informației arheologice, Monede, Concluzii istorico-arheologice*.

În final găsim și catalogul descoperirilor arheologice și numismatice în care sunt repertoriate 141 de localități în care s-au descoperit complexe (aflate în diverse stadii de cercetare) și monede. Autorul a optat pentru o formă clasică în ordine alfabetică, adică pentru fiecare localitate au fost descrise de la localizare și condiții de descoperire până la inventar. Faptul că sunt amestecate localitățile în care s-a descoperit întâmplător o monedă cu cele în care s-au făcut cercetări

sistematice sau de salvare, sondaje sau pur și simplu descoperiri întâmplătoare îngreunează oarecum studiul, mai ales că nu avem un indice de localități. Oricum, dacă știm din alt capitol că în 96 de localități s-au descoperit monede, din care în 20 tezaure, înțelegem că în peste 41 de localități avem urme de locuire sau morminte. Raportate la suprafața teritoriului analizat numărul siturilor cercetate (doar parțial) este astfel foarte mic. Tocmai de aceea, metodologic vorbind, colegul nostru a optat pentru un studiu critic în care a prezentat pe larg șase așezări, șase necropole, șase fortificații și șase biserici. Inclusiv ceramica este analizată pe situri, deși la acest capitol ar fi putut realiza un studiu sintetic.

Stilul este constatativ, sec, științific, așa cum arheologia românească ne-a obișnuit în ultimii 50 de ani. Critica este dură. Sunt analizate cu acribie toate lipsurile arheologilor care s-au ocupat de siturile respective, chiar și lipsa unui plan de locuință dintr-un raport este menționată. Credem totuși că această critică acerbă a deontologiei profesionale putea fi efectuată într-un articol de gen pentru că în contextul prezentei lucrări îngreunează înțelegerea situației ca atare și ridică un semn de întrebare asupra întregii perioade. Chiar nu avem nici un sit în care cercetările să fi decurs firesc și cu rezultate palpabile? Se impută unor cercetători care au săpat în 1920 că nu au lăsat date stratigrafice despre un mormânt (a se vedea Curtea de Argeș), uitând că fiecare etapă istorică a avut un anumit nivel profesional.

Într-un astfel de context istoriografic ne întrebăm care este baza pe care autorul face interpretări arheologice și atribuirii politico-administrative.

Astfel că, nu înțelegem de ce autorul fixează limita cronologică inferioară a studiului său la momentul revenirii bizantine la Dunărea de Jos, în 971, deși episodul face parte cronologic dintr-o evoluție politică anterioară segmentului cronologic analizat și aparține unui orizont cultural bine conturat care încetează în primii ani ai secolului XI.

În privința unor interpretări însă, colegul nostru este tributari unui curent de cercetare care a transformat arheologii români în „ciobologi” perfecți, adică situația arheologică nu este circumscripă unui context istoric în a cărei analiză ar trebui să intre de la factori fizico-geografici, la cei social-politici, ci rezumată la analogiile existente la un moment dat. În condițiile în care cercetările sunt parțiale, orice interpretare ar trebui privită ca o ipoteză de lucru verificabilă dacă se poate și printr-un proiect de arheologie aplicată.

Dacă s-ar fi pornit de la astfel de premise, s-ar fi evitat interpretarea conform căreia un șanț de dimensiuni apreciabile (lung de 425 m, lat de 4 m și adânc de 3,50) de la Dridu-Metereze ar fi un ocol de vite (p. 42). Autorul aduce două argumente mari și late. Primul ar fi că în umplutura șanțului s-au găsit materiale arheologice, de unde concluzia domniei sale că ar fi fost folosit ca groapă menajeră. În cazul în care ar fi fost un șanț defensiv, ar fi fost îngrijit, conchide el. Al doilea, întemeiat pe o fotografie aeriană, se referă la faptul că șanțul înconjoară pășunea și nu așezarea propriu-zisă. Deși recunoaște că interpretarea ca ocol de vite nu are nici o analogie în literatura de specialitate, totuși insistă asupra faptului că și șanțul exterior de la Morești ar fi fost folosit ca groapă menajeră. Cu o astfel de interpretare Ioniță ratează una dintre cele mai importante descoperiri de acest gen din Muntenia. Dimensiunile apreciabile și care presupun un efort pe măsură, dovedesc că șanțul a avut rol defensiv. Faptul că nu există și alte amenajări defensive în zonă nu înseamnă că acesta nu a avut acest rol. Posibil să fi făcut parte dintr-un proiect început și neterminat. Posibil să fi fost un șanț de apărare a unui sălaș peceneg aflat pe ceea ce azi pare să fie pășune. Pentru că pecenegii au avut sălașe și nu așezări. Constantin Porfirogenetul este foarte clar în această privință. De aceea, așezarea de la Dridu-Metereze nu poate fi atribuită pecenegilor (p. 43) așa cum susține colegul nostru pentru că ei preferau sălașul care însă, din punct de vedere arheologic, nu lasă urme.

Dar, în vremurile istorice ca și azi, cele mai bune locuri de pășunat pentru animale erau luncile marilor râuri și nu pășunile de lângă așezări. Aceste lunci intrau în categoria zonelor

inundabile și nu erau cultivate, deși colegul nostru nu se lasă și spune chiar că „lunca cu depuneri fluviatile nisipoase era ușor de lucrat (p. 45)”. Ce s-ar fi putut cultiva în asemenea sol? Asta ne dovedește că Adrian Ioniță nu s-a documentat cu privire la relația dintre mediul fizico-geografic și agricultură, lucru necesar atunci când propui o interpretare din acest domeniu. Astfel, ar fi știut că plasarea unei cirezi de vite lângă un șanț adânc de 3,50 m și lat de 4 m (la gură) era, cel puțin, criminală. Și cele mai mici denivelări de teren pot fi fatale pentru vite care au un volum mare și se sprijină pe glezne foarte subțiri, de unde și mobilitatea redusă. Ca să nu mai spunem că vitele nu ocolesc gropile niciodată. Orice țaran poate spune că un țarc este de ajuns pentru vite, dat fiind faptul că, se pare, aceste animale văd obiectele mult mai mari decât sunt în realitate, de circa trei ori.

Dar dacă șanțul de la Dridu-Metereze, cu dimensiunile lui apreciabile, vizibile și din avion, este ocol de vite, totuși, la Drobeta „*un strat de pământ galben amestecat cu cărbune*” în care s-au găsit urme de bârne carbonizate constituie „*rămășițele unei fortificații de lemn și pământ*” (p. 49). Și deși planul și dimensiunile nu au putut fi stabilite totuși, „*ca sistem de apărare și manieră constructivă (?) pare să facă parte din categoria cetăților de lemn și pământ ridicate de arpadieni până la invazia mongolă*”. Chiar și autorul se întreabă „*dacă aceste resturi au constituit cândva o cetate*”, însă nu se poate abține să nu vadă în ea prima fortificație ridicată de regalitatea maghiară la Severin. De unde se vede că interpretările sunt cântărite diferit de la caz la caz și nu avem niște criterii clare pentru toate.

În aceeași ordine de idei trebuie să spunem că, deși această perioadă istorică se încheie cu formarea statului medieval Țara Românească, iar Ioniță vorbește foarte frumos despre evoluția cnezatelor și voievodatelor românești, fără să insiste prea mult asupra lor, nici una din cele șase cetăți (Cetățeni, Drobeta, Grădeț, Cetatea Severinului, Giurgiu, Slon) nu sunt atribuite elementului românesc (ca să nu mai pomenim că Slon este datată anterior) deși stadiul cercetării lor este incipient sau cel puțin așa reiese din descrierea pe care Ioniță a făcut-o pentru fiecare cetate în parte.

Așa se face că, dacă până în 1989 toate erau românești, acum le vedem pe baza aceleași materiale arheologice și cercetări incomplete, aparținând fie bulgarilor, fie maghiarilor (p. 54). Eu zic să ne păstrăm prudența critică și să facem atribuiri savante după finalizarea cercetărilor și în deplină concordanță cu izvoarele istorice scrise, context istoric, politic, geografic etc.

Interpretarea arheologică nu poate fi ruptă din context pentru că astfel ne pomenim cu aprecieri de genul „*Stabilitatea politică asigurată timp de aproape trei veacuri de primul Țarat Bulgar ar putea fi considerată o veritabilă pax bulgarica. Disparația țaratului a transformat teritoriul nord-dunărean pentru două secole, în obiect de dispută*” (p. 21). Cu regret trebuie să îi spunem, că teritoriile nord-danubiene nu au făcut niciodată parte din primul Țarat Bulgar, dat fiind faptul că această formațiune statală nu a deținut niciodată flotă cu care ar fi putut controla Dunărea și implicit teritoriul de dincolo de Dunăre. Cu atât mai puțin se poate vorbi de „*rolul marelui fluviu de ax al primului țarat bulgar*” (p. 110). Pentru că Dunărea Inferioară nu înseamnă doar firul apei, așa cum ne-am obișnuit să credem, ci încă 900.000 ha regiune inundabilă, adică albia majoră a Dunării, cu bălți, mlaștini etc. menționate și în multe izvoare istorice. Nici bizantinii deținători de flotă nu puteau controla eficient Dunărea. Și astăzi regiunea inundabilă a Dunării este greu de controlat deși a fost modificată fundamental. Nu poți compara Dunărea cu un râu oarecare, traversabil cu piciorul în anii de secetă. Iar bulgarii, nici chiar în vremea de glorie a lui Simeon, nu aveau flotă. Din zecile de izvoare privitoare la istoria bulgarilor, doar unul menționează încercarea bulgarilor de a coloniza prizonieri de război în „*Bulgaria de dincolo de Dunăre*” episod care s-a sfârșit prin intervenția flotei bizantine. Faptul că ei nu au putut ajunge în zonă, cerând intervenția pecenegilor, dovedește că, chiar dacă a fost o încercare a bulgarilor de a se extinde și dincolo de Dunăre, proiectul nu a avut sorti de izbândă.

Nu se poate vorbi de o „*pax bulgarica*”, ci de o pacificare a bulgarilor după ce campaniile lui Simeon au sleit țara și după ce în urma răscoalei anticreștine din 902, 22 de familii bulgare vechi, războinice, au fost decapitate cu toți copiii lor.

Cultura materială de la Dunărea de Jos din secolele VIII-XI, cu analogii la sud de Dunăre, nu poate fi interpretată ca o consecință a evoluției din cadrul statului bulgar, deoarece are analogii și cu cultura materială din întreaga Europă Centrală și Răsăriteană. Prezența ceramicii cenușii dovedește doar existența unor ateliere de olărit specializate în astfel de vase și nu are nici un fel de relevanță social-politică.

Numărul mare de așezări din perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului VIII – secolul al XI-lea (primele decenii) nu se datorează stabilității oferite de țaratul bulgar (p. 111), cum susține Ioniță, ci unei creșteri demografice la nivel european (așa cum dovedesc studiile demografice) și de o anumită încălzire a vremii. Însă ar trebui să adăugăm că scăderea drastică a numărului de așezări, începând din secolul al XI-lea, se datorează integrării acestor regiuni în aria de dominație nomadă, mă refer la pecenegi, cumani, tătari, a căror prezență chiar sporadică în regiune a antrenat consecințe economice și politice nu doar la nord de Dunăre, ci și la sud de Dunăre, precum și în alte regiuni în care au fost prezenți.

Aprecierca autorului că „*nu există o lucrare care să trateze din punct de vedere istoric sau arheologic spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară*” (p. 12), rămâne în continuare o problemă deschisă pentru că volumul domniei-sale acoperă cu prisosință aspectul arheologic al problemei, însă mai puțin pe cel istoric.

Firește că interpretările de mai sus nu scad cu nimic valoarea contribuției arheologice pe care colegul nostru o aduce în lucrarea domniei-sale. Capitolul dedicat analizei informației arheologice structurat pe categorii de inventar (ceramică, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare, arme, piese de armură și harnașament, unelte și ustensile, diverse) este un veritabil instrument de lucru care cuprinde, nu doar descrierea fiecărei piese în parte, dar și analogii acolo unde este cazul. Acesta este completat cu un număr de nouă hărți în care sunt trecute siturile arheologice, descoperirile numismatice și categoriile de inventar.

Ar mai fi unele neînțelegeri mici de terminologie cum ar fi folosirea termenul de „urcior” care desemnează o infecție a conjunctivei în loc de „urcior”, termenul folosit pentru vasul specific cu corpul larg și gâtul îngust. Din aceeași familie de cuvinte fac parte și termenii de ulcea, ulcieă etc.

Concluzia „*din punct de vedere evolutiv nu putem aprecia că ar exista o legătură organică între ceramica orizontului așa-numitei culturi Dridu și cea din veacurile următoare*” ar trebui oarecum reanalizată (p. 111). În condițiile în care colegul nostru categorisește ceramica după două mari criterii, și anume tehnica de lucru (la roata rapidă sau de mână) și decor (nesmălțuită și smălțuită), firește că nu se vede nici o legătură evolutivă pentru că ceramica „Dridu” este categorisită după pastă (nisipoasă și cenușie) și decor (striat, lustruit). Dar trebuia să se vadă că în grupa ceramicii IA se află borcane lucrate din pastă nisipoasă, la roata înceată, cu ardere pătată, neuniformă, cu mărci de olar și decorată cu striuri în diverse combinații și că acestea apar în mai toate siturile analizate (Dridu-Metereze, Călugăreni, Cetățeni, Curtea de Argeș) (p. 68-69). Toate acestea sunt trăsături specifice ceramicii de tip Dridu. Cu atât mai mult cu cât singur apreciază că ceramica din secolele XI-XII este lucrată în exclusivitate cu roata de mână (p. 111), tehnică specifică secolelor VIII-XI. Firește că mai puțin se poate vorbi în Evul Mediu timpuriu de legături evolute, dar eu aș inclina spre opinia conform căreia cel puțin o parte din atelierele ceramice din perioada anterioară își continuă activitatea. De asemenea, formele de vas sunt cam aceleași, iar ceramica smălțuită apare și în „cultura Dridu”, la fel cum o parte din decoruri (cu roțița, împunsături, ghirlande) apar din a doua jumătate a secolului X- XI ,1/4.

La fel de necesar, dar și bine realizat, este capitolul dedicat monedelor și celor 20 de tezaure monetare, deși majoritatea exemplarelor provin din descoperiri întâmplătoare. Autorul atribuie intensificarea pătrunderii monetare revenirii bizantine la Dunărea de Jos din a doua jumătate a secolului al X-lea. Am înclina să credem că mai degrabă fenomenul s-ar datora înglobării Munteniei și Olteniei în aria de dominație pecenegi-cumană, aspect pe care și autorul îl acceptă (p. 112). Se cunoaște obiceiul nomazilor de a tezauriza metalul în monede sau podoabe.

În concluzie, cartea domnului Ioniță face parte, inclusiv prin subiectul pe care îl tratează, din categoria cărților „incomode” din toate punctele de vedere, de la realizare și până la concluzie. Este incomod să abordezi un astfel de subiect în condițiile în care cercetările sunt într-un stadiu incomplet, așa cum ne sugerează critica autorului. Este incomod să susții unele interpretări doar pe temei arheologic, așa cum consideră un curent contemporan și când firesc ar fi să te documentezi spre toate disciplinele conexe care ar putea sprijini cercetarea arheologică. Nu poți propune o ipoteză tangentă agriculturii istorice până când nu te documentezi cu privire la acest domeniu. Așa cum nu se poate susține o încadrare a Munteniei și Olteniei în Primul Țarat Bulgar în lipsa unor surse literare clare și precise. În aceste cazuri dovezile arheologice sunt doar o parte din arhitectura cercetării istorice.

Cu toate acestea, colegul nostru reușește să ne ofere o imagine a unui anumit stadiu al cercetărilor (deloc mulțumitor pentru arheologia românească), să repertorieze și să structureze un inventar diversificat tipologic deși scăzut numeric, să sintetizeze cronologic evenimentele politice (în fapt un șir de conflicte militare între nomazi și forțele militare europene din zonă sau din acel moment – bizantini, maghiari, țaratul vlaho-bulgar, dar și dintre bizantini și bulgari), să sintetizeze problematica descoperirilor funerare (necropole și morminte izolate).

Cartea domnului Adrian Ioniță va fi o lucrare de referință pentru literatura de specialitate a acestei perioade istorice și are șansele să devină un moment al cercetării arheologice de la care se poate începe o cercetare sistematică a acestei epoci.

Emilia Corbu

ILEANA BURNICHIOIU, ADRIAN ANDREI RUSU, *Mozaicurile medievale de la Bizere / The Medieval Mosaics from Bizere / Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere*. Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2006, 56 p. (15 il. color + 25 il. alb-negru, inserate în text)

Publicat în ediție trilingvă, micul album dedicat mozaicurilor joacă rolul major de a deschide înspre publicul inițiat sau doar pasionat, o nouă și importantă filă a istoriei medievale, și anume, complexul monastic benedictin (secolele XII-XVI) de la Bizere (com. Frumușeni, jud. Arad). Acesta constituie obiectivul unor cercetări sistematice din anul 2001, până în prezent (cu un sondaj anterior, realizat în 1981).

După localizarea geografică a sitului, autorii fac o scurtă trecere în revistă a informațiilor documentare privitoare la mănăstirea medievală, cu observația că doar pe baza acestora și fără organizarea unor cercetări arheologice, adevărata valoare a obiectivului nu ar fi fost dezvăluită. Astfel, se procedează și la o prezentare generală din punct de vedere topografic a diverselor componente majore ale complexului și se propune o limită cronologică inferioară pentru perioada sa de funcționare. Lipsește însă, cu intenția de a proteja, plasarea topografică a celor două mozaicuri pavimentale, atât în cadrul bisericii în care au fost realizate, cât și în cadrul complexului.

Așa cum era de așteptat după o simplă lectură a titlului, obiectivul principal al autorilor îl constituie dezvăluirea celor mai valoroase vestigii de la Bizere, și anume, a celor două mozaicuri pavimentale, singurele de acest gen descoperite în România, până la acest moment. În prezentarea

celor două suprafețe cu mozaic se are în vedere oferirea de date tehnice cu privire la dimensiuni, tehnici de realizare, efecte cromatice, varietăți de material folosit, motive ornamentale etc., elemente care pun în evidență diferențele și asemănările existente între cele două. De asemenea, cercetătorii sesizează caracterul pur decorativ al *mozaicului absidei sudice*, care se prezintă „sub formă de tapet”, iar despre *mozaicul navei* atrag atenția asupra posibilității ca, odată cu formele, ce se integrează în vastul repertoriu al bestiariului medieval, să fi fost preluat și caracterul simbolic al reprezentărilor.

Sub aspect cronologic, cele două mozaicuri sunt încadrate pe baze stratigrafice în faza a doua de dezvoltare a complexului, sesizată și în cazul unor componente arhitecturale, inclusiv al bisericii. Analogiile planimetrice, dar și cele formale, ale decorației pavimentale (dintre care cea mai apropiată din punct de vedere geografic este în patriarhatul Aquileei), susțin o datare relativă în secolul al XII-lea.

Concluziile preliminare cu privire la datare sau la relația decorației pavimentale cu edificiul de cult în care sunt localizate denotă un anumit grad de prudență în formulare, atitudine de înțeles având în vedere stadiul de cercetare în care se afla, în anul 2006, dar și acum, întregul complex monahal, inclusiv mozaicurile. Autorii au atras atenția asupra necesității unor acțiuni de curățare și conservare, în vederea relevării mai clare a caracteristicilor mozaicurilor fără de care nu pot fi mai atent studiate.

Toate descrierile sunt susținute de un număr mare de ilustrații, nelipsind, la acest capitol, și o oarecare tratare artistică a albumului, menită, cu siguranță, a-l face plăcut privirii oricărui interesat, specialist ori nespecialist.

Maniera de prezentare, inserarea de ilustrații explicite, care vin să susțină vizual textul, grafica atrăgătoare care ne demonstrează cât potențial artistic au descoperirile de la Bizere, constituie elemente care, în opinia noastră, asigură acestui mini-album calitatea unei „cărți de vizită” a sitului. În acest mod, se pune în practică un model folosit cu succes în alte spații, de popularizare curentă a cercetărilor și care presupune, implicit, „sustragerea” descoperirilor arheologice din sfera strict științifică, în vederea obținerii unei valorificări adecvate a vestigiilor.

Oana Toda

SUZANA MÓRÉ HEITEL, *Abația de la Pâncota și vestigiile ei*.
Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2006, 113 p.

Aceste pagini sunt dedicate unuia dintre cele mai fascinante monumente arheologice medievale de pe cuprinsul actualului județ Arad.

Volumașul pe care îl avem sub ochi stârnește impresii absolut contradictorii. „Cuvântul înainte” nu ne spune decât că este capitolul unei lucrări doctorale. Dar tot acolo, se mai menționează că „varianta revizuită” a fost tipărită într-un volum apărut la Szeged, în anul 2000 (p. 8)². Comparând cele două texte, constatăm că au aproximativ aceeași structură, cu deosebirea că textul *maghiar* este mai strâns și mai *hun* decât cel românesc. De asemenea, calitatea ilustrației (*absolut identică*) o întrece cu mult pe cea tipărită în România. Cu alte cuvinte, autoarea a revizuit textul destinat publicației maghiare, lăsându-l în varianta veche, pentru confrății, socoții probabil nesemnificativi, din propria sa țară. D-na Móre mai „uită” să informeze cum că mai

² Heitelné Móre Zsuzsa, *Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11-13. században I.*, în *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szerkesztette Kollár T. Szeged, 2000, p. 593-628.

există și un text tematic publicat de domnia sa încă și în anul 2001³. Este totuși de amintit, pentru că, acolo concluziile domniei sale avansează doar posibilitatea apariției obiectivului în cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, fără vreo antecedentă bizantină, ci numai cu o fluentă istorie benedictină⁴.

Materia cărții noi face *totalmente abstracție* de cercetarea arheologică de la Pâncota care este în curs⁵, pe care tocmai autoarea noastră a inițiat-o, în care s-a implicat direct, și care *a furnizat deja câteva informații publicate, de o importanță pe care ne grăbim să o arătăm mai jos*. Așa precum nici arheologia cea nouă, nici numele arheologului implicat nu sunt nicăieri marcate. Este oglinda unui „divorț” dureros, dintre istoricul de artă și arheologul său? De acum, mai departe, așa vom primi informațiile din cercetarea locului: separate și nearmonizate? Sunt întrebări la care am aștepta dezlegări.

În egală măsură, într-o manieră de lucru bizar de originală, în acest volum nu sunt citate progresele, informațiile ori opiniile pe care instituția muzeistică editoare le-a publicat în anii imediat anteriori, despre obiectivul-subiect (*Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, 1999, p. 91-92; Adrian A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 64-66; *Idem, Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 185-194, pl. color foto 29-32)⁶. Dacă o asemenea lipsită de respect a fost trecută prea ușor cu vederea de către Complexul Muzcal Arad este, credem noi, numai pentru a-i demonstra autoarei că nu este discriminată în cercetările pe care le întreprinde și opiniile pe care le susține. Numai că, totul este prea neelegant!

Ceea ce se citește este contestabil în cea mai mare parte, din punct de vedere al cronologiilor și interpretărilor istorice.

Nu există nici un argument pentru preexistența valurilor de pământ față de construcțiile de piatră ale mănăstirii. Palisada descrisă în secolul al XIX-lea, nu este, numaidecât, o lucrare de artă militară străveche, ci s-a (re)utilizat (?) masiv tocmai în clipele cuceririi turcești, contra artileriei de foc. Chiar observatorii romantici, au notat că unele bârne erau „date cu mortar pentru mai mare rezistență” (p. 43). Or, mortarul era departe de a fi implicat în lucrări de fortificare cu bârne și pământ, în preajma sfârșitului primului mileniu creștin. Deci, orice fel de datare legată de fortificațiile de tip *Burgwall* (p. 43), este prea îndrăzneată și, în acest moment, inutilă. Mai subliniem apoi că lectura autoarei este în întregime tributară unei singure opinii, care se întâmplă a fi a propriului soț (Radu R. Heitel, 1995) și pe contextul destul de evident legat de secolul al XI-lea (pe baza mormintelor cu monedă), de la Arad-Vladimirescu. Tocmai aici, lectura bibliografiei maghiare, care este consecvent urmărită în toate celelalte compartimente/capitole, i-a scăpat complet autoarei. Oricum, pentru a nu lărgi prea mult această colaterală problemă, vom face trimitere la propriile noastre analize, apărute cu circa un an înaintea cărții Pâncotei⁷. Doar că nici măcar devierea planimetrică, dedusă din anume desene, nu se poate asocia cu fortificațiile, ca să nu mai scriem că, în fapt, ea însăși este atât de nesigură, încât nu mai trebuia

³ *Monostorok a Maros mentén*, în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkeleti Magyarországon. Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Pannonhalma, 2001, p. 272-275.

⁴ *Ibidem*, p. 273.

⁵ Vezi CCA (www.cimec.ro), care informează asupra a trei campanii arheologice din anii 2000, 2002, 2004. Referințele noastre vor fi făcute în continuare la paginile web. Din acest motiv, nu se va specifica decât anul de publicare, nu și paginația.

⁶ Mai adăugăm și *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (Coordonator Adrian A. Rusu, Cluj-Napoca, 2000, p. 204-207), despre care autoarea are certă cunoștință, argumentabilă printr-o notă critică legată de un alt obiectiv din jud. Arad.

⁷ *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 80-97.

filozofat pe seama ei ori trimis către cazuri reale investigate într-o regiune (Bârsa) care nu are nimic comun cu Aradul, nici din punct de vedere cronologic, nici stilistic. Iar, corecția cea mai dură survine, implacabil, în urma campaniei arheologice a anului 2004, care afirmă cum că valul s-ar putea data, „cel mai devreme, în secolul al XII-lea”⁸. Până la acceptarea fortificării din vremurile secolului al XVI-lea, nu ar mai fi decât o altă campanie de cercetare și coroborarea cu varul din jurul bânelor.

Deși autoarea remarcă un mare grad de relativitate în redarea corectă a planimetrice pe toate planurile arhivistice avute la îndemână, deși sunt cel puțin două faze majore de intervenție pe planimetria monumentului, din care una pare a aparține, destul de sigur, secolului al XII-lea, deși există un act explicit din anul 1425 (care conține termenul de *reedificare*) și componente arhitectonice gotice relevate de către protoarheologii secolului al XIX-lea, concluzia majoră este aceea că nu este posibil a se opera cu un dat atât de ferm încât să se facă raportări irefutabile la epoca secolelor X-XI. Metodologic este fundamental greșit. *Absolut nimeni nu-i ceruse autoarei să se angajeze în asemenea speculații*. Având în vedere antecedentele de publicare, *este vorba despre repetarea speculațiilor*. Mecanismul de fixare istoriografică este cu atât mai de neînțeles cu cât, *cercetarea arheologică a monumentului fiind în curs*, o parte a concluziilor *trebuiau reajustate în funcție de datele ei*.

Datele arheologice au evoluat, cum este firesc, mai întâi în funcție de preconcepțiile istoricului de artă, apoi tot mai independent. Dacă în prima campanie se înregistrau „deficiențe ... la nivel de etape de construcție, relațiile dintre ziduri”, însă „Ipoteza formulată de Suzana Heitel pe baza acestor desene, privind originea bizantină și datarea timpurie a primei sau a primelor două biserici, dispune deja de argumente arheologice solide”⁹. În urma campaniei a 2-a „nu se poate preciza dacă biserica a fost o bazilică construită într-o singură etapă, cu nave laterale extrem de înguste, sau s-a format prin înglobarea unei biserici mai mici, căreia i-au aparținut zidurile interioare”¹⁰. În ultima campanie raportată, nu mai aflăm decât despre o bazilică certă, fără nici un fel de atribuire de rit¹¹.

„Compartimentul” de la nordul bisericii ajunge să fie respins ca sacristie sau drept unul dintre pastoforii (p. 31), în favoarea unei posibile capele funerare (p. 50). Argumentul, singurul de altfel, este acela al descoperirii în apropiere a unuia dintre frumoasele și insolitele plăci de altar. Numai că, respectiva încăpere *nu este absidată*, numai că, în viața cea lungă a mănăstirii, *o sacristie trebuie să fi existat alături de altarul principal*, iar altă clădire învecinată, cu o astfel de funcție, *nu există*. Ceea ce urmează paginat, în legătură cu analogii de capele, mai arc vreun rost?

Arheologia preia denumirea de „capelă”, dar constată numai podiri cu cărămidă de proastă calitate și urme de boltă din același material. Încheie însă, cu o altă radicală corecție: construcția poate fi datată ipotetic în secolele XIV-XV¹². Concluzia este simplă: nu s-au argumentat prin nimic funcțiile de „capelă” ale acestei încăperi, iar utilitatea de sacristie trebuie readusă în atenție.

Amețitoare ni se pare și forțarea interpretării „plăcilor” ceramice (p. 43). Cele cu „dinți de ferăstrău”, nu sunt altceva decât banale *cahle*, aparținătoare secolelor XV-XVI. Sunt realizate prin stantarea lutului moale în tipare cioplite în lemn. Deci, se pot comenta ca fiind *rustice*, nici pe departe deosebite. Cele cu rețele mai fine (p. 95, fig. 22f) sunt ștampilate, într-o manieră identică în care se ștampila o parte a veselei ceramice. Dacă au forma unor discuri, iarăși nu înscamnă că nu aparțin decorului de sobe. Asemenea plăci sunt bănuite ca existând și în arhitectura

⁸ CCA 2005, sub voce.

⁹ CCA 2001, sub voce.

¹⁰ CCA 2003, sub voce.

¹¹ CCA 2005, sub voce.

¹² CCA 2003, sub voce.

Evului Mediu târziu¹³. Baghetele de la p. 95, fig. 22i, care nu sunt decriptate în volum, sunt imitații de torsade care se aflau prezente la colțurile sobelor. Tot ceea ce urmează, cu referire la Zalavár, Pribina, Metodiu etc., este *absolut* superfluu.

Comparativ, prea puțin se insistă însă asupra cărămizilor pavimentale care, condiționate de o situație arheologică incontrollabilă, sunt presupuse ca de la mijlocul sau a doua jumătate a secolului al XI-lea (p. 49), deși în modul cel mai evident, ar fi romanice, nu de origine bizantină. Or, aici se simte o lipsă cronică de lectură specială. Singura analogie a grupului este, de astă dată, am putea-o spune fără rezerve, pescuită dintr-un manuscris grec de la Vatican. Obstinat, nu se dorește lărgirea analogiilor către arta pre- și romanică. Cu toate că – ne pare rău dacă aceasta ar suna ca o lecție – , în timpurile care îi sunt plăcute Suzanei Móré Heitel, cele două jumătăți ale Europei erau departe de a dezvolta creații artistice total divergente. Dacă acestea s-au scris în dreptul compartimentului „Decorului arhitectural”, discuția se reia și în alt loc, care privește mobilierul liturgic (p. 49-50), ceea ce lasă neclară concepțiile autoarei în privința clasificării materialelor.

Noi refuzăm să socotim dragonii sculptați în relief plat, de pe laturile scurte ale plăcii uneia dintre mesele de altar, ca formând o familie cu plăcile ceramice de paviment, în care sunt reprezentate o pereche de patrupede în relief. Mai scriem apoi că *nu există nici cel mai mic indiciu în legătură cu incrustații în piatră*, la aceleași laturi de masă. Supuse analizelor chimice, adânciturile și-au dovedit goliciunea (p. 73, nota 164).

Iarăși, *total inexplicabil*, „nu ne putem propune în cadrul lucrării prezente abordarea problemei complexe privind sursele stilistice ale reprezentărilor de animale” (p. 49). Aceasta, după ce, analiza *părea* a urmări stabilirea precisă a provenienței și datării superbilor piese. În sfârșit, încurându-se în propria logică și încurcându-ne definitiv și pe noi, mai găsim, *totuși*, idei despre animale și ceva mai încolo (p. 53).

Relieful plat, pe care autoarea îl socotește atât de bizantin (p. 46), nu este o necunoscută a artei romanice. Altarele de la Pâncota, sunt atât de „bizantine”, încât analogiile furnizate provin de la Borosima (sec. VI-VII, Hertegovina, p. 71-72, n. 151, 96, fig. 23) sau Regensburg (nedatat, Imperiul Romano-German, p. 72, n. 152, 96, fig. 24). Despre ele textul propriu zis nu spune absolut nimic, nici nu conciliază depărtările cronologice sau geografice semnificative. Dar dacă modelul/decorul reapare, la o distanță de patru-șase secole față de primele exemplare identificate, este mai mult decât evident că a existat o continuitate de folosire. Sunt altarele de la Pâncota, ultimele și cele mai nordice exemplare ale acestui tip?

Fragmentul de antependium (cancelul) amintește de „ornamentația altarelor bizantine sau occidentale” (p. 48), numai că nici unul din cea de-a doua categorie nu este adus ca analogie. Dacă cineva ar dori să o confirme sau să o contrazică pe autoare, este nevoit să întreprindă propria sa cercetare. Este destul să amintim doar că, la 1277, sașii care atacau catedrala de la Alba Iulia nu s-au oprit decât în fața cancelului bisericii. Desigur, nimeni nu știe cum a arătat, dar că exista, peste tot, ca mobilier de cult, în oricare biserică importantă a ritului catolic, nu este nici un dubiu.

Cu toate că a subliniat grijuliu cât de labilă este legătura cu monumentele primului țarat bulgar, mai departe, în cursul paginației, autoarea construiește pe cronologia contextului bulgar (p. 42). În final, nu am înțeles ce datare preferă pentru *cea mai veche* fază a Pâncotei. Secolul IX, X, XI sau XII? Analogiile bulgare sunt de la sfârșitul primului și din prima jumătate a celui de-al doilea, decorația altarelor este atribuită secolelor X-XI, planimetria secolului ultim. Cu alte cuvinte, nici o cronologie nu este stabilizată. Ce este comun, ce este real și de reținut finalmente din toate acestea? Nici autoarea nu dă vreun semn de preferință, nu transmite nimic

¹³ Vezi exemplificările noastre din *Ziridava*, 19-20, 1996, p. 144.

cert. Fără avertisment, volumul se încheie brusc, lăsându-ne cu insatisfacția unei cercetări nefinalizate. În ultimul ei aliniat, concludiv (p. 54), totul *pare, poate* și este *probabil*.

Acum, despre cele mai vechi elemente, cercetarea arheologică se referă doar în cadrul celei de-a treia campanii la materiale de epocă „slavă”, aglomerând însă datele despre o ceramică din secolele XI-XII¹⁴ și morminte din care nici unul nu a fost datat (încă?) în secolul al XI-lea.

Trebuie să o scriem noi, că Suzana Móré Heitel, ne-a indus, de fapt în eroare, și ceea ce a publicat, ar merita doar titlul de *Informații și interpretări privitoare la începuturile abației de la Pâncota*. Într-adevăr, cineva va trebui să reia o discuție despre lespezea funerară cu inscripție romanică (p. 108, pl. 39/6a-b – una dintre foarte puținele de asemenea factură descoperită pe teritoriul României) sau ancadramentul gotic (p. 91, fig. 15, identic, se pare cu piesa desenată la fig. 39/5 – databil în secolele XIV-XV, care reclamă, evident, luarea în discuție a unui șantier serios care a intervenit la mănăstire; un alt fragment gotic a fost găsit și în cercetarea arheologică mai nouă¹⁵); și desigur, nu numai la acestea. Dar, cahelele mărturisesc amenajări locative serioase, iar despre mormintele deja golite, nu am reținut nici un fel de nouă judecată. Regăsirea urmelor unor construcții turcești în chiar perimetrul bisericii, conservarea uimitoare a unor componente de arhitectură, readuce din nou în atenție, cât de mult am putea acorda credit „cercetărilor” și „observațiilor” secolului al XIX-lea.

Pentru că ar fi obligatorie continuarea investigării Pâncotei, noi spunem doar că o așteptăm comunicată cu mai multă prudență și mai bine documentată. Dacă arheologul nu se va concilia cu istoricul de artă, atunci cercetarea va fi un eșec, stârnind, ca în aceste pagini, un val de corecții și întrebări.

Adrian Andrei Rusu

DANIELA MARCU-ISTRATE (coordonator), ANGEL ISTRATE, VICTOR MORARU, *Sacru și profan într-un oraș european 1150-2007. Piața Huet – o punte peste timp. Sacred and profane in an European City. Huet Square – a Bridge beyond time*. Brașov, Edit. Hieronymus, 2007, 122 p.

Ambiția Sibiului de a deveni un oraș european *cu titlu* s-a tradus printr-o muncă trudnică. Evident, dată fiind conjunctura generală, ea nu a putut scăpa de heirupismul autohton specific, căruia îi cad victimă calitatea și rezolvările mai potrivite.

După ce s-a început cu buldozerele (p. 14), săparea Pictei Huet a fost apoi adjudecată de *una dintre foarte puținele* firme de arheologie privată agreată de către Ministerul Culturii și Cultelor (SC Damasus SRL). La distanță scurtă de la finalizarea lucrărilor din teren și la puțin răgaz pentru prelucrarea liniștită și temeinică a informațiilor, familia de arheologi din firma sus-numită, împreună cu arhitectul proiectant, s-au unit pentru a pune la punct o expoziție și, ceea ce ne interesează pentru rezistență, o primă sinteză publicată.

Scopul volumului nu s-a lăsat descifrat probabil nici pentru autorii săi: a fost conceput ca un ghid de expoziție, o informare generală de natură publică, un aperitiv pentru datele științifice? Cam toate par a se întâlni și toate au lipsuri pentru a ajunge ceva clar definit.

În „Strategia cercetării” se declară mai întâi *rezultatele*, adică o documentație de „aproximativ 1500 de pagini”, o arie săpată/acoperită de 2100 m², cu implicarea a opt arheologi, cu maxim 50 de lucrători necalificați.

¹⁴ *Cronica 2005*, sub voce.

¹⁵ *Cronica 2005*, sub voce.

Conform sumarului, cercetarea arheologică este redactată de către familia Istrate. Când se detaliază operațiunile, lui Anghel Istrate i se atribuie doar lucrări de teren și prelucrarea ilustrațiilor (p. 9). Din colectivul de teren au făcut parte mai mulți arheologi tineri, unii cu experiențe relativ limitate, dar a căror implicare în formularea concluziilor nu se întrezărește. A meritat doar marcată lucrarea „intermitentă” la desenele de șantier, ca și când ar fi fost vorba despre o treabă secundară sau ușor depreciață față de restul operațiunilor. Oasele de animale au fost prelucrate (p. 10), dar nici un singur rând concludiv nu a fost formulat. Studiul „obiectelor speciale” a fost încredințat separat. Mariei Crângaci-Țiplic (p. 10), dar nu vom ști dacă identificările despre care va mai fi vorba mai jos, îi aparțin ei ori nu. Sunt menționați apoi cam toți arheologii Sibiului, care prin „cunoștințe profunde” au adus un „profit” nedefinit la o finalitate încă nevăzută.

În situl inițial, cu pante abrupte și hogășe, s-au făcut terasări. O monedă de secol XII este menționată, fără cronologie precizată (p. 19), cu toate că nu este deloc indiferent de când datează ea. Aceasta pentru că, cine se pricepe la arheologie o știe, emisia monedei oferă datarea *post quem* a începuturilor amenajărilor medievale. Deși există *două dominante majore* (cetatea și biserica), sunt socotite mai importante cimitirul și depunerile moderne, care, de fapt „au dispărut complet” (p. 17).

S-a socotit necesară introducerea a două pagini de „Repere istorice”. Primul aliniat începe cu o primă eroare: coloniștii conduși de Hermann ar fi întemeiat orașul Sibiu. Corect este doar că ei au întemeiat o așezare, care era chiar *sat*, probabil lângă cetatea regală (despre care va mai fi vorba). Din acest motiv, este cu totul improbabil a se accepta că „primii ocupanți medievali ai sitului au fost coloniști sași” (p. 19). Din nou autorii dau dovadă de o limitare interpretativă exagerată, atunci când socotesc că terasările „nu ar fi străine acestei populații ce venea din Europa vestică” (p. 19-20). Se invocă *două* cazul Sighișoarei (cercetată de către Daniela Marcu), fără să se știe că a pregăti terenul pentru o cetate era departe de a fi un apanaj etnic sau social: în cazul nostru, al coloniștilor sași. Dacă a fost o cetate regală, dacă sașii lui Hermann s-au așezat alături, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, nu se pot concilia cele două realități. Oricum, nici cea mai mică frământare nu este exprimată apropo de realitatea unei autorități de stat (regale și comitatense), în raport cu oaspeții. Ceea ce se citește este o istorie care îi face pe noii veniți dintr-o dată și de la început capabili să ridice totul *ex nihil*. Din păcate, nici măcar pionierii Vestului Sălbatic, la o distanță de câteva sute de ani, nu au fost capabili de asemenea performanțe.

Se consideră că primele și, implicit, cele mai vechi complexe ale locului sunt două cuptoare de var pentru care „nu avem nici o îndoială că ele au pregătit varul pentru zidul de incintă și pentru primul locaș de cult al comunității săsești” (p. 21). În mod contrar, *noi ne îndoim foarte mult de o asemenea concluzie*. Mai întâi pentru că nici un fel de comunitate medievală nu a fost într-atât de anormală încât să-și asume *concomitent* programe de construcție de o asemenea anvergură, *imediat* după ce și-a descărcat calabalăcul din căruțele călătoriei spre noua patrie. Mai departe, cel puțin la cuptorul 2, se poate comenta că a fost în afara zonei inițiale de înmormântări (vezi și comentariile de la p. 31). După datări, am putea trage concluzia că cele două cuptoare au avut o funcționare sincronă, tot în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Așteptăm și aici un punct de vedere suplimentar. Calitatea de mortar ar fi trebuit comparată cu resturile din zidurile de incintă, căci, de o asociere cu zidurile primei biserici „pe care în mod tradițional o amplasăm în interiorul bisericii actuale”, nu poate fi vorba din punct de vedere strict tehnic.

Dovada bisericii nu poate proveni *direct* din existența cimitirului (care putea fi și independent). Ceva mai departe, se serie că „cel mai vechi orizont se caracterizează printr-un pământ negru cu rari pigmenți ceramici rezultați din rularea stratului preistoric” (p. 21). Cu alte cuvinte, mormintele existau *înainte de un locaș de piatră*. În mod preventiv, pentru a mai păstra

ideea unei biserici construite *de la început*, ar mai fi fost de strecurat posibilitatea unui lăcaș de lemn. Imediat se pune în aliniat și al doilea orizont de înmormântare, care, de astă dată, conține și elemente de construcție. Numai că, ceea ce ar fi o concluzie, nu este strict orientată către vreun orizont anume dintre morminte, ci spre cele două *laolaltă*, iar datările sunt socotite „începând din a doua jumătate a sec. al XII-lea și până spre mijlocul veacului al XIV-lea” (p. 21, 24).

Numărul mormintelor scoase la lumină este remarcabil (1833, cu estimarea unui număr posibil de 5000). În fapt, acest efort a fost cel mai serios și, totodată, cel mai ușor de restituit, fie și în forma prealabilă. Treimea de morminte timpurii nu poate fi socotită strict aparținătoare sașilor (p. 70), ci unei populații catolice mixtate (funcționari regali, clerici, negustori, alții).

Mai departe „tot în acest interval [a doua jumătate a sec. XII-XIV] au fost construite capela de plan rotund ... și capela Sf. Iacob” (p. 24, 39, 42). Afirmția este ultra generală și conduce, iarăși, la alte neînțelegeri. S-ar putea pricepe că alături de cetate și biserica parohială s-a ridicat *concomitent* și una dintre capele. Numai că, cel puțin planimetric, rotonda este mai veche, iar capela Sf. Iacob se poate data cel mai devreme la sfârșitul secolului al XIII-lea. Ea are clare elemente gotice, dar cu toate acestea „poate fi atribuită aceluiași șantier ca și zidul de incintă și rotonda” (p. 42). Aceste lucruri nu ar fi trebuit scrise într-o recenzie, ci în textul recenzat. Logica interpretărilor este, în acest caz, cu totul anormală.

Rotonda dedicată Sf. Ioan este definită cu „navă” (p. 30, 45), dar în plan nu există nici un fel de compartimentare care să scoată în evidență un altar și o navă, ci doar un fel de atriu (pronaos). Însă pentru autoare, „lectura” arhitectonică este următoarea: rotonda întreagă este ceva aparte (nici altar, nici navă), iar nava este un spațiu pătrat (p. 42). Deși nu a cercetat-o direct (săpăturile aparțin lui Petre Beșliu și Zeno K. Pinter, vezi și pl. 1, p. 15 – unde nu există cartare pe ea, apoi foto 40, de la p. 43), se avansează tot felul de „noutăți”. Pentru a lămurii lucrurile, informăm că este vorba despre o „capelă dublă”, a cărei absidă a altarului a fost, dacă nu la parter, măcar la etajul sprijinit de stâlpul central. Iar „nava” nu este altceva decât un acces, nu o componentă a spațiului liturgic. Cineva mai isteț s-ar fi putut gândi chiar la ipoteza unui turn-clopotniță, cu bază rectangulară ori numai la un turn-scară. Nici interpretările de sincronism între cele două părți (p. 48), nu sunt fără fisuri. Cele două componente au o statică diferită, care a fost cunoscută de constructorii lor. În legătură cu maniera de zidire, nici acesta nu este deplin doveditor: și alte construcții au fost plasate în aceleași vremuri, aproape numai pentru că au *aproximativ aceleași pietre și duc lipsa cărămizilor*. Dorim să se renunțe și la „poate baptisteriu”, altfel Daniela Marcu-Istrate ar fi obligată să explice pe cinci dintre mături botezau sașii pe la 1200. Dacă printre sași toți erau creștini, probabil că ar fi vorba despre pecenegi sau poate chiar români.

Noțiunea de „prepozitură liberă” (p. 12) este un termen la care autorii ar trebui să revină cât de urgent. 1322, anul menționării primei „bazilici” sibiene, este de asemenea de reformulat. Dacă am scrie că a fost o biserică „hală”, tot atâta dreptate am avea.

În privința bisericii parohiale actuale, concepția cu „șantier ... care se va derula, cu scurte întreruperi, până în primele decenii ale secolului al XVI-lea” (p. 24), este potrivită unui arheolog care nu are decât concepții cu totul vagi în legătură cu mecanismele de activitate ale șantierei medievale. Dacă ne gândim doar la ridicarea, în prima jumătate a secolului al XV-lea, a două noi capele, trebuie să acceptăm întreruperi în altă parte. Aceasta pentru că deținătorul complexului a fost unul singur.

Deși face remarcate morminte fără urme de la vreun șantier de construcții, aceleași morminte sunt „argument decisiv pentru a plasa în acest interval [a doua jumătate a sec. al XII-lea] construirea bisericii parohiale” (p. 50). Cum în interiorul bisericii parohiale actuale nu s-a făcut

nici o cercetare arheologică, *nimeni* nu poate ști *câte biserici mai vechi* vor fi fost sub ea, cu atât mai puțin *care le-a fost planimetria*. Tot ceea ce este presupus pe seama primei biserici este, din păcate, cel mult o ipoteză. La fel de ipotetic este și turnul aceleiași biserici. În lipsa unor elemente clare, prin masivitate, reclamă mai curând o perioadă mai târzie (gotică). Nici mai departe nu putem reține nimic ca fiind serios în remarcarea etapelor de construcție, la care demonstrația se bazează doar pe experiențe personale de la Sighișoara. Dacă cineva își poate închipui că o biserică ca cea a Sibiului, a putut funcționa fără sacristie, până pe la 1424-1432 (p. 52-53), atunci în vom invita să meargă din nou la școală. La fel se va întâmpla dacă vom presupune că o capelă (Sf. Nicolae) poate „prelungi turnul spre vest” (p. 53). Mai avem o „capelă funerară” pe latura sudică a corului, a cărei funcționalitate medievală este clară doar pentru autori.

Nu putem înțelege cum capela Sf. Maria a fost clădită „în jurul corului gotic”? Deci a avut rolul unui fel de deambulator? De fapt, corect, ea a funcționat amenajată în acel spațiu, fără să-l ocupe în totalitate.

Cu totul cronat, se afirmă că Turnul Preoților și capela Sf. Ladislau se aflau la sud-estul terenului (p. 20), pe când harta tipărită le așează riguros la sud. Singurele certitudini oferite sunt celea ale „evoluției nivelului de călcare în apropierea bisericii” (p. 24).

Dacă biserica Sf. Ladislau a aparținut prepoziturii, atunci ea nu se poate socoti „capelă” (p. 71). Nu cred că ar mai fi loc de dubiu (cu o capelă Sf. Iacob), din moment ce hramul însăși al prepoziturii fusese cel al regelui Ladislau I cel Sfânt, al Ungariei.

Deși cunoaște discuția despre existența unor prime fortificații de lemn, autoarea principală le respinge pe temeiul că *ea* nu le-a găsit și pentru că „fortificațiile de pământ nu erau nicidecum specifice sașilor la instalarea lor în Transilvania” (p. 33). Doar că elementele de fortificare au apărut exact acolo unde echipa de cercetare nu și-a extins competența (est) și nu au fost necesare în dreptul unei pante accentuate (din nord). A doua afirmație face parte din categoria „incultură istorico-arheologică”. Dacă până și cavalerilor teutoni instalați în Bârsa li se ceruse să ridice doar „cetăți și orașe” din lemn (1211), ar trebui să o credem pe Daniela Marcu-Istrate, în legătură cu vreo predispoziție specială a coloniștilor sași?

Datarea unei cetăți de *piatră*, din intervalul anilor 1172-1196 (p. 12), nu are nici o bază documentară sigură. În dreptul discuției speciale legate de aceste ziduri nu avem nici un fel de elemente de cronologie absolută (p. 32-38).

Se preia intervalul 1357-1366, pentru construcția celei *de-a treia centuri de fortificații*. A fost uitată însă cea *de-a doua*. Măcar pentru orientarea profanilor, asemenea informație trebuia inserată. Incinta nu a putut fi un „spațiu public” (p. 13), ci unul esențial locativ, cu utilități publice.

Ultima oprire o vom face în dreptul materialelor arheologice.

Imaginile veselei ceramice deja ne conduc către reacții contrare celor dorite sau tipărite în volum. Lăsând deoparte poziționarea imaginii ceramicii secolelor XV-XVI (foto 104, p. 80), înaintea celei de secol XII-XIII (foto 105, p. 81), avem de operat câteva corecții majore. În cadrul celei de-a doua ilustrații, *majoritatea* fragmentelor nu provin din intervalul indicat, ci ajung bine în secolul al XIV-lea. Cu totul anacronic, autorii mai cred în „specificul săsesc” ale vaselor din secolele XII-XIII. La ea sunt de adaos 5 % „ceramică locală” (p. 81). Acum ar fi de rezolvat, în sfârșit, cine erau acei localnici misterioși, care nu erau sași. Moștenind clișeul desuet al sașilor „non-autohtoni”, la un veac de la așezarea lor în Transilvania, autorii continuă să săvârșească cu ignoranță *jignirea minorității germane*. Siguranța datărilor este contrară precizării potrivit căreia „majoritatea pieselor” au provenit „din umplutură sau din situații neconcludente” (p. 80). Ce să mai scriem despre faptul, insolit și el, al restrângerii cantității de ceramică din veacurile următoare (p. 81).

Trebuie să specificăm noi că „ochiurile de sticlă” (p. 82), nu au provenit nici de la ochelari, nici de la vreo farmacie, ci, cel mai probabil de la geamuri.

Suntem siguri că expertul consultat pentru datarea „vârfului de spadă”, nu a fost colegul nostru Zeno K. Pinter. Nici domnia sa nu ar fi fost vreodată capabil să dateze o spadă *numai* după vârful ei rupt.

Între „obiectele de port” (traduse în engleză prin „accesorii vestimentare”, p. 82) s-au strecurat neînțelese „obiecte de os”. O „biluță de piatră” a ajuns tot aici, fără să știm cum a fost ea vreodată purtată. Să adăugăm la neștiința noastră și pipele, lingurița și o închizătoare (p. 83). Nu vom scrie nimic despre telegrafierea informației privitoare la scoicile din inventare, pentru că ar trebui să oferim o nouă lecție despre cum se poate interpreta o anume parte a inventarului (în nici un caz cu referire la pescuit!). Imaginea ilustrativă (fig. 108, p. 83) a acelorași (de fapt, altele) „obiecte de port”, ne indică ce ușor poate confunda un arheolog care sapă prea mult și citește prea puțin, întăritoarele de cuțite de import, cu decorațiile vestimentare.

Pietrele profilate, adică cele care indicau podoaba majoră a clădirilor, elemente vitale de cronologie și componente de artă, au fost expediate în șase rânduri și două imagini (p. 83-84). În viitor, se va angaja competența unui cunoscător pentru a mai poliza imaginea de prea-săpători ignoranți într-alc arhitecturii medievale a semnatărilor.

La monede a fost socotit că este relevant să ni se scrie că a fost descoperită o monedă romană, fără absolut nici o relevanță pentru istoria sitului, în loc să ni se scrie *măcar* de când datează primele monede medievale. S-a considerat, probabil, că ele vor forma „surpriza” viitoarei publicații majore.

La „Bibliografia selectivă” (p. 122) am putea doar comenta că picturile Iulianei Dancu ar fi meritat și folosite; că Hermann Fabini putea fi citit fie în germană, fie în limba română, nu în ambele limbi; că lectura lui Paul Niedermaier putea fi prelungită măcar prin volumul al doilea al lucrării sale. Am dedus doar că utilitatea lui „idem” a fost exclusă pentru a asigura o șansă suplimentară lecturii vulgarizate.

Am apreciat îndeosebi numeroasele imagini de șantier (împreună cu familia autorilor, vizitatori, muncitori), care au fost, cu siguranță, unele dintre cele mai bune documente ale acestei lucrări.

Adrian Andrei Rusu

DORINA NEGULICI, *Feronerie brașoveană secolele XV-XIX*. Brașov, Ecran Magazin, 2003, Brașov, 264 p.

Cărțile care privesc istoria artefactelor de pe teritoriul actual al României sunt puține. Tentația subiectului pare să fi fost mică sau prea puțin exersată.

Deschizând cartea recenzată, observăm faptul că încă din introducere autoarea ne previne asupra calității slabe a documentării, care ar consta în consultarea „lucrărilor unor specialiști de recunoscută autoritate în materie, dar nu foarte mulți și mai ales nu de dată foarte recentă”. De fapt bibliografia găsită de Negulici este învechită, iar specialiștii din acest domeniu sunt numai trei: Temesvári Ferenc, Andrei Pănoiu și Tancred Bănașeanu; cei trei sunt citați cu lucrări din anii 60-70, dintre care unele nu au legătură directă cu subiectul. Din cele 36 de studii și articole publicate, doar cinci datează din perioada postdecembristă, iar 31 sunt din perioadele antebelice (5), interbelice (3), al doilea război mondial (4) și din perioada regimului comunist (19). Vechimea lucrărilor consultate contează mai puțin, decât faptul că acestea nu sunt relevante sau nu au nicio legătură cu subiectul propus de autoare.

Întregul discurs din *Cuvântul înainte* atestă faptul că autoarea nu cunoaște nici noțiunile generale și nici bibliografia generală a domeniului de care se ocupă¹⁶. Astfel aceasta utilizează studii aflate în afara subiectului, cărți de popularizare sau broșuri ale unor muzee. Bibliografia selectivă este destul de restrânsă din punct de vedere cantitativ și de fapt reprezintă întreaga bibliografie citată, căci în cele 180 de note nu apar și alte titluri decât cele din bibliografia selectivă.

Trimiterile bibliografice arată că Negulici nu utilizează corect sistemul clasic de notare, așa că *idem* apare mereu, obsedant, în locul altor formule. De fapt, citind cu atenție notele, observăm că autoarea nu știe deloc cum se utilizează formulele latinești, astfel că nu întâlnim deloc *eadem* sau *ibidem*, iar *idem* și *op. cit.* sunt folosite fără nicio noimă. Abrevierile titlurilor și vreunul din sistemele de citare folosite pentru periodicele din țară și din străinătate îi sunt cu totul străine autoarei.

Unii autori au nume scrise eronat, de exemplu Reiner Kahsnitz¹⁷, care este citat în variantele de „Rainhard Kahsnitz” (p. 260, nota 143) și Rainer Kohnitz (p. 258, notele 80, 82), Ștefan pascu (sic!) (p. 258, notele 80, 82), Franz Sales Mazer (sic!) în loc de Meyer (p. 260, nota 124) etc.

În *Introducere* sunt prezentate pe scurt toate capitolele și se aduc mici „lămuriri” care de fapt urmăresc să scuze, fie lipsa de substanță a unor capitole, fie deficiențele de documentare, de datare și încadrare a pieselor ori să argumenteze inserarea unor obiecte și piese care n-au de face cu domeniul pe care și l-a propus să-l cerceteze. Și dacă tot suntem la partea de scuze, cred că autoarea ar fi trebuit să o facă și pentru tipologiile hazlii și nenumăratele ineptii cu care și-a împănât lucrarea.

Din păcate, trebuie să încep cu un verdict: cartea d-nei Negulici nu merită o recenzie propriu-zisă, pentru că ar trebui rescrisă în întregime. De aceea îi voi face aici o prezentare restrânsă, cu câteva mostre care să lămurească despre calitatea pe care o are și cu aprecierile pe care ni le-a stârnit.

Autoarea folosește pentru volumul său de „specialitate” un limbaj prețios, presărat cu figuri de stil, care sunt de fapt cuvinte alăturate pompos ce creează confuzii și stârnesc ilaritate. Dar, și mai grav, majoritatea titlurilor din cuprins nu sunt acoperite de conținutul capitolelor, iar multe dintre „obiectele de feronerie” din catalog nu fac parte din această categorie sau sunt determinate eronat.

Dacă aş caracteriza în câteva cuvinte primul capitol aş spune că este o simplă compilație încropită din câteva studii despre relațiile comerciale ale Brașovului și câteva culegeri de documente privind breslele, publicate în perioada 1970-1999. Notele acestei compilații (45) nu conțin nici o trimitere bibliografică despre feronerie, despre evoluția meșteșugului și a tehnicilor de prelucrare a fierului în spațiul românesc sau în cel european.

Evitarea unor subiecte precum apariția metalurgiei și prelucrarea fierului în antichitate și în Evul Mediu își are originea în lipsa unei cercetări minime în domeniu. Trecând peste exprimarea

¹⁶ Spre ex., H. R. Allemagne, *La Serrurerie ancienne*, Saint-Cloud, 1902; Idem, *Ferromnerie ancienne* (catalogue du Musée le Secq des Tounelles à Rouen), I-II, Paris, 1924; Idem, *Les anciens maîtres serruriers et leurs meilleurs travaux*, I-II, Paris, Gründ, 1943; C. Arminjon, M. Bilimoff, *Art du métal*, Ed. du patrimoine, 1998; L. Bakony, J. Rovičre, *Pratique du fer forgé*, Eyrolles, 1981; P. Benoît, D. Cailleaux, *Moines et métallurgie dans la France médiévale*, A.E.D.E.H., 1991; G. Brodbeck, *Le serrurier*, Eyrolles, 1982; J. J. Brunner, *Der Schlüssel in Wandel der Zeit*, Berne & Stuttgart, P. Haupt, 1988; P. Clérin, *La sculpture en acier*, Paris, Dessain et Tolra, 1993; M. Felman, *Des clefs et des hommes*, Paris, Ed. Charles Massin, 2000; A. Hefner, J. Heinrich, *Eisenwerke oder Ornamentik Schmiedekunst des Mittelalters und der Renaissance*, I-II, Frankfurt pe Main, 1870.

¹⁷ R. Kahsnitz, *Meisterwerke Nürnberger Schlosserkunst im Germanischen Nationalmuseum*, Nürnberg, 1985.

greoaie ori puerilă, observăm că autoarea a expediat în câteva rânduri momente importante din istoria meșteșugului prelucrării din antichitate până în evul fierului (p. 9)¹⁸, iar despre prelucrarea fierului în epoca modernă sau în perioada revoluției industriale, nu ne relatează nimic. În schimb, descrie lăzi de breaslă pe câteva pagini, deși nu era cazul în acest capitol. Dar, fiind aici, nu am putea trece peste monumentalitatea afirmației prin care fierarul este proclamat primul producător pentru comerț din istorie. Și așa, toată preistoria a fost aruncată peste bord de „competența” autoarei!

Într-un al doilea capitol, intitulat *Aspecte ale tehnologiei fierului în Evul Mediu*, sunt prezentate sumar și unele probleme legate de prelucrarea fierului. Dar erorile existente în rubricile acestui capitol sunt frapante, așa încât pare inferior primului capitol, în care existau, totuși, niște informații despre exportul cu produse de feronerie realizat de brașoveni în Evul Mediu. Conținutul capitolului este haotic, rubricile textelor sunt copleșite de ineptii nenumărate despre tehnici și operații de prelucrare, iar între rubrici sunt intercalate zeci de imagini fără explicații. Descrierile operațiilor și tehnologiilor utilizate de către meșterii fierari se află la limita dintre ridicol și grotesc, arătând un nivel extrem de superficial al documentării. Iată câteva din multe din exemple care pot fi citate: „Îmbogățirea formelor de hază prin despicare [sublinierile ne aparțin – Al. S.] se face prin *multiple înroșiri ale metalului* pentru a i se putea aplica mai multe operații cu scule diferite”; „*Sudarea sau deformarea plastică la cald* prin împreunarea a două sau mai multe piese care se aduc într-o formă unică, se aplică formelor deja existente prin utilizarea celorlalte operațiuni cunoscute”; „Sudarea se aplică și *benzilor rulate sub formă de vrejuri* creându-se astfel ansambluri vegetale”; „O matriță din zinc sau oțel prelucrat prin scobire”; „*Torsionarea înseamnă sucirea unor bare în jurul propriilor axe ceea ce le dă o formă de șurub*”; „având reprezentate (sic!) *broască în secțiune*”; „Sunt reprezentate, *alături de secțiunea prin mecanismul unei puști toate piesele componente ale acesteia*”.

Din aceste „contribuții” memorabile la cercetarea meșteșugului feroneriei, un cititor mai puțin avizat ar putea înțelege că „multiplele înroșiri ale metalului” reprezintă un procedeu tehnic, când de fapt autoarea nu cunoaște vocabularul minim de specialitate. O demonstrează și când folosește adevărate perle ca „ofevrari” sau „gol cu terminație arcuită”.

Capitolul al treilea este intitulat pompos *De la meșteșug la abordare științifică*, dar în fapt el nu reprezintă decât o încropeală de texte și planșe, în stilul mai nou al referatelor școlare. Autoarea și-a propus să ne descrie circa 28 de planșe cu scheme și „desene tehnice” în care sunt figurate obiecte de feronerie și arme de foc (deși cele din urmă nu sunt de inclus la această categorie), utilizate probabil ca modele de către ucenici, calfe și meșteri.

M-aș fi așteptat ca, eventual, imaginile planșelor să fie de dimensiuni mai mari, clare, și să fie însoțite de câte un comentariu concis. Autoarea a fost însă de altă părere asupra structurării conținutului acestui capitol și, profitând de faptul că unele dintre aceste desene erau pe hârtie cu filigran, ne-a arătat o mostră din cunoștințele sale vaste în domeniul filigranelor și producerii hârtiei. Din cauza calității mediocre a imaginilor din planșe se observă câte o balama, câte o cheie și o clanță, dar piesele de dimensiuni mici, foarte numeroase, nu se disting. La fel se întâmplă și în cazul planșelor ce conțin scheme ale unor arme de foc și unelte.

¹⁸ Autoarea ne prezintă în linii mari evoluția (amuzantă!) a feroneriei de-a lungul timpului: „Meșteșugul prelucrării fierului este vechi, iar cel dintâi meșteșugar care produce profesional pentru vânzare este fierarul. Lui i se atribuiau puteri chiar puteri supranaturale și complicități demonice datorită atmosferei atelierului în care lucra, iar pentru importanța muncii sale, pentru varietatea producției, în speță pentru producția de arme, meșterul fierar se bucura de o protecție specială. Atelierul său era considerat printre edificiile publice accesibile oricui, alături de biserică și moară. Pe măsura dezvoltării tehnologiei metalurgice, începând de la mijlocul secolului al XIII-lea din Franța și meșteșugul fierăriei se dezvoltă și se divizează într-o multitudine de branșe”.

Considerațiile Dorinei Negulici pe teme din cele mai diverse privind istoria artei sunt cel puțin hilare, pentru că autoarea a început doar întâmplător să se ocupe de arhitectură, urbanism și chiar de istorie socială. Totul într-un discurs extrem de distractiv, cu o exprimare demnă de personajele lui Caragiale (domnul Goe, Bîrșescu sau Mariu' Chicoș Rostogan), din care oferim numai câteva pilule: „*aliniera* (sic!) *înghesuită a caselor e* (sic!) specifică *secolului al XVII-XVIII-lea* (sic!)”: „.....este vorba de *clădiri impetuoase* realizate după *planuri arhitecturale*”. Sunt curios în ce lucrare a citit autoarea despre „clădiri impetuoase”, pentru că probabil își închipuie că adjectivul *impetuos* este sinonim cu *impozant*. De asemenea, îmi exprim rezervele în privința asemănărilor dintre casele negustorilor și meșteșugarilor din Brașov și casele de la țară, legat de numărul camerelor (două) ce le compuneau.

La sfârșitul acestui capitol se discută despre statutului locuitorilor din Șchei, și d-na Negulici ține să ne informeze că nu erau țărani, dar nici cetățeni ai orașului. Însă, abordarea acestei probleme nu-și avea locul în finalul acestui capitol, de fapt nici măcar în acest volum, care este dedicat unui cu totul alt subiect. Dar îndepărtarea de tema propusă o caracterizează pe autoare, așa că pare firesc ca pe cuprinsul unei pagini și jumătate să vorbească despre dreptul de face comerț al românilor și secuilor, despre transumanță și „*stratigrafia* (sic!) socială” (în loc de stratificarea socială).

Capitolul al patrulea, *Catalogul de feronerie*, este cuprins între paginile 55-140 și împarte obiectele în șapte categorii, după criterii de clasificare ce rămân neexplicate: A. Piese de harnașament, arme albe, arcebuze; B. Ornamente ale lăzilor de breaslă; C. Tipare pentru ostie, tipare sigilare, poansoane; D. Sfeșnice, felinare limbi de ceas; E. Mecanisme și piese de *închindere* (sic!); F. Chei; G. Ciocane de poartă; H. Steaguri de vânt, ornamente metalice pentru case și firme.

Din nou, diletantismul este ceea ce iese în evidență de la prima vedere a acestor pagini. Așa-numitul catalog al obiectelor din fier forjat nu este exhaustiv, între „marile absente” aflându-se o masă din fier forjat, din colecția muzeului brașovean, pe care autoarea o consideră ca fiind lucrată de către *orfevrari* (sic!). În schimb, apar câteva arme de foc, scări de șea, pinteni, scripeți, poteoave, săbii, o arbaletă, câteva ghiulele de fontă, o casă de bani din fontă, topoare de bronz – realizate prin turnare – „*clești de coacere* (sic!) a ostiei” și dornuri, piese care nu au ce căuta într-un catalog de feronerie. De fapt – și poate trebuia spus de la bun început –, Dorina Negulici nu are idee de nici o metodă de cercetare și nici o concepție clară asupra ceea ce înseamnă feroneria, ocupându-se abuziv de un subiect pe care nu-l stăpânește câtuși de puțin (p. 54)¹⁹. Așa că, pentru Negulici forjarea reprezintă suma tuturor procedeele tehnice de obținere a unui produs din fier, continuând cu aceeași logică simplistă și paralelă, autoarea consideră că orice obiect din fier este o piesă de feronerie, chiar dacă aceste obiecte au cu totul alte funcționalități decât piesele propriu-zise de feronerie.

Lipsa unor modele consacrate și a unei bibliografii de specialitate își spune cuvântul în descrierile pieselor din catalog, care sunt absolut puerile și pline de confuzii, mai ales în ceea ce privește identificarea obiectelor (ex: topoarele din bronz(!) sunt considerate „ciocane de poartă”). În cazul cheilor, bibliografia se reduce la numai două articole scrise de Temesváry Ferenc, dar care oferă analogii doar pentru piese din secolele XII-XV, în timp ce majoritatea cheilor din colecția muzeului datează din secolele XVI-XVIII.

¹⁹ „Dar în acest catalog nu ne propunem și abordarea armelor din colecție, acestea urmând să facă obiectul unui alt studiu separat datorită complexității pe care o ridică în determinare fiecare piesă și numărul mare al acestora. Am introdus în catalog, doar pentru exemplificare câteva din primele arme și piese de armură și harnașament care s-au fabricat la Brașov, precum și cele cinci arcebuze pe care le deținem și credem că ilustrează convingător activitatea marii turnătorii de tunuri brașovene”.

Vocabularul de specialitate nu este cunoscut de către autoare, dar această deficiență este „rezolvată” prin tot felul de expresii care-i par potrivite doamnei Negulici. Așadar, găsim pentru clești: tipar pentru coacerea ostiei; tipar pentru coacerea ostiei; clește tipar pentru coacerea azimei; cu palete pătrate: clește tipar pentru coacerea ostiei cu două brațe articulate; clește pentru azimă cu brațele îmbinate prin nit; clește tipar pentru ostie cu palete dreptunghiulare; tipar pentru ostie. Pentru lăzi: lădiță de breaslă; lădița metalică de breaslă; ladă ferecată; ladă dintr-un lemn; ladă casă de bani. Pentru piteni: pinten complet; pinten căruia îi lipsește roțița; pinten incomplet. Broaște de ușă: broască mare; broască de poartă cu șildul trilobat superior; broască cu aplică de montare; broască cu mecanismul montat în suport dreptunghiular adâncit; închizătoare (broască) din aceeași perioadă cu celelalte două anterioare; închizătoare de poartă; închizătoare de ușă; închizătoarea unei lăzi; închizătoare de ladă. Clanțe: clanță cu volută; clanță de forma unei frunze cu nervuri lobată; clanță de forma unei semisfere florale cu două calote terminate în petale centrate de orificii poansonate; clanță cu partea activă oval profilată; clanță din fier turnat. Două conuri hexagonale (!) intersectate într-un cub cu protuberanțe. Chei: cheie franceză; cheie nemțească; cheie cu fusul tubular (nemțească); cheie nemțească cu tija profilată circular la partea superioară; cheie tubulară cu profil inelar pe care se sprijină floare circulară pe spin median; cheie nemțească cu fusul lipit prin brazare și profilat hexagonal.

La o primă vedere, capitoul V, *Feronerie aplicată*, pare mai curând o invitație la o plimbare prin cartierele istorice ale Brașovului, decât o abordare științifică a feroneriei, însă lucrarea Dorinei Negulici are pretenții științifice clar enunțate: „instrument de lucru pentru abordări ulterioare ale domeniului”, pus la „dispoziția specialiștilor” (p. 6).

Descrierile obiectelor sunt lungi, confuze și iritante, căci d-na Negulici în loc să descrie doar „piesele de feronerie”, recurge la descrieri ridicole ale unor imobile, porți din lemn, pavaje, vrând parcă să ne demonstreze că are ceva cunoștințe, dacă nu în domeniul feroneriei, măcar în domeniul mai larg al istoriei artei, și urmând aceleași tertipuri școlarești precum elevii mediocri, turuie vrute și nevrute pe lângă subiect. Practic, toate informațiile despre obiectele din fier forjat sunt însoțite de ample descrieri ale caselor și porților, deși acestea nu făceau obiectul cercetării. Descrierile sunt însoțite din plin cu termeni inadecvați și cu informații din cele mai diverse despre lucruri îndepărtate de subiect, ca de exemplu, inscripții de pe grinzile de lemn din interiorul caselor sau de pe pietre, ornamente din stucatură, cornișe ori acoperișuri de case, pavaje și ziduri ale unor curți.

Pierdută într-un hățiș de vorbe și expresii pe care nu le stăpânește, autoarea așterne pe hârtie enormități de neconceput pentru un cunoscător al istoriei artei, și chiar pentru un simplu cititor, totul scris fără punct și virgulă, oarecum pe nerăsuflăte. Dau ca exemplu numai câteva citate: „Poarta mare din două blaturi cu friz (sic!) median de îmbinare are sub copertina din țiglă susținută de grindă din lemn două registre decorative. Unul de grilaj din stâlpișori profilați, montat pe șipcă și sub el registrul traforat cu două rozete înscrise în cercuri interesant intersectate”; „pe zidul porții se păstrează încă o mică construcție cu arcade”; „prin lățire ciocănită s-a realizat aplica de montare”; „Este foarte frumos mulată pe arcu porții o tablă de protecție”; „Butonul de manevră este montat chiar în centrul blatului porții”; „Porțița și cu rol de poartă, are frontul dreptunghiular, grilaj traforat, copertină din tablă”; „Poarta și gardul imobilului se apropie foarte mult, compozițional, de cele de la numărul 16”; „Casa de zidărie, cu geamlâc și pridvor de lemn, are fațada marcată”; „porțița joacă și aici rolul de poartă”; „Blatul superior păstrează butonul de manevră circular”; „Scoaba are terminația străpunsă prin forjarea la cald și despicată, în care este introdusă perpendicular o piesă forjată peste o bosă metalică”; „curtea închisă cu zidărie în care s-au practicat golurile pentru poartă și porțiță”; „Golul porții are terminația arcuită”; „Gemurile (sic!) pivniței poartă grilaje decorative, realizate

din cercuri din bară de fier montate prin sudare pe bare drepte”: „Scocul are montați doi dragoni încoronați, cu limba-săgeată scoasă”.

Deoarece autoarea s-a ocupat mai mult de prezentarea caselor și porților din lemn decât de ornamentele din fier forjat, cele din urmă au rămas cu descrieri scurte și imagini neclare. Mai mult chiar, patru dintre casele prezentate în acest capitol nu au nici un element din fier forjat, de aceea nu înțelegem de ce imaginile acestor case au fost incluse în carte. În unele descrieri apar erori banale, ca de exemplu confuzia ordinului doric cu cel corintic, în descrierea unor capiteliuri. Cel mai adesea autoarea confundă stilul eclectic cu cel neoclasic.

Întregul volum este marcat de greșeli numeroase de punctuație, ortografie și de tehnoredactare. Frecvența unora dintre aceste greșeli ne îndreptățește să credem că autoarea este convinsă că scrie „ca la carte” atunci când pune adjectivul înaintea subiectului sau când pune virgulă sau punct între subiect și predicat. Așa sunt adjectivele antepuse: „o frumoasă poartă”, „utile podoabe”, „frumoasă construcție”, un „foarte frumos steag de vânt”, „o adevărată lucrare artistică de meșter”, „frumoase opere ale unui meșter în prelucrarea fierului”, „un frumos ornament”, „real folos”, „deosebită frumusețe” ori diminutivele: lădiță, porțiță, stâlpișori etc. De asemenea, ne întâlnim foarte frecvent cu lipsa punctuației sau chiar a subiectului, unele fraze ajungând din acest motiv absolut de neînțeles: „Din panouri de tablă, ornamentate vegetal cu aplicații forjate în matriță și nituite, se sprijină pe un soclu de cca. 35 cm. de formă cubică”: „Îmbinarea cu registrul terminal este marcată de frumoase frunze de acant, iar terminația este bogat ornamentată cu spirale evolutive și friză de frunze libere din mijlocul cărora se înalță un buton circular cu nervuri și margine festonată...”: „Sub friza traforată de sub copertina, cu terminația festonată, urmează registrul cu decor romboidal, iar jumătatea inferioară are scândura dispusă pe verticală cu profile dreptunghiulare. Îmbinarea acestor forme geometrice cu liniile ondulate ale frizei traforate, creează un ansamblu a cărei eleganță este subliniată și de clanța cu buton oval pe braț sub formă de vrej realizat prin despicare și lățire ciocănită frumos arcuit”.

Pentru ca gustul amar pe care mi l-a lăsat această carte să fie deplin, am găsit, la sfârșit, și o erată. Dat fiind conținutul cărții, prezența ei, cu cinci greșeli de tehnoredactare, mi-a părut mai curând o glumă sinistră. Ce să faci cu o erată la o carte care nu trebuia scrisă sau la una care ar trebui rescrisă?

La final, l-aș cita pe Xenofon care, scriind despre cunoaștere, afirma: „Dacă cunoaștem firea unui lucru o putem lămurii și pentru alții. Însă dacă nu o cunoaștem, nu este de mirare dacă ne înșelăm singuri și înșelăm și pe ceilalți”. Dorina Negulici s-a înșelat mai întâi pe sine, apoi ne-a înșelat și pe noi, cititorii, care luându-ne după titlu, chiar am crezut că avem de-a face cu o lucrare științifică.

Din nefericire, lucrări de o asemenea calitate se publică des în România. Mulți cercetători onești consideră că ele nici nu merită a fi prezentate și recenzate public, așa că rămân discutate critic doar la o cafea și pe culoarele instituțiilor, în cercuri private. Nici eu nu aveam de în intenție să scriu o recenzie, dar m-am decis să iau atitudine împotriva demersului mai mult decât penibil al autoarei, pentru că această carte este doar un exemplu bun pentru promovarea de azi a imposturii și prostului gust în cultură. Și, nu poți să nu fii iritat de atitudinea foștilor tovarăși din cultură care prin anii '70-'80 nu mai pridideau să laude regimul totalitar și să scrie articole despre rolul ceferiștilor în istorie, iar după așa-zisa Revoluție au devenit mari oameni de știință, scriind cărți pe teme despre care nu au cunoștințe suficiente. Primind fonduri publice, acești impostori își permit să publice cărți pe care și le proclamă „științifice”, dar care sunt niște capodopere ale prostului gust și ignoranței, lucrări care constituie o rușine atât pentru instituțiile care le patronază activitatea, cât și pentru viața culturală, în general.

O astfel de lucrare a întocmit și Dorina Negulici, care, nestăpânind domeniul de care s-a ocupat în carte, a reușit să creeze o splendidă catastrofă. Am avut ocazia și anterior de a lectura „capodopere” ale sus-numitei, astfel încât aveam convingerea intimă că autoarea va da din nou dovadă de superficialitate, atât în tratarea subiectului, cât și în punerea sa în pagină. Și în privința aceasta nu m-a dezamăgit!

Impostura și promovarea nonvalorii au luat proporții uriașe în viața culturală din România de astăzi, dar acestea nu sunt penalizate de către lumea științifică decât într-o măsură redusă. Motivele acestei lipse de atitudine sunt de obicei de natură socială, contează mai mult pilele și funcția celui care s-ar simți vexat decât să-ți construiești o ținută de profesionist într-un domeniu.

Alexandru Stănescu

KÉMENES MÓNKA, *Kályhacsempék Csik-, Gyergó- és Kászonszékből 14.-18. század*. Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2005, 158 p. + 69 tab.

Prin cartea Monicăi Kémenes, domeniul cahlilor de sobă s-a îmbogățit cu încă o lucrare extrem de utilă. Inventariind cahlile de secol XIV-XVIII descoperite în regiunea secuiască (Ciuc, Gheorgheni și Cașin), autoarea se numără printre puținii cercetători care au încercat în istoriografia din România reconstituirea unor sobe de teracotă. Dificultatea unor astfel de reconstrucții derivă din raritatea contextelor de descoperire relevante (a unor sobe prăbușite și conservate în această formă) și din minuțiozitatea operațiunii de măsurare și potrivire a materialelor păstrate. La baza studiului se află implicarea Monicăi Kémenes, de-a lungul mai multor campanii, în cercetările arheologice de la castelul Lăzarea, de unde provine și materialul folosit în reconstituiri, dar studiul este completat în mod relevant cu prezentarea cahlilor din întreaga regiune.

Lucrarea debutează cu discutarea chestiunii atelierelor producătoare de cahlle din cele trei regiuni pe parcursul evului mediu și începutului epocii moderne. Urmează prezentarea principalelor situri de unde provin materialele inventariate, a surselor documentare disponibile și a motivelor și tipurilor decorative. Cea mai mare parte o ocupată însă catalogul și ilustrația (cahlle și posibile reconstrucții de sobe). Ilustrația, deși tipărită alb-negru, este de foarte bună calitate, incluzând multe desene extrem de utile. Catalogul îl completează în mod semnificativ pe cel anterior al Danielei Marcu Istrate (*Cahlle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Cluj-Napoca, 2004. Vezi recenzia recenzia noastră din *ArhMed*, 5, 2005, p. 212-214), incluzând de exemplu 124 de cahlle provenite de la castelul din Lăzarea, față de cele doar șase disponibile în lucrarea din 2004. Fișa tip din catalog cuprinde descrierea piesei (motiv iconografic, date tehnice), datarea, locul de păstrare și numărul de inventar, precum și trimiterea la ilustrație.

Utilizarea studiului ca instrument de lucru este ușor îngreunată de gruparea ilustrației bazată pe analogii iconografice și nu conform locului de descoperire (deși modalitatea aleasă prezintă și o serie de avantaje), de absența referințelor bibliografice pentru fiecare piesă și de absența unei liste finale de corespondențe toponimice, numele românești ale localităților fiind oferite doar în paranteze în cadrul catalogului.

Extrem de folositoare prin parcurgerea și sintetizarea literaturii maghiare dedicate temei, incluzând multe cahlle inedite, lucrarea are și avantajul de a aborda o gamă largă de probleme: cea a atelierelor, a împrumutului de tipare (de exemplu dinspre decorul de mobilier înspre cel al cahlilor), și mai ales a impactului Reformei asupra decorului acestor obiecte de cultură materială. Concluziile menționează astfel că de la sfârșitul secolului al XVI-lea se remarcă o utilizare sporită a decorurilor vegetale pe cahlle, devenite apoi preponderente pe parcursul următoarelor

două secole. Se observă de asemenea o accentuare a stilizării, o restrângere a tipurilor decorative și o generalizare a utilizării lor.

Suntem nevoiți să observăm și unele neajunsuri ale lucrării în discuție legate de rezumatele pe care le include. Cel în română ar fi putut fi mai consistent, numărând doar patru pagini (p. 98-101). Iar cel în limba engleză, deși chiar mai restrâns, de numai două pagini (p. 102-103), păcătuiește asemeni multor altor rezumate de specialitate de la noi printr-o serie de greșeli deranjante. Câteva exemple vor fi suficiente pentru a atrage din nou atenția asupra nevoii unui plus de rigoare în astfel de traduceri: inconsecvență în capitalizarea denumirii perioadei (Middle Ages), „different point of views” (points of view), „stove made by pot tiles” (made of), „stoves may stood” (may have stood), „may had” (may have had), „to localize these workshops we need further research” (in order to localize), „figurine representation” (figural representation), etc.

Per ansamblu, studiul semnat de Kémenes Mónika trebuie așezat în lista lucrărilor importante dedicate cahlilor de sobă din România iar problemele ridicate, care evidențiază valoarea acestui tip de material ca sursă primară, merită aprofundate și extinse de analize detaliate ulterioare.

Ana Maria Gruia

*** *Comori arheologice restaurate în Bucovina/Archeological treasures restored in Bucovina*. Catalog. Coord. Emil-Constantin Ursu. Suceava, Ed. Terra Design. 2006, 92 p.

Lucrarea a fost tipărită sub egida Complexului Muzeal „Bucovina”, cu ocazia desfășurării la Suceava a celei de a 25-a reuniuni a *Association of Researchers into Dyes in History and Archaeology*, prestigiosul grup internațional al experților cu preocupări multidisciplinare în domeniul studiului, analizei și dezbaterii aspectelor tehnologice, istorice, biologice și chimice ale factorilor naturali și sintetici implicați în obținerea și utilizarea coloranților manufacturați în producerea textilelor.

Autorul succintului *Cuvânt înainte* (acad. Răzvan Theodorescu), prefățează structura unui volum ivit în condiții tehnice mult peste medie, bogat ilustrat (176 imagini *sepia* și *color*) și redactat în limbile română și engleză, în care se regăsesc tratate unele dintre cele mai importante piese alcătuind colecția de textile și bijuterii arheologice a Complexului Muzeal „Bucovina” din Suceava, descoperite cu ocazia diverselor cercetări din ultimii ani. Grație unor eforturi cu nimic mai prejos decât acelea ce au făcut posibilă recuperarea acestor piese din strânsoarea vremurilor, textilele și bijuteriile arheologice de la Suceava, au ajuns momentan într-o stare de stabilă conservare, la capătul multor ani de febrilă activitate de restaurare desfășurată în spațiile Laboratorului Zonal de Restaurare și Conservare, aparținând aceleiași instituții, rarele ocazii cu care ele au fost prezentate publicului neegalând-o pe aceea prilejuită de vernisarea expoziției cu același titlu, ocazionată de deschiderea lucrărilor simpozionului internațional al *Dyes in History and Archaeology* de la Suceava în perioada 21-23 septembrie 2006.

Dincolo de *Cuvântul înainte* deja menționat care, are incontestabilul merit de a fi situat „locul românilor între Orient și Occident” anume acela de „poartă a creștinătății” și din unghiul de vedere al circulației veșmântului medieval – „Caftane, tunici, mantii, odăjdii care reprezentau costumele de aparat laic și ecleziastic al veacurilor XIV – XVII, indicau eclatant moda seniorială din goticul internațional și din prima Renaștere a Apusului, din Bizanțul paleolog și din «Bizanțul după Bizanț»” (p. 5), lucrarea începe cu *Câteva cuvinte despre istoria românilor* (p. 6-7) și continuă, tot sub aspect introductiv, cu unele date despre *Meșteșugul textil pe teritoriul României urme arheologice* (p. 7-13).

Redactarea aparține sub-semnărilor Carmen Tănăsioiu și Ileana Crețu și are menirea de a-l familiariza pe cititorul neavizat, în special pe acela venit în România din leagănul unor culturi Mijlociu sau Îndepărtat-Orientale, cu problematica strict rezumativă, cronologică și procesuală a poporului latinofon și ortodox ce suntem – „... singura latinătate ortodoxă și unica ortodoxie latină” (p. 6) – izbutită sintagmă! (*n. n.*), cu faptul că și în aria administrativ-teritorială a României contemporane există o interesantă colecție de date arheologice evidențiind practica milenară a meșteșugului țesătoriei manuale și cu faptul că există și la noi, încă dinspre jumătatea secolului al XIX-lea, o elită intelectuală care s-a specializat relativ timpuriu în cercetarea, studierea, restaurarea și conservarea pieselor textile tezurizate de-a lungul vremii, cu faptul că – printre rânduri – și la noi, expresie a stângăciei oricăror începuturi, s-au mai pierdut ori s-au distrus unele piese textile valoroase, cu faptul că – remarcabil – de-a lungul și de-a latul României de astăzi, caravanele orientale și deopotrivă cele occidentale și cu atât mai mult cele dinspre Bizanț, au lăsat urma lor de neșters în colbul drumurilor noastre medievale și de acolo, în scriptoriile voievodale ale cancelariilor ori în acelea orășenești, cu faptul că, la Putna, avem propria noastră epopee privitoare la felul în care am reușit ori n-am reușit pe deplin a păstra tot ce se putea moșteni de la cei care au intrat în marea carte a istoriei neamului și cu faptul că, tot acolo sunt tezurizate odoarele fără seamăn reprezentând culmile de performanță la care evul mediu românesc (textil – dacă se poate spune așa) a ajuns să se exprime cu nimic mai prejos decât cel contemporan sieși de aiurea, cu faptul că, totuși, din a doua jumătate a secolului al XX-lea, se cristalizează și în România, o adevărată școală, rod al tenacității corifeilor ei, care, de atunci încolo, se ocupă cu succese notabile dar și cu perpetuarea pionieratului în domeniu (din anumite unghiuri de vedere firește – vezi p. 12) de ceea ce reprezintă până la urmă (*n. n.*): o activitate restrânsă la forța cu care din punct de vedere legislativ se exprimă statul prin politica sa referitoare la patrimoniul propriu, instituțiile apropiate ori implicate în domeniul restaurării și, între acești doi versanți abrupti ai albiei, mâna de oameni angajați în sistem, al căror număr și ale căror competențe desigur că niciodată nu vor fi direct proporționale (numai!) cu mărimea bugetului alocat.

Tot aici, autoarele secvenței sus-citate a catalogului în discuție, acordă și o atenție deosebită tezaurului textil/arheologic al Bucovinei, sosit în colecțiile Complexului Muzeal „Bucovina” din Suceava, începând cu anul 1984, anul în care la Siret, în biserica cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul de acolo (ctitorie a voievodului Ștefan Petriceicu din a doua jumătate a secolului al XVII-lea), în urma cercetărilor arheologice, a fost descoperit în stare de bună conservare, un inventar funerar deosebit de interesant – piesele între timp restaurate și conservate fac tocmai obiectul primelor pagini de conținut propriu-zis ale catalogului. Primesc apoi toată atenția cuvenită, piesele inventarului funerar descoperit în câteva morminte din biserica cu hramul Sfântul Gheorghe – Mirăuți din Suceava (1997) a căror prezentare apare de asemenea în conținutul propriu-zis al catalogului.

Textul de bază al acestuia (p. 15-88), apare structurat în patru subcapitole, corespunzătoare tot atâtor campanii de cercetări arheologice și tot atâtor monumente istorice investigate din unghi de vedere arheologic, funcție de obiectivele impuse de necesitatea restaurării lor: Siret (1984); Probota (1994-2001); Mirăuți-Suceava (în special campaniile de cercetări arheologice din intervalul 1995-1997) și Bălinești (2002) și, aparține deopotrivă celor două cercetătoare ale Complexului Muzeal „Bucovina” – Paraschiva Victoria Batariuc (arheolog) și Doina Creangă (cercetător științific și restaurator). Fiecărui monument i s-a întocmit un scurt text de prezentare însoțit de câte o fotografie de ansamblu, într-atât încât, splendoarea arhitecturală (restaurată!) a fiecăruia să reprezinte acea carte de vizită indispensabilă cum s-a mai spus, îndeosebi cititorului mai puțin familiarizat cu uncele dintre însemnele civilizației noastre medievale. „Zestrea” fiecărui

monument în parte a fost aşadar, criteriul specific ales – *locul descoperirii*, nu cronologia şi nici caracteristicile stilistice ale pieselor textile, a bijuteriilor sau a pieselor din piele interesând, poate, pe bună dreptate, cu această ocazie.

Siretului îi sunt dedicate date referitoare la cele 9 piese alcătuind inventarul mormântului de acolo: giulgiul (p. 16-17); năframa (p. 18-19); conteşul (p. 20-21); căptuşeala de conteş (p. 22-23); splendida rochie de la Siret (p. 24-25); brăul (p. 26-27); boneta (p. 28-29); colacul pentru păr (p. 30) şi în fine, pantofii „din piele fină neagră, cu o cusătură pe mijlocul căputei, cu vârful ascuţit şi întors în sus, ca la papucii orientali” (p. 31).

Probota, sediu monahal ctitorit de Petru Rareş la 1530, primeşte în paginile catalogului de faţă, rânduri consistente despre caftanul de mătase broşată al părcălabului de Neamţ – Frăţian – înmormântat la 1545 în cripta nr. 4 din pronaosul bisericii (p. 34-35) şi rânduri suficient de consistente despre una dintre piesele textile de o mare valoare artistică şi anume, despre cămaşa descoperită în mormântul nr. 8 de la Probota, atribuit Vasilcăi „posibil, o fiică a lui Ioan Stroici, care a murit la 18 martie 1569” (p. 36-37) – nasturii globulari din argint aurit „turnaţi « *à cire perdue* »” aparţinând aceleiaşi superbe piese textile la p. 38 (fig. 56-57). Din acelaşi mormânt, la p. 39 (fig. 58-62) o cingătoare din mătase cu o cataramă din argint, această din urmă piesă perfect restaurată şi conservată. De altfel, din inventarul aceluiaşi mormânt, provin şi următoarele piese descrise şi ilustrate în catalogul expoziţiei *Comori arheologice restaurate în Bucovina*: ac de voal dublu (p. 40); ac de voal „în formă de floare sugerând o margaretă conturată de un cerc de sârmă filigranată” (p. 41); două ace de voal în formă de pasăre lucrate în aceeaşi tehnică « *à cire perdue* » (p. 42-43) dar şi un inel, de asemenea din argint aurit, cu o frumoasă montură încastrând o piatră roşie semipreţioasă (p. 44, fig. 73-75).

Nu a fost identificat personajul care a fost depus în mormântul nr. 9 de la Probota, (datat în intervalul 1568-1596) dar, de acolo provine excepţionala piesă descrisă şi ilustrată în catalog în paginile 45-47 şi anume, o pălărie bărbătească a cărei analogie – sugerează textul redactat de autoare – ar fi uşor de recunoscut în tabloul votiv de la Probota ca piesă purtată „sub coroană” de către chiar ctitorul sfântului lăcaş, Petru Rareş (p. 45) – acelaşi mormânt nr. 9 a mai dat şi o legătură de ochi cu lungimea de 0,78 m (p. 48-49). Alte piese provin din mormântul Păscălinei, soţia Lupului Stroici (cripta 9 din pronaos): un corsaj de rochie şi îndeosebi, o pereche de papuci din piele fină decoraţi cu un motiv frumos cusut pe căpută (p. 50-52). Din alte morminte (cripta nr. 5 din pronaos, aceea a Eftimiei, soţia lui Simion Stroici, moartă cândva în 1620/1621 şi mormântul nr. 12, al unui personaj neidentificat) provin celelalte piese prezentate în catalog (p. 53-56), la care se adaugă şi alte fragmente din piese textile a căror macro-fotografiere arătată în detaliu (p. 57-65) gradul atât de sofisticat al intervenţiei restauratorului cât şi nevoia aprofundată a acestuia de colaborarea celorlalţi membri ai echipei de investigaţii. Calitatea imaginilor, detaliile sugestiv alese şi deopotrivă, aranjamentul în pagină, cred că sunt o dovadă a subtilităţii cu care autorii acestei secvenţe a catalogului, provoacă mai ales cititorul neavizat, în fond, publicul (!), la o atentă reflexie asupra necesităţii intrinseci a întregii munci de investigare, restaurare, şi conservare a pieselor de patrimoniu cu o asemenea raritate, ceea ce din punct de vedere didactic, trebuie apreciat ca fiind un gest editorial remarcabil.

Paginile 67-79 cuprind date, descrieri, detalieri şi imagini atât despre biserica cu hramul Sfântului Gheorghe – Mirăuţi de la Suceava, cât şi, mai ales, dată fiind calitatea imaginilor realizate, am spune, în premieră, despre piesele alcătuind inventarul mormintelor M1(criptă) şi M10 de acolo. Personajului indubitabil de rang voievodal, depus în mormântul M1 de la Mirăuţi, îi aparţin mânecile de veşmânt – *drappi d'oro* (p. 68-69), nasturii „ovoidali ... cu suprafaţa traforată ... lucraţi în tehnicile filigranului şi granulaţiei” (p. 70, fig. 143-144), pălăria „din mătase broşată” (p. 72-73, fig. 145-150, inclusiv imagini macro), boneta bărbătească, marama şi

legătura de ochi. Deosebit de interesante, dacă nu cumva unice în categoria obiectelor de patrimoniu cu aceeași utilitate, unice eventual și din pricina vechimii lor, probabil a doua jumătate a secolului al XV-lea, sunt cizmele din piele descoperite în mormântul 10 din pronaosul bisericii Mirăuți. „Vârful acestor cizme, lung și ascuțit, ne trimite – spune textul redactat pentru această piesă de autoare – la încălțările de modă burgundă, frecvent purtate în secolele XIV-XV în Europa apuseană, așa-numitele « solerets á la Poulaine », pantofi polonezi” (p. 78). Unică de asemeni, în legătură cu aceste splendide piese ținând negreșit de ceea ce se numește „tezaurul cultural național”, este și părerea exprimată de autoare, potrivit căreia, „soleretele” de la Mirăuți, ar putea aparține unuia dintre frații „lui Ștefan cel Mare, mort în adolescență, poate chiar cel pomenit, dar nenumit, de pisană bisericii Sfântul Nicolae din Iași” (p. 79) – este invocat, la baza deducției, Pomelnicul Mănăstirii Bistrița, unde după cum se știe, apar cei trei frați ai lui Ștefan cel Mare, Ioan, Cârstea și Ioachim (p. 78-79).

Biserica logofătului Tăutu de la Bălinești, sfințită la 1499, apare în catalogul (în discuție) al Complexului Muzeal „Bucovina” din Suceava, a cărui finanțare a fost suportată de Ministerul Culturii și Cultelor, cu o notiță istorică ce pune în drepturi am putea spune, un monument a cărui originalitate și frumusețe, a fost de curând consacrată, alături de celelalte comori ecleziale ale Bucovinei și anume faptul că, din anul 2002, acesta figurează în lista monumentelor istorice aparținând patrimoniului umanității, aflate sub protecția UNESCO. Catalogul primește de la Bălinești, câteva piese deosebit de interesante, între care, de departe, prin valoarea sa „de tezaur”, strălucește atât la propriu (datorită măiestriei restauratorului) cât și la figurat, datorită unicității sale și a aceleia pe care a reprezentat-o în epocă ilustrul personaj istoric ce l-a purtat, inelul sigilar al logofătului Tăutu (p. 82-83). Frumoasă, în aceeași manieră, poate și din pricina faptului că a aparținut celei care a fost Anghelina, jupâneasa lui Drăgan Tăutu (p. 87) – cea depusă întru veșnicie în cripta nr. 4 din pronaosul bisericii de la Bălinești (moartă în 1617) este și brățara din argint aurit, „lucrată prin turnare, trefilare, deformare plastică, sudare, cizelare și aurire” (p. 87, fig. 174-176), ce-și are analogie la Galata Iașilor, acolo unde, afirmă textul redactat de autoare, „o brățară asemănătoare a fost descoperită ... în mormântul Mariei Amiral, soția domnului Petru Șchiopul” (p. 87).

Un glosar de câțiva termeni selectați pe criteriul rarității uzului lor, sau al ineditului pe care îl provoacă lectorului neavizat, apare înspre ultimele pagini ale catalogului, în cuprinsul cărora, sunt înșiruite explicațiile binevenite ale tuturor figurilor din text, evident și în limba engleză.

Formatul catalogului – A4, calitatea mai mult decât rezonabilă a imaginilor, preocuparea pentru detalii îngrijit alese, textul lejer, caseta tehnică detaliată cuprinzând și numele – desigur lipsite aici de coautorat – ale celor care (arheologi ori restauratori), s-au „întâlnit” cu piesele prezentate în diferitele faze ale procesului restituirii lor patrimoniului cultural național, recomandă lucrarea tuturor categoriilor de lectori cultivați. Între aceștia și între cei ce cunosc mai îndeaproape întreaga problematică a comorilor arheologice din Bucovina, în special pe aceea a textilelor arheologice, deja cred că se numără nu foarte mulți care așteaptă detalieri, aprofundări, încadrări și bineînțeles, bibliografia mult lărgită a temei, dincolo de titlurile indicate selectiv.

Florin Hău

LISTA ABREVIERILOR

<i>AAASH</i>	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.</i> Budapest.
<i>AAH</i>	<i>Acta Archaeologica Hungarica.</i> Budapest.
<i>AB</i>	<i>Analele Banatului. Arheologie-Istorie.</i> S. N., Muzeul Banatului, Timișoara.
<i>ActaHistArt</i>	<i>Acta Historiae Artium.</i> Budapest.
<i>ActaMM</i>	<i>Acta Moldaviae Meridionalis.</i> Anuarul Muzeului Județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui.
<i>ActaMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis.</i> Cluj(-Napoca).
<i>ActaMP</i>	<i>Acta Musei Porolissensis.</i> Zalău.
<i>AÉ</i>	<i>Archaeológiai Értesítő.</i> Budapest.
<i>AH</i>	<i>Archaeologia Historica.</i> Brno.
<i>AHR</i>	<i>The American Historical Review.</i> Washington.
<i>AlIA</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”.</i> Iași.
<i>AIM</i>	<i>Archeologičeskie Issledovanija v Moldavii.</i> Kișinev.
<i>AMLAP</i>	<i>Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova.</i> Ploiești.
<i>An.Acad.Rom.M.S.I.</i>	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice.</i> București.
<i>AnB</i>	<i>Analele Banatului.</i> Timișoara.
<i>AR</i>	<i>Archeologické rozhledy.</i> Praga.
<i>Arheologia</i>	<i>Arheologija.</i> Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din Ucraina. Kiev.
<i>ArhMed</i>	<i>Arheologia Medievală.</i> Reșița, Brăila, Cluj-Napoca.
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei.</i> Iași.
<i>AȘUI</i>	<i>Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași.</i> Iași.
<i>AT</i>	<i>Ars Transsilvaniae.</i> Cluj-Napoca.
<i>BCMI</i>	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.</i> București.
<i>BMI</i>	<i>Buletinul Monumentelor Istorice.</i> București.
<i>BMMK</i>	<i>A Békés Megyei Múzeumok Közleményei.</i> Békéscsaba.
<i>BudRég</i>	<i>Budapest Régiségei.</i> Budapest.
<i>CA</i>	<i>Cercetări Arheologice.</i> București.
<i>Carpica</i>	<i>Carpica.</i> Muzeul Județean de Istorie și Artă. Bacău.
<i>CCA</i>	<i>Cronica cercetărilor arheologice.</i> CIMEC, București.
<i>CCDJ</i>	<i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos.</i> Muzeul „Dunării de Jos”, Călărași.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum.</i>
<i>Crisia</i>	<i>Crisia.</i> Muzeul „Țării Crișurilor”, Oradea.
<i>EphemNap</i>	<i>Ephemeris Napapocensis.</i> Cluj-Napoca.
<i>MA</i>	<i>Memoria Antiquitatis. Acta Mvsei Petrodavensis.</i> Revista Muzeului de Istorie, Piatra Neamț.
<i>MCA</i>	<i>Materiale și Cercetări Arheologice.</i> București.
<i>MEQ</i>	<i>Medium Aevum Quotidianum.</i> Krems.

<i>MFME</i>	<i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-Studia Archaeologica.</i> Szeged.
<i>Metrop. Mus. Art Bull.</i>	<i>The Metropolitan Museum of Art Bulletin.</i> New York.
<i>MLN</i>	<i>Modern Language Notes.</i> Baltimore.
<i>Mousaios</i>	<i>Mousaios.</i> Buletin Științific al Muzeului Județean, Buzău.
<i>Opuscula Hung</i>	<i>Opuscula Hungarica.</i> Budapest.
<i>PA</i>	<i>Patrimonium Apulense.</i> Alba Iulia.
<i>RA. S.N.</i>	<i>Revista Arheologică.</i> S. N. Chișinău.
<i>RMI</i>	<i>Revista Monumentelor Istorice.</i> București.
<i>RMM-MIA</i>	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă.</i> București.
<i>Sargetia</i>	<i>Sargetia.</i> Acta Musei Devensis. Buletinul Muzeului Județean, Hunedoara.
<i>SCIA</i>	<i>Studii și Cercetări de Istoria Artei.</i> București.
<i>SCIV(A)</i>	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie).</i> București.
<i>SlovArch</i>	<i>Slovenska Archeologia.</i> Nitra.
<i>SMIM</i>	<i>Studii și Materiale de Istorie Medievală.</i> București.
<i>StudArch</i>	<i>Studia Archaeologica.</i> Budapest.
<i>Tibiscus</i>	<i>Tibiscus.</i> Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
<i>Tyragetia</i>	<i>Tyragetia.</i> Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Chișinău.
<i>Zborník</i>	<i>Zborník na Počest' Dariny Bialekovej.</i> Nitra.
<i>Zborník SNM</i>	<i>Slovenského Národného Múzea.</i> Bratislava.